

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Funda ERSOY

BİR BASKI ARACI OLARAK GIDANIN DIŞ POLİTİKADA
YERİ VE KULLANIMI

Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2022

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Funda ERSOY

BİR BASKI ARACI OLARAK GIDANIN DIŞ POLİTİKADA YERİ VE
KULLANIMI

Danışman

Prof. Dr. Şenol KANTARCI

Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2022

Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Funda ERSOY'un bu çalışması, jürimiz tarafından Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç.Dr.Esra ÖZSÜER

Üye (Danışmanı) : Prof.Dr.Şenol KANTARCI

Üye : Doç.Dr.Güven DİNÇ

Üye : Dr.Öğr.Üyesi Yavuz Selim ALKAN

Üye : Dr.Öğr.Üyesi Gözde TURAN

Tez Başlığı: Bir Baskı Aracı Olarak Gıdanın Dış Politikada Yeri ve Kullanımı

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 16/06/2022

Mezuniyet Tarihi : 21/07/2022

(İmza)
Prof. Dr. Ebru İÇİGEN
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum “Bir Baskı Aracı Olarak Gıdanın Dış Politikadaki Yeri ve Kullanımı” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Adı SOYADI

Funda ERSOY

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Funda ERSOY
Öğrenci Numarası	20145239009
Enstitü Ana Bilim Dalı	Uluslararası İlişkiler
Programı	Doktora
Programın Türü	() Tezli Yüksek Lisans (X) Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Şenol KANTARCI
Tez Başlığı	Bir Baskı Aracı Olarak Gıdanın Dış Politikada Yeri ve Kullanımı
Turnitin Ödev Numarası	

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 251 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 05 /07 /2022 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı; alıntılar hariç % 5 alıntılar dahil % 8 'dir.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

/ /2022

Prof. Dr. Şenol KANTARCI

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
TABLolar LİSTESİ.....	iii
KISALTMALAR LİSTESİ	iv
ÖZET	vii
SUMMARY.....	viii
TEŞEKKÜR.....	ix
ÖNSÖZ.....	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GIDANIN ULUSLARARASI İLİŞKİLER TEORİLERİNDEKİ YERİ

1.1. Gıda ve Realist Kuram	25
1.1.1. Klasik Realizm Kuramı İçinde Gıda.....	26
1.1.2. Neorealizm Kuramı İçinde Gıda.....	31
1.1.3. Neoklasik Realist Kuram İçinde Gıda	33
1.2. Gıda ve Liberal Kuram.....	39
1.3. Gıda ve Sosyal İnşacılık: Moskova-Brüksel Örneği.....	52
1.4. Gıda ve Diğer Kuramlar.....	58
1.5. Sonuç Yerine	68

İKİNCİ BÖLÜM

GIDA EMPERYALİZMİNİN DOĞUŞU VE TARIMDA KAPİTALİZMİN YAYILMASI

2.1. Gıda Emperyalizminin Doğuşu	74
2.2. Gıda Yoluyla Toplamların Dönüştürülmesi: Bağımlılık Dönemi.....	78
2.2.1. Kültürel Emperyalizmden Faydalanma	78
2.2.2. Yeşil Devrim: Makineleşme ve Kimyasal Kullanımına Dayanan Tarım.....	81
2.2.3. Gıda Yardımlarının Kullanımı.....	84
2.3. Tarımda Kapitalizmin Yayılması: Gıda Sisteminin Genleşmesi	95
2.3.1. Toprak Gaspı	96
2.3.2. Şirket Hakimiyetleri.....	110
2.3.2.1. Finansallaşma.....	110
2.3.2.2. Biyoteknoloji.....	115
2.3.2.3. Şirketlerin Artan Gücüne Bir Örnek: Monsanto Koruma Yasası	116
2.3.2.4. Şirketlerin Etki Alanlarını Artırmak Üzere Stratejileri.....	119
2.3.3. Şirketlerin Gıda Alanında Hakimiyet Oluşturma Çabalarına Karşı Ortaya Çıkan Toplumsal Hareketler: La Via Campesina (LVC) ve Benzeri Hareketler.....	128
2.3.4. Sonuç Yerine	130

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BİR DIŞ POLİTİKA ARACI OLARAK GIDA:
GIDANIN DIŞ POLİTİKADA KULLANIMINA DAİR ÖRNEK OLAYLAR

3.1. Küba: İğne Deliğinden İki Kez Geçen Ülke	133
3.1.1. Küba'nın İç Dinamikleri Nasıl Şekillendi?	135
3.1.2. Küba ve Birinci Dönem (1959-64): İğne Deliğinden İlk Geçiş	137
3.1.3. Küba ve İkinci Dönem (1989-94): İğne Deliğinden İkinci Geçiş	149
3.1.4. Sonuç Yerine: Karşılaştırma.....	156
3.2. Rusya Federasyonu: Rus Dış Politikası ve Gıda	160
3.2.1. RF ve Ukrayna Krizi: Kırım'ın İlhakı, Gıda ve Yaptırımlar	161
3.2.1.1. Kilit Nokta: Kırım Yarımadası	161
3.2.1.2. Putin'in Gıda Oyunu	164
3.2.1.3. Sonuç Yerine.....	188
3.2.2. Türk -Rus Jet Krizi: Yeni Yaptırımlar	196
3.2.2.1. Rus Su-24 Uçağının Düşürülmesi.....	197
3.2.2.2. Gıda Ambargosu Dönemi	202
3.2.2.3. Sonuç Yerine.....	211
3.3. Türkiye: Gıda ve Dış Politika.....	212
3.3.1. Türk Tarımının Genel Rotası ve Gelişimi	213
3.3.2. Türkiye'de Gıda Güvenliğinin Mevcut Durumu	220
3.3.3. Rus Buğdayının Türk Ekonomisinde Artan Yeri ve Bunun Dış Politikaya Olası Etkileri	228
3.3.4. Sonuç Yerine	240
SONUÇ	242
KAYNAKÇA	251
EKLER.....	320
Ek 1- ABD Elektronik Arşiv Belgeleri.....	320
Ek 2- UIB Sirküler No:126 (Alternatif Pazar Araştırmalarına İlişkin)	366
Ek 3- Cumhuriyet Senatosu 61. Oturum (30.9.1968) Tutanakları.....	367
ÖZGEÇMİŞ.....	370

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 2.1. Büyük Gıda Şirketlerinin Beslenme Kaygılarına Yönelik Stratejileri	123
Tablo 2.2. Siyaset ve Yönetimde Şirket Etki ve Güç Kanalları	123
Tablo 2.3. Şirketlerin Siyasi Alandaki Faaliyetlerine İlişkin Strateji ve Uygulamaları	126
Tablo 3.1. Kırım Meselesinin Rus Gıda Ambargosuna Kadar Önemli Aşamalarına Dair Kronoloji	164
Tablo 3.2. Polonya GSYİH ve İhracat Göstergeleri (2004-2017).....	169
Tablo 3.3. Dünya Elma Üretimi (Ton) (2000-2017)	169
Tablo 3.4. Dünya Elma İhracatı İlk Beş Ülke (Ton) (2013-2017)	170
Tablo 3.5. Dünya Elma İthalatı İlk Beş Ülke (Ton) (2013-2017)	171
Tablo 3.6. Yerli ve Yabancı Ürünlere İlişkin Rus Tüketici Algı ve Davranışlarına Dair Sonuç Tablosu	178
Tablo 3.7. Beş Yıllık Dönemler İtibariyle Tarım Dış Ticaretinin Gelişimi: 1993-97/2015- 19 (Milyar \$).....	220
Tablo 3.8. 2020 Yılı Küresel Gıda Güvenliği Endeksinde (GFSI) Türkiye ve Bazı Ülkeler.....	221
Tablo 3.9. Endüstriyel Gıda Sistemi: Beslenmede İlkele Dönüşün Planlı Aşamaları.....	224
Tablo 3.10. Türkiye Buğday İthalatı ve İhracatı (Miktar/Değer 2016-2020).....	229
Tablo 3.11. Türkiye Buğday Üretimine Genel Bakış (Ton) (1990-2030).....	229
Tablo 3.12. 2012-2019 Yılları Arasında Küresel Gıda Güvenliği Endeksine (GFSI) Göre Türkiye ve RF	233
Tablo 3.13. 2020 Yılı Küresel Gıda Güvenliği Endeksinde (GFSI) Türkiye ve RF	233

KISALTMALAR LİSTESİ

AB Avrupa Birliği (European Union)	CRS Katolik Yardım Hizmetleri (Catholic Relief Service)
ABD Amerika Birleşik Devletleri (United States of America)	CRS Amerikan Kongresi Araştırma Hizmetleri (Congressional Research Service)
AEB Avrasya Ekonomik Birliği (Eurasian Economic Union/EAEU)	COMESA Doğu ve Güneydoğu Afrika Ortak Pazarı (Common Market for Eastern and Southern Africa)
AGRA Afrika Yeşil Devrim İttifakı (Alliance for a Green Revolution in Africa)	ÇAYKUR Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (General Directorate of Tea Enterprises)
AID Uluslararası Kalkınma Ajansı (Agency for International Development)	DESA Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal İşler Departmanı (United Nations Department of Economic and Social Affairs)
AKİB Akdeniz İhracatçıları Birliği	DGD Doğrudan Gelir Desteği
ASEAN Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (The Association of Southeast Asian Nations)	DİR Dahilde İşleme Rejimi
BAE Birleşik Arap Emirlikleri (United Arab Emirates)	DİİB Dahilde İşleme İzin Belgesi
BDT Bağımsız Devletler Topluluğu (Commonwealth of Independent States)	DP Demokrat Parti
BM Birleşmiş Milletler (United Nations)	DPT Devlet Planlama Teşkilâtı
BMM Fırıncılık, Bisküvi ve Makarna Sektörü İhtisas Dergisi (Bakery, Biscuits and Pasta Sector Specialty Magazine)	DSÖ Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization/WHO)
CARE Amerikan İnsani Yardım Kuruluşu (Cooperative for American Relief Everywhere)	DTÖ Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organization/WTO)
CEO Yönetim Kurulu Başkanı (Chief Executive Officer)	DDT Diklora Difenil Triklorochthan
CETRI Sivil Toplum Kuruluşu (Centre Tricontinental)	ECOWAS Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (Economic Community of West European States)
CIA Merkezi Haber Alma Teşkilatı (Central Intelligence Agency)	GAIN Küresel Tarımsal Bilgi Ağı/Veri Tabanı (Global Agricultural Information Network)
CIRS Uluslararası ve Bölgesel Araştırmalar Merkezi (Center for International and Regional Studies)	GDO Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar (Genetically Modified Organisms/GMO)
COMECON Doğu Bloku Ülkeleri Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi (Council for Mutual Economic Assistance)	GFSI Küresel Gıda Güvenliği Endeksi (Global Food Security Index)
	GKRY Güney Kıbrıs Rum Yönetimi
	GRAIN Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşu (Genetic Resources Action International)

GSYİH Gayri Safi Yurt İçi Hasıla	IFPRI Uluslararası Gıda Politikası Araştırma Enstitüsü (International Food Policy Research Institute)
ECFR Dış İlişkiler Avrupa Konseyi (European Council on Foreign Relations)	IKAR Tarımsal Pazar Çalışmaları Enstitüsü (Institute for Agricultural Market Studies)
ECHO Avrupa Birliği İnsani Yardım Ofisi (The European Union Humanitarian Office)	ILC Uluslararası Toprak Koalisyonu (International Land Coalition)
EDAM Ekonomi ve Diplomasi Araştırma Merkezi	ILO Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labour Organization)
EUI The Economist Intelligence Unit	IMF Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund)
EFSA Avrupa Gıda Güvenliği Kurumu (European Food Safety Authority)	İDS İkinci Dünya Savaşı
EJOLT (Environmental Justice Organizations, Liabilities and Trade)	İGSAŞ İstanbul Gübre Sanayi A.Ş.
ENI İtalyan Enerji Şirketi	İHBİR İstanbul Hububat, Bakliyat, Yağlı Tohumlar ve Mamulleri İhracatçıları Birliği
FAIRS Gıda ve Tarımsal İthalat Düzenleme ve Standartları (Food and Agricultural Import Regulations and Standards)	İKV İktisadi Kalkınma Vakfı
FAO Gıda ve Tarım Örgütü (Food and Agriculture Organization)	KİT Kamu İktisadi Teşebbüsü
FAS USDA Dış Tarım Hizmetleri (USDA Foreign Agricultural Service)	LBJ Lydon Baines Johnson
FCT Gıda ve Kimyasal Toksikoloji (Food and Chemical Toxicology)	LVC Çiftçilerin Yolu (La Via Campesina) (International Peasant's Movement)
FED Amerikan Merkez Bankası (Federal Reserve)	MERCOSUR Güney Amerika Ortak Pazarı (Mercado Comùn del Sur)
FFP Barış için Gıda Programı (Food for Peace Programme)	NATO Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization)
FIAS Yabancı Yatırım Danışma Hizmeti (Foreign Investment Advisory Service)	NSSM 200 Ulusal Güvenlik Çalışma Memorandumu (National Security Study Memorandum 200)
FİSKOBİRLİK Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Hazelnut Agricultural Sales Cooperatives Union)	OECD Ekonomik Kalkınma İşbirliği Örgütü (Organisation for Economic Cooperation and Development)
FoEI Uluslararası Dünya Dostları (Friends of Earth International)	OPEC Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (Organization of Petroleum Exporting Countries)
FoEE Uluslararası Dünya Dostları Avrupa (Friends of Earth Europe)	PL 480 480 No.lu Kanun (Public Law 480)
IFC Uluslararası Finans Kurumu (International Finance Corporation)	RF Rusya Federasyonu (Russian Federation)
	ROSSAT Rus Federal Devlet İstatistik Kurumu (Federal State Statistics Service)

RSPO Sürdürülebilir Palmiye Yağı Üretimi Sertifikasyonu (Roundtable on Sustainable Palm Oil)	UAEA Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (International Atomic Energy Agency/IAEA)
SDI Liberia Sürdürülebilir Kalkınma Enstitüsü Liberya (The Sustainable Development Institute Liberia)	UCM Uluslararası Ceza Mahkemesi (International Criminal Court)
STK Sivil Toplum Kuruluşu (Non-governmental organization /NGO)	UIB Uludağ İhracatçı Birlikleri
Tarım Orkam-Sen Tarım Ormancılık Hizmet Kolu Emekçileri Sendikası (Agriculture Forestry Public Servant Syndicate)	UNCTAD Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (United Nations Conference on Trade and Development)
TASS Rus Haber Ajansı (Russian News Agency)	UNSCN Birleşmiş Milletler Beslenme Daimî Komitesi (United Nations System Standing Committee on Nutrition)
TİGEM Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü	USACC Küba için ABD Tarım Koalisyonu (The United States Agriculture Coalition for Cuba)
TMMOB Türkiye Mühendis ve Mimar Odaları Birliği	USAID Amerika Birleşik Devletleri Uluslararası Kalkınma Ajansı (US Agency for International Development)
TMO Tarım Mahsulleri Ofisi	USDA Amerika Birleşik Devletleri Tarım Bakanlığı (United States Department of Agriculture)
TMSD Türkiye Makarna Sanayicileri Derneği	USIA Amerika Birleşik Devletleri Enformasyon Ajansı (United States Information Agency)
TNI (Transnational Institute)	VOA Amerikanın Sesi (Voice of America)
TÜGSAŞ Türkiye Gübre Sanayi A.Ş.	VTB Rus Dış Ticaret Bankası
TÜİK Türkiye İstatistik Kurumu (Turkish Statistical Institute)	ZMO Ziraat Mühendisleri Odası
TÜRKTOB Türkiye Tohumcular Birliği	
TÜSEDAD Tüm Süt, Et ve Damızlık Sığır Yetiştiricileri Derneği	

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, gıdanın bir baskı aracı olarak dış politikada yerinin ve kullanımının mercek altına alınmasıdır. Bu çerçevede, gıda güvenliği ve gıda egemenliği ile güvenlikleştirme kavramları ön plana çıkmaktadır. Gıda güvenliği kavramı, devletlerin dış politika tercihlerini uygularken dayandıkları güvenli bir yastık işlevi üstlenmektedir. Gıda egemenliği kavramı, ülkelerin dış politika kararlarının isteklerine uygun olarak belirlenmesini sağlayan ya da tam aksi bir biçimde, şayet gıda egemenliklerini kaybetmişlerse, bunu yapamamalarına neden olan unsur olarak belirlemektedir. Güvenlikleştirme kavramı ise gıdanın dış politika kullanımını kolaylaştıran uygulamaların anahtarı konumundadır. Çalışmada kullanılan bu kavramlar, gıdanın dış politikada nasıl kullanıldığı sorusuna cevap ararken birer sütun vazifesi görmüştür. Liberal ticaret kurallarından korunmak maksadıyla başvuru olan ekonomik yaptırımlar, gıda güvenliği kılıfı altında işlev kazanırken; ithal ikameci korumacı politikalar, gıda egemenliği kavramı altında kendisine yer bulmaktadır. Güvenlikleştirme yoluyla da bu iki kavramın dış politika amaçlarına uygun bir şekilde uyarlanması kolaylaştırılmaktadır.

Bu çalışmada, gıda sisteminin uluslararası yapı içindeki gelişiminin genel çerçevesi çizildikten sonra gıdanın bir baskı aracı olarak dış politikadaki rolü belirli bir ülke ya da dış politika olayı temelinde analiz edilmiştir. Bu şekilde, örnek olay veya ülke bazında yapılan incelemelerden faydalanılarak gıdanın dış politikaya etkisine dair bir çıkarıma ulaşılmaya çalışılmıştır. Buna göre, gıda sistemi mevcut uluslararası sistemin bir yansımasıdır ve elindeki her türlü güçten en iyi şekilde yararlanıp uluslararası sistemi kendi lehine kullanmayı başaran ülkeler gıda konusunu dış politika amaçlarına uygun şekilde yönlendirebilmektedirler. Böylece, gıdanın tek başına bir dış politika aracı olarak kullanımının etkisi sınırlı iken bütüncül bir yaklaşım içinde dış politika hedefleri açısından başarılı sonuçlar elde edilmesine neden olmaktadır. Bu çerçevede, Küba örneği ile Ukrayna meselesi yanında Türk-Rus ilişkilerinde gıda güvenliği konusu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gıda Güvenliği, Gıda Egemenliği, Güvenlikleştirme, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Küba, Türkiye.

SUMMARY

FOOD AS AN INSTRUMENT OF FOREIGN POLICY: ITS PLACE AND LEVERAGE

This study has been written with an objective to shed the light better on the food issue as an instrument of foreign policy. In this context, food security, food sovereignty, and securitization have become discernable pillars of the study. While the concept of food security takes the undesirable burden from the shoulders of the state for difficulties which might arrive in the implementation of foreign policy preferences as a pretext, the concept of food sovereignty appears as the element which enable states enact foreign policy decisions as they wish without any hindrance on their way. If the state does not have it, then it is apt to any imposition on its foreign policy decisions. The concept of securitization, on the other hand, is the prime key for the facilitating use of food as an instrument in the foreign policy area. All of those concepts have made the pillars in the search of the answer to the question how the use of food issue acts as a leverage in the matters of foreign policy.

In this study, after setting the general framework regarding the food system within the changing international structure, the role of food as an instrument in the foreign policy as a leverage tool has been analyzed within the context of case studies based on a specific country choice or a specific foreign policy event within a limited time period. In this way, a deduction with regard to the use of food in the foreign policy as an instrument has been tried to achieve. In this regard, the conclusion has revealed itself as follows: the food system acts as the mirror of the present international system. Under this structure, countries which preside over the international system best to their advantage in tandem with all kinds of power they have are also able to manage food issue to their best foreign policy interests. Since therefore, within this inclusive approach, the use of food issue has become something more powerful than its limited use as a single-handed instrument. In this context, the Cuban exemplar, Ukraine issue and food security issue in Turkish-Russian relations as well have been examined.

Keywords: Food Security, Food Sovereignty, Securitization, Russian Federation, Cuba, Ukraine, Turkey.

TEŞEKKÜR

Bu tezin hazırlanması sürecinde pek çok insana teşekkür borçluyum. Uzun bir aradan sonra doktora eğitimine başlamak başlı başına zor bir karardı ve süreç de aynı ölçüde zor oldu. Bu meşakkatli süreçte yanımda olan değerli insanlar olmasaydı sanırım tökezler, düşer ve bir kez daha ayağa kalkmakta tereddüt ederdim. Öncelikle doktora eğitimimin başlangıcından bu yana katkısı ve emeği geçen ancak benim yaş almış sınırlı hafızam nedeniyle adını sayamadığım tüm değerli arkadaşlarıma ve hocalarıma teşekkür etmek isterim. Gıda konusunun önemini anlamamı sağlayan ve bu konuya ilk kez dikkatimi çekerek tez konumu belirlememi sağlayan sayın Prof.Dr.B.Esra Çayhan'a teşekkür borçluyum. Çalışmalarına yorum ve destekleriyle katkı sağlayan sayın Prof.Dr.Tarık OĞUZLU ve sayın Doç.Dr.Güven DİNÇ'e teşekkürlerimi sunmak isterim. Sayın Doç.Dr.Ceren Uysal OĞUZ'a kısa ve öz yorumlarıyla bana yol gösterdiği için teşekkür ederim. Arkadaşım ve devrem Mehmet Ali Cem AKSOY'un bu süreçteki desteğine minnettarım. Çalışmama mülakatları ile destek veren, kanımca Türkiye'nin en önemli tarım yazarı olan sayın Ali Ekber YILDIRIM'a, tarım konusundaki uzun yıllara dayanan uzmanlık tecrübelerini benimle paylaşan sayın Osman Yalçın TEKİNARSLAN'a teşekkür etmek isterim. Bu çalışmanın son halini almasında ve olgunlaşmasında ise en büyük destek tez danışmanım sayın Prof.Dr.Şenol KANTARCI'ya aittir. Son olarak ise aileme teşekkür ederim. Çalışmamın her aşamasında bana gösterdikleri sevgi, saygı, sabır ve güven için eşim ve oğluma çok şey borçluyum, onlara ne kadar teşekkür etsem azdır...

Çalışmadaki tüm eksikler ve hatalar bana aittir.

Funda ERSOY

Ankara, 2022.

ÖNSÖZ

Bu tezin yazılma amacı, gıdanın bir baskı aracı olarak dış politikada yerinin ve kullanımının mercek altına alınmasıdır. Bu çerçevede, gıda güvenliği (özünde sağlıklı gıdaya ulaşabilme) ve gıda egemenliği (özünde kendi kendine yetme) gibi kavramlar temelde yer alan unsurlardır. Gıda güvenliği kavramı, devletlerin dış politika tercihlerini uygularken dayandıkları güvenli bir yastık işlevi üstlenirken, gıda egemenliği kavramı ise ülkelerin dış politika kararlarının isteklerine uygun olarak belirlenmesini sağlayan ya da tam aksi bir biçimde, şayet gıda egemenliklerini kaybetmişlerse, bunu yapamamalarına neden olan unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Gıda güvenliği ve gıda egemenliği kavramlarının sacayağını oluşturduğu bu çalışmada, ülkelerin dış politika amaçlarının belirlenmesinde ve uygulanmasında “gıda ne şekilde rol oynamaktadır?” sorusuna cevap aranmıştır.

Gıda konusu, tarihin başlangıcından itibaren önemlidir. Gıdanın, önce toplumun ve kültürün şekillenmesinde, sonrasında siyasi sistemlerin oluşmasında ve en nihayetinde modern uluslararası sistem üzerinde hala devam eden etkisi son derece cazip bir inceleme alanı sunmaktadır. Aslında, uygarlığın oluşması ile gıdanın gelişimi ve değişimi eş zamanlı olarak ilerlemektedir. Şöyle ki; doğal koşulların hâkim olduğu dönemlerde yaşanan felaketler kıtlığa yol açarken örneğin şehirleri yok edebiliyor, orduların ilerlemesini durdurabiliyor ve böylece siyasi sistemin şekillenmesine doğrudan etkide bulunabiliyordu. Modern dünyada ise insan eliyle bozulan doğa dengesi yine açlık, kıtlık ve diğer doğal felaketlere sebebiyet verirken insan zihninde gıdaya ilişkin başka soruların doğmasına yol açmıştır. Gıda doğrudan siyasi sistemin şekillenmesine yol açmasa dahi, daha karmaşık hale gelen politik, ekonomik ve kültürel yapı içinde eskisinden çok farklı bir dönüşüme uğramış ve temel açlık-kıtlık sorununun ötesinde bir hüviyete bürünmüştür. Bunu politik ekonominin temel kurallarından biri sayılabilecek “parayı takip et” (*follow the money*) vecizinden faydalanarak ifade etmek mümkündür. Gıda, karın doyurmak temel işlevinin ötesine geçtiğinden ve içinde büyük ölçüde kâr marjı taşıyan bir emtia alanına dönüştüğünden, söz konusu vecize bir ilave yapılarak, “ekmeği takip et” (*follow the bread*) şekline de dönüştürülebilir.

Gıda konusu, basit bir açlık-tokluk meselesi olmaktan XX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan değişimlerle harmanlanarak XXI. yüzyılın başında çıkmıştır. Bu değişime temel olan unsurlardan biri, dünyada insan nüfusunun çok hızlı bir şekilde arttığı ve tarımsal üretim buna uygun şekilde arttırılmadığı takdirde açlıkların önlenemeyeceği fikridir. Bu fikir, çeşitli komplo teorilerine yol açmış olsa da İkinci Dünya Savaşı’ndan (İDS) sonra Amerika Birleşik Devletleri (ABD) önderliğinde gerçekleştirilen makineleşme ve kimyasal kullanımı ile ürün

artışına dayanan Yeşil Devrim'in kaldırım taşlarını döşemiştir. Bu çalışmanın da ana zaman diliminin başlangıcını oluşturan İDS ve sonrasında yaşanan gelişmeler gıda sistemine ilişkin döngünün akıl almaz şekilde hızlandığı ve gıdadaki bu kartopu etkisinin uluslararası sistemde her alanda hissedildiği bir döneme işaret etmektedir. Örneğin, İDS sonrası uygulanan Marshall Yardımı, gıda konusunda toplumlardaki kültürel değişimin de fitili olmuştur. Bu dönemde ABD'de ortaya çıkan üretim fazlası süt tozu, soya, margarin gibi Amerikan ürünleri -Public Law (PL)-480 adı verilen kanun çerçevesinde- dost ve müttefik ülkelere kimi zaman hibe kimi zaman ucuz fiyata verilmek suretiyle ama yalnızca ABD bandıralı gemilerle gönderilmiştir. Eğer söz konusu ülkeyle dost ve müttefik olma konusunda bir sorun var ise bu kez gıda yardımları bir silaha dönüştürülmüştür.

Başta dönemin ABD Dışişleri Bakanı Henry Alfred Kissinger'ın (1973-1977) küresel bir tarım pazarının oluşmasına neden olan politikaları ile olmak üzere yeniden şekillenen tarımsal yapı, Cargill, Archer Daniels Midland, Bunge ve Continental Grain gibi pek çok devasa şirketin göz önüne çıkmasına neden olmuştur. Tarım ürünlerinin küresel pazara dâhil olması, şirketlerin denkleme bir bileşen olarak katılması sonucunu beraberinde getirdiğinden, uluslararası sistemin terazisine bu tür büyük şirketlerin etkisini dâhil etmek zorunlu hale gelmiştir. Büyük şirketlerin maddi olanaklarının yapılan bilimsel araştırmaları çarpıttığına yönelik iddialar da bu döneme rastlamaktadır.

Gıda konusu, açıklıkla görüldüğü üzere, uluslararası ilişkiler alanında yapılan çalışmalar için verimli ve çok da güncel bir konudur. Ancak bu konuya ilişkin şimdiye kadar yapılan çalışmalar; gıdanın kapitalist sistem ile olan ilişkisi, gıda konulu dış yardımların daha etkin bir şekilde yapılabilmesi için nasıl bir yenilenmeye gidilmesi gerektiği, genetiği değiştirilmiş organizmaların/ürünlerin (GDO) uluslararası toplumda yaratmış olduğu tepkilerin incelenmesi, gıda ürünlerinden biyoenerji üretilmesinin açlık üzerine etkisi gibi gıda konusunun birbirinden farklı yönlerini ele almıştır. Gıdanın bir baskı aracı olarak dış politika alanında oynadığı rol ise yapılan çalışmanın ilgi alanına girdiği ölçüde sınırlı bir şekilde ve az sayıda akademisyen tarafından incelenmiştir. Bu çalışma ile bu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır.

Bunu yapabilmek için; öncelikle gıda konusunun uluslararası ilişkiler bakış açısı içindeki yerinin tespiti yapılmış yani iskeleti oluşturulmuştur. Sonrasında gıda sisteminin geçirdiği değişim incelenerek konunun ete kemiğe bürünmesi sağlanmıştır. Bu genel çerçeve çizildikten sonra bu incelemenin problematiğini oluşturan gıdanın dış politikada kullanımının ülke, olay ya da dönem bazında incelenerek açıklığa kavuşturulması hedeflenmiştir. Gıda güvenliği ve gıda egemenliği gibi kavramlar gıdanın bir baskı aracı olarak dış politikada nasıl

kullanıldığı sorusuna cevap ararken birer sütun vazifesi görmüştür. Çünkü dış politikada gıda adına yapılan neredeyse tüm hamleler ya gıda güvenliği ya da gıda egemenliği başlığı altında yer almaktadır. Örneğin, liberal ticaret kurallarından korunmak maksadıyla başvuru alan ekonomik yaptırımlar çoğunlukla gıda güvenliği maskesi altında işlev kazanmaktadır. İthal ikameci korumacı politikalar da gıda egemenliği kavramı altında kendisine yer bulmaktadır.

Dış politikada karar vericilerin elinde diplomasi, propaganda, iktisadi yardım ve yaptırımlar, nüfuz alanı oluşturmak, doğal kaynakları ele geçirmek gibi çeşitli araçlar bulunmaktadır. Gıdanın, dış politika karar alıcıları için kullanım alanı, bu araçların hemen hepsinde mevcuttur. Ülkeler dış politika amaçlarını gerçekleştirirken kendileri için en uygun dış politika aracını belirler ve seçerler. Gıda bu anlamda devletler için çok geniş bir seçenek yelpazesi yaratmaktadır. Bir ülkenin gıda tedarikinin kesilmesi o ülkenin siyasi sistemini çökertebilir. Gıda fiyatlarının pahalılaşması ülke halkında huzursuzluk yaratıp siyasi sistemin temellerini sarsabilir. Belirli gıdalara yönelik- besleyici niteliği düşük atıştırmalıklar gibi- bağımlılık yaratılırsa bağımlılık yaratılan ülkede yerel kültürel değerler kolaylıkla erozyona uğratılabilir. Bir ülkenin gıda egemenliği yani kendi kendine yeter haline gelmesi sekteye uğratılabilirse bir süre sonra (taşıma suyla değirmen dönmeyeceğinden) söz konusu ülkenin gıda ithaline bağımlı hale gelip siyasi ya da ekonomik ödünleri kolaylıkla vermesi an meselesi haline getirilebilir. Dolayısıyla, gıda aslında büyük bir meseledir.

GİRİŞ

“Bizi geçmişin dünyasından ilelebet koparıp çıkartan, bu yüzyılın ikinci yarısındaki en etkileyici değişim, köylülüğün ölümüdür.”

Eric Hobsbawn

Gıda tarihin her aşamasında önem taşımıştır. İnsanın ve insanlığın tanımında süregelen yaradılış hikayeleri dahi yiyeceklerle ilgilidir. Aztekler, insanın beş seferde yaratıldığını ve sonuncusunda mısır ile beslenip büyüdüğüne inanırlarken, Mayalar insanın sarı ve beyaz mısır ile mısır küspesinden yaratıldığını düşünmüşlerdi. Orta ve Güney Amerika'nın yaradılış efsaneleri ana tema olarak mısır ağırlıklı iken kıtlık endişesi ile şekillenen Çin efsanelerinde başrol pirince verilmiştir. Bir Çin efsanesine göre, Tanrıça Guan Yin insanları açlıktan kurtarmak için göğüslerinden akan sütü çeltik tarlalarına akıtmış ve pirinç tanelerinin yetişmesini sağlamıştır. Diğer taraftan, pek çok kültürde dua etme ve kurban kesme ritüelleri ile tanrıların yiyeceklerinin sağlandığına inanılmıştır. Buna karşılık, tanrılar da hasatların güzel geçmesini sağlamaktadır.¹ Dünyanın bilinen ilk çiftçi yıllığının ait olduğu Mezopotamya toplumu Sümerlerde ise çiftçilerin ürünlerine zarar gelmemesi için fare ve haşarat tanrıçası Ninkilim'e dua etmesi gerektiği belirtilmiştir. Akadların Gılgamış Destanı'nda külde pişirilen ekmek Tanrıça İştar'a sunulmaktadır. Hitit kralları da tanrı ve tanrıçalar için ekmek kırıp, hazırlanan yağlı böreğin üzerine döktükleri kaliteli bir bal ile böreği tatlandırmışlardır.² Ayrıca Hititlerde, kızan tanrıları yatıştırmak için şarap sunulmuştur ve tanrılar için yeterince bira bulundurmamak da bir suçtur.³

Yiyeceklerle yani bir elma ısırığı ile⁴ başlayan insanlık tarihinde yiyeceklerle ilgili neredeyse her şey, insanın bizzat kendisiyle yani gelenekleri, inançları, tabuları ya da mensubu olduğu din gibi unsurlarla yakından ilgilidir. Örneğin domuz eti tüketimine yüklenen anlamlar, Hristiyanlık'ta başka (birlik beraberlik ve dayanışma iken), Yahudilik ve

¹ Standage, 2020: 30-31; Meksika ve Orta Amerika'daki bu konuya ilişkin bazı ilginç ritüeller için bkz. Standage, 2020: 76-78; Çin yemek kültürüne ilişkin öğeler için ayrıca bkz. Işın, 2021: 164.

² Ünsal, 2021: 26-27, 30, 47-48.

³ Işın, 2021: 56, 57.

⁴ Harari, ilk atalarımızın yaşadığı dönemlerde tatlının nadiren bulunduğunu ve olgunlaşmış meyvenin tatlı olarak aslında tek seçenek olduğunu belirtir. Bu nedenle, bir avcı toplayıcının incir ağacı gördüğünde başkaları gelmeden ağaçtaki olgunlaşmış incirleri yemesi son derece normaldi. Bkz. Harari, 2017a:53; Işın, Anadolu Hristiyanlarının cennetten kovulmayı insanların çiftçiliğe başlaması olarak yorumladığını belirtir. Bkz. Işın, 2021:28.

Müslümanlıkta başkadır (günahtır). Dini perhizler ise pek çok kültürde fazlasıyla yaygındır. İslamiyet'te Ramazan ya da Muharrem orucu ya da Hristiyanlık'ta Paskalya dönemi perhiz uygulaması, Yezidiler'de marul ve karnabaharın haram sayılması yalnızca bazı örneklerdir.⁵ Dini açıdan, tek tanrılı olsun ya da olmasın, neredeyse tüm dinlerde kutsal sayılan ve bolluk bereket sembolü olarak görülen yiyecek ise ekmektir.⁶ Aslında, büyük sanat eserleri dahi yemekle ilgilidir; Leonardo Da Vinci'nin "Son Akşam Yemeği" (The Last Supper) tablosu, Hz.İsa'nın çarmıha gerilmesinden önce on iki havarisi ile yediği yemeği ve içlerinden birinin ona ihanet edeceğini söylediği anı betimlemiştir.⁷

Yiyecek, aynı zamanda toplumsal yapıyı yansıtan bir aynadır. Örneğin, Mezopotamyalıların en önemli içeceği olan biranın (bulamaç haline getirilen ekmeğe malt yani çimlenmiş arpa dövmesi ile hurma pekmezinin katılmasıyla içecek mayalanmaya bırakılırdı) kamışlarla içildiği bilinmektedir. Bir Sümer Kraliçesinin (Kraliçe Puabi) mezarında değerli taşlarla süslenmiş bir kamışın bulunması bu içeceğin üst düzey insanlarca içildiğini göstermiştir.⁸ Bir başka örnek ise Spence tarafından verilmiştir. Spence, İspanya'da eskiden kasap dükkanlarında asılı olan etlere bakarak yaşayanların Müslüman ya da Yahudi olup olmadıklarının anlaşıldığını belirtmiştir.⁹ Kast adı verilen bir tür sistem ile sınıflara ayrılan geleneksel Hindu kültüründe ise farklı kastlara ait insanların bir arada yemek yemeleri yasaklanmıştır. Hindistan'ın pek çok eyaletinde sığır kesmenin halen yasak olmasına karşın, 1510 yılında Portekizliler tarafından fethedilen ve uzun yıllar boyunca Portekiz egemenliğinde kalan Hindistan'ın güneybatı kıyısında yer alan Goa şehrinin et yemekleri ile ünlenmesi de Portekizlilerin geçmişte domuz ve sığır eti yemeyenleri cezalandırmış olmasıyla ilişkilidir.¹⁰

⁵ Kul, 2019: 15, 37, 45-46; örneğin Bizanslı Hristiyanların, Ortodoks inancının gereği olan perhizleri beslenme biçimlerinde önemli rol oynardı. Perhiz sırasında et, balık, süt, katı yağ ve yumurta gibi hayvansal ürünlerin tüketilmemesinin yanında perhiz dönemleri de çok uzundu ve toplamda yılda 180 günü buluyordu. Bahsedilen hayvansal ürünlerin yenemiyor oluşu ise ahtapot, midye gibi ürünlerin Bizans mutfağında ağırlık kazanmasına neden olmuştur. Bunun aksine, örneğin Selçuklularda, domuz eti yenmemesinin dışında, balık haricinde diğer deniz ürünlerine yer verilmemiştir. Bkz. Işın, 2021:135,195; diğer kültürlerdeki dini öğeler için bkz. Işın, 2021:188; Allen, Ortaçağ'da oruç tutan genç kızların dindarlık ve fedakarlıkları nedeniyle çok makbul görüldüğünü belirtir. Bkz.Allen, 2021:139.

⁶ Kul, 2019: 47; Işın, 2021:47,59,150.

⁷ Tablo hakkında bilgi için bkz. Buchholz vd, 2012:147.

⁸ Işın, 2021: 40.

⁹ Akt. Kul, 2019: 57.

¹⁰ Işın, 2021: 188-189.

İnsanlık tarihini başlatan ve insanlığın biçimlenmesinde bu derece önemli rol oynayan yiyeceklerle ilgili en önemli aşama şüphesiz Tarım Devrimi'dir. İlk insanlık tarihinde, her ne kadar genellikle erkekler tarafından yapılan avcılık olsa da et dışında, özellikle kadınlar tarafından toplandığı düşünülen, arpa, buğday gibi kendiliğinden yetişen, aynı zamanda kolayca toplanabilen çeşitli yabani tahıl türleri vardır. Bu yabani tahıl türlerinin tanelerinin tohum olduğunun anlaşılması ve bu tohumların ekilmesi tarımın başlangıcını oluşturmuştur.¹¹ Neolitik Dönem denilen, insanların göçebe yaşamı bırakarak yerleşik hayata geçtiği bu evrede gerçekleşen "Tarım Devrimi" bir başka adıma daha işaret etmiştir; bakış açısına bağlı olarak değişen, sömürünün ya da ilerlemenin başlangıcına.¹² Dolayısıyla, tarıma geçiş ile atılan bu adımın, büyük uygarlıkların ve imparatorlukların ortaya çıkmasına yol açtığı fikri kadar "*türümüzün başına gelmiş en kötü şey olduğu*" fikri de yaygındır.¹³

Dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan insanların birbirlerinden habersiz bir şekilde geliştirdiği düşünülen Tarım Devrimi'nin etkilerine ilişkin çeşitli hipotezler bulunmaktadır. Başlangıçta, tarımın gelişmiş olduğu coğrafyalarda diğer yeniliklerin de dünyanın başka yerlerine göre daha hızlı ilerlediği öne sürülmüştür. Farklı hayvan ve bitki örtüsü, tarımsal faaliyetlere ilişkin de farklı bir durum oluşturmuş ve bu nedenle farklı kıtalarda farklı refah dereceleri ortaya çıkmıştır.¹⁴ Bu tezin ilk uygarlıkların ortaya çıkışındaki doğruluk payı yadsınamaz.¹⁵ Çünkü uzun yüzyıllar boyunca sıradan insanın ve belki de insanlığın tanımı tarım ile uğraşan ve ekmeğini topraktan elde eden insan ile sınırlıdır.¹⁶

Hititler ve Sümerler gibi bilinen ilk Mezopotamya uygarlıklarından arda kalanlar, insanlık tarihinin gelişimine ilişkin hâkim düşüncenin, tarımın öğrenilmesinin yerleşik hayata geçilmesine neden olduğu ve bunun medeniyetlerin oluşmasını sağladığı yönünde yol almasına katkıda bulunmuştur. Ancak Türkiye'de keşfedilen, geçmişi günümüzden yaklaşık 12.000 yıl öncesine uzanan ve anıtsal yapılardan oluşan arkeolojik bir buluntu-*Göbeklitepe*- bu görüşü tartışmaya açmış ve kalıntılardan avcı toplayıcı bir toplum olduğu anlaşılan Göbeklitepe halkının tarım toplumuna geçmeden tapınaklar inşa etmiş olabileceği ihtimalini

¹¹ Davis, 2017:12.

¹² Radkau, 2020: 106.

¹³ Allen, 2021: 67; Harari, 2017a: 92-95; Standage, 2020:33-34.

¹⁴ Diamond'un bu tezine karşılık, Daron Acemoğlu ve James A. Robinson modern dünyadaki eşitsizliği sanai teknolojilerin ve imalat ürünlerinin dengesiz dağılımına bağlamaktadır. Bkz. Diamond, 2005: 86-92; Acemoğlu ve Robinson, 2017: 52-59.

¹⁵ Kiple, 2010: 58, 87.

¹⁶ Hobsbawn, XX. yüzyıla kadar sıradan insan tanımının köylüye denk düştüğünü ifade etmiştir. Bkz. Hobsbawn, 2001: 175.

ortaya çıkarmıştır.¹⁷ Göbeklitepe kazılarını başlatan ve hayatını kaybedene kadar bu kazı alanında çalışmalarına devam eden arkeolog Klaus Schmidt, dini ihtiyaçları nedeniyle yerleşik hayata geçen ve tarımla uğraşmaya başlayan bir toplum söz konusu ise avcılık toplayıcılık döneminin yani Paleolitik Çağın -Eski Taş Çağı- dinsel nedenlerle bitmiş olması gerektiğini öne sürmüştür.¹⁸ Schmidt'in bu savı zaman içerisinde elde edilen yeni bilgilerle boyut kazanmıştır. Schmidt'in çalışmalarını devam ettiren Lee Clare ve ekibi bu büyük anıtların zeminlerinin altında yağmur sularını toplayan kanalların, sarnıç ve öğütme aletlerinin bulunduğu yerleşim alanlarına rastlamışlardır. Elde edilen bu yeni veriler, Göbeklitepe'nin dini ritüelleri yerine getirmek için geçici olarak toplanılan bir alandan ziyade sabit bir yerleşim alanı olduğunun anlaşılmasına yaramıştır. Buna göre, Göbeklitepe halkı, civar bölgelerde insanların hayvanları ve bitkileri ehlileştirme çabalarına karşın, artık yok olmakta olan hayat tarzlarını korumaya çalışan bir toplumdur.¹⁹

Göbeklitepe hakkında sürekli yenilenen bu bilgi dağarcığı birkaç gerçeği halen değiştirmemiştir. Bunlardan ilki, Göbeklitepe çevresinde yetişen siyez buğdayının ilk buğday türlerinin atası olduğunun anlaşılmasıdır. Bu nedenle, Göbeklitepe'nin "*medeniyet tarihinin sıfır noktası*" olarak adlandırılmış olması şaşırtıcı değildir.²⁰ İkincisi ise henüz tekerleğin, çömlek ve yazının bulunmadığı, hayvanların ehlileştirilmediği bir dönem olan Paleolitik Çağ'da²¹ dini yapılar inşa edebilecek seviyede bir uygarlık ihtimalinin mevcut olmasıdır.²² Bu ihtimal, yalnızca tarım toplumlarının uygarlıkların yaratılmasına yol açtığı savını tartışmaya açmıştır.

İnsanlık tarihini biçimlendirmeye devam eden tüm bu gelişmelere karşın, medeniyet tarihinin büyük kısmı tarım ürünleri ile ilintilidir. Örneğin, Mezopotamya uygarlıklarına benzer şekilde, Güney Amerika'da da yine tarım ürünleri üzerinden şekillenen medeniyetler söz konusudur. Ancak Güney Amerika'da, Mezopotamya'nın bereketli tahılının yerini patates

¹⁷ Albustanlıoğlu, "Göbeklitepe Uygarlık Tarihini Yeniden Yazıyor", 08.08.2019, *Bilim Genç*, Tübitak, <https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/gobeklitepe-uygarlik-tarihini-yeniden-yaziyor>, (erişim tarihi:22.01.2022); ayrıca bkz. Weisner-Hanks, 2021: 57-58.

¹⁸ Albustanlıoğlu, 2017: 91,93.

¹⁹ Curry, "Göbeklitepe'deki Son Keşifler Ne Anlama Geliyor?", *BBC News Türkçe*, 20.08.2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-58247289>, (erişim tarihi: 23.01.2022); Göbeklitepe kazılarına ilişkin olarak ayrıca bkz. Harari, 2017a: 101.

²⁰ Bereketli Hilal olarak bilinen Arabistan Çölü ile Doğu Anadolu arasında kalan bölge bilinen ilk buğday türlerine ev sahipliği yapan bölgedir. Bkz. Özcan, 2019: 62-69; ayrıca bkz. Weisner-Hanks, 2021:51; Göbeklitepe yakınlarındaki Karacadağ ilk buğdaya ev sahipliği yapmıştır. Bkz. Harari: 2017a:102.

²¹ Albustanlıoğlu, 2017: 91, 93.

²² Harari, 2017a: 93.

almıştır. Patatesin yeşil kısımlarıyla yumrularının kabuklarında bulunan solanin maddesinin zehirli etkisinin, patatesin bir miktar kil ile birlikte tüketilmesi halinde ortadan kalktığı yerli halk tarafından fark edilmesi, beslenme menüsüne patatesin de girmesini sağlamıştı. Çetiner, Peru’da yerli halk pazarlarında yabancı patatesler ile birlikte bir torba kil verilmesinin bu nedenle hâlâ devam ettiğini belirtmektedir. Zor iklim koşullarına tahıla nazaran çok daha iyi uyum sağlayan ve birim başına daha çok kalori içeren patates, İnkalar gibi büyük medeniyetlerin kurulmasına da yol açan tarım ürünüdür. Ancak tahılların aksine uzun süre stoklanamıyor olması buna çözüm yolları bulmayı gerektirmiştir; İnkalar, patatesleri önce soğuk havada dondurmuş, sonra ayaklarıyla bunları çiğnemiş ve nihayetinde sıkarak kurutmuşlardı. Chuño denilen bu bir nevi dondurulmuş ve kurutulmuş patatesler böylece toksik maddelerden de arındırılarak toprak altı depolarda uzun süre saklanabilir hale getirilmiştir. Kolay taşınan, ücret olarak ödenen veya vergi olarak toplanan chuño²³ bu nedenlerle bir medeniyet kurulmasına ön ayak olmuştur.

Harari’ye göre ise Tarım Devrimi’nin en önemli sonucu bir medeniyet oluşturarak insanlara daha kolay bir hayat sağlamasından ziyade gıda miktarını arttırarak nüfusun sıklaşmasına neden olmasıdır.²⁴ Bu durum, beraberinde doğal olarak başka sorunları getirmiştir. Ürünlerin depolanması ve bu sürecin yönetilmesi ihtiyacı bunlardan biri olmuştur. Böylece, üretim süreci ile hiçbir ilgisi olmayan ama bürokratlar veya krallar gibi merkezi bir yönetimin unsurlarını oluşturan sınıflar ortaya çıkmıştır. Sonuçta, gıda ürünleri vergi olarak toplanmaya başlamış ve oluşturulan bu gıda stokları orduların beslenmesini mümkün hale

²³ Çetiner, “Patates de Neymiş?”, *Tarlasera*, 22.11.2016, <https://www.tarlasera.com/makale-9839-patates-de-neymis>, (erişim tarihi: 25.01.2021).

²⁴ Harari, 2017a:92-93; ayrıca bkz. Diamond, 2005: 89, 92; ayrıca bkz. Standage, 2020: 33; Tarıma geçişin nüfus artışına yol açmasını önemli bir sorun olarak gören Harari, tarıma geçişin çok daha basit bir yan etkisinden de bahseder; o da tarımın keşfinin insan vücuduna ağırları hediye etmiş olmasıdır. Çünkü, tarıma geçiş dönemine ait insan iskeletleri incelendiğinde bel fıtığı, eklemelerde kireçlenme gibi rahatsızlıklara bolca rastlanmıştır. Kaya ve çakıllı araziye sevmeyen buğday tarlalarının taşlardan temizlenmesi, çok su istemesi nedeniyle su taşınması gibi faaliyetler insan omurgasının bedel ödemesine neden olmuştur. Bkz. Harari, 2017a: 92-93; bir başka örnek de tarıma dayalı toplumlarda beslenme kaynaklı bozukluklara daha fazla rastlanmasıdır. Örneğin, mısırın temel beslenme maddesi olduğu toplumlarda B vitamini eksikliği nedeniyle “pellagra” adı verilen döküntü, ishal ve hatta ileri durumlarda zihinsel sorunlara yol açabilen bir hastalığa neden olmakta, pirince dayalı beslenme şeklinde ise bu defa B1 eksikliğine dayalı “beriberi” adında bir başka sinir sistemi hastalığına yol açılabilmektedir. Oysa avcı toplayıcı toplumlarda bu sorunlara rastlanmaz. Bkz. Allen, 2021:67-68; Standage, yetersiz beslenmenin bir sonucu olarak kısa boylu iskelet kalıntılarının varlığından bahseder. Avcı toplayıcı toplumlarda kadınlar da erkekler de tarım toplumu kadınlarına ve erkeklerine nazaran daha uzun boyludur. Bkz. Standage, 2020:35; ayrıca bkz. Wiesner-Hanks, 2021: 59.

getirdiğinden fetihler de mümkün hale gelmiştir.²⁵ Örneğin, Sümer, Hitit ve Mısır gibi uygarlıkların artan zamanlarını silah üretimine ya da savaşta kullanmak üzere at yetiştirmek gibi faaliyetlere yöneltmelerine imkân sağladığından büyük ordular besleyen uygarlıkların yolu açılmıştır.²⁶ Bu durum, aslında bir ironiyi de kendiliğinden ortaya çıkarmıştır. Çünkü Harari, Tarım Devrimi'nin özünü şu şekilde tanımlamıştır: *“daha çok insanı daha kötü koşullar altında da olsa hayatta tutmak.”*²⁷ Oysa, tarım toplumuna geçişle birlikte en çok artan şeylerden biri savaşlar olmuştur. Üstelik, MÖ. VIII. ve VII. yüzyılda Yunan kent şehirlerinde yiyeceği üreten küçük çiftçiler aynı zamanda savaşçılardır.²⁸

Tarım faaliyetlerinin artmasının bir diğer etkisi su sistemleri ve bunun gerektirdiği idari yapılar üzerinde görülmüştür. Örneğin, ekinlerini korumak isteyen Mezopotamyalılar su baskınlarına karşı önlem almak zorunda kalmışlar, yine suyun neden olduğu toprak tuzlanmasına karşı nadası öğrenmişlerdir. Necef Çölü'nde kurdukları şehirlerinde Nabatyalılar, teraslandırma yöntemine başvurmuşlar, sağanak yağmur sularını biriktirmişler ve bu suyu tarımda kullanmışlardır.²⁹ Sulama projeleri ile gelişen tarım teknikleri Sümerler ve Mısırlılar başta olmak üzere orduların lojistik ihtiyaçlarını besleyebilecek sermayeye sahip ülkeler yaratmıştır.³⁰ Tarımın gelişmesiyle sulama teknikleri de gelişmiş ve karmaşıklaşmıştır. Bunun sonucunda ise, bu karmaşık sistemi çevirebilmek için ihtiyaç duyulan idari yönetimin temel özelliklerinin iyi işlemesine bağlı olarak değişen bir denklem oluşmuştur. Örneğin, Abbasi (750-1258) döneminde, idari yönetim zayıfladığında sulama sisteminin bakımı ve işletilmesi gerektiği gibi yapılamamış ve sulama sistemi de bunun sonucunda zayıflamıştır. Sulama sisteminin bozulmasının neden olduğu kıtlık ise bu kez otoriteyi zayıflatmıştır.³¹

²⁵ Diamond, 2008: 99-103; McNeill, güvenilir depolama yöntemlerinin bulunmasının, yeterli derecede tahılın biriktirilmesine ve böylece M.Ö. 3000'li yıllardan itibaren şehir uygarlıklarının kurulmasına neden olduğunu belirtir; McNeill, burada erken dönem çömlek yapımı ile tahıl üreticiliği arasındaki bağa da dikkat çekmiştir. Çünkü ilave bir neme maruz kalmadığı sürece tahıl ürünleri yıllarca muhafaza edilebilecek ürünlerdir; ancak fare, sıçan gibi hayvanlardan uzak tutma zorunluluğu erken dönem çömlek yapımı ile tahıl üreticiliği arasında bir ilişki oluşmasına sebep olmuştur. Bkz. McNeill, 1999:68-69.

²⁶ Parker, 2014:16; Alpar, tarıma geçişin yalnızca yerleşik yaşamı yaygınlaştırmadığını, bunun yanında savaşın yaygınlaşmasına da yol açtığını belirtmiştir. Bkz. Alpar, 2015: 47-48, 50-51, 54; ayrıca bkz. Diamond, 2005: 90, 92; Wiesner-Hanks, 2021: 65.

²⁷ Harari, 2017a: 95.

²⁸ Parker, 2014:19.

²⁹ Uluatam, 1998:14-15,18; ayrıca bkz. Wiesner-Hanks, 2021: 83-84; Standage,2020: 62.

³⁰ Parker, 2014: 16.

³¹ Radkau, 2020: 163; Mısır'da da Nil Nehrinin zenginliği farklı köylerin bir araya gelmesine ve dağınık yerleşim merkezlerinin birleşerek merkezi güçlü bir devlete dönüşmesine yol açmıştı. Bkz. Uluatam, 1998: 24.

Şüphesiz, Tarım Devrimi'nin karşı karşıya kaldığı en önemli sorunlardan biri kıtlıklardır. Kıtlıkların neden olduğu ihtiyaç duyma korkusunu Radkau, Hubert Markl'dan aktardığı şu cümle ile açıklamıştır: “Eğer o çağın tarihini hareket ettiren bir çark olsaydı, hiç kuşkusuz bu, tahayyül edilen ve yaşanan kıtlıkların korkusundan beslenen bir çark olurdu.”³² Bu nedenle, Harari, Tarım Devrimi'nin “geleceği eskisinden çok daha önemli hale getirdiğini” ifade ederken son derece haklıdır. Çünkü çiftçiler, hayatta kalabilmek için belirsizliklere-örneğin sellere, kuraklığa veya hastalığa- karşı hazırlıklı olmaya mecbur kalmışlardır.³³ Tarımsal faaliyetlerin en önemli yardımcısı veya düşmanı, değişen iklim koşullarıdır. Örneğin, Avrupa'nın “küçük buz çağı” denilen ve yaklaşık beş yüzyıl sürdüğü (1350-1850) kabul edilen dönemde, Avrupa'nın kuzey bölgelerinde tarım bu durumdan etkilenerek azalmıştır.³⁴

Tarıma geçişin nüfus artışına yol açtığı, toplumda çeşitli sınıf farkları yarattığı ve bunun sonunda da sömürü düzenine neden olduğu anlayışı, tarımın keşfinin aslında o kadar da iyi bir fikir olmayabileceği ihtimalini zaman zaman önümüze getirmiştir.³⁵ Bu duruma iyi bir örnek, serflik sistemidir. Serflik sistemi, insanı toprağa bağlayan sisteme verilen addır. Bu sistem ile öyle bir düzen kurulmuştur ki, köylülerin göç etmesi ve hatta seyahat etmesi dahi yasaklanabilmiştir. Wiesner-Hanks, bu duruma yönelik olarak sürekli köylüler aleyhine değişen Rus ceza kanunlarını örnek vermiştir:

Örneğin 1497 yılında çıkarılan Rus ceza yasası köylülerin seyahat etme hakkını iki hafta ile sınırlarken, 1603 yılında çıkarılan yasa bu hakkı tamamen ortadan kaldırdı; 1649 yılında çıkarılan yasa, toprak sahiplerinin otoritesine hiçbir kısıtlama getirmiyordu; toprak sahipleri köylülerini satın alabiliyor, satabiliyor veya takas edebiliyorlardı. Köylüler mülk kayıtlarında mal olarak gösteriliyordu...”³⁶

Bu sisteme karşı çıkışlar da elbette olmuştur. Örneğin, XVI. yüzyıldaki “Alman Köylüler Savaşı” (1524-1525), balık avlamanın yasaklanması üzerine başlamış, kısa sürede büyüyerek serflikin kaldırılmasının talep edilmesine kadar varmıştır.

³² Radkau, 2020: 108; Davis, kıtlıkların “aşırı yüklenilip zayıf düşürülen tarımın en çarpıcı işaretleri” olduğunu belirtir. Bkz. Davis, 2017:192.

³³ Harari, 2017a, 110-111.

³⁴ Akad, bu dönemde Avrupa'da nehirlerin donduğunu belirtir. Ayrıca, İstanbul Boğazı'nın da 1621 yılında donduğu kaydedilmiştir. Bkz. Akad, 2017: 41; bu döneme ilişkin olarak bkz. Tabak, 2021:40-50, 226, 257-259, 266-268, 275-290.

³⁵ Harari, 2017a:92-93; Allen, 2021:67; Standage, 2020:30-34.

³⁶ Wiesner-Hanks, 2009:295-296.

Tarıma geçişin neden olduğu üretim ve tüketim dengesizliğinin yol açtığı bir diğer sorun da gıda enflasyonudur. Örneğin, Avrupa’da XVI. yüzyılda da düşmeyen bir gıda enflasyonu vardır ve yönetimler hububat fiyatlarını kontrol altında tutmaya çalışmıştır.³⁷ Bu kontrolü layıkıyla yapamayan yönetimlere karşı makul bir ekmek fiyatı isteyen yoksul halkın şiddete başvurması söz konusudur. Bu olaylardan birinde, Napoli Belediye Meclisi’nin fiyatı aynı tutabilmek için ekmek gramajını düşürmesi, tahıl fiyatları üzerinde spekülasyon yaptığından şüphelenilen bir meclis üyesinin öldürülmesi ve evinin yağmalanması ile son bulmuştu. Ancak yine de yüksek kazanç elde etmek isteyen tüccarlar ve değirmenciler hububat ve un stoklamışlardır. Diğer taraftan, süregiden savaşlarda hastalıklar ve kıtlık hep yaşanmıştır.³⁸

XVII. yüzyılın belirgin özelliklerinden biri, bu savaşların sürmesini sağlayan büyük ordulardır. Parker, 1641 yılında İtalyan şair Fulvio Testi’nin “*bu, askerlerin yüzyılı*” diye yazdığını aktarır, çünkü artık son derece büyük ordular beslenmektedir. Bu büyük ordular ise büyük mali kaynaklara ihtiyaç duymaktadır. Örneğin Fransızlar, işgal ettikleri bölge halklarından katkı payı adını verdikleri ama vergiyi andıracak şekilde düzenli olarak para ya da ayni olarak kaynak aktarımı yapmak zorunda kalmışlardır. Rızaya değil ancak korkuya dayanan bu sistemde Fransız Kralı XIV. Louis (1643-1715) “*insanlara katkı payını ödetmek amacıyla köyleri yakmak zorunda olmak korkunç...*” demiştir.³⁹

Bu dönemde, bahsedilen bu büyük orduların iaşesi ve idame ettirilmesi zorluklarla doludur. Örneğin, Avrupa’nın şekillenmesi ile sonuçlanan Otuz Yıl Savaşları’nda (1618-1648), orduların kesintisiz bir şekilde ilerlemesi mümkün olmamıştır. Ordunun üç ya da dört günde bir mola vermesini gerektiren temel nedenlerden biri, askerlerin ana besin kaynağı olan ekmeğin pişirilmesi ihtiyacı olmuştur. Askerler, değirmenciler ile fırıncıların onlara

³⁷ Gıda enflasyonu ilerleyen dönemlerde de sorun olmaya devam etmiştir. Avrupa’da XVII. yüzyıl sonları ile XVIII. yüzyıl başlarında ekmek fiyatlarının hızla artması ve üç dört katına çıkması son derece olağandır. Kötü geçen hasat, ekmek fiyatlarında artışa neden olmuş ve tüm aile çalışsa dahi açlıktan kurtulamamıştır. Bkz. Davis, 2017: 196.

³⁸ Wiesner-Hanks, 2009: 247, 276, 281-282; bu dönemde savaşa giden askerler yemek pişirmek veya çamaşır yıkamak gibi kişisel ihtiyaçlarını karşılamak üzere yanlarına birilerini almışlardır. Bazen bu kişilerin sayısı askerlerden fazla bir rakama ulaşmış ve bu nedenle yiyecek aramak da başlı başına bir iş haline gelmiştir. Bkz. Wiesner-Hanks, 2009: 130.

³⁹ Akt.Parker, 2014: 164, 184-185.

yetişmesini beklemek zorunda kalmıştır. Çünkü, zaten yoksul olan çiftçileri yağmalamak bir çözüm getirmemiştir.⁴⁰

Orduların savaşları kazanmasının veya kaybetmesinin de gıda ile ilişkili sonuçlar ortaya çıkarması son derece olağandır. Örneğin, 1683 Viyana seferi yenilgisinden sonra Osmanlı ordusunun ardında bıraktığı kahve çuvallarının deve yemi sanılarak Tuna nehrine dökülmekten son anda kurtulduğu bilinmektedir. Hatta Müslümanlıkla bağdaştırıldığı için kahve içenlerin Türkleşebileceğinden dahi kaygı duyulmuştur.⁴¹

Gıdanın yol açtığı en büyük dönüşümlerden biri de Avrupa'nın baharat tekeli kırma isteğidir. Çünkü bu istek önce coğrafi keşiflere ve yeni ticaret yollarının açılmasına, sonrasında sömürgeler edinilmesine yol açmış ve nihayetinde yeni bir uluslararası sistemin temellerini atmıştır.⁴² Bu yeni sistemde, sömürgeleri yoluyla Belçika'nın kamusal işlere hatırı sayılır meblağlar ayırabilmesi mümkün hale gelmiştir. Belçika'nın eğitim, saray ya da bulvar inşa etmek gibi tüm bu zenginleştiren faaliyetlerinin parasal kaynağı ise Kongolu serflerin topladığı kakao ve fildişiydi.⁴³ Bu dönem fetihlerle ilgili olarak önem taşıyan bir başka önemli yiyecek türü de “c” vitamini içeren meyve ve sebzeler olmuştur. Çünkü, XVIII. yüzyılda uzak seferlere giden denizcilerin büyük bölümü “iskorbüt” adı verilen ölümlü bir hastalığa yakalanmıştır. Depresif bir hal alan bu denizcilerin ilk önce yumuşak dokuları kanamaya başlamış, ilerleyen safhalarda durumları kötüleşmiş ve vücutlarının kontrolünü kaybedip ölmüşlerdir. Başlangıçta sebebi bilinmeyen bu hastalığın nedeni “c” vitamininin yeterince alınamamasıdır. İngilizlerin, gemilerde kuru et ve tahılla beslenen denizcilerine narenciye ve diğer “c” vitamini içeren meyve ve sebzeleri sağlamasıyla bu sorun aşılmıştır.⁴⁴

⁴⁰ Wiesner-Hanks, 2009:441-442; Avrupa'nın Otuz Yıl Savaşları'na ilişkin bir değerlendirme için ayrıca bkz. Davis, 2017:197; Wiesner-Hanks, XVII. Yüzyıl savaşlarında Osmanlı ordularının en etkileyici özelliğinin sayıca büyük olması değil lojistik açıdan başarılı olması olduğunu belirtir. Osmanlı ordusu askerlerinin ihtiyaçlarını karşılamakta başarılı olsa da uzun süreli savaşlara yanaşmamıştır. Çünkü, büyük bir ordunun aylarca savaşmasını sağlamak, etkin bir sistemi olan Osmanlılar için bile zordur. Bkz. Wiesner-Hanks, 2009:442.

⁴¹ Kuzucu ve Koz, 2021: 111, 115; Kahve, diplomatik ilişkilerde armağan olarak da kullanılmıştır. Örneğin, 1740 yılındaki Türk-Rus sınır görüşmelerinde, Türk heyeti karşı tarafa armağan olarak kahve verirken, Rus heyeti çay ile karşılık vermiştir. O dönemde, Türkler için çay, Ruslar için kahve esrarını koruyan ürünlerdir. Bkz. Kuzucu ve Koz, 2021: 103.

⁴² Standage, 2020:12; 109,111-131.

⁴³ Davis, Belçikalı işverenlerinden kaçan ve hayatta kalmayı başaran Kongolulardan birinin şu sorusunu aktarmıştır: “Beyaz adam evine hiç dönmeyecek mi; bu durum sonsuza kadar mı sürecek?” Bkz. Davis, 2017: 265.

⁴⁴ Harari, 2017a: 275-276; iskorbüt hastalığının tedavi yöntemlerinden biri de XVI. yüzyılda özellikle kadın sokak satıcıları tarafından ticareti yapılan ve içinde “c” vitamini barındıran lahana turşusudur. Bkz. Wiesner-

Gıda ürünlerinin savaşlardaki ve devrimlerdeki yeri de ilginç bir nitelik kazanabilmekte ve hatta savaşlara adını verebilmektedir. Örneğin, Prusya ve Avusturya arasında cereyan eden Bavyera Veraset Savaşı'nın (1778-1779) diğer bir adı *Patates Savaşı*'dir. Bu savaşta aç kalan askerler, savaşmaktan ziyade patates arayarak vakitlerini geçirmişlerdir. Yine bu dönemde, "*Ekmek bulamıyorlarsa pasta yesinler!*" dediği rivayet edilen ünlü Fransız Kraliçesi Marie-Antoinette'in patatesi sevdirmek için konuklarına patates yemekleri ikram ettiği ve saçına patates çiçeği taktığı belirtilmektedir.⁴⁵ Marie Antoinette'den bahisle, Fransız Devrimi'nin başlangıcına ilişkin olarak Davis şu çıkarımda bulunmuştur: "*Devrimi sürükleyen kuvvetlerden biri açlıktı.*"⁴⁶

Gıda ürünlerinin, bu açıdan bakıldığında, belki de en önemli özelliklerinden biri dönüştürücü nitelikleridir. Dönüştürücü nitelikte olan ürünlere verilebilecek en iyi örnekler arasında yine yukarıda önemine ve tarihte oynadığı role kısmen değinilen patates yer alır. Patates, İnka uygarlığı gibi uygarlıkların kurulmasına Güney Amerika'da öncülük ederken Avrupa için de bir dönüştürücü besin niteliği taşımaktaydı. McNeill, kulağa tuhaf gelse de patatesin iki kez dünya tarihini değiştirmiş olduğu öne sürerken bu durumu şöyle açıklamıştır:

Bugün patatesler Çin'de, ilaveten Avrupa ve Kuzey Amerika'da değerli ve önemli bir üründür ve Güney Amerika'nın yüksek yaylalarında And ülkeleri çiftçilerinin temel gıdası olma özelliğini korumaktadır. Fakat patateslerin dünya tarihinde yalnızca iki defa çok önemli bir fark yarattığı söylenebilir: ilkin And bölgesinin yüksek yaylalarında İnka İmparatorluğu'nun ve İnkaların hem seleflerinin hem de İspanyol haleflerinin ihtiyacı olan temel enerji kaynağını sağlamıştır. Müteakiben patates, Avrupa'nın kuzey kesimlerinde hızla artan nüfusun beslenmesini mümkün kılmış ve böylece 1750 ve 1950 yılları arasında bir avuç Avrupa ulusunun dünyanın ekseriyetinde hüküm sürmesine olanak vermiştir. Dünyanın başka yerlerinde patatesler yalnızca diğer gıda maddelerine takviye niteliğinde iken ve insan hayatı üzerinde nispeten önemsiz bir etkiye sahipken patatesin And yaylalarında ve Kuzey Avrupa'daki rolü özeldir.⁴⁷

Hanks, 2009:75; Wiesner-Hanks'in o döneme dair verdiği bilgiler, mutfakın özellikle kentlerin yoksul insanları için bir lüks olduğunu ortaya koymuştur. Bodrum, tavan arası gibi yerlerde yaşayan bu insanların yemeklerini pişirmek gibi bir seçeneklerinin olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, zengin kesimin et tüketimi bazen o kadar aşırıya kaçmaktadır ki, bir tür iltihaplı eklem rahatsızlığı olan gut hastalığı kaçınılmaz sonuç olmaktadır. Bkz. Wiesner-Hanks, 2009:75.

⁴⁵ Wiesner-Hanks, 2009:632; Davis, Kraliçe Marie Antoinette'e atfedilen bu sözün gerçek olmadığını ama insanları kızdırmaya yettiğini belirtmiştir. Bkz. Davis, 2017: 234.

⁴⁶ Davis, 2017: 233.

⁴⁷ McNeill, 1999:67-68 (McNeill'a ait metinde yazar tarafından serbest çeviri yapılmıştır. y.n.)

Bu çerçevede, Standage, Sanayi Devrimi'nin temelinde buhar makinesinin keşfi kadar şeker ve patatesin önemli bir rolü olduğu kanısındadır. Çünkü şeker üretimi sanayileşme sürecinin ilk örneğidir ve Karayip bölgesinde kölelerin çalıştırılması pahasına yapılmıştır. Sanayileşme döneminde, örneğin İngiltere için, fabrika işçilerinin ucuz ve besleyici gıda maddesi ya patates ya da bir dilim ekmek üzerine sürülmüş reçeldir. Dolayısıyla, İngiltere'nin Sanayi Devrimi nedeniyle giderek daha fazla ihtiyaç duyulan işçilerinin giderek artan gıda ihtiyacını karşılamak için İngiltere'nin dışarıya bağımlı olduğu şeker ve patates vardı.⁴⁸

Bu süreç, Magdoff'un 1820'den itibaren onu takip eden yüzyıl içinde elli beş milyon Avrupalının ülkesini terk etmesine neden olan değişime sebep olmuştur. Magdoff'a göre, bunun temel nedeni, tarımda yaşanan değişimdir; toprağından kopmak zorunda kalan bu nüfusun bir kısmı sanayileşme sürecinde istihdam edilmiş, büyük bir kısmı ise göç yoluyla dünyaya yayılmıştır.⁴⁹ Köylü nüfusunun inişe geçmesini XX. yüzyılın en önemli değişikliği olarak gören Hobsbawn bunu "*köylülüğün ölümü*" olarak tanımlamıştır. Hobsbawn'a göre; köylülüğün mihenk taşını oluşturduğu Avrupa'nın güneyinde ve doğu bölgelerinde dahi köylü nüfusu azalıyor ise, bu durum, geçmişten çok ama çok farklı bir yöne doğru gidişin habercisidir.⁵⁰

Tarım ile uğraşan nüfusun azalıyor olması yalnızca içyapı değişikliklerinin bir yansıması değildir. Bu değişim, çok daha büyük bir dönüşümün parçasıdır. Uluslararası yapıda yaşanan değişimler eş zamanlı ve hatta bazen öncül olarak tarıma yansımakta ve tarımdaki dönüşüm aslında uluslararası yapıdaki dönüşümün bir yansıması haline gelmektedir.

1800'lü yıllara kadar egemen ekonomi modeli tarıma dayalı iken sonrasında bu durumun hızla değiştiği görülmektedir. XVI. yüzyıla kadar süren tarımsal faaliyetlerin egemen olduğu dönem, XVIII. yüzyılda yüksek düzeyde uygulanan merkantilizm denilen dışa

⁴⁸ Standage, 2020:13,170-171; toplumsal hiyerarşi de kurulan sofralarla anlaşılır hale gelmektedir. Kadın ve erkeğin, zengin ve yoksulun farklı beslenmeleri bu hiyerarşinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bkz. Wiesner-Hanks, 2009:75-76.

⁴⁹ Magdoff, 2006:45-46; Ayrıca bkz. Bayram, 2008:32-33; Korkut Boratav, "Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi" adlı makalesine Samir Amin'den alıntı yaptığı bir soru ile başlamıştır: "*Bugünün üç milyar köylüsünün pazara sunduğu gıda ürünlerinin otuz milyon çiftçi tarafından üretileceği düşünülebilir. Böyle bir seçeneğin gerçekleşmesi için ... verimli toprakların önemli bir miktarının şimdiki köylülerin elinden alınması; yeni kapitalist çiftçilere transfer edilmesi,...milyarlarca rekabetçi olmayan üreticinin ...kısa bir tarih dilimi içinde ortadan kaldırılması gerekecektir. Bu milyonlarca insana ne olacak?*", Bkz. akt.Boratav, 2011: 53; Orijinal dildeki makale için bkz. Amin, 2003: 2-3.

⁵⁰ Hobsbawn, 1996: 336-339; Keyder ve Yenal, 2013: 19-20.

kapalı, müdahaleci ve aynı zamanda korumacı bir sistem olan ve değerli madenlerin ülke içinde toplanması çabasına dayanan ticari kapitalizme doğru evrilmiştir.⁵¹

Bununla birlikte, merkantilizm ile birlikte görülen fizyokrasi akımı tarımı ön plana koymaktan vazgeçmemiştir. Francois Quesnay (1694-1774) tarafından geliştirilen fizyokrasi akımı tarımı refahın münhasır kaynağı olarak görmüştür. Merkantilizme bir tepki olarak Fransa’da ortaya çıkan bu akımın temel sebebi, Fransa’nın içinde bulunduğu durumdur. Ticareti tarımın aleyhine olacak şekilde ön plana alan Fransız yönetimi, üretilen tarım ürünlerinin ihracına izin vermeyerek işlenmiş ürüne dönüştürülmesini tercih etmiş, ancak bu şekilde de tarım nüfusunun iyiden iyiye fakirleşmesine sebep olmuştur. Ayrıca, Fransa’nın hem finansal hem de insan kaynakları sürekli devam eden savaşlar nedeniyle büyük zarar görmüştür. Fransa nüfusu, yüzyıllık bir sürede (1660-1760) yüzde yirmiden fazla azalmıştır. Toprakların beşte üçü ise vergiden muaf tutulan Kraliyet ile Kraliyetin asiller ve rahiplerden oluşan destekçilerine aittir. Bu nedenle, süregelen savaşın maliyetinin yanında vergilerin ağır yükü de köylü halk üzerindedir.⁵² Oysa, dönemin Fransa’sında nüfusun büyük kısmı tarımla meşguliyet göstermekte ve ülke gelirinin beşte dördünü tarımsal faaliyetler sağlamaktadır. Dolayısıyla fizyokratlar, Fransız ekonomisinde hala marjinal bir ekonomik öneme sahip sanayi üretiminin refah artışında temel olabileceğini tasavvur edememişlerdir.⁵³

Bu ortamda hayat bulan fizyokrasi akımı için zenginlik, tarım tarafından üretilmektedir; bir başka deyişle, sanayi veya ticaret refahı üretmez. Ayrıca, fizyokratlar zenginliğin kaynağı tarım olduğu için tek bir vergi sisteminin kullanılmasını ve tarımsal çıktılara göre vergilendirme yapılmasını önermişlerdir. Bu çerçevede, Quesnay’nin, tamamen doğal bir şekilde işleyen sistem içinde toplumdaki farklı gruplar arasında refahın nasıl dağıldığına ilişkin tanımlama çabası ile ilişkili olarak, fizyokratlar, ilk tutarlı ekonomi teorisini kuranlar olarak kabul edilmektedirler.⁵⁴

⁵¹ Greenspan merkantilizmde ulusun zenginliğinin eldeki altın külçeleri ile ölçüldüğünü yazar. Bkz. Greenspan, 2011: 271.

⁵² Fizyokrasi akımının gelişimine yönelik sade ve akıcı bir inceleme için bkz. Challenge, 1955:44-47; daha ayrıntılı bir incelemeyi ise Henry Higgs ortaya koymuştur ve bu konuda çalışanlar için detaylı bilgi sunmaktadır. Bkz. Higgs:2001.

⁵³ Charbit ve Virmani, 2002: 855-856, 858-859.

⁵⁴ Challenge, 1955: 47; Noyan, 2016: 20-22; Kubilay, fizyokrasinin “merkantilizmin eleştirisi” olduğunu belirtir. Buna göre, köylüler aleyhine gelişmekte olan ticaretin ve deniz aşırı ticareti büyütme hedefiyle girilen savaşların maliyetinin yüksek vergiler yoluyla köylünün sırtına yüklenmesinin yarattığı hoşnutsuzluk fizyokrasinin temel eleştiri noktalarını oluşturmuştur. Çünkü fizyokrasi, ulusal zenginliğin toprak ve toprağı kullananlar tarafından oluşturulduğunu savunmuştur. Bkz. Kubilay, 2021: 56; Eğilmez, XVI. yüzyıla kadar olan

Fizyokrasinin sanayileşme karşısında kalkınma için ikna edici bir strateji olarak ayakta kalamamasının yanı sıra o dönemde yaşanan kötü hasatların tahıl fiyatlarının artmasına ve ayaklanmaların çıkmasına neden olması fizyokrazi akımının güçten düşmesine sebep olmuştur.⁵⁵ Böylece, sanayi devrimi ile ticaret ve sanayi arasında bir denge kurulurken tarım önceliğini yitirmiştir.⁵⁶

Sanayi devrimi ile birlikte kapitalizm hâkim ekonomik model olarak yerini sağlamlaştırırken tarım sahnenin gerisinde kalmıştır. Ancak uluslararası ekonomik sistemlerin dönüşüme girdiği her süreç bir kriz dönemini tetiklemektedir. Viyana Borsası'nın çöküşüyle başlayan ve 1873'ten 1896'ya kadar süren Uzun Depresyon yılları⁵⁷ merkantilizmden sanayi kapitalizmine geçişin, 1929 Büyük Depresyon'u finansal kapitalizme geçiş döneminin, 2008 küresel krizi ise kapitalizmin küreselleşmesinin ardından ortaya çıkan krizlerdir. Uluslararası ekonomik sistemin dönüşümüne ayak uyduramayan mevcut yapı bu süreçte kural ve denetim işlevini de kaybedince bunun ardından kriz ortamı bel vermektedir.⁵⁸ Her kriz ortamının ise tarıma yönelik bir veya birkaç etkisi mutlaka görülmektedir.⁵⁹

dönemi tarımsal kapitalizmin yükseliş evresi olarak tanımlamaktadır. Eğilmez'e göre her ne kadar bir piyasa düzeninin olmayışı insanı kuşku ve tereddütte bıraksa da feodal sistem bir tarım kapitalizmi olarak nitelendirilebilir. Fizyokrazi ise tarımsal kapitalizmin daha yerleşmiş halidir. Eğilmez, fizyokraziyi bir paradigma felci yani yeni ekonomik modele karşı direnç gösterilerek eski modeli muhafazaya yönelik bir çaba olarak değerlendirmiştir. Fizyokraziye ilişkin ilgi çekici bu değerlendirmeler için bkz. Eğilmez, 2018: 16, 24-25, 46-47; Adam Smith'in politik ekonomi sistemleri üzerine yaptığı değerlendirmede hem merkantilizm hem de fizyokraziye ilişkin görüşlerini ortaya koyduğu bölüm bu konuda çalışanlar için ilginç bir birikim sunmaktadır. Bkz. Smith, 2011: 247-271.

⁵⁵ 1774-1775 yıllarının kötü hasatları un savaşları olarak bilinen ayaklanmalara yol açmıştır. Bkz. Charbit ve Virmani, 2002: 876.

⁵⁶ Eğilmez, 2018: 28, 47.

⁵⁷ Osmanlı İmparatorluğu Uzun Depresyon'dan dolayı bir şekilde etkilenmiştir. Anadolu'da 1874-1875 yılları arasında yaşanan kuraklık tarım hasılatının azalmasına yol açınca Osmanlı İmparatorluğu dış borçlarını ödemeyi aksatmıştır. Bunun üzerine zaten Uzun Depresyon'dan mustarip olan Batılı ülkeler alacakları için 1881 yılında Düyun-u Umumiye'yi kurdurmışlardır. Bkz. Eğilmez, 2018: 28-29.

⁵⁸ Eğilmez, 2018: 46-52.

⁵⁹ Örneğin, İrlanda'da, 2008 yılında bankacılık krizi ve inşaat balonunun patlaması sonucunda oluşturulan Ulusal Varlıklar Yönetim Ajansı (NAMA) bir gecede en büyük toprak sahibi haline gelmiştir. Bkz. Anderson, 2013: 218; 2008 krizinden küresel tahıl ithalatının üçte birini yapan Ortadoğu ülkeleri ağır bir şekilde etkilenmiştir. Petrol ihracatçısı zengin Ortadoğu ülkeleri dahi Rusya, Arjantin, Vietnam gibi gıda ihracatçısı ülkelerin kısıtlama ilan etmeleri nedeniyle endişeye kapılırken daha fakir ülkeler için artan ithalat faturası sıkıntı yaratmıştır. Bazı ülkeler fiyat artışlarına karşı hamle olarak sübvansiyonları artırıp stratejik gıda depolarını yükseltirken daha zengin olanlar yurtdışında toprak yatırımlarına yönelmişlerdir. Bkz. Woertz, 2012: 3.

Buradan anlaşıyor ki, uluslararası sistemin kabuk değiştirmesi artık daha kısa aralıklarla gerçekleşmektedir. Eğilmez bunu şu şekilde ifade etmiştir; tarım devrimi ile sanayi devrimi arasında yaklaşık on iki bin yıl varken endüstri devrimleri arasındaki zaman dilimi yüz yılın altına inmiştir.⁶⁰ Bu nedenle, ABD Merkez Bankası (FED)'in ⁶¹başkanlığını uzun süre (1987-2006) yürüten Alan Greenspan'ın 11 Eylül 2001 saldırıları sonrası durumu tasvir için kullandığı ama bir o kadar şu anki mevcut durumu yansıtan "türbülans çağı" tanımlaması ⁶² son derece isabetli görünmektedir. Uçağın hava boşluğuna denk gelerek şiddetli sarsılmalara sahne olması anlamına gelen türbülans aslında dengesizliği yansıtmaktadır. Uluslararası sistemin karşı karşıya kaldığı krizler ve sarsıntılar göz önüne alındığında dengesizliği yansıtmakta olan bu türbülans nedeniyle neden daha çok güvenlik arayışına girildiği de anlam kazanmaktadır.

Güvenlik, en temel haliyle *"tehlikeden uzak olma ve tehditlerin yokluğu"* dur.⁶³ Gıda ile ilgili güvenlik endişelerinin ise iki yönü bulunmaktadır: bunların ilki vatandaş doğrudan ilgilendirirken ikincisi vatandaşın yanı sıra bizzat devletin kendisi yani devletin varlığı için önemlidir. Bu çerçevede, gıdaya ilişkin yapılacak tüm değerlendirmelerde, gıda güvenliği ve gıda egemenliği gibi temel kavramların ele alınması elzem hale gelmektedir.

Gıda güvenliği (food security) kavramı, 1996 yılında yapılan Dünya Gıda Zirvesi'nde insanların sağlıklı ve aktif bir yaşam sürmesi için fiziki, sosyal ve ekonomik olarak yeterli ve besleyici gıdaya her zaman ulaşabilmesi olarak tanımlanmıştır.⁶⁴ Bu klasik tanım, 2009 yılında yine Roma'da yapılan zirvede genişletilmiş ve mevcut tanıma; bulunulabilirlik (availability), ulaşılabilirlik (access), faydalanılabilirlik (utilization) ve istikrar (stability) ⁶⁵ olmak üzere dört sütun ilave edilmiştir.⁶⁶

⁶⁰ Eğilmez, 2018: 228.

⁶¹ Türkçe'ye artık yerleşmiş olan kısaltmaların kullanımında ya da kısaltmanın Türkçe yapılması halinde karışıklığa yol açma ihtimali olduğunda (Dünya Ticaret Örgütü/Dünya Tarım Örgütü gibi) bazı kısaltmalar orijinal dilinde bırakılmıştır.

⁶² Greenspan, 2011: 20.

⁶³ Heywood, 2014: 33.

⁶⁴ "World Food Summit Plan of Action," World Food Summit, 13-17.11.1996, https://www.fao.org/wfs/index_en.htm, (erişim tarihi: 26.11.2021); Çayhan, 2016:237.

⁶⁵ Terimlerin İngilizce orijinaleri bu konuda çalışan diğer araştırmacıların Türkçe ve İngilizce çalışmaları kıyaslarken karışıklığa maruz kalmaması amacıyla parantez içinde eklenmiştir.

⁶⁶ "Declaration of the World Summit on Food Security", World Summit on Food Security, 16-18.11.2009, http://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/Summit/Docs/Final_Declaration/WSFS09_Declaration.pdf, (erişim tarihi: 26.11.2021); Çayhan, 2016:237.

Gıda güvenliğine dair verilere ilişkin olarak, ülkelerin gıda güvenliğine ilişkin durumlarını ortaya koymak üzere 2012 yılından bu yana düzenli bir şekilde yayınlanan ve yıl boyu ulusal ve uluslararası istatistik kurumlarından toplanan verilerin incelendiği Küresel Gıda Güvenliği Endeksi (Global Food Security Index (GFSI)) bulunmaktadır.⁶⁷ GFSI, bir ülkenin gıda sisteminin yalnızca ülke nüfusuna yeterli kaloriyi sağlayıp sağlayamadığı ile ilgilenmemektedir. Ülkenin gıda sistemine bütüncül bir anlayışla yaklaşarak gıda sistemini etkileyen siyasi istikrardan iklim tehlikelerine kadar uzanan bir dizi unsuru da değerlendirmeye almaktadır.⁶⁸ Bu endeks, satın alınabilir olma (affordability), ulaşılabilirlik (access), nitelik (quality) ve güvenlik (safety) olmak üzere üç kategori içinden seçilen göstergeler üzerine kurulu dinamik bir niteliksel ve niceliksel kıyaslama modeli olacak şekilde oluşturulmuştur. Söz konusu model ile hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerdeki gıda güvenliği faktörleri değerlendirilmektedir.⁶⁹ İklim değişikliğine ilişkin göstergeler de konunun artan önemine bağlı olarak 2020 yılı endeksinde doğal kaynaklar ve mukavemet başlığı altında diğer üç ana kategorinin yanında dördüncü ana kategori olarak bulunmaktadır.⁷⁰

Gıda güvenliği açısından riskli olan bölge ve ülkeler sıklıkla daha yüksek siyasi istikrarsızlık riskine ve yolsuzluk derecesine sahip ülkelerdir. Bu tür ülkelerde zayıf devlet kuruluşları bulunmaktadır ve uygun bir hükümet düzenlemesi veya kontrolü de mevcut değildir. Bunun zıddı olarak, gıda güvenliği yüksek bölgeler istikrarlı ve sağlam siyasi ortama sahip ülkelerdir; hemen hepsinde istikrarlı bir tedarik zinciri bulunmakta ve gıdaya ulaşılabilirlik her zaman mümkün haldedir. Gıda güvenliği ile ekonomik ve siyasi gelişmişlik arasındaki bu güçlü bağlantı 2014 yılı GFSI verilerinde tespit edilmiştir. Buna göre, GFSI açısından en güçlü performans sergileyen ülkeler Ukrayna ve RF istisna olmak üzere Kuzey Amerika ve Avrupa ülkeleridir.⁷¹

⁶⁷ Söz konusu endekste 2015 yılına kadar 109 ülke yer alırken 2016 yılında bu sayı 113'e çıkarılmıştır. Halen de aynı şekilde devam etmektedir.

⁶⁸ The Economist Intelligence Unit (EIU), 2019:5.

⁶⁹ EIU, 2021:5, 40; Söz konusu endeks 2017 yılına kadar büyük Amerikan kimyasal ve tohum firması DuPont firması tarafından desteklenerek hazırlanmıştır. 2018 yılından itibaren ise Corteva Agriscience destekçi olarak belirtilmektedir. Corteva Agriscience, 2018 yılına kadar DowDupont'un tarım bölümü olarak faaliyet gösteren bir şirkettir; 01 Haziran 2019 tarihinde ise halka arz edilerek DowDupont'tan ayrılmıştır. Bkz. <https://www.corteva.com.tr/hakkimizda/tarihimiz.html>, (erişim tarihi: 26.11.2021); EIU, 2019:3.

⁷⁰ Aslında iklim değişikliği 2017 yılından bu yana endeks düzenlemesinde dikkate alınmaktadır ancak gerçek anlamda ana başlıklardan biri olarak değerlendirilmesi 2020 endeksi ile olmuştur. Bkz. EIU, 2021:2, 5.

⁷¹ EIU, 2014: 1-4.

Diğer önemli kavram ise gıda egemenliği kavramıdır. Bireylerin, toplulukların ve ülkelerin kendi gıdalarını üretebilmeleri ve bu amaca yönelik olarak bağımsız tarım politikaları belirleyebilme gücüne sahip olmaları gıda egemenliği (food sovereignty) olarak tanımlanmaktadır. Gıda egemenliği hareketi de yine 1996 yılında Roma’da yapılan Dünya Gıda Zirvesi’nde La Via Campesina (LVC) (çiftçilerin yolu) hareketi ile renk kazanmıştır. Hareketin amacı, halkların üretim şekillerine ve üretim kararlarına saygı duyulmasını sağlamak, tarımsal ekolojiyi geliştirmek, yerel tohumları muhafaza etmek ve çiftçi haklarını güçlendirmek olarak ortaya konmuştur. 2007 yılında ise Mali’de gıda güvenliğine ilişkin yapılan uluslararası bir toplantıda ilan edilen Nyéléni Deklarasyonu ile şirketlerin değil halkların taleplerinin önemli olduğu vurgulanmıştır.⁷² Kaymakçı’ya göre de gıda egemenliği, ulusal gıda pazarlarının adil olmayan dış ticaretten korunması, ülkenin ve çiftçilerin genetik, toprak ve su kaynakları üzerinde bulunan haklarının çok uluslu şirketlere karşı korunmasını içermektedir.⁷³

Aslında hemen her konuda olduğu gibi tarım konusunda da önemli bir diğer kavram teknolojidir. Teknolojinin tarım alanında kullanımına ilişkin olarak yaşanan gelişmelerin sonuçlarının iyi (faydalı) ya da kötü (zararlı) olduğuna dair geniş bir tartışma havzası bulunmaktadır. Bu tartışmaların başlangıç noktası da genellikle “Yeşil Devrim”dir. “Yeşil Devrim” adı verilen süreç ile birlikte tarımda suni gübre, yabancı ot ve böcek öldürücü ilaçlar, yeni nesil (hibrit) tohumluklar ve tarım makinalarının kullanımı giderek yoğunlaşmıştır. Dünya nüfusunun çok hızlı arttığı, artan nüfusu doyurmak için verimliliğin artırılması gerektiği fikriyle beraber sunulan bu devrim sayesinde tarımsal üretimde rekor artışlar elde edilmiştir.⁷⁴ Diğer taraftan İDS’den sonra hızla artan nüfusun beslenme gereksinimlerinin karşılanması için teknoloji kullanımını içeren bu devrimi sahte bulanlar da yok değildir. Bu görüşe göre, Yeşil Devrim kimyasal ilaç ve gübre yanında⁷⁵ aşırı su kullanımı ile üretimi

⁷² Nyéléni, Malili bir köylü kadındır. Efsanevi bir kadın olarak portresi çizilen bu kadın, tarımın ve beslenmenin sembolü olarak görülmüştür. Bu nedenle, tarımsal ihtiyaçların kendi seçtikleri yolla ve kendi arzularına göre belirlenmesini amaçlayan gıda egemenliği hareketinin hazırlamış olduğu deklarasyonun isim annesidir. Deklarasyonun tam metni için bkz. Declaration of Nyéléni, 27.02.2007, <http://nyeleni.org/spip.php?article290>, (erişim tarihi: 26.11.2021); Ayrıca bkz. Çayhan, 2016:238-239; bkz. Aysu, 2008: 221-244; Aysu, 2017:199-205.

⁷³ Kaymakçı, 2011: 15.

⁷⁴ Bayram, 2008: 14.

⁷⁵ Kiple, Yeşil Devrim’in petrokimya sanayisine dayalı olması nedeniyle bu teknolojiyi kullanabilecek maddi güce sahip Amerikan çiftçisine yaradığını ve böylece ABD’nin on beş yıl içinde buğday üretimini ikiye katladığını belirtir. Diğer ülke çiftçileri ise Amerikan çiftçileri kadar şanslı olamamışlardır. Bkz. Kiple, 2010:359-360; Örneğin, Yeşil Devrim’in maliyetli tarım üretimi, Türk edebiyatına da konu olmuştur. İzgü’nün

artırmayı ve böylece daha çok para kazanmayı amaçlamış, birim alandan azami faydayı sağlayacak şekilde yüksek seviyede ürün alınabilmesi için kurgulanmış ve sonuçta da toprağı ve çevre dengelerini bozarak sağlıksız gıda üretimine neden olmuştur.⁷⁶

Yeşil Devrim'in yukarıda bahsedilen sorunlarını çözmek amacıyla ise 1990'lı yıllarda "Biyoteknoloji Devrimi" kavramı ortaya çıkmıştır. Biyoteknoloji, biyolojik sistemlerin teknoloji yardımıyla ürün ve hizmet üretimi kullanımına sunulmasıdır. Geleneksel biyoteknoloji, bilinen yöntemleri içermektedir. Bu yöntemlerde, biyolojik sistemler herhangi bir değişime uğramaksızın kullanılmakta ve ağırlıklı olarak fermantasyon yoluyla (ekmek, peynir, sirke, yoğurt, bira, şarap vb.) üretim yapılmaktadır. Modern biyoteknoloji ise genetik mühendisliği demektir. Devreye giren genetik mühendisliği ile biyolojik sistemler tümüyle değişime uğratılmaktadır.⁷⁷ Bu nedenle, gıda güvenliği çerçevesinde sağlıksız gıda tartışmalarının hararetli diğer bir konusu ise modern biyoteknoloji ürünü olan bu tip tohumlardır.

Genetiği değiştirilmiş tohumlar (GDO)⁷⁸, bir ya da birkaç genin yapay yollarla dışarıdan eklenmesi yoluyla elde üretilmektedir. "Transgenetik" olarak da tanımlanan GDO'lu ürünlerde yapılan gen değişikliği ile verimliliği artırmak, dayanıklılığı sağlamak veya ürünün raf ömrünü uzatmak gibi amaçlar hedeflenmektedir.⁷⁹ Söz konusu pazara hâkim olan az sayıdaki ulus aşırı şirket⁸⁰ ise güçlü ilişki ağları⁸¹ ve devasa bütçeleri nedeniyle eleştiri oklarının hedefi olmaktadır.⁸²

bir hikayesinde, Amerikalıların bedavaya verdiği tohumun gübre, ilaç maliyeti derken Türk köylüsüne pahalıya mal olduğu mizahi bir dille anlatılır; rekoltte artışı umudu ve bol kazanç hayaliyle yaşayan köylünün tüm hayalleri verilen tohumun buğday değil arpa olduğunun anlaşılmasıyla iyice kırılır. Bkz. İzgü, 2015: 77-84.

⁷⁶ Tokalak, en basit örnek olarak sebze dikimini göstermektedir. Bu yöntemle, sebzeler henüz toprağı dikilmeden zirai ilaçların karışımı olan bir solüsyona batırılmakta ve yetiştirme dönemlerinde de en az dört beş çeşit olmak üzere, duruma göre belki daha da fazla zirai ilaç kullanılmaktadır. Dolayısıyla, bu şekilde yetiştirilen sebzeler üzerinde zirai ilaç kalıntısının kalmaması mümkün değildir. Bkz. Tokalak, 2014: 33, 62.

⁷⁷ Modern biyoteknoloji, tarımda (yeşil biyoteknoloji), endüstride (beyaz biyoteknoloji), deniz ürünlerinde (mavi biyoteknoloji) ve tıpta (kırmızı biyoteknoloji) farklı renklerle temsil edilecek şekilde kullanılmaktadır. Örneğin şeker hastalarının ihtiyaç duyduğu insülin veya pek çok aşı günümüzde modern biyoteknoloji ile üretilmektedir. Biyoteknolojinin uygulama alanı çok geniştir, dolayısıyla yalnızca tarımda kullanılan GDO'dan ibaret de değildir. Örnekte de görüldüğü üzere başarıyla kullanıldığı alanlar vardır. Bkz. Atalık, 2013: 371.

⁷⁸ Uluslararası literatürde kısaltılmış şekliyle "GM" veya "GMO" olarak geçen "Genetically Modified Organisms" in Türkçe karşılığıdır.

⁷⁹ Bayram, 2008: 44; Ayrıca bkz. Kiple, 2010: 360-365.

⁸⁰ Kaymakçı, 2011: 7.

Şirketlerin artan gücünün de etkisiyle, küreselleşme ve küreselleşmenin etkileri sıklıkla dile getirilmektedir. Kaymakçı'nın küreselleşme için saptaması şudur:

Küreselleş(tir)me; Batı (Merkez ya da kuzey) ülkelerinde üretilen ve özünde yeni-liberal olan sosyo-ekonomik politikalara verilen genel bir terimdir. Bu politikalar, çevre ülkelerine farklı yaptırımlarla kabul ettirilmeye çalışılıyor. Çevre ülkeleri, burada edilgen durumdadır. Bu nedenle, uygun terim, küreselleş(tir)me olmalıdır. Küreselleş(tir)me politikalarıyla çevre ülkelerin kaynakları, tekelci şirketlere aktarılıyor. Bu nedenle, küreselleş(tir)me politikaları, aslında uluslararası sömürünün (emperyalizmin) aracıdır. Türetilen bu sözcük, emperyalizmin anlaşılmasını zorlayıcı, saklayan ve örten ideolojik bir kavramdır.⁸³

Küreselleşen dünyada ise gıda tedarik zincirine egemen olmak suretiyle ülkeler üzerinde kontrole sahip olma arzusu bir yana bırakılsa bile diğer tarafta şekillenen büyük endüstri, devasa bir kazanç kapısıdır.⁸⁴ Örneğin, ABD'de yaşanan emlak krizi sonrasında güvenli yatırım arayışındaki fonlar için tahıl ürünleri piyasası cazibe merkezi olmuştur.⁸⁵ Soros ve Rothschild gibi büyük yatırımcılar artan oranda toprağa yatırım yapmayı tercih etmişlerdir.⁸⁶ Tam da bu nedenle, özel yatırım fonları küresel kapitalizmin yeni kralları olarak adlandırılmışlardır.⁸⁷

Gıdaya giderek artan özel bir ilgi gösteren bu özel yatırım fonları (hedge fonlar) spekülasyonu (vurgunculuk) beraberinde taşımaktadır. Tarım ürünlerindeki vurgunculuğun ardında saklanan itici güçler; artan dünya nüfusu, gelişmekte olan bazı ülkelerde hızla artan yurt içi milli hâsıla ve ayrıca yeni enerji kaynakları için duyulan ihtiyaçtır.⁸⁸ Roma'da

⁸¹ Monsanto, Dupont, Syngenta gibi şirketlerin faaliyet ağı örümcek ağına benzetilmektedir. Kırıkkanat, çok uluslu biyokimya endüstrisini yeryüzünü toksik bağlarla saran, önce zehirleyip sonra tedavi eden bir örümcek ağına benzetmektedir. Bkz. Kırıkkanat, "Düşmanı İyi Tanıyın", *Cumhuriyet*, 28.04.2013; GDO şirketleri kazanç yönünden de bir örümcek ağı kurmuşlardır. GDO şirketleri her şekilde para kazanmaktadır; tohum ve ardından uygun marka herbisit (böcek öldürücü-y.n.) satarak karlarını aşırı şekilde arttırabilmektedirler. Çünkü firmanın ürettiği tohum için üretilen herbisit kullanılmadığında sonuç alınmamaktadır. Bkz. Özkaya, 2011: 401.

⁸² Aysu, 2008:132.

⁸³ Kaymakçı, 2010: 182.

⁸⁴ Tokalak, 2014: 21-22.

⁸⁵ Engdahl, 2009: 81.

⁸⁶ Rothschild, Brezilya'da tarım şirketlerinden birine 36 milyon dolarlık yatırım yapmış, Soros ise Güney Amerika'nın önde gelen tarım şirketlerinden Adecoagro'da en büyük hissedar haline gelmiştir. Bkz. "Some Large Investors" Views on Farmland", 26.06.2009, <http://farmlandgrab.org/5867>, (erişim tarihi: 26.10.2021)

⁸⁷ Merian Research ve CRBM, 2010: 3.

⁸⁸ Merian Research ve CRBM, 2010: 6.

gerçekleştirilen gıda zirvesinin ardından Dünya Bankası tarafından hazırlanan raporda küresel tahıl fiyatlarındaki artışın yüzde yetmiş beşinin Washington ve Brüksel'in biyoyakıt siyasetinden yani gıdaların yakıt yapmak üzere kullanılmasından kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Öyle ki, biyoyakıt üretiminde kullanılan mısırın fiyatlarındaki artış nedeniyle Meksika mutfağının önde gelen yiyeceklerinden olan tortiyayı (tortilla) gönlünce yapamayan halk Meksika'da sokağa dökülmüştür.⁸⁹

Tarım ürünlerinde artan spekülasyona bağlı şekilde haklı olarak artan diğer bir endişe de haliyle gıda güvenliğinin sağlanması olmuştur. Harrigan, Ortadoğu ülkelerinin 2007-2008 yıllarında gıda fiyatlarının tavan yapmasından sonra gıda güvencesi stratejilerini yeniden değerlendirdiklerini belirtmiştir. Çünkü oynak uluslararası ticaret piyasasına bağımlı olmak özellikle net gıda ithalatçısı konumundaki Ortadoğu ülkelerini rahatsız etmiştir. Ticaret ambargoları ve ithalat yasakları ile ABD gibi büyük tedarikçilerin jeopolitik etkilerine açık olmanın yanında gıda fiyatlarındaki oynaklık da Ortadoğu ülkeleri için hassasiyet/kırılganlık yaratmaktadır. Ayrıca, artan gıda fiyatlarının Ortadoğu ülkelerinin iç huzuruna ve siyasi istikrarına yansımaları yadsınamaz bir gerçektir. Küresel çapta artan gıda fiyatlarının ülke içinde gıda fiyatları üzerindeki olumsuz etkisi sonucunda siyasi huzursuzluk dalga dalga yayılmıştır. Tüm bu nedenlerle, özellikle Ortadoğu ülkeleri için gıda güvenliği konusu politik önemini arttıran bir mevzuya dönüşmüştür. Bu çerçevede, ülkeler gıdaya olan erişimlerinde siyasi ve ekonomik kontrolü bütünüyle ele almak istediklerinden gıda ithalatına bağımlılıklarını azaltmaya yönelmişlerdir.⁹⁰

Bu aşamada, gıdanın silah olarak kullanımı meselesi ön plana çıkmaktadır. Modern savaş şekillerinin İDS sonrasında büyük bir değişime uğradığı ortak kabul görmektedir. Bu yeni savaş tiplerine özelliklerine göre sürekli savaş, teknoloji savaşı, mükemmel savaş, bilgisayar savaşı, siber savaş, enformasyon savaşı, net savaş, üçüncü dalga savaş, dördüncü kuşak savaş, uzay savaş vb. isimler takılmaktadır. Çeşitli adlar ile nitelendirilen post modern savaşın temel özelliği ise klasik ve konvansiyonel mücadele anlayışının rafa kaldırılmasıdır.⁹¹

⁸⁹ Engdahl, 2009: 77; bu konuda teknolojik gelişmelerin varlığına değinmek gerekebilir. Bu teknolojik değişimin sebeplerinden biri yüksek kaliteli tarım alanlarının biyoyakıt tüketimi için ayrılmasının sorun yaratmış olmasıdır. Birinci nesil biyoyakıtlar için tarımsal ürünler kullanılırken ikinci nesil biyoyakıtlar için atıklardan faydalanılması söz konusudur. Bu gibi teknolojik değişimler için bkz. Gokhberg vd., 2017: 5.

⁹⁰ Harrigan, 2011: 36-38; Ortadoğu'daki gıda güvenliği konusuna ilişkin değerlendirme için ayrıca bkz. Çayhan, 2016: 237-260.

⁹¹ Toptaş, "Postmodern Savaş Yürütmek: Taş ve Sapandan Günümüze Savaş", *Turquie Diplomatique*, 10.08.2015.

Klasik ve konvansiyonel savaşın handikaplarının ağırlığı nedeniyle bu tür silahlı çatışmalar yerine ülkeler artık başka yöntemlerden yana tercihlerini kullanmaktadır. Devletler, çoğunlukla gıda ya da petrol olan ihtiyaç maddeleri üzerinden yönetilen, görünmeyen ve sessiz bir savaşı tercih etmektedirler. Uzun süre ABD’de üst düzey görevlerde bulunan Kissinger, bu politikanın ilk akla gelen uygulayıcılarından. Gıdayı petrol jeopolitikasıyla beraber öne alan⁹² Kissinger, gıdayı bir dış politika enstrümanı olarak değerlendirmiştir.⁹³

Gıdanın bir politika enstrümanı olarak kullanılması konusunda bir Türk bilim insanı olan Koçtürk, henüz 1966 yılında kaleme aldığı *Yeni Sömürgecilik Açısından Gıda Emperyalizmi* adlı kitabında “*yiyecek maddelerinin tıpkı ateşli silahlar gibi bir sömürme amacı olarak kullanılabileceğini*” açıklamaktadır.⁹⁴ Bunun için, o ülkenin ana besin maddelerini kendi kendilerine üretme imkânlarını baltalamak ve ithalata mecbur topluluklar haline getirmek yeterlidir.⁹⁵ Koçtürk, bu yaklaşımı “*sessiz savaş*” olarak nitelemiştir; ateşli silahlarla savaşmak yerine insanların beslenme zincirlerini değiştirmek, ana besin maddelerini ele geçirmek ve bunları kendilerine yeter şekilde üretmelerine mani olacak yollar bulmak ve ithalata bağımlı kılmak daha kolay bir savaş yöntemidir sonucuna ulaşmıştır.⁹⁶ Bu nedenle, yeni bir savaş yönteminin içinde kendine ayrıcalıklı bir yer bulan gıdayı her yönüyle ele almak şarttır.

Gıdanın yerini belli eden genel çerçevenin çizimi yukarıda yapılmıştır. Bu çalışmanın ana problematiği ise bir baskı aracı olarak gıdanın, üretici (çiftçiler) ve tüketici (halk), devletler, uluslararası yapının bizatihi kendisi, uluslararası kuruluşlar, uluslararası sivil toplum kuruluşları, şirketler ve teknolojik değişim bileşkesi altında ortaya çıkan dış politika hamlelerindeki rolünü mercek altına yatırmak olarak tespit edilmiştir. Örnek olay veya ülke bazında yapılacak incelemelerden de faydalanılarak gıdanın dış politikaya etkisine dair bir çıkarıma ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu çalışma ile gıdanın dış politikada bir baskı aracı olarak kullanılmasının ve gıdanın dış politika hedeflerinin belirlenmesinde ve onlara ulaşılmasında

⁹² Engdahl, 2013: 34.

⁹³ Bkz. National Security Study Memorandum (NSSM) 200, The Kissinger Report, 10.12.1974, https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PCAAB500.pdf, (erişim tarihi:16.11.2021); Ayrıca, Brewda, 1995: 15.

⁹⁴ Koçtürk, 2019: 15.

⁹⁵ Hindistan’da pirinç, Türkiye’de buğday ve Güney Amerika’da mısır söz konusu toplumların ana beslenme kaynaklarıdır. Bkz. Koçtürk, 2019:92.

⁹⁶ Koçtürk, 1968b :10-11.

üstlendiği rolün, örnek olay ve ülke bazında incelemelerden faydalanarak bir nevi el kitabı/başvuru kaynağı olacak şekilde ortaya konması amaçlanmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde gıdanın uluslararası ilişkiler teorilerindeki yeri ele alınmıştır. Uluslararası yapının ve olayların anlaşılması çabasında bir nevi anahtar vazifesi gören uluslararası ilişkiler teorileri, bu çalışmada da gıdanın uluslararası yapı içindeki yansımalarının anlaşılmasının açıklığa kavuşturulmasında kullanılmıştır. Ülkelerin dış politika tercihlerinin tespiti ve uygulanmasında gıdanın oynadığı role ilişkin en yakın düşünce kalıbı realizm olarak gözüktüğü de gıda sisteminin giderek kapitalistleşmesi ve bunun getirdiği ilave sorunlar diğer uluslararası ilişkiler teorilerinin getirdiği yaklaşımların yardımına başvurmayı gerekli kılmıştır. Bu çerçevede, realizm dışında diğer yaklaşımlardan da birinci bölümde istifade edilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, gıda emperyalizminin doğuşu ve tarımda kapitalizmin yayılması konusu ele alınmıştır. Gıda emperyalizmi ve tarımda kapitalizmin yayılması ile gıda yoluyla toplumların dönüştürülmesi süreci de başlamıştır. Bu süreç yani gıda yoluyla toplumların dönüştürülmesi bağımlılık dönemi olarak tanımlanmıştır. Çünkü gıda yoluyla toplumların hem kültürel hem de teknolojik olarak dönüştürülmesi sağlanmakta ancak bu dönüşüm bağımlılık yaratmak suretiyle olmaktadır. Gıda yardımları da bu bağımlılık döngüsünün devam ettirilmesinde rol oynayan unsurlardan biri olarak incelenmiştir. Tarımda kapitalizmin yayılması gıda sisteminin genişlemesi olarak tanımlanırken bu süreç içinde ortaya çıkan toprak gaspı, şirket hakimiyetlerinin finansallaşma ve biyoteknoloji alanı başta olmak üzere artması, şirketlerin artan etkileri ve bu etki alanını arttırmak için kullandıkları stratejiler ve nihayetinde bu gelişmelere bir direnç olarak ortaya çıkan toplumsal hareketler bu bölümün konusunu oluşturmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümü, bir dış politika aracı olarak gıdanın dış politika ile ilişkisini inceleyen ve gıdanın dış politikada kullanımına dair seçilen örnek olaylar ile asıl nirengi noktasını oluşturan bölümdür. Bu bölümde, gıdanın dış politika alanında kullanımının incelenmesi, seçilen örnek ülkeler ve örnek olaylar veya dönemler üzerinden yapılmıştır. Küba Örneği, Ukrayna Meselesi üzerinden gelişen Rus gıda ambargosu ve sonrasında Rus uçağının Kasım 2015'te Türkiye tarafından düşürülmesinin ardından Moskova'nın Türkiye'ye uyguladığı gıda ürünleri ambargosu ile Türkiye'nin Rus hamleleri karşısında gıda güvenliği açısından duruşu ana örnekler olarak seçilmiş ve birbirleriyle bağlantılı olarak genel bir resim ortaya koyacak şekilde incelenmiştir.

Bu çerçevede, ilk olarak, Ekim 2017'de halka açılan yeni arşiv belgeleri ışığında ABD-Küba ilişkisi ambargonun etkileri çerçevesinde gıda yönünden çalışmaya dâhil

edilmiştir. Bu döneme ait arşiv belgeleri ile açığa çıkan ABD'nin Castro'yu devirmek üzere Küba'nın şeker endüstrisine yönelik tarımsal sabotaj planları ile tarımın dış politika ve istihbarat kurumlarının nasıl hedefi haline getirildiği incelenmiştir. Küba'nın gıdaya yönelik seçilen ikinci sarsıntılı dönemi ise Soğuk Savaş'ın bitimiyle karşı karşıya kaldığı gıda güvenliği sorunudur. Uluslararası yapıdaki değişiklik Küba'yı sarsarken tek bir ürüne (şeker) bağlı ülkenin gıda güvenliğini sağlamak için kullandığı stratejiler ele alınmıştır.

Gıda güvenliği kavramının dış politikada kullanımına ilişkin olarak en başarılı örnek halihazırda Rusya Federasyonu (RF)'dur. Bu çerçevede, RF'ye ilişkin olarak seçilen iki ayrı örnek olayda; ilk olarak Ukrayna meselesi nedeniyle RF-Avrupa Birliği (AB) arasındaki gıda yaptırımları, sonrasında ise Türkiye ile jet krizi nedeniyle yaşanan ve domatesin sembolü haline geldiği yaptırımlar incelenmiştir. Son olarak, Türkiye'nin mevcut gıda politikası, Rus dış politika hamlelerinden hareketle, dış politika ve uluslararası sistem ile etkileşimi çerçevesinde ele alınmıştır.

Çalışmanın metodolojisinde, gıda egemenliği ve gıda güvenliği gibi kavramlara sıklıkla başvurulduğundan söz konusu kavramların içerikleri ve farkları *saptama/betimleme yöntemi* ile ortaya konulmuştur. Farklı görüşleri yansıtmak için ise *karşılaştırmalı araştırma yöntemi* tercih edilmiştir. Söz konusu inceleme tarihsel bir çalışma olmamasına karşın, örnek olay incelemeleri kapsamında tarihsel verilerden ve arşiv belgelerinden yararlanılmıştır. İncelemenin ana zaman dilimi İDS'den (1945-...) günümüze kadar olan süre olarak belirlenmiştir. Bu dönemin tercih edilmesinin nedeni, incelenmesi hedeflenen konuya ilişkin verilerin daha belirgin oluşudur. İDS sonrasında ortaya çıkan iki kutuplu dünya düzeni, bu dönemde uygulanan ve gıda ürünlerini içeren Marshall Yardımı, üretim artışı hedefini tarımın makineleşmesi ve kimyasallara dayalı olarak gerçekleştiren Yeşil Devrim, tarımın giderek kapitalistleşmesi ile artan tekelleşmenin sonucunda şirket hâkimiyetleri ve bu şirket faaliyetlerinin neden olduğu çevre sorunları gibi çeşitli konular elde zengin bir veri tabanı oluşmasına sebebiyet vermektedir. Her ne kadar gıdanın dış politika alanında kullanımı bu çalışmanın çerçevesini oluşturuyor olsa da konuyu belirli bir ölçüde iç politikadan bağımsız irdelemek mümkün olmadığından iç ve dış politika etkileşimi de ihtiyaç duyulduğunda incelenen unsurlar içine dâhil edilmiştir. Ayrıca uzmanlık alanı gıda olan kişilerle mülakat yapılarak mesleki deneyimleri çalışmaya aktarılmıştır. Bu çerçevede, öncelikle, konuya ilişkin literatür taraması yapılmış ve kaynaklar incelenmiş, sonrasında kavramlardan faydalanılarak bir zemin oluşturulmuş, gıda konusunda uzman kişilerle yapılan mülakatlar ile bakış açısı zenginleştirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

GIDANIN ULUSLARARASI İLİŞKİLER TEORİLERİNDEKİ YERİ

Uluslararası sistem, genellikle anarşik bir sistem olarak tasvir edilir. Bu anarşik ortam içerisinde ana aktör olarak rol alan devletler birtakım genel geçer kurallar oluşturur ve uluslararası sistem de bu kurallara göre yol almaya çalışır. Gıda sistemi de uluslararası sistemin sürekli değişen bu yapısına uygun olarak, bulunduğu kabın şeklini alan su gibi biçim değiştirir. Gıda sistemi, gıda ürünlerinin üretimi, dağıtımı ve tüketilmesine ilişkin faaliyetlerin yürütülme biçimini gösterir ve içinde bulunduğu ortama göre bu faaliyetlerin yürütülme biçimi değişir. Bu nedenle, gıda sistemlerinin biyolojik olduğu kadar sosyal sistemler olduğunu, bu bakımdan gıdaya ilişkin sorunların yalnızca tarımsal değil ama siyasi ve kurumsal nitelik taşıdığını belirten Hopkins ve Puchala⁹⁷ çok haklıdır.

Gıdanın ve gıda kaynaklarının bahsedilen bu önemi, mevcut uluslararası sistemin kurallarına göre şekillenen ve bu kurallara göre de işleyen bir gıda sistemini ortaya koyar.⁹⁸ Bu nedenle, İDS sonrası ortaya çıkan ekonomik-politik ittifak sistemi ile kendini gösteren uluslararası güç düzenindeki kayma küresel gıda sisteminin de kaymasına neden olmuş ve

⁹⁷ Hopkins ve Puchala, 1978: 597-598.

⁹⁸ Hopkins ve Puchala, tarihsel olarak gelişim gösteren ve böylelikle değişen gıda sistemlerini “gıda rejimi” denilen bir üst yapıya bağlar. Bkz. Puchala ve Hopkins, 1982:249, 260, 265; Hopkins ve Puchala, 1978: 597-598; ayrıca bkz. McMichael, 2015:307; Gıda rejimine dair yapılan akademik çalışmalara ilişkin başarılı bir özet için bkz. Babagoli ve Ikeda, 2019:192.

örneğin, Soğuk Savaş boyunca ABD'nin gıda fazlası ürünlerini müttefiklerine akıtmasına sebebiyet vermiştir. Neoliberal küreselleşmenin gıda güvenliğinin sağlanmasında en etkin araç olarak gördüğü serbest piyasa ise kamu desteğini içeren Keynezyen ideolojinin çökmesi ile güç kazanarak gıda sistemini yeniden değişime sokmuştur.⁹⁹

Gıda sistemi, dünya düzeninde yaşanan bu tür değişimler ve dönüşümlerden etkilenmekte ve bu değişikliklere paralel olarak yeniden biçimlenmektedir. Bu nedenle, uluslararası ilişkilerde yaşanan değişim ve dönüşüm ile gıda sisteminin biçimlenmesinin eş zamanlı olduğu söylenebilir. Uluslararası yapının anlaşılmasında anahtar vazifesi gören bazı kavramlar da -başta güç ve savaş olmak üzere- burada devreye girer. Gıdanın tarihsel süreç içinde siyasi yapıların şekillenmesinde son derece belirgin olan rolü, güç ya da savaş gibi uluslararası ilişkiler kavramları arasında da bu nedenle kendine kolayca yer bulmuştur. Örneğin, Kissinger'in 1972-1973 yıllarında Sovyetlerin kitlesel açlıktan kurtulmak için kendilerinden buğday almaktan başka şansı olmadığını ifade ederken¹⁰⁰, Amerikan buğdayını bir güç unsuru olarak gördüğü aşıkardır. ABD Başkanları Richard Nixon (1969-1974) ve Gerald Rudolph Ford (1974-1977) yönetimleri esnasında Tarım Bakanlığı görevini yürütmüş Earl Butz (1971-1976) ise gıdanın güç ile ilişkisini bir karşılaştırma yaparak şöyle anlatmıştı: *"Gıda gücü, petrolün gücünden daha büyüktür."*¹⁰¹ Butz'ın bu görüşü sonraki dönemlerde de devam ettirilmişti. Örneğin, ABD Başkanı Jimmy Carter (1977-1981) Dönemi'nde ABD Tarım Bakanı olarak görev yapan halefi Bob S.Bergland (1977-1981) *"Başkan Carter mısır tanesinin ve soya fasulyesinin bize mermiler kadar etkili olabildiğini göstermişti"* demiştir.¹⁰² Eng ve Martinez ise barış zamanlarında sembolik bir anlam taşıyan gıdanın savaş zamanında kazandığı ehemmiyeti, çiftliklerin ve un değirmenlerinin yaşam kaynağı olmaktan çıkıp bombalanacak hedeflere dönüşmesiyle, aile sofralarının topluluk ritüelleri olmaktan çıkarak direnişin kumanyasına dönüşmesiyle, meyve ve sebzelerin beslenme aracı olmaktan çıkıp

⁹⁹ Babagoli ve Ikeda, 2019:192; ayrıca bkz. Friedmann, 1982: 251.

¹⁰⁰ Paarlberg, Kissinger'in bu görüşünün hatalı olduğu ve Sovyetlerin açlık tehlikesi içinde bulunmadığı kanısındadır. Çünkü, o dönemde Rusya tarafından ithal edilen tüm buğday ülke içi ihtiyacın yalnızca yüzde 12'lik bir kısmına tekabül etmiş ve ithal edilen buğdayın çoğu da hayvan yemi olarak kullanılmıştı. Bkz. Paarlberg, 1985: 24, 221.

¹⁰¹ Bu konu tartışmalı olsa da içinde bir gerçeği barındırmaktadır. Gıda gücünün etkisinin sınırlı olduğu kabul edilse bile-hatta Sanderson, gıda gücünün bir mitten ibaret olduğu fikrindedir ve bunu ifade etmekten de çekinmemiştir- bu fikrin tartışılması ve üzerine makaleler yazılması dahi gıdanın güç sahibi bir unsur olduğunun göstergesidir. (y.n.); Sanderson'ın gıda gücünün bir mit olduğu fikrine ilişkin bkz. Sanderson, 1983:5; ayrıca, Butz'ın gıdanın silah olduğu fikrine dair bkz. Paarlberg, 1985: 13.

¹⁰² Akt. Sanderson, 1983:4.

askerlerin yakıtı haline gelmesiyle göstermeye çalışmıştır. Çünkü, böyle durumlarda, gıda ya da gıda kaynakları kontrol edilmesi elzem bir şeye dönüşmektedir.¹⁰³

Gıdanın ve gıda kaynaklarının kontrolünün elzem olduğu ve gıda sisteminin uluslararası yapıdan beslendiği fikrinden hareketle, gıdanın uluslararası ilişkilerdeki konumunu kavramsal çerçeveye oturtmak ve analizi mümkün kılacak bir altyapı oluşturmak için gıdanın uluslararası ilişkiler teorilerindeki yeri realist kuramdan başlayarak aşağıda ele alınmıştır.

1.1. Gıda ve Realist Kuram

Realizm, hayalden uzak duran ve ahlaki kaygılardan da yoksun, bu nedenle de buz yakıcılığına sahip denebilecek bir siyasal teorileştirmeyi ifade eder. Machiavelli ile başlayan ve Hobbes ile devam eden bu düşünce biçimi uluslararası ilişkilerde hâkim bir teoridir. Bu teorinin temel çıkarımı güç kavramına dayanır. İnsan doğası aç gözlü ve bencildir, devletler anarşik bir ortamdadır ve bu nedenle hayatta kalmak için ellerinden gelen çabayı göstermek zorundadır. Bu da realizmin diğer önemli kavramı güvenliği ön plana çıkarır. Dolayısıyla realizm, bencillik ve anarşinin birleşiminden oluşan bir “*güç siyasetidir*”. Bu güç siyasetinin anlaşılması yönündeki çaba, bencillik üzerinden ilerleyince klasik realizme, anarşi üzerinden ilerleyince ise neorealizme ulaşmıştır.¹⁰⁴ Her ikisinden de memnun olmayan çaba ise Gideon Rose öncülüğünde neoklasik realizmi keşfetmiş ve uluslararası koşullar ile iç yapıyı birleştirerek bir okuma önermiştir.¹⁰⁵

Realizm, uluslararası ilişkiler teorisi olarak yeni sayılabilirse de tarihsel geçmiş (siyasi realizm/realpolitik) bir hayli eskidir. Öyle ki, sırasıyla MÖ.V. yüzyılda tarihçi Tukidides’in anlattığı *Peloponezya Savaşları*’na¹⁰⁶, Machiavelli’nin ünlü eseri *Hükümdar*’a (Prens) ve Hobbes’un *Leviathan*’ına dek uzanır.¹⁰⁷ Tüm bu eserler, savaşlar, devletler, hayatta kalma ve çıkar gibi kavramlar üzerine kuruludur. Bunlar da realizmin daha çok askeri yönünü ön plana alır. Örneğin, General George Catlett Marshall¹⁰⁸ bir askerin eğitimine

¹⁰³ Eng ve Martinez’in bu gıda tanımlaması Suriye’deki savaşa yönelik yapılmış ve yiyeceğin önemini bir kez daha gözler önüne sermiştir. Eng ve Martinez, 2014: 29.

¹⁰⁴ Heywood, 2016: 248.

¹⁰⁵ Balcı, 2021:141-142.

¹⁰⁶ Peloponez, bugünkü Mora Yarımadası’dır. (y.n.)

¹⁰⁷ Balcı,2021:119; Yılmaz ve Ayanoğlu, 2021:15.

¹⁰⁸ George C.Marshall, İDS esnasında ABD Genelkurmay Başkanı olarak görev yapmıştır ve Avrupa’nın kalkınması amacıyla yürürlüğe konan Marshall Planı’nın da yaratıcısıdır. 1953 yılında bu program nedeniyle

Tukidides'in Peloponezya Savaşları'nı okuyarak başlaması gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁹ Sparta ile Atina arasında otuz yıl kadar süren Peloponezya Savaşları'nın sonunda hem karadan hem de denizden kısıkvrak kuşatılan Atina kıtlıkla daha fazla mücadele edemediği için yenilgiyi kabul etmiştir. Dolayısıyla, gıda temini kaygıları (eski adıyla iaşe) realizmin ilk yalın hali olan realpolitikde önemli bir role sahiptir. Machiavelli ise hükümdarların gücünün nasıl ölçülmesi gerektiğine dair değerlendirme yaptığı kısımda Alman şehirlerini örnek verirken şu tasviri yapar:

...ne çevredeki komşularından korkarlar. Çünkü öyle sıkı bir biçimde donanmışlardır ki oraya saldırmanın güç ve can alıcı olduğunu herkes bilir. Tüm Alman kentleri surlarla ve kocaman hendeklerle çevrilidir ve yeterince topçu gücüne sahiptir. Halk ambarları her zaman bir yıllık yiyecek, içecek ve yakacakla doludur. Ayrıca devlet hazinesini zarara sokmadan bir yıl boyunca halkı besleyebilmek için kentin yaşamını ve canlılığını ayakta tutan ve insanların geçimini sağlamaya yarayan zanaatlar uydurulmuştur.¹¹⁰

Machiavelli'ye göre bir yönetimi sürdürebilmek ve halkın sevgisini elde edebilmek için dolu bir ambar gerektiği anlaşılmaktadır. Realizmin en eski başyapıtlarından biri olan Hobbes'un *Leviathan*'ı ise savaş halinin hakimiyetini sürdürdüğü bir ortamda oluşturulmuş bir devlet metaforudur ve güvenliğin sağlanması için devlete duyulan ihtiyacı ortaya koyar. Bu savaş hali içinde en çok korunması gereken ise yine gıdadır. Dolayısıyla, bu çalışmada, Hobbes'un *Leviathan*'ı klasik realizm kuramı içinde gıdanın yerini incelemek için başlangıç noktası olarak seçilmiştir.

1.1.1. Klasik Realizm Kuramı İçinde Gıda

Thomas Hobbes, 1651 yılında *Leviathan* adını verdiği büyük bir iskelet yapısına sahip ve büyük bir güç atfettiği yapay canlı ile bir devlet metaforu oluşturmuştur. Buna göre, doğal olan her şeyden daha güçlü olan bu yaratık korunma ve savunma işlevlerini yerine getirecektir. Bu gövdeye yaşam ve hareket veren yapay ruh ise egemenlik kavramıdır. Bu yaratığa ihtiyaç vardır; çünkü doğada savaş hali egemendir.¹¹¹

Nobel Barış Ödülü'nün de sahibi olmuştur. Bkz. "George Catlett Marshall", <https://www.marshallfoundation.org/marshall/>, (erişim tarihi: 10.02.2022).

¹⁰⁹ Akt. Parker, 2014: 5.

¹¹⁰ Machiavelli, 2010: 41.

¹¹¹ Hobbes, 2014: 22,115; Hobbes'un *Leviathan* illüstrasyonunda bir baş ile pek çok insandan oluşan bir vücut yer alır. İllüstrasyon için bkz. Hobbes, 2014: 6; Abraham Bosse tarafından yapılan *Leviathan* gravürünün yorumlanmasına ilişkin olarak bkz. Wiesner-Hanks, 2009:378-379.

Hobbes'un devlet metaforu Leviathan realist bakış açısının temellerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır: insan doğasının kötücül hali yanında doğanın savaş hali ve anarşik bir sistem içinde güvenliğin sağlanması için şiddetle ihtiyaç duyulan devlet. Bu savaş hali içinde Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde¹¹² birinci sırada yer alan ve güvende tutulması gereken ilk şey de yiyecektir. Nikiforuk, *Mahşerin Dört Atlısı* adlı kitabında İngiliz Tudor hanedanıyla yaptığı, yaklaşık yüzyıl süren kesintisiz ve kanlı savaştan sonra zengin sığır sürüleri azalan İrlandalılara ilişkin şu örneği vermiştir: “*Modern düşünür-asker Oliver Cromwell* ¹¹³, *İrlandalıların “kökünü kazımanın” en iyi yolunun, yiyecek kaynaklarını yok etmek olduğunu düşündü...*”¹¹⁴ Ayrıca, Napolyon'un 1812 Rusya Seferi esnasında, Rus General Mikhail Illarionovich Kutuzov'un (1745-1813) Moskova'yı Napolyon'a bırakma stratejisi yine yiyecek üzerine kuruludur. General Kutuzov, Moskova'yı her açıdan boşaltılmış bir şehir olarak Almanlara bırakmış ama tahıl ve diğer tedarik maddelerini güneyde depolamış, böylece Fransız Ordusunu açlık ve soğukla sınyarak yok etmiştir.¹¹⁵ İDS'de Alman saldırısı

¹¹² Heywood, 2014: 423.

¹¹³ İngiliz İç Savaşı'nın önemli simalarından Oliver Cromwell'in askeri planına ilişkin olarak; karşı tarafı ya açlıktan öldürmek veya fırar etmek zorunda bıraktığı belirtilmektedir. Bkz. Liddell Hart, 2002: 55; Ayrıca Cromwell'e ilişkin olarak bkz. Sióchrú, 2008: 14-17; bkz. Weisner-Hanks, 2009:462.

¹¹⁴ Andrew Nikiforuk, mahşerin üçüncü atlısı olarak kıtlığı tanımlamıştır. Bkz. Nikiforuk, 2013: 148-149; İrlanda'da 1845-1849 yılları arasında da büyük bir kıtlık yaşanmıştır. İrlanda nüfusu bu süre içinde büyük kayıplar vermiştir. İrlandalıların o dönemde temel besin kaynağı olan patates salgını ile ilintili olan kıtlığa ve etkilerine ilişkin olarak bkz. Sherman, 2017: 25-41.

¹¹⁵ General Kutuzov'un gıdaya dayalı stratejisinin dönemin Moskova Valisi Fedor Rastopchin başta olmak üzere herkes tarafından kabul gördüğünü söylemek mümkün değildir. General Kutuzov, yalnızca Fransızlara boşaltılmış bir Moskova bırakma fikrini öne sürmemiş, aynı zamanda köylüleri silahlandırmayı da önermiştir. Kutuzov'un bu önerilerine karşı çıkan ama General Kutuzov tarafından hiç dikkate alınmayan Moskova Valisi Rastopchin, tek gözünü -Türklerle 1770'lerde yaptığı muharebelerde- kaybetmiş, altmış yedi yaşında ve aynı zamanda obez olan Kutuzov'u “yaşlı kadın” olarak nitelendirmekten kendini alamamıştır. Çünkü, General Kutuzov'un fiziksel özellikleri üzerinden yetersizliği konusundaki fikirler beslenmekteydi: “*Her şey bir yana, kendi vücudunu yönetemeyen biri bütün bir orduyu yönetmeyi nasıl başarabilecekti?*” Bkz. Schefski, 1995:80, 85; Oysa Kutozov'un Rus köylülerini silahlandırma fikri iyi bir fikir olduğunu kanıtlamıştır. Kroll ve arkadaşları, yerel halk tarafından sıklıkla kurtarıcı olarak görülen Napolyon'un federal bir toplum olan Rus köylülerinden de benzer bir tepkiyi beklediğini ama bunun yerine sürekli olarak saldırıya uğradığını belirtmiştir. Bkz. Kroll vd., 2000:124; Rus köylülerin Fransız kuvvetlerine yönelik saldırılarının ardında yatan nedenin yurtseverlik duygularından ziyade Fransız yağmacılığına karşı bir cevap olduğuna ilişkin bir görüş de mevcuttur. Bkz. Hollingsworth, 1966:38; Napolyon'un Moskova Seferi'nin, 570.000 kadar Fransız askerinin ölümüyle sonuçlandığı tahmin edilmektedir. Bkz. Nicolson'dan akt. Kroll vd., 2000: 124; ayrıca bkz. Gompert vd., 2014: 45; bkz. Standage, 2020: 197-201; İDS'de Almanlar da Napolyon'unkine benzer bir kaderi paylaşmıştır. Yiyeceği tükenen Alman askerleri açlık, soğuk ve hastalık nedeniyle ağır kayıplar vermişti, öyle ki yalnızca

öncesinde, kendisini eksik tahıl stoku ile bulan Sovyet Kızıl Ordusu savaş boyunca ABD’den gıda sevkiyatı almış ve askeri varlığını bu şekilde ayakta tutmuştur. Yapılan bu sevkiyata rağmen yetersiz kalan tahıl stoku nedeniyle Alman kuşatması boyunca yalnızca Leningrad’da¹¹⁶ altı yüz binden fazla insan açlıktan ölmüştür.¹¹⁷ Bu örneklerden hareketle, realist bakış açısının güvenlik anlayışının çok önem verdiği askeri güç içinde gıdanın önemi¹¹⁸ bir kez daha vurgulanırken akla gelen diğer soru şu olmaktadır: Gıdanın realist kuramın materyal/maddi kaynakları içindeki yeri nedir?

Kissinger’a atfedilen “*Petrolü kontrol edersen ulusları, yiyeceği kontrol edersen insanları kontrol edersin*”¹¹⁹ ifadesinde kendini bulan enerji kaynakları ve gıdanın güç alanındaki benzerliği bu sorunun cevabının aranmasında faydalı bir başlangıç teşkil etmektedir. Česnakas, realist paradigmanın ontolojik esasının materyal ve objektif gerçeklik olduğunu belirtmekte ve Legro ile Moravcsik’in dünya siyasetinde materyal kaynaklar üzerindeki kontrolün realizmin kalbinde yattığı fikrini bunu desteklemek üzere kullanmaktadır.¹²⁰ Diğer taraftan Morgenthau, bir ulusun siyasi gücünü oluşturan en önemli materyal faktörün özellikle silahlı güç tehdidi ya da silahlı güç ihtimali olduğunu belirtmiştir. Česnakas, bu nedenle realizm içinde tek bir materyal kaynak olmadığı, başkaca materyal

Stalingrad’da kaybedilen Alman askerlerinin sayısı ABD’nin tüm savaş boyunca kaybettiği askerlerinin sayısına denkti. Bkz. Davis, 2017: 348.

¹¹⁶ Sovyetlerin çöküşünden sonra St. Petersburg adı kullanılmaktadır.

¹¹⁷ Paarlberg, 1985:67.

¹¹⁸ Napolyon’un “ordular midelerinin üzerinde yürür” ifadesinde kendini bulan lojistik destek ihtiyacı özellikle eskiçağlarda yiyecek temini ile eş değerd. Askerlerin gıda ihtiyacının karşılanması temel meselelerdendi ve başarının şartlarından biriydi. Bkz. Turan, 2016: 26; Ayrıca bkz. Chandler, 2009: 856; bkz. Standage, 2020: 197; Napolyon’un bu düsturunu 1812 Moskova Seferi esnasında yeterince dikkate almaması kış koşullarında yiyecek bulamayan “*Büyük Ordusu’nun*” dağılmasıyla sonuçlandı. Bkz. Parker, 2014:226-227; Clausewitz, Napolyon’un “*Bana iaşeden söz edilmesin*” dediğini aktarır ve Napolyon’un bu konudaki dikkatsizliğinin Rusya seferinde ordunun çözülmesinde kendini gösterdiğini belirtir. Bkz Clausewitz, 2019:384.

¹¹⁹ Akt.Özer, 2016: 29; Kissinger’ın bu ifadesi hem internet sitelerinde hem de konuya ilişkin kitaplarda sıkça alıntılanmaktadır. Kaynak ise ya belirtilmemekte ya da Kissinger Raporu olarak da bilinen ve Kissinger’in ABD Başkanı Ford’a sunmuş olduğu 10 Aralık 1974 tarihli Ulusal Güvenlik Çalışma Raporu’na atıf yapılmaktadır. Ancak söz konusu raporda gıda bir enstrüman olarak nitelenmekle beraber bu ifade birebir olarak yer almamaktadır. Konuya ilişkin en makul bilgi ise Engdahl’a aittir. Engdahl, Kissinger’in bu fikrini bir gazeteciye açıkladığını belirtir, ama gazetecinin, gazetenin ya da yayın kuruluşunun adını vermemiştir. Bu nedenle, gıdaya ilişkin çalışmalarda pelesenk hale gelen bu ifadenin Kissinger’a ait olduğu genel kabul görmüş olmasına rağmen, yazar tarafından yapılan literatür çalışmasında ifadenin asıl kaynağı tespit edilememiştir. Bkz. NSSM 200, The Kissinger Report, 10.12.1974; Engdahl, 2013: 34; 47-58; Ayrıca, bkz. Brewda, 1995: 15.

¹²⁰ Česnakas, 2010: 32-33; Legro ve Moravcsik, 1999: 5.

kaynaklar da olduğu ancak bunların silahlı güç ile karşılaştırıldığında aynı önemde olmadığı sonucuna varmıştır. Enerji kaynaklarını ise Morgenthau'nun coğrafya, ulusal kaynaklar, endüstriyel kapasite, nüfus başta olmak üzere, gücün diğer unsurlarını sıraladığı listesinde, sert güç (hard power) içine dâhil etmiştir.¹²¹ Ancak, gıda için benzer bir nitelendirme yapmak mümkün müdür?

Gıdanın, realist bakış açısında sert güç olarak adlandırılabilmesi yalnızca ulusal güvenlik ve ulusal çıkar kavramı içinde askeri güç ya da endüstriyel kapasite ile beraber değerlendirilmesi halinde mümkün görünmektedir. Kaldı ki, gıdanın tek başına sert güç olarak kullanılması ahlaki birtakım kaygıları da beraberinde getirmektedir. Gıda ve dış politika konusunda çalışan önemli isimlerden Paarlberg, gıdanın taktik anlamda kullanımının bazıları tarafından özellikle barış zamanında kabul edilemez bir politika olarak görülebileceği ve dirençle karşılaşacağı fikrindedir. Eğer gıdanın silah olarak kullanımının bu etik kaygılarla ortaya çıkan engellemelerinin üstesinden gelinebilirse ABD siyaset yapıcılarının bir dizi olası gıda gücü stratejisi ve çeşitli gıda gücü taktiklerinin kapısı açılabileceğini belirtir.¹²² Her ne kadar realizm ahlaki kaygıların devletler için değil insanlar için olduğunu öne sürse de ¹²³ uluslararası ilişkilerin değişen yapısı realist bakış açısına bu açıdan bir sınır çizmektedir.

1980'li yıllarda ABD politikasında gıdanın gücünü ve potansiyel rolünü değerlendiren Coffey; Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nün (OPEC) başarısının, o dönemde tavan yapmış Amerikan tahıl ihracatı ile birlikte ele alındığında gıdanın bir silah ya da dış politika aracı gibi kullanımı tartışmasını ateşlediğini belirtmektedir. Coffey, gıda konusunda yaptığı çalışmaları ile tanınan Don Paarlberg'i alıntılarla kaybolan ABD etkisinin bir kısmının gıdanın kullanımı ile geri alınabileceği düşüncesinin ortaya çıktığı tespitini yapmıştır.¹²⁴ 1974 yılında Roma'da düzenlenen Dünya Tarım Konferansı'nda, ABD Tarım Bakanı Earl Lauer Butz, Don Paarlberg'in çıkarımına uygun olarak şöyle demiştir:

¹²¹ Česnakas, 2010: 33.

¹²² Robert L. Paarlberg yine de etik baskıların ABD'nin gıda gücünün önündeki engeller arasından en az önemlisi olduğu görüşündedir. Dünya gıda pazarının yapısı ile ABD ekonomik ve siyasal sisteminin Amerikan gıda gücünün uygulanmasında hayal kırıcı ve tahrip edici sonuçlara yol açabileceğini belirtmektedir. Bkz. Paarlberg, 1982: 26.

¹²³ Sarıöz Gökten, realizmde ulus devletin ahlaki düşünceler ve uluslararası kurallar ile kısıtlanmadığını ifade etmektedir. Bkz. Sarıöz Gökten, 2013: 30; Tanık Oğuzlu, realizmdeki tek sınırlamanın Weber'in sorumluluk anlayışı olduğunu (toplumun refahı vb.) ve bu konudaki sorumluluğun da ulusal sınırların dışında bittiğini belirtmektedir. Bkz. Oğuzlu, "Ahlaki Realizm ve Dış Politika: AB'nin Mültecilerle Sınavı", *Anadolu Ajansı*, 23.10.2017, <https://www.aa.com.tr/analiz-haber/ahlaki-realizm-ve-dis-politika-abnin-multecilerle-sinavi/945277> www.aa.com.tr, (erişim tarihi: 01.11.2021).

¹²⁴ Coffey, 1981: 29-37.

Gıda pazarlık masasındaki önemli araçlardan biridir. İnsanların size güvenip dayanmalarının, size bağımlı olmalarının ve bu şekilde sizinle iş birliği yapmalarının yolunu arıyorsanız, onları gıdaya bağımlı hale getirmek bana kalırsa mükemmel bir yöntemdir.¹²⁵

Paarlberg, gıdanın dış politika aracı olarak kullanımına ilişkin makalesinde gıdanın bir güç olarak kullanımına yönelik baskının büyük ihtimalle büyüyerek yetkililer tarafından hissedilmeye devam edeceği öngörüsünde de bulunmuştur. Bunun sebebi ise geleneksel dış politika varlıklarının önemini kaybetmesidir. Yine de Paarlberg, gıda silahının (gücünün) başarılı bir şekilde uygulanmasını mümkün görmemiştir. ABD'nin dış politika kapasitesinin yeniden canlanması ile birlikte pek de hoşnut olunmayan gıda gücünü kullanma zorunluluğu azalacaktır. Böylece ABD gıda ihracına herhangi bir güç bağlantısı varsayımı yüklenmeksizin gerçek bir kazanç elde etmek mümkün olabilecektir.¹²⁶

Geleneksel ABD dış politika araçlarının eski önemini yitirmeye başlamasıyla beraber ¹²⁷ gıda gücünün dış politikada kullanılmasına yönelik talebin arttığı ¹²⁸ değerlendirmesi nedeniyle Paarlberg'in gıdanın araç olarak kullanımını sert güç kavramı çerçevesinde görmediği, etik kaygıların buna direnç yaratacağı ve uygulamasını da sorunlu gördüğü sonucuna varılabilir. Çıkan bir diğer sonuç ise uluslararası olgulara klasik realizmin yeterince cevap veremediğidir.

¹²⁵ Akt.Özer, 2010: 20-30.

¹²⁶ Paarlberg, 1982: 25-39.

¹²⁷ ABD'nin hegemon gücünün 1970'li yıllarda aşınmaya başladığı genel kabul gören fikirler arasındadır. 1945-1970 arası dönemde ABD hegemonik bir güçtür ama 1970'lerden sonra bu gücü gerilemeye başlamıştır. Bkz. Akt.Sarıöz Gökten, 2013:178; Hopkins ve Puchala, ABD gıda yardımlarının 1960'lı yıllarda tüm dünyada yapılan toplam yardımın yüzde doksanını oluştururken bu oranın 1975 yılında yüzde yetmiş beşe gerilediğini belirtmektedir. Bu durum, Wallerstein'in ABD hegemonik gücünün 1970'lerden sonra gerilemeye başladığı ve gerilemenin gıda yardımlarına da yansıdığı şeklinde değerlendirmeyi destekler niteliktedir. Bkz. Hopkins ve Puchala, 1978: 605; ABD'nin etkisinin azalmaya ya da aşınmaya başlamasıyla beraber gıda konusunda da krizler yaşanmıştır. 1973 yılı kuraklık nedeniyle gıda kıtlığının yaşandığı ve açlıkla mücadele için çeşitli uluslararası adımlar atıldığı dönemdir. Bu yıllar aynı zamanda petrol krizinin de patlak verdiği dönemdir. Benzer şekilde, 2007-2008 yılında gıda fiyatlarının tavan yaptığı kriz dönemi ABD'deki mortgage kriz dönemine denk gelmiştir. Söz konusu krizlerin eş zamanlı vuku bulması tesadüf olarak değerlendirilebilir. Ancak, gıda konusundaki gelişmelerin uluslararası ortamdan bağımsız ilerlemediğinin de bir göstergesidir.

¹²⁸Paarlberg, 1982: 39; Don Paarlberg, 1950'li yılların sonlarında Tarım Bakanı yardımcısı iken Eisenhower tarafından danışman olarak görevlendirilmiş ve Public Law (PL) 480 olarak bilinen Barış için Gıda Programı'nda yer almıştır. D. Paarlberg, ABD'nin uluslararası alanda kaybettiği etkisinin bir kısmının gıdanın kullanımı vasıtasıyla geri alınabileceği fikrinin açığa çıktığını belirtir. Bkz. Aktaran Coffey, 1981: 30.

Diğer taraftan gıda konusuna ilişkin olarak ABD'nin sürekli yaşamakta olduğu bir ikileme de dikkat çekilmelidir. Örneğin, gıda yardımlarının Amerikan dış politikasında bir manivela, bir baskı aracı olarak görüldüğü ve dış politika hedeflerine ulaşmak için istifade edilebilecek bir alan olarak değerlendirildiği Amerikan resmi yazışmaları incelendiğinde görülmektedir. Bir yandan Amerikan idealizminin etkisi ile gıdayı silah olarak kullanmama gibi bir gelenekten bahsedilmekte¹²⁹ diğer taraftan ise gıdanın dış politikada silah olarak kullanılması halinde muhtemel etki ve sonuçları hakkında fikir yürütmeleri yapılmaktadır.¹³⁰ Bu nedenle, gıdanın silah olarak kullanılması üzerine yapılan Amerikan dış politikası değerlendirmelerinde genel eğilimin bunun toplumları ürkütmeden yapılması gerektiği sonucuna varılabilir.

1.1.2. Neorealizm Kuramı İçinde Gıda

Doğada savaş halinin egemen olduğu ve insan benliğinin kötücül hükmetme arzusu ile biçimlendirilen realizm, uluslararası ilişkilerin değişen yapısı ile renk değiştirmek zorunda

¹²⁹ Vietnamlıları aç bırakmak için kimyasal madde (agent orange) kullanımı fikrine karşı çıkarken Edward R. Murrow, *"Bu ülkede gıdayı silah olarak kullanmamak gibi bir geleneğimiz var"* demiştir. Aslında İDS sırasında yaptığı radyo yayınlarıyla ünlenen Amerikalı haberci, 1961 yılında ABD Enformasyon Ajansı direktörü olarak görev yapmıştır. Bkz. Document 266, Memorandum From the Director of the United States Information Agency (Murrow) to the President's Assistant for National Security Affairs (Bundy), Washington, August 16, 1962, US Department of State Office of the Historian, Foreign Relations of the US, 1961-1963, Volume II, Vietnam, 1962, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v02/d266> ,(erişim tarihi: 30.11.2021); Edward.R.Murrow hakkında bilgi için bkz. Kuralt, 1971:161-170; Adını taşıdığı turuncu kaplardan alan bu kimyasalın (agent orange/turuncu ajan) kullanıldığı ABD tarafından uzun süre kabul edilmemiştir. Monsanto tarafından üretilen ve tarlalardaki ayırık otunu yok etmek maksadıyla kullanılan bu tarım ilacı elli kat yoğunlaştırılarak Vietnam'da kullanılmıştır. Bkz. Yüksek, 2012: 106-113.

¹³⁰ Bkz. Document 209, Paper Prepared in the Central Intelligence Agency, Washington, March 1, 1977, US Department of State Office of the Historian, Foreign Relations of the US, 1977-1980, Vol.II, Human Rights and Humanitarian Affairs, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v02/d209>, (erişim tarihi: 30.11.2021); Lawson, "Does Foreign Aid Work? Efforts to Evaluate U.S. Foreign Assistance?", *Congressional Research Service (CRS) Report for Congress R42827*, 23.06.2016, <https://www.fas.org/sgp/crs/row/R42827.pdf>, (erişim tarihi: 27.11.2021); US Document 203, Memorandum from Robert Komer of the National Security Council Staff to the President's Special Assistant for National Security Affairs (Bundy), Washington, September 1965, US Department of State Office of the Historian, Foreign Relations of the US, 1964-1968, Volume XXV, South Asia, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v25/d203>, (erişim tarihi: 30.11.2021); Document 246, National Security Memorandum 187, Washington, September 05, 1973, US Department of State Office of the Historian, Foreign Relations of the US, 1969-1976, Volume XXXI., Foreign Economic Policy, 1973-1976, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v31/d246>, (erişim tarihi: 30.11.2021).

kalmıştır. Çünkü doğadaki savaş hali ve anarşik yapı devam etmekle birlikte artık yeni faktörler vardır. Klasik realizmin güç ve güç dengesine verdiği aşırı önem ve askeri alan dışındaki gelişmelere gözünü kapadığı eleştirileri yapısal gerçekçilik olarak da bilinen neorealizm (yeni gerçekçilik) kapısını Waltz'ın çalışmaları ile açmıştır. Yeni gerçekçilik, klasik realizmin genel çerçevesini yani devlet egemenliği ile anarşik uluslararası sistem yapısını kabul ederken asıl olarak sistemik faktörü ön plana çıkarmaktadır.¹³¹ Waltz, klasik realizme ilişkin eleştirileri güç dağılımı kavramı ile aşmaya çalışmıştır. Devletlerarasındaki güç dağılımı değiştiğinde uluslararası sistem ve uluslararası sistemin politik çıktıları değişmektedir.¹³² Yani, güç dağılımına dayanan sistem belirleyici özelliğe sahiptir. Bu şekilde, her ne kadar anarşik yapı ve devlet hâkimiyeti varlığını sürdürse de uluslararası sistem ön plana çıkmıştır.

Neorealizmin realist kuram içinde yarattığı sıçrama tahtasının uluslararası ilişkilerde gıdanın rolü değerlendirildiğinde bir adım daha öteye gitmeye müsaade ettiği görülmektedir. Gıda, artık yalnızca askeri güç kavramı içinde ve devlet perspektifi ile değil, uluslararası sistem perspektifi ile birlikte ele alınabilmektedir. Sırf bu nedenle dahi neorealizmin klasik realizme göre nispeten daha açıklayıcı olduğu söylenebilir. Ancak, uluslararası ekonomik politığın konularına yaklaşmış olmasına karşın neorealizmin devlet/güvenlik/beka meselelerini ön plana almış olması,¹³³ gıda konusunun bu bakış açısıyla yine de devlet perspektifli olarak ele alındığı gerçeğini değiştirmeye yetmemiştir.¹³⁴

Neorealizmin uluslararası sistemi dâhil eden yaklaşımı ile gıdanın uluslararası ilişkiler ve dış politikada kullanımı ile buluştuğu örnekleri incelemekte fayda bulunmaktadır. Waltz'ın iki kutuplu Soğuk Savaş dönemi değerlendirmeleri burada önemlidir. Soğuk Savaş döneminin savaş, ittifak, emperyalizm, iş birliği önündeki engeller ve diğer uluslararası olgulara getirmiş olduğu Waltz'ın basit ve sade açıklamaları, Amerikan-Sovyet rekabetinin temel görünüşü ile tutarlıdır.¹³⁵ Örneğin, bu çerçevede, ABD Tarım Bakanı Butz'ın (1972—1976) uyguladığı yeni tarım politikaları Soğuk Savaş kapsamında ele alınmalıdır. Butz'ın tarım politikaları ile

¹³¹ Bayır, 2015: 49.

¹³² Aydın, 1996: 100.

¹³³ Bu çerçevede, örneğin bazı neorealistler üçüncü dünya ülkelerinin geri kalmışlıklarını kendi devlet yapılarının zayıflığına ve uluslararası başat güçlerin çıkarlarıyla çelişen önerilerine bağlamıştır. Bkz. Aydın, 1996: 99.

¹³⁴ Neorealizmin devlet merkezli olmasının yalnızca devlete ilişkin çıkarımlara ulaşılmasına izin verdiği ancak uluslararası kapitalizm gibi olguların kavramsallaştıramadığına dair eleştiriler bulunmaktadır. Bu kapsamda, çok uluslu şirketler (ÇUŞ) ile yeni ilişki biçimlerinin ortaya çıkışı neorealizmin eleştirildiği alanlardan biri haline gelmiştir. Bkz. Sarıöz Gökten, 2013: 33-35.

¹³⁵ Walt, 1998:31.

büyük çaplı gıda ihracatı yoluyla gelişmekte olan ülkeler ABD safına çekilmeye ya da ABD safında tutulmaya çalışılmıştır. Bu politika, ABD'nin hegemonik gücünü korumak için de bir vasıta olarak görülmüştür. Çünkü tarım ihracatının ABD dış ticaret dengesine olumlu etkileri olmuştur.¹³⁶

Neorealizm gıdanın uluslararası ilişkilerdeki rolüne ilişkin değerlendirmeyi klasik realizme göre genişletmiş olsa da realizm kuramı üzerinden incelemeyi derinleştirmek mümkün müdür? Bir başka deyişle, bir nevi küllerinden sürekli yeniden doğan Anka Kuşu/Phoenix¹³⁷ ve uluslararası ilişkilerin hâkim teorisi olan realizm gıdanın uluslararası ilişkilerdeki rolünü açıklamakta da en iyi çözümü sunan teori midir? Bu sorunun cevabı, görüldüğü kadar basit olmayabilir. Nitekim neorealizmin kurucu babası olan Waltz'ın da belirttiği üzere *“Bir analiz çok şey içermektedir, teori ise çok azını içine alır.”*¹³⁸

1.1.3. Neoklasik Realist Kuram İçinde Gıda

Neoklasik realist kurama ilişkin değerlendirmeye geçiş için neorealist kuramdan faydalanılarak yumuşak bir atlayış uygun olacaktır. Waltz'a göre, uluslararası ilişkiler teorisi belirli bir uluslararası sistem içinde devletlerin birbirleriyle etkileşimini, bunun olası sonuçlarını incelemektedir, ama sistem değiştikçe bu durum da değişir. Bu nedenle, uluslararası ilişkiler teorisi ulusların dış politikalarını yalnızca bir noktaya kadar açıklayabilir.¹³⁹ Waltz'ın bakış açısıyla, dış politika sistemden bağımsız otonom bir alan oluşturmadığından gerçek anlamda bir teorik açıklama oluşturmak için de çırpınmaya gerek yoktur.¹⁴⁰ Diğer taraftan, değişen uluslararası yapı realizmin de çeşitlenmesini beraberinde getirdiğinden hangi realizm sorusu önem kazanmıştır. Devlet merkezli ve insan doğası odaklı klasik realizmden sistem odaklı neorealizme geçiş sağlayan Waltz, klasik realizmi saldırgan realizme dönüştüren Mearshimer¹⁴¹, devletlerin dış politikasının analizini mümkün kılan bir

¹³⁶ Albritton, 2016:119.

¹³⁷ Kendi küllerinden yeniden doğduğuna inanılan efsanevi kuş (Phoenix). Türk mitolojisinde “Tuğrul Kuşu” olarak bilinen bu kuşun öleceği zaman kendi kendini ateşe verdiği ve yine kendisinden doğduğuna inanılmaktadır. Bkz. Yüksel, “Simurg Kuşu Efsanesi”, *Indigo Dergisi*, 18.04.2014, <https://indigodergisi.com/2014/04/efsanevi-kus-simurg/>, (erişim tarihi: 14.11.2021).

¹³⁸ Waltz, 1996: 54-55.

¹³⁹ Waltz, 1979: 71-72.

¹⁴⁰ Rose, 1998:145.

¹⁴¹ Mearsheimer, devletlerin hem uluslararası siyasi çevrede hem de uluslararası ekonomik çevrede hareket ettiklerini ve ikisi bir çatışma haline girdiklerinde birincisinin her zaman ikincisine baskın olduğunu belirtmiştir. Mearsheimer'a göre bunun sebebi açıkça ortadadır: uluslararası politik sistem anarşiktir. Bkz.

anlayışı ortaya çıkaran Gideon'ın neoklasik realizmi değişen uluslararası yapıya cevap verme çabası içinde oluşturulmuşlardır.

Realist kuramın aynı çatı altında buluşan ancak birbirinden farklı reçeteler barındıran yaklaşımları gıda konusunun uluslararası ilişkilerdeki rolünün incelenmesinde faydalı bir çıkış noktasıdır. Yine, gıdanın uluslararası ilişkilerde bir dış politika aracı olarak kullanımına ilişkin olarak yapılacak bir değerlendirmenin yakın/benzer alanların irdelenmesi ile birlikte ele alındığında daha ufuk açan sonuçlara varılmasını mümkün kılacağı açıktır. Örneğin, enerji kaynaklarının dış politika aracı olarak kullanılmasını Rusya örneği üzerinden inceleyen Česnakas realist paradigmaya ait teorileri faydalı bir başlangıç noktası olarak görmüş ve duruma en uygun teorinin neoklasik realizm olduğu değerlendirmesini yapmıştır.¹⁴² Česnakas, enerji kaynaklarının dış politikada kullanımına ilişkin değerlendirmesinde neoklasik realizmi neden en uygun açıklayıcı çerçeve olarak seçmiştir? Bu aşamada, neoklasik realizmin sunmuş olduğu çerçeveyi ele almak gerekmektedir.

Neoklasik realizmin ete kemiğe bürünmesini sağladığı 1998 yılında yayınlanan makalesinde Gideon Rose¹⁴³, neoklasik realizmin hem iç hem de dış değişkenleri içerdiğini ve klasik realist düşüncenin fikirlerini yenileyerek sistematik hale getirdiğini belirtmiştir. Rose'a göre, bu savın takipçileri bir ülkenin dış politika hırslarının ve sınırlarının öncelikle uluslararası sistem içindeki yeri ile belirlendiğini, bunun da özellikle materyal güç kapasitesi ile ilgili olduğunu öne sürmektedirler. Materyal güç kapasitesine verdikleri bu önem nedeniyle de realisttirler. Sistemin etkisini dâhil etmeleri nedeniyle de neorealist bir yaklaşım

Akt.Brooks,1997:452; Realizme ilişkin önemli bir gelişme saldırgan-savunmacı realizm ayrımının yapılmasıdır. Robert Jervis, George Quester ve Stephen VAN Era bu kuramın taraftarlarıdır. Öngörülleri ise şudur: Eğer savunma durumunda kalmak devlet için bir avantaj ise devlet saldırgan ve savunmacı silahlar arasında bir ayrım yapar. Böylece, güvenliklerini sağlamak için başkalarını tehdit etmeksizin araçlar elde ederek anarşinin etkisini azaltabilirler. Bkz. Walt, 1998:31.

¹⁴² Česnakas, klasik realizm, neorealizm, savunmacı ve saldırgan realizm ile neoklasik realizmi incelediği çalışmasında neoklasik realizmin enerji kaynaklarının devletlerin dış politikasındaki rolünün analizini genişletmeye müsaade ettiği sonucuna ulaşmıştır. Česnakas'a göre, araştırmacılar enerji kaynaklarının nasıl dış politikanın bir unsuru haline geldiği ve nasıl kullanıldığı konusunu çalışmaktan kaçınmakta ve bir sınıflandırma sunmamaktadırlar. Dış politika amaçlarına ulaşmak için enerji kaynaklarının kullanımının ne kadar etkili olduğuna dair yalnızca münferit (epizodik) olaylara ilişkin değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bkz. Česnakas, 2016: 9-40; Benzer bir değerlendirme, Česnakas'ı takip eder şekilde, gıdanın dış politikanın bir unsuru haline nasıl geldiği ve nasıl kullanıldığına ilişkin olarak da yapılabilir, çünkü gıda konusundaki çalışmalar da teorik incelemeden uzak ve inceleme konusunun elverdiği ölçüde münferit değerlendirmelere bağlı şekildedir.

¹⁴³ Rose, 1998: 144-172.

sergilemiş olurlar. Bununla beraber, bir sonraki aşamada bu tür bir güç kapasitesinin dış politika üzerindeki etkisinin doğrudan olmadığını ve karmaşık bir niteliğe sahip olduğunu belirtirler. Neoklasik realistler, materyal gücün ülkenin dış politikasının temel parametrelerini kurduğu düşüncesindedirler. Yine de bu materyal kapasiteyi mükemmel bir şekilde hemen dış politika davranışına bağlayan hassas bir iletim kemeri yoktur. Dış politika tercihleri, siyasi liderler ve dış politika yapıcı elitler tarafından yapılır; dolayısıyla onların güç algısı önemlidir. Ayrıca, bu liderler ve elitler her zaman arzu ettikleri gibi ulusal kaynakları dış politikaya yansıtma konusunda mutlak özgürlüğe sahip değildirler. Bu nedenle, güç analizi, devletlerin yapısının ve gücünün toplumdaki yerini göz önüne almalıdır. Çünkü bu durum, ulusal gücün ne kadarının dış politikaya ayrılacağına belirlemektedir. Bu da demektir ki, benzer kapasiteye ancak farklı bir yapıya sahip devletler farklı davranış şekilleri göstereceklerdir.¹⁴⁴ Bir başka deyişle, neoklasik realist teori hem uluslararası ilişkilerde hem de dış politikada iki tip gücün önemli olduğunu öne sürmektedir: ulusal güç ve devlet gücü. Devlet gücü, ulusal güçten kaynağını almaktadır ancak ulusal güce eşit değildir; ulusal güç bir ülkenin tüm kapasitesini temsil eder, ancak her zaman tümüyle uluslararası sisteme yansıtılamaz. Aynı zamanda, bir devlet dış politikasını mutlaka ulusal güç dinamiklerinin çizdiği şekliyle uygulamak zorunda da değildir, çünkü dış politika tercihleri devlet kademesinde sorumlu olan karar alıcıların algılarına fazlasıyla bağlıdır.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Rose, 1998: 146-147.

¹⁴⁵ Česnakas, Rusya örneği üzerinden, enerji sektörünün ulusal güç ve uluslararası sistemdeki yerini açıklamaya çalışmıştır. Ona göre, Rus ulusal gücü, enerjiden faydalanarak, uluslararası sistem içinde Rus devletinin kudretini arttıracak ve dış politika amaçlarına ulaşacak şekilde dönüştürülmüştür. Devletin küresel ya da bölgesel enerji sistemleri içindeki duruşunu tanımlayan “*enerji sektöründeki ulusal güç*”, ülke toprakları içinde milli ya da özel şirketler tarafından kullanılan enerji kaynakları ile yine bunlar tarafından kontrol edilen altyapıdan oluşur. Ancak ulusal gücün enerji sektöründen kaynaklanan kısmının, uluslararası sisteme tamamıyla yansımaları mümkün olmayabilir. Burada ulusal gücün kendi özellikleri devreye girer. Ulusal gücün kendisi hala en önemli güçtür; devletin hırsları ve uluslararası sistem üzerindeki etkilerin örüntüsünü belirlemektedir. Ancak bir devlet, ulusal güç dinamikleri tarafından çizilen bu örüntüye uygun olarak davranamayabilir, çünkü dış politika tercihleri devletin sorumlu karar vericilerinin algılarına bağlı olarak gerçekleşmektedir. Diğer taraftan, devlet gücünün de sınırları vardır. Bir devlet, enerji sektörü de dahil olmak üzere, ulusal güç üzerinde sınırlı bir kontrole sahiptir; ulusal gücün bu sınırlı kullanımı “*devlet gücü*” olarak atfedilir. Dolayısıyla, hükümet de amaçlarına ulaşmak için bu ulusal gücün “*devlet gücü*” denilen yalnızca sınırlı bir parçasına sahiptir. Enerji sektöründeki ulusal gücün yalnızca sınırlı bir kısmına girme yetisi olan devlet, bu nedenle dış politika amaçlarına ulaşmak için ulusal gücünün tamamını kullanamaz. Bkz. Česnakas, 2016: 15-16; yine de başta ABD olmak üzere özellikle büyük devletlerin dış politika amaçlarına ulaşmak için “*devlet gücünü*” mümkün olan en üst seviyede kullandıklarını belirtmek gerekir.

Neoklasik realist kuram ile gıdanın dış politika tercihlerini belirleyen siyasi liderler ve/veya elit çevre tarafından nasıl algılandığı kurulacak güç denkleminde dâhil edilebilmektedir. Eğer politika yapıcılar gıdayı güç olarak görüyorlar ise dış politika bu eksende şekillenmektedir. En bilinen örneklerden biri olan Kissinger, tarımı, tarım bakanlığının eline bırakmayacak kadar önemli görmüştür.¹⁴⁶ Kissinger'ın tarımı dış politikaya dahil eden bu bakış açısı, 1972 yılında Sovyetler Birliği'ne yapılan ucuz fiyatlı Amerikan buğdayı satışının ülke içindeki etkisini hafife almasına sebep olmuştur.¹⁴⁷ Çünkü büyük çaplı üstelik sübvansiyon edilmiş fiyatla yapılmış bu ihracat nedeniyle, Amerikan piyasasında tahılın fiyatı artmış ve bu da gıda enflasyonuna yol açmıştır.¹⁴⁸ ABD Başkanı J.F.Kennedy'nin vurularak öldürülmesinin akabinde ABD Başkanı olan L.B.Johnson'ın Hindistan'a yönelik olarak 1965-1967 yılları arasında uyguladığı ve kısmi bir başarı sağladığı kabul edilen gıda yardımı politikasının¹⁴⁹ bizzat Johnson'ın elinde şekillenmiş olması bir başka örnektir. 1965 yılında, ülke içinde ucuz gıda politikası nedeniyle sübvansiyonlara dayanan ve bu sebeple ABD'nin göndereceği tahıllara bağımlı olan Hindistan çok zor durumdadır. ABD'den gelen tahıl olmaksızın sübvansiyon ettiği tahıl miktarını yarıdan fazla azaltmak zorunda olan Hindistan'ın bu koşullara rağmen ABD'nin Vietnam'daki savaş politikasını eleştirmesi sorun yaratmıştır. Diğer yandan, ABD Hindistan'ın tarım politikasını değiştirmesini talep etmektedir; çünkü ABD sonsuza kadar Hindistan'a tahıl göndermeye devam edemez, bu nedenle Hindistan kendi kendine yetecek üretimi yapacak şekilde tarımda dönüşümünü gerçekleştirmelidir ve bu dönüşüm ithal edilmesi lazım gelen (ABD'den) daha fazla tohum, gübre ve ilaçla yapılmalıdır. Bahsedilen bu koşullar gıda gücünün Hindistan üzerinde denenmesine imkân vermiştir. Ama ABD Başkanı Johnson'ın konuya yaklaşımı söz konusu politikanın uygulanış biçimini fazlasıyla değiştirmiştir. ABD Başkanı Johnson'ın dış politikayı iç politika ile birlikte ele aldığı, selefi Kennedy'den sonra güçlü bir duruş sergilediğini kanıtlamaya ihtiyacı olduğu, bu nedenle Vietnam politikası nedeniyle eleştirilmek istemediği ve dolayısıyla Hindistan'ın Vietnam politikasına içerlediği, aynı zamanda selefi Kennedy'nin refah dolu geçmişine karşın mütevazı bir aileden gelmesinin yaratmış olduğu psikolojik unsurların Beyaz Saray'da daha önce Kennedy ile çalışmış olan kişilere yönelik olarak bir güven problemini inşa ettiği belirtilmektedir. Tüm bu unsurların birleşimiyle Hindistan'daki açlık tehlikesinin en üst seviyede seyretmesine, dönemin ABD

¹⁴⁶ Engdahl, 2013: 37.

¹⁴⁷ Paarlberg, 1985:24.

¹⁴⁸ Söz konusu gıda enflasyonunun nedenlerine ilişkin olarak bkz. Eckstein ve Heien, 1978:187-188, 193-194.

¹⁴⁹ Paarlberg, 1985:151,168, 184.

Hindistan büyükelçisi Bowles'dan başlayarak aksi görüş bildiren ve gıda yardımlarının bir an önce başlatılmamasının Hindistan'da yalnızca açlığa değil Hindistan'ın siyasi olarak bütünüyle kaybedilmesine de yol açacağını belirterek karşı çıkan devlet kademelerine karşın Johnson son ana kadar gıda yardımlarını aylık onaylara bağlayan ve yardımın serbest bırakılmasını sürüncemede bırakan politikasına sadık kalmıştır.¹⁵⁰ Paarlberg, ABD Başkanı Johnson için bu politikanın bir süre sonra kişisel bir haçlı seferine dönüştüğünü, konuya takıntılı (obsesif) yaklaşımının kendisine yönelen eleştirileri görmezden gelmesine ya da sindirmesine yol açmasına neden olduğunu belirtmektedir.¹⁵¹ Johnson'ın kaygılarına benzer bir kaygıyı daha sonra ABD Başkanı Jimmy Carter yaşamıştır. Carter, Amerikan halkına yani kendi izleyicilerine güç ve liderlik kapasitesini göstermek için ağır bir baskı altında kalmıştır. Sovyet silahlanması ve buna yeterince karşılık verilemediği algısı, Tahran'da Amerikan elçiliğinin işgali gibi olaylar 1979 yılı sonu itibariyle birleşmiş ve ABD Başkanı Carter'dan beklentileri arttırmıştır. Carter'dan beklentilerin yüksek olduğu bu dönemde Sovyetlerin Afganistan işgaline tepki olarak başvurduğu buğday ambargosunun işlerlikten uzak kaldığı görülmüştür. Çünkü Amerikan ambargosu boyunca Arjantin ve diğer Batılı tahıl ihracatçısı ülkeler Sovyetler'e tahıl teminine devam etmişlerdir. On altı ay boyunca (Ocak 1980-Nisan 1981) uygulanmış olan ambargoya en büyük tepki ise nihayetinde Amerikalı buğday üreticilerinden gelmiş ve bir müddet sonra ulusal nedenlerle bile olsa zararlara karşı sabrı kalmayan üreticiler seslerini yükseltmişlerdir, zaten Ronald Regan'ın ABD Başkanı olmasından sonra 1981 Nisan ayında da kaldırılmıştır.¹⁵² Bu ambargo ile Sovyetler Birliği'nde ABD'nin "sahte sertlik (fake tough)" politikası uyguladığı görüşü yerleşmiştir. Buna göre, ABD Vietnam sendromu etkilerinden kurtulamamıştır ve denizaşırı alanlarda hayati çıkarlarını korumak için gerçek askeri riskleri almaya hazır değildir, dolayısıyla buğday ambargosu bir "sahte sertlik" politikasıdır.¹⁵³

¹⁵⁰ Ahlberg, 2007:606, 671-684, 687-689, 691, 694-695, 698-700; Paarlberg, 1985:143-169; Vacchio, 2011: 144-155.

¹⁵¹ Paarlberg, 1985:157; Johnson'ın karakterine ilişkin kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Vacchio, 2011; dönemin Hindistan Tarım Bakanı Chidambaram Subramaniam (1964-1967) Johnson'ı Hindistan'ın Nawab eyaletine benzetmiştir: "*Her ne oluyorsa arkasındaki güç olmak istiyor*". Bkz. Akt. Menon vd., "Hungry India, A Nawabi US President, "Mexican Blood"-The Real Story of Green Revolution", *The Print*, 19.02.2022, <https://theprint.in/past-forward/hungry-india-a-nawabi-us-president-mexican-blood-the-real-story-of-green-revolution/835649/>, (erişim tarihi:18.04.2022).

¹⁵² Paarlberg, 1985: 173-189; Paarlberg, 1980:151; Hopkins, 1982:22; Roney, 1982:194-199.

¹⁵³ Paarlberg, 1985:211.

Neoklasik kuram, aynı zamanda, ulusal güç ve devlet gücü olarak yaptığı ayrım ile gıdanın bir dış politika aracına hangi ölçüde çevrilebileceğinin de yolunu göstermektedir. Bu konuda da RF Başkanı Vladimir Putin'in enerji eksenli dış politika uygulamalarının yanı sıra gıda politikası da örnek olarak ele alınabilir. Wegren, "Rusya'nın Gıda Politikaları ve Dış Politika" adlı makalesinde, Rusya'nın gıda politikasının, ABD'ye yönelik çok boyutlu karşı çıkışının yerleşik bir unsuru olduğunu belirterek günümüz Rus gıda politika stratejisinin iç içe geçen üç parçadan oluştuğunu belirtmiştir; hükümetin mali destek programları ile desteklenen iç üretimde artış sağlanması, “*gıda güvenliğinin*” yabancı devletlerin Rus gıda pazarına girişlerinin sınırlandırılması yoluyla sağlanması ile Rusya'nın başta tahıl olmak üzere gıda ihracatının artırılması ve bu şekilde Rusya'nın küresel gıda ticaretinde ana oyuncularından biri yapılmasıdır. Wegren'e göre bu üç parça birleşik bir gıda politikası stratejisi oluşturmak maksadıyla iç içe geçirilmiştir.¹⁵⁴ Söz konusu gıda stratejisi birbiriyle bağlantılı hedefler içermektedir ve bu hedeflere ulaşılması hem gıda konusunda Rus ulusal gücünün artırılmasına yani Rus gıda egemenliğinin sağlanmasına, hem de Putin'in gıda konusundaki hedeflerine ulaşması için ulusal gücün mümkün olduğunca büyük kısmını mobilize ederek devlet gücüne aktarmasına bağlıdır.

Bu çerçevede, Putin birkaç unsuru bir arada kullanmaktadır. Rusya'nın uyguladığı korumacılık politikasının resmi yüzü, resmi tarım denetim kuruluşu olan Rosselkhoznadzor bunlardan ilkidir. Diğer taraftan, Putin, uluslararası sistemin konumundan da faydalanmayı ihmal etmemektedir. Buna örnek olarak Rus haber ajanslarından Interfax'ın bir haberi gösterilebilir. Söz konusu haberde, Rus Tarım Bakanı Nikolai Fedorov, AB'nin yaptırımlarına karşı Avrupa'dan ithal edilen bazı gıda ürünlerine konulan ambargonun Yunanistan, Macaristan ve Güney Kıbrıs'tan gelen ürünler için esnetilebileceğini belirtmiştir.¹⁵⁵ Böylece, uluslararası sistem içinde Moskova'nın doğal müttefikleri sayılabilecek ülkeler denkleme dâhil edilmiş olmaktadır. Bir başka gazete haberinde, Rus Tarım Bakanı gıda endüstrisinin Putin'in arzuladığı gibi kendi kendine yeter bir ülke haline gelmesi ve hükümetin artan

¹⁵⁴ Wegren, 2010:189.

¹⁵⁵ Turkishtime Tarım Almanak, 2015: 55, 68,70; Dış İlişkiler Avrupa Konseyi (ECFR)'nin 2007 yılındaki bir çalışmasında, Rusya'ya yönelik AB üyelerinin yaklaşımı incelenirken Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) ve Yunanistan "Truva Atları" olarak tanımlanmışlardır. Bu ülkeler AB sistemi içinde genellikle Rusya'nın pozisyonunu desteklemektedirler. Bkz. Frumkin, 2010: 149; Ayrıca otoriter eğilim gösteren Macar Victor Orban yönetiminin de AB yaptırımlarına karşı olduğunu ve anlamsız bulduğu bu yaptırımları “*siyaseten kendini ayağından vurmak*” olarak tanımladığını belirtmek gerekir. Bkz. Szakacs, “Europe ‘Shot Itself In Foot’ with Russia Sanctions: Hungary PM”, *Reuters*, 15.08.2014, <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-sanctions-hungary-idUSKBN0GF0ES20140815>, (erişim tarihi: 04.12.2021); Ayrıca bkz. Lewczenko, 2019: 31.

derecede düşmanca gördüğü Batıya bağımlılığını azaltabilmesi için devlet bütçesinden ilave 8,1 milyar dolara ihtiyaç olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁶ Bu şekilde Rus toplumu içine yerleştirilen algı, Putin'in ulusal gücü mobilize ederken en büyük yardımcısı haline getirilmektedir.¹⁵⁷

Nihayetinde, realist kuram, gıdanın uluslararası ilişkiler alanında kullanımına ilişkin faydalı ve güçlü bir başlangıç noktası teşkil etmektedir. Bu kuram içerisinde ise, neoklasik realist yaklaşım, gıdanın dış politika alanında kullanımına ilişkin inceleme ve çıkarım yapmayı sağlayacak oldukça geniş bir şemsiye sunmaktadır.¹⁵⁸

1.2. Gıda ve Liberal Kuram

Teoriler elimizdeki bilgilere anlam kazandırabilmek için gereklidir. Bu çerçevede Walt, uluslararası ilişkilerin üç gelenek arasındaki rekabet ile anlaşılabilceği kanısındadır: realist gelenek, liberal gelenek ve radikal (genel olarak Marksist) gelenek.¹⁵⁹ Walt, elimizdeki bilgilere dair bir anlam oluşturabilmek için bu teorilere ihtiyacımız olduğunu belirtmiştir. Gıda ve realist kuram arasındaki ilişki bir önceki başlıkta irdelendiğinden, sıradaki ikinci kuram yani liberal kuram ve gıda ilişkisi bu başlık altında ele alınmıştır.

Realizme karşı temel karşı çıkış, liberal teoriler ailesinden gelmektedir. Bu düşüncenin bir yanı, ekonomik karşılıklı bağımlılığın devletleri birbirlerine karşı güç kullanımından alıkoyduğunu öne sürmüştür. Çünkü savaş hali her iki tarafın da refahını tehdit edebilecek bir unsurdur. İkinci yanı ise genellikle ABD Başkanı Woodrow Wilson (1913-1921) ile ilişkilendirilmiş ve demokrasinin yayılmasını dünya barışı için kilit önemde görmüştür. Çünkü demokratik devletler içsel olarak otoriter devletlere göre daha barışçıldır. Liberal ailenin üçüncü ayağı ise Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi uluslararası kuruluşların, bencil devlet davranışının üstesinden gelmede yardımcı olabileceğini çünkü süregelen iş birliğinin ortaya çıkaracağı daha büyük faydaların devletleri kısa vadeli kazançlardan vazgeçirmek için cesaretlendirdiğini ileri sürmüştür. Bazı liberal görüşler yeni transnasyonal aktörlerin, özellikle çok uluslu şirketlerin kademeli olarak devletlerin gücüne zarar verdiği fikriyle flört

¹⁵⁶"Putin Allies Poised to Profit on Russia's Food Sanctions", *The Moscow Times*, 29.12.2014.

¹⁵⁷ Gıda güvenliği ve gıda egemenliğinin ulusal güvenlik meselesi olarak ön plana çıkarılması Buzan'ın "güvenikleştirme" kavramı çerçevesinde sosyal inşacılık akımı içinde ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Güvenikleştirme kavramı için bkz. Buzan, 1991: 431-451.

¹⁵⁸ Neoklasik yaklaşıma ilişkin değerlendirme için bkz. Yılmaz, 2015:1-18.

¹⁵⁹ Walt, 1998: 29-30.

etmektedir. Yine de liberalizm genel olarak uluslararası ilişkilerin asıl oyuncusu olarak devletleri görmektedir.¹⁶⁰

Buna karşın liberalizmin devleti nasıl bir oyuncu olarak görmek istediği konusu farklılaşabilmektedir. Liberalizmin klasik yaklaşımı devleti olabilecek en asgari ölçüde talep ederken modern liberalizm bu topu göğsünde biraz yumuşatmış ve “*düzenlenmemiş kapitalizmin yeni adaletsizlik biçimleri ürettiğini*” belirterek daha yumuşak bir tavır takınmıştır. Her halükârda ise liberalizme sempati duyulmasını sağlayan temel unsurların bireysel özgürlük, akıl yürütmeye ve açık tartışma ortamına saygı ile tüm bu çeşitlilik içinde oluşturduğu denge olduğu şüphesizdir.¹⁶¹

Ruggie’nin gömülü (ilişik) liberalizm¹⁶² olarak tanımladığı kavram liberalizmin bu çoklu yapısını esas almıştır. Ruggie, uluslararası rejimlerin hegemonla bağlı olarak değil ama sosyal bir norm ve amaç çevresinde birleşmesi ile oluştuğu kanısındadır. Gömülü liberalizmin uzlaşısı olarak adlandırdığı bu durumda ülkelerin Keynezyen yani devlet müdahalesine dayanan büyüme politikaları uygularken parasal istikrarı uluslararası iş birliği yoluyla sağlaması mümkün olmaktadır. Bu haliyle, 1930’ların ekonomik milliyetçiliğine karşın gömülü liberalizm çoklu bir karaktere sahiptir. Dolayısıyla, IDS sonrasının gömülü liberalizmi (embedded liberalism) ile toplum ve üretim ilişkileri yeniden tanımlanmıştır.¹⁶³

Diğer taraftan, Keohane ve Nye tarafından temsil edilen kurumsal liberalizm özellikle 1970’lerden sonra devletin rolü azalırken ulus ötesi aktörlerin önem kazandığını ve bu aktörlerin biçimlendirdiği ilişki ağlarının kurulduğunu belirtmektedir.¹⁶⁴ Bir aktörün normalde diğerine yaptıramayacağı şeyleri yaptırabilmesini güç olarak tanımlayan Keohane ve Nye tarafından ortaya konan karşılıklı bağımlılık teorisi (complex interdependence)¹⁶⁵ neorealizmin askeri güvenlik amacını bir kenara çekmiş ve devletlerin amaçlarının değişebileceğini kabul etmiştir. Çünkü ulus ötesi aktörler kendi çıkarlarını gerçekleştirmeye çalışırken devletlerin çıkarlarını tanımlamak da zorlaşmıştır. Böylece askeri güç araç olarak önemini yitirirken karşılıklı bağımlılık, uluslararası kurumlar ve devletler dışında ulus ötesi aktörler ile de iyice belirginleşmiştir.

¹⁶⁰ Walt, 1998: 32.

¹⁶¹ Heywood, 2016: 189-180.

¹⁶² Ruggie, 1982: 392; Bozdağlı ve Özden, Ruggie’nin bu kavramını “*uluslararası dokunun bir parçası olmuş liberalizm*” şeklinde çevirmişlerdir. Türkçede en uygun ve anlaşılır çeviri bu gibi görünmektedir. Bkz. Bozdağlıoğlu ve Özen, 2004:77.

¹⁶³ Ruggie, 1982: 392-393, 399,404-405.

¹⁶⁴ Sarıöz Gökten, 2013: 38-42.

¹⁶⁵ Sarıöz Gökten, 2013: 39-41; Keohane ve Nye, 1991: 122-132.

Keohane ve Nye, çok taraflı bağımlılığın temel niteliklerini ve koşullarını değişen ve sayısı artan iletişim kanalları, realizmin alçak ve yüksek politika ayrımının aşınması ile askeri gücün önemini yitirmesi olmak üzere başlıca üç noktada toplamıştır. Devletlerin geleneksel diplomatik ilişkileri dışında çok uluslu şirketler başta olmak üzere ulus ötesi örgütlenmelerin iletişim kanalları bulunmaktadır. Dış politika gündemi yalnızca askeri güvenlik meselesi olmaktan çıkmış; konu ve olaylar fazlasıyla çeşitlenmiştir. Askeri güce başvurulabilmesi ise ekonomik kaygılar ve uluslararası kurallar nedeniyle çok daha az uygulanır hale gelmiştir.¹⁶⁶

Amerikan hegemonyasının 1973 sonrasında aşınmaya yüz tutması ile ABD dâhil olmak üzere hiçbir devletin üzerinde tam olarak kontrolü ele alamadığı neoliberal bir düzen hâkim olmaya başlamıştır.¹⁶⁷ Maddi anlamda küreselleşme, üretimin sınırları aşması, çok uluslu şirketlerde hem sayı hem de büyüklük olarak muazzam bir artış ve dünyayla bütünleşmiş bir finansal yapı anlamına gelmektedir. Ögütçü, küreselleşmeyi iki büyük dünya savaşının nedeni olarak görülen uluslararası para ticaretinin kişilerden alınıp merkez bankalarına verilmesi kuralının terk edilmesi olarak tanımlamış ve böylece uluslararası para

¹⁶⁶ Alagöz, 2016:35-38; Ayrıca bkz. Gürkaynak ve Yalçiner, 2009: 78-79.

¹⁶⁷ Wallerstein, ABD'nin 1870'lerde hegemon olarak İngiltere'nin yerini aldığını ve bu konudaki başarısının sonrasında hegemonik çöküşünün koşullarını yarattığını belirtmiştir. Bu çöküş, 1970'ler ile başlamıştır. Buna göre, Vietnam Savaşı (1959-1975) ABD'nin asıl kan kaybını başlatan merhaledir. Vietnam Savaşı ile altın rezervlerinin büyük bölümünü eriten ABD, sonrasında altın standardından vazgeçmek zorunda kalmıştır. 1970 sonrası yaşanan petrol krizleri ile uluslararası ekonomideki durgunluk bu duruma eşlik eden diğer unsurlardır. Ayrıca, 1968 devrimleri, ABD'nin özgürlükçü ve anti sömürgeci ideolojik duruşunun ikna kabiliyetini azaltmıştır. 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması ile alışkın olduğu ortamdan iyice uzaklaşan ABD'nin gerileyen hegemonik gücünün bir başka kanıtı ise 11 Eylül 2001 saldırıları olmuştur. Tüm bu nedenlerle, Wallerstein, ABD hegemonyası sorusunun şu şekilde formüle edilmesi gerektiğini ifade etmiştir: *"Asıl soru Amerikan hegemonyasının azalıp azalmadığı değil ABD'nin zarafetle, dünyaya ve kendisine asgari zararı vererek düşmanın yolunu bulup bulamayacağıdır."* Bkz. Wallerstein, 2004:9,15,19,21-24,28,31,35,50-51; neoliberal düzene yol açan ekonomik gelişmeler için ayrıca bkz. Kubilay, 2021:63-65; Vietnam Savaşı'nın ABD politikalarının güvenilirliğini ve gücünü şüpheyne düşürmesine ilişkin olarak bkz. Erol, 2016: 369, 376-377; Diamond, ABD'nin en önemli sorunlarından biri olarak siyasal uzlaşma kültürünün bozulmasını ve ABD toplumu içinde kutuplaşmanın artmasını göstermiştir. Bkz. Diamond, 2019b; 372-388; XXI. yüzyılda ABD'nin gücünün aşınmasına yönelik eleştirilere liderlik ve liyakatli kadrolar konusu da eklenmiştir. Stephen M. Walt, Trump yönetimi sırasında kaleme aldığı bir yazısında şu ifadeleri kullanmıştır: *"...ABD dünyanın sorunlu noktalarının çoğunda hala var, fakat devlet gemisinin dümeni tecrübesiz ve doğru haritaları olmayan bir kaptanın ellerinde, ehil mürettebatı ve hatta açık bir rotası dahi yok. Sizi bilmem ama bu durum benim daha güvende hissetmemi sağlamıyor."* Bkz. Walt, "The World Is Even Less Stable Than It Looks", *Foreign Policy*, 26.07.2017, <https://foreignpolicy.com/2017/06/26/the-world-is-even-less-stable-than-it-looks/>, (erişim tarihi:09.03.2022).

ticaretinin tekrar para tacirlerine verilmesi olarak değerlendirmiştir.¹⁶⁸ İdeolojik anlamda küreselleşme ise Keynezyen politikalardan vazgeçiş ile minimal bir devlet öngörmektedir. Böylece, sistemin *görünmez elinin*¹⁶⁹ işleyişi mükemmel bir şekilde sağlayacağı düşünülmüştür. Neoliberalizmin başlıca karakteri, devlet müdahalelerinin azaltılarak kalkınma ve refah politikalarının asgariye çekilmesi, şirketler lehine hukuki yapılanmaya müsaade edilmesi ve merkez bankalarının bağımsızlığıdır. Bu doktrine göre, küresel ekonominin sınırsız dolaşımına müsaade edilmesi ile ülkelerin çıkarları en iyi şekilde sağlanmaktadır. IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlar eliyle çok taraflılık küresel yönetim gibi kavramlar neoliberalizm tarafından sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır.¹⁷⁰

Liberal kuramın ekonomik işleyiş için öngördüğü *görünmez el* metaforu ile başlayan, kurumsal liberalizm ile köklenen ve nihayetinde ulusötesi neoliberal politikalar ile şekillenen anlayışının gıdanın uluslararası politikadaki rolü açısından da önemli yansımaları olmuştur. Clarke'ın tespit ettiği gibi neoliberalizm mevcut sistemi açıklamaya çalışmamıştır; tam aksine mevcut sistemi kendine uygun hale getirmek için uğraşmaktadır.¹⁷¹ Örneğin, neoliberal fikirlerin yerleşmesinde Rockefeller, Ford, Bill ve Melinda Gates vakfı gibi kuruluşlar ön sıraları işgal etmektedirler. Rockefeller vakfının Yeşil Devrim olarak bilinen tarımın makineleşmesi sürecindeki rolü bu açıdan mükemmel bir örnek teşkil etmektedir. Bu gibi kuruluşlar neoliberal okulun fikirlerinin dünya çapında uygulanan bir strateji haline getirilmesinde önemli bir rol oynamışlardır.¹⁷² Bu bakımdan, neorealizm, reaktif değil proaktif davranmakta ve “taarruz en iyi savunma biçimidir” düsturuna uygun hareket etmektedir. Bu nedenle, gıda ve toprak konusunda da aynı benzer saldırganlık yaşanmaktadır. Özellikle az gelişmiş ülkelerdeki zayıf devlet yapısından faydalanan şirketler ileriki bölümde ele alınmış olan toprak gaspı yoluna başvurmakta ve söz konusu toprakları uzun sürelerle ve şeffaf olmayan anlaşma şartları ile genellikle de endüstriyel tarımda kullanılmak üzere yetiştirilen ürünler için kullanılmak üzere ayırmaktadırlar. Bu saldırganlık karşısında,

¹⁶⁸ Ögütçü, 2017: 43-44.

¹⁶⁹ Görünmez el kavramının mucidi İskoçyalı ekonomist Adam Smith'tir. Ekonominin en temel kitaplarından birini 1776 yılında yayınlayan Smith'in Ahlak Felsefesi hakkında ders vermiş olması ise ayrıca ilginçtir. Akad'ın yazdığı önsöz için Bkz. Smith, 2011:5-6; Standage, Adam Smith'in piyasanın şekillendirme gücünü “*görünmez bir ele*” benzetmesi gibi besinin tarihi biçimlendirme gücünü “*görünmez çatala*” benzetir. Bkz. Standage, 2020:14-15.

¹⁷⁰ ABD Başkanlarından Clinton bu uygulayıcıların başında gelmektedir. Bkz. Sarıöz Gökten, 2013: 159-169; Neoliberalizme dair tespitler için ayrıca bkz. Eğilmez, 2018: 44-45.

¹⁷¹ Sarıöz Gökten, 2013:169; Clarke, 2007: 91-105.

¹⁷² Gürcan, 2015: 44.

neoliberal küreselleşmenin yaratmış olduğu sıkıntılar çokça dile getirilmektedir. Neoliberal küreselleşme öncelikle toplumsal uyumsuzluğa yol açma eğilimi taşımaktadır. Bu durum ise neoliberal küreselleşmenin dayattığı kurallara karşı ulusötesi bir direnişin oluşmasına sebebiyet vermiştir.¹⁷³ LVC (Çiftçilerin Yolu)¹⁷⁴ gibi neredeyse küreselleşmiş bir hareket buna örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca, neoliberal politikalar ile şirketlerin sadece tüketici tercihlerini biçimlendirmekle kalmayıp pek çok alanda manipülasyon gücünü de sonuna kadar kullandığı kanısı şirketlere zor anlar yaşatmaktadır. Ancak, hukuk kuralları, demokratik süreçler, adalet sistemi, medya ve bilim çalışmaları da bu süreçte kendi payına düşeni almaktadır.¹⁷⁵

Şirketlerin bilimsel çalışmalara yönelik müdahalelerine ve yönlendirmelerine ilişkin bilinen iki ayrı örnek, adlarını olaya konu olan bilim adamlarından alan Pustzai ile Séralini örnekleridir. 1998 tarihli Pustzai örneğinde; İskoçya Aberdeen’de bulunan Rowett Araştırma Enstitüsü’nde yıllardır araştırmalar yapan Dr. Arpad Pusztai, genetiği değiştirilmiş patatesler ile beslenen deney farelerinin bağışıklık sistemlerinin zarar gördüğünü, bedensel gelişimlerinin geri kaldığını ve hatta bazılarının öldüğünü iddia eden araştırmasına ilişkin bilgileri yalnızca iki buçuk dakika süren bir açıklama ile bir televizyon programında afişe etmesinin ardından sahtecilikle suçlanarak yıllardır çalıştığı enstitüden atılmıştır. O güne kadar son derece başarılı bir bilim adamı olduğu kabul edilen Pustzai, bu açıklamasının ardından (biyoteknoloji endüstrisi, İngiliz hükümeti ve İngiliz Bilim Akademisi Royal Academy tarafından) bilimsel itibarına yönelik saldırılara maruz kalmıştır. Geri döndürülemez bir teknoloji olarak gördüğü genetiği değiştirilmiş besinlere karşı ideolojik değil ama bilimsel bir tavır sergilediğini ifade eden Pustzai, bir elli yıl sonra bu teknolojiye ilişkin olarak “*bilmeliydik*” demenin hiçbir iyi yanı bulunmadığını belirtmiştir. Pustzai örneğinin diğer karmaşık yönü, çok sayıda makale üretmiş bir bilim adamının yıllarca çalıştığı

¹⁷³ Sarıöz Gökten, 2013: 169.

¹⁷⁴ Çiftçilerin Yolu anlamına gelen LVC uluslararası resmî sitesinde kendisini uluslararası çiftçi hareketi olarak tanımlamıştır. 1993 yılında doğan hareket, umudun ve mücadelenin küreselleşmesi (*Globalizing hope, globalizing the struggle*) sloganını kullanmaktadır. Seksen bir ülkede faaliyet gösteren yüz seksen iki yerel ve ulusal kuruluştan oluşmakta ve iki yüz milyondan fazla çiftçiyi temsil ettiğini belirtmektedir. Amaçlarını; gıda egemenliğini savunmak ile toprak ve tarım reformları için mücadele etmek, tarım ekolojisini ön plana çıkarmak ve yerel tohumları savunmak, çiftçi haklarını güçlendirmek ve çiftçilerin suçlu hale düşürülmesine karşı mücadele etmek olarak tanımlamışlardır. Otonom, çoğulcu ve çok kültürlü sıfatlarını kullanan hareket her türlü siyasi parti, ekonomik ya da diğer türlü bir yakınlıktan muaf olarak bağımsız bir şekilde faaliyet gösterdiğini ifade etmektedir. (LVC’ye ait bilgiler kuruluşun resmi internet sitesinden derlenmiştir.) Bkz. <https://viacampesina.org/en/>, (erişim tarihi: (27.11.2021)).

¹⁷⁵ Albritton, 2016: 127.

enstitüden kırk sekiz saat içinde atılmasında siyasi bağlantıların oynadığı role ilişkin olarak akıllarda yer eden kuşku olmuştur. Biyoteknoloji endüstrisinin İngiliz ekonomisinin itici gücü olacağı kanısındaki dönemin İngiliz Başbakanı Tony Blair'in, Rowett Araştırma Enstitüsü'ne telefon açtığı ve bu işten çıkarmada payı olduğu sanılmaktadır. Her ne kadar İngiliz Hükümeti bu iddiaların “*tamamıyla saçmalık*” olduğunu açıklasa da benzer bir telefon aramasının dönemin ABD Başkanı Bill Clinton tarafından da yapıldığı söylenmektedir; bunun arkasında da dev biyoteknoloji şirketi Monsanto'nun bulunduğu kuşkusudur. Bu iddialar kesin olarak açıklığa kavuşturulamasa da Blair Hükümeti'nde Bilim Bakanı olarak görev yapan Lord Sainsbury gibi kişilerin biyoteknoloji alanındaki büyük yatırımları ve bundan elde ettiği büyük karlar bu iddiaların inanılır hale gelmesine yardımcı olmuştur. Pustzai'nin kötü yapılmış ve hatta uydurma olduğu iddia edilen araştırmasına ilişkin veriler ise daha sonra 1999 yılı Ekim ayında saygın medikal bir yayın olan Lancet dergisinde, tartışmalı niteliği nedeniyle üç yerine altı hakem tarafından incelenmiş ve beşinin de onayıyla yayımlanmıştır.¹⁷⁶

En bilinen örneklerden diğeri ise 2012 yılında Fransa'da Caen Üniversitesi'nde çalışan Gilles-Éric Séralini ve ekibinin bir araştırmasıdır. Séralini'nin bahse konu araştırmasında, Monsanto'nun ürünü NK603 olarak numaralandırılmış genetiği değiştirilmiş mısır türlerinden biri ile yine Monsanto'nun diğer bir ürünü olan *Roundup* adlı yabani ot ilacının (herbisit) deney farelerinin sağlığı üzerindeki etkisi iki yıl süresince incelenmiştir. 2012 yılında Food and Chemical Toxicology (FCT) dergisinde basılan araştırma, beslenmeleri NK603 olan ve *Roundup*'tan etkilenen bu deney farelerinin standart diyet uygulanan farelere oranla kansere daha hızlı yakalanıp öldüğünün tespitini yapmıştır. Makalenin verileri nedeniyle zor duruma düşen Monsanto Şirketi EFSA'yı (European Food Safety Authority) devreye sokmuştur. 2009 yılında, Monsanto'nun doksan günlük araştırma sonuçlarını yeterli bulan ve başka hiçbir bağımsız araştırma talebi yapmadan genetiği değiştirilmiş mısır türü NK603'ün onaylanmasını öneren EFSA, Séralini'nin iki yıl süren araştırmasının bilimsel standartlarda

¹⁷⁶ Bu süreçte, iki kez kalp krizi geçiren ve o dönemde altmış dokuz yaşında olan Pustzai'nin şu açıklaması ayrıca ilgi çekicidir: “*En iyi bilimsel yayınlarımızın bile elliden fazla insan tarafından okunduğunu sanmıyorum. Bu ise bir etki yarattı... bana zarar verdi, ama bir etki yarattı.*” Bkz. Randerson, “Arpad Pusztai: Biological Divide”, *The Guardian*, 15.01.2008, <https://www.theguardian.com/education/2008/jan/15/academicexperts.highereducationprofile>, (erişim tarihi: 14.02.2022; Rowell, “The Sinister Sacking of the World's Leading GM Expert and the Trail That Leads to Tony Blair and the White House”, *The Daily Mail*, 07.07.2013, <https://www.gmwatch.org/en/latest-listing/1-news-items/4305-the-sinister-sacking-of-the-worlds-leading-gm-expert--and-the-trail-that-leads-to-tony-blair-and-the-white-house>, (erişim tarihi: 14.02.2022).

olmadığını ve yöntem hataları barındırdığını belirtmiştir. Araştırmanın basıldığı FCT dergisi de bir yıl sonra, 24 Kasım 2013'te, denek fare sayısının görece az olmasını ve kullanılan deney fare cinsinin uygun olmadığını (Monsanto, EFSA tarafından uygun bulunan kendi araştırmasında aynı fare türünü kullanmasına karşın) sebep göstererek yazıyı geri çekmiştir. Bu dönemde, EFSA'nın konuyla ilgili pek çok üyesinin Monsanto ve GDO endüstrisi ile bağlarının olduğu iddiaları ayyuka çıkmıştır.¹⁷⁷ Bu iki örneğin ortaya çıkardığı en önemli sonuç, biyoteknoloji şirketlerinin artan etkisinin, devletin kamu yararı peşinde koşan özelliklerinin hükümetler eliyle küçültülmesine neden olmasıdır. Dolayısıyla devlet, şirketlerin bu büyümesine kendisi küçülerek eşlik etmektedir.

Neoliberalizmin başlıca karakter özelliklerinden biri, yukarıda da belirtilen nedenlerle, minimal devlet anlayışıdır. Gülten Kazgan, *"kamunun yok edilmesine"*, Yeşil Devrim ile biyogenetik devrimin yayıldığı ortam ve yayılma biçimindeki farklılıkları ortaya koyarken değinmektedir. Kazgan'a göre, Yeşil Devrimi geliştiren ve yaymak üzere girişim yapan ABD'nin kamusal nitelikli kurumlarıdır. Bu kurumlar, tekelci fiyatlandırma, pazarları ele geçirme gibi yollara başvurmamışlar ama iki kutuplu bir dünyada kendilerine taraftar bulmak için üretim artışı amacını gütmüşlerdir. Oysa biyogenetik devrim bunun tam tersidir; Amerikan özel şirketleri eliyle geliştirilmiş ve buluşlar Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) çerçevesinde hakları sıkı sıkıya korunan düzenlemelere (patent) bağlanmıştır. Şirketler bir yandan kârlarını katlarken diğer yandan buluşlarının yaygınlaşmasını sağlayabilmek için dış dünyadaki yerli kamusal kurumların yerini almak istemektedirler. Bu ise daha önce kurulmuş kamusal nitelikli kurumların tasfiye edilmesini ve bu kamu işlevli kurumların yerine şirketlere sahanın devredilmesini gerektirmiştir. Ayrıca, patentlerin getirdiği tekelci fiyatlama, bu yeni devrimi Yeşil Devrim'den ayırmaktadır. Bu ve benzer nedenlerle 2000'li yılların başında dünyanın gelişmekte olan kesimi, tarım sektörlerinin yıkımına maruz kalmıştır. Türkiye, bu yıkımın en hoyratça gerçekleştirildiği ülkelerin başında yer almaktadır. Geçmişte kurulan tohum geliştirme merkezlerinin tasfiye edilip tohum ithalinin yolunun açılması buna bir örnektir.¹⁷⁸ Türkiye'de sertifikalı tohum ve damızlık sağlayan, aynı zamanda çiftçinin

¹⁷⁷ Bkz. Bereket, "Monsanto'nun Bilim Dünyasına Müdahalesi: Seralini Araştırması Yayından Kaldırıldı", 08.11.2013, <https://www.aysebereket.wordpress.com/2013/12/08/monsantonun-bilim-dunyasina-mudahalesi-seralini-arastirmasi-yayindan-kaldirildi/>, (erişim tarihi: 01.11.2021); Ayrıca bkz. Yalçın, 2017:172-174; EFSA'dakine benzer örnekler ilaç sanayisi için de geçerlidir. Araştırmacılar ilaç şirketinin çalışanı, çalışmanın başında ise üniversite çalışanı dekan vb. olabilmektedir. Yani araştırmacılarla şirketler arasında menfaat ilişkisi iddiaları bulunmaktadır. Bkz. Yalçın, 2019:146-147, 292.

¹⁷⁸ Kazgan, 2013: 288-289; Türkiye'de şeker fabrikalarının satılmasına ilişkin tartışmalarda bu çerçevede değerlendirilmelidir. Bkz. Uras, "Şeker Fabrikaları Satılıyor", *Milliyet*, 12.11.2009; "Şeker Fabrikaları Niye

eğitilmesi işlevini de yerine getiren Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM) gibi kuruluşların özelleştirilmesi ya da işlevsiz hale getirilmesi ile Türk tarımının bu konularda dış sermayeye bağımlılığı artmıştır.¹⁷⁹ Yıldırım'ın Türkiye Tohumcular Birliği verilerinden aktardığına göre, Türkiye'de yerli tohum şirketlerinin yüzde 93'ü yerli sermayeye sahiptir. Ancak bu veri tek başına yanıltıcıdır, çünkü söz konusu tohum şirketlerinin ticaret hacmine bakıldığında yerli-yabancı sermaye ortaklığı olan şirketler ile yabancı sermayeli şirketlerden oluşan yüzde 7'lik kısım toplam ticaret hacminin yüzde 49'una sahiptir.¹⁸⁰ Türkiye örneğinde de görüldüğü üzere dünya tohum piyasasında yüksek oranda tekelleşme bulunmaktadır.¹⁸¹ Söz konusu tekelleşme, tohumun doğanın armağanı olmaktan çıkarılıp yeni teknolojiler ve mülkiyet hakları vasıtasıyla şirketlerin metasına dönüştürülmesine yol açmıştır.¹⁸² Dolayısıyla, tarımın şirketleşmesinde ilk aşama tohumun sahibinin değişmesidir, kendine tohumluk ayıramayan çiftçi ile tarımın üretim ve devamlılık işlevleri şirketlere geçmiş ve böylece şirketler “*yaşamın sahibi*” haline gelmiş ve onların “*istediği şekilde üretmek*” ön plana geçmiştir.¹⁸³ Halbuki, bu durum gıda egemenliği kavramına taban tabana zıttır. Çünkü gıda egemenliği kavramı, gıdanın nasıl üretileceği ya da ne kadar üretileceği gibi tarımsal üretimi ilgilendiren her konunun bütün aşamalarında üretenler ve tüketenler tarafından beraberce belirlenmesi gerektiğini savunmaktadır. Neoliberal gıda politikalarının yetersizliğine bir tepki olarak doğmuş olan bu kavramla gıda temel insan hakkı olarak tanımlanmış ve geniş ölçekli özelleştirilmiş endüstriyel kurumlara karşı bir duruş

Satılıyor? NBS Nedir? Bu İddia Doğru mu?”, 23.02.2018, www.internethaber.com/seker-fabrikaları-niye-satiliyor-nbs-nedir-bu-iddia-dogru-mu-1849737h.htm, (erişim tarihi: 01.11.2021); Alp, “Şeker Fabrikaları Ucuza mı Gitti?”, *Hürriyet*, 08.05.2018; “Çorum ve Yozgat Şeker Fabrikaları Satıldı”, *Cumhuriyet*, 09.04.2018.

¹⁷⁹ TİGEM gibi kuruluşların özelleştirme kapsamına alınması ve otuz yıl gibi uzun sürelerle kiralanması ya da kapatılması sağlanmıştır. Oysa TİGEM'in kapatılmasına karşı çıkanlar tarafından hazırlanmış olan ve 08 Eylül 2008 tarihinde yayınlanan TİGEM Bildirisi'ne göre, ilk olarak Devlet Üretim Çiftlikleri olarak faaliyet gösteren TİGEM'e bağlı işletmeler Türkiye'de sertifikalı tahıl tohumluğunun yüzde 80'ini, yem bitkileri tohumlarının yüzde 75'ini, damızlık hayvan ihtiyacının ise yüzde 10'unu karşılamaktadır. Benzer şekilde, Yem Sanayi A.Ş (YEMSAN), Türkiye Gübre Sanayi A.Ş (TÜGSAŞ) ve İstanbul Gübre Sanayi A.Ş (İGSAŞ) gibi kuruluşların özelleştirilmesiyle kamunun bu sektörlerden çekilmesi Türk tarımının ithalata bağımlı hale gelmesinde önemli rol oynamıştır. Bkz. Kaymakçı, 2020: 280-2811; TİGEM Bildirisi için bkz. https://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=9482&, 08.09.2008, (erişim tarihi: 16.04.2022).

¹⁸⁰ Yıldırım, 2020:62.

¹⁸¹ Dünya tohum piyasasındaki tekelleşmeye ilişkin veriler için bkz. Özden, 2020 :187; bkz. Yıldırım, 2020: 56.

¹⁸² Söz konusu tekelleşmenin ve endüstriyel tarımın bir olumsuz etkisi de biyoçeşitliliğin azalmasıdır: Yenilebilir nitelikli 80.000 bitkiden bugün yalnızca 150'si üretilmektedir. Küresel ölçekte üretimi yapılan bitki çeşitleri ise mevcut türlerin yüzde 8'ini oluşturmaktadır. Bkz. Shiva, 2014b: 101.

¹⁸³ Aysu, 2008: 18-19; Aysu, 2015:158-159.

benimsenmiştir. Ancak bu karşı duruş sebepsiz de değildir; “*Gıda egemenliği ticareti reddetmez ancak ticaret kurallarının güvenli, sağlıklı ve ekolojik gerekleri karşılayan üretim yöntemleri çerçevesinde şekillenmesini savunur.*”¹⁸⁴ Dolayısıyla gıda egemenliği kavramı neoliberalizmin aksine bir düzen arayışı içindedir.

Neoliberal söylemin yukarıda da bahsedilen minimal devlet müdahalesi anlayışı dünya siyasetinde neredeyse hegemonik hale getirilmiş olmasına karşın öte yandan bunun herkes için geçerli olmadığı da anlaşılmaktadır. Buradaki zıtlık, neoliberal söylemin devlet müdahalesine ilişkin kısmının gelişmiş ülkelerin kendileri için tercih ettikleri politikalarıyla hiçbir zaman uyumlu olmamasıdır. Örneğin ABD, tarımını güçlü bir şekilde sübvans edip desteklerken dünyanın geri kalanı için neoliberalizmi önermektedir.¹⁸⁵

Dünya Tarım Örgütü (FAO) gibi kuruluşlar bu tür neoliberal politikaları desteklemek amacıyla kullanılmıştır. Örneğin, Hindistan’da serbest ticaret politikalarının ilk uygulandığı 1990’lı yılların başındadır. Serbest ticaret politikasının ilk uygulayıcılarından dönemin Hint Tarım Bakanı “*gıda güvenliği depolardaki ürün değil cepteki dolardır*” ifadesiyle gıda güvenliğini kendi kendine yeterlilik olarak değil uluslararası pazarlardan satın alma kabiliyeti olarak gördüğünü açıklamıştır.¹⁸⁶ Gelişmekte olan ülkelere sürekli olarak önerilen bu serbest ticaret ideolojisi Ricardo’nun karşılaştırmalı üstünlükler fikrine dayanmaktadır.¹⁸⁷ Bu teoriye göre, örneğin Hindistan, çiçek tarımı ya da karides yetiştiriciliği gibi iyi olduğu alanlardaki ihracat gelirleri ile gıda ithalatı harcamalarını karşılamalıdır. Ama sorun, Hindistan’ın çiçek tarımından elde ettiği gelirin kendi üretebileceği gıdanın yalnızca dörtte birini karşıladığının ortaya çıkmış olmasıdır. Bu da liberal politikaların bir sonucu olarak Hindistan’ın gıda güvenliğinin yüzde yetmiş oranında karşılanamayacak olması anlamına gelmektedir.¹⁸⁸ Shiva,

¹⁸⁴ Aysu, 2015: 151-152.

¹⁸⁵ Otero vd., 2015: 5; ayrıca bkz. Kaymakçı, 2020: 275.

¹⁸⁶ Shiva, 2014a: 23; bahse konu dönemin tarım bakanı Balram Jakhar’dır. Jakhar, 2016 yılında doksan iki yaşında vefat ettiğinde Hint Kongre Başkanı Sonia Gandhi “*Kongre ve Ulusumuz özellikle çiftçi toplumu davasına olan katkılarını sonsuza kadar hatırlayacaktır*” şeklinde taziyesini bildirmiştir. Bkz. National Bureau, “Balram Jakhar Passes Away”, *The Hindu*, 03.02.2016, <https://www.thehindu.com/news/national/former-lok-sabha-speaker-balram-jakhar-passes-away/article8187870.ece>, (erişim tarihi:27.11.2021).

¹⁸⁷ Karşılaştırmalı üstünlükler teorisi David Ricardo’ya aittir. Teoriye göre, her ülke üstün olduğu alanda üretim yapmalıdır. Bu şekilde, her ülke ortak refaha ulaşabilecektir; ancak, üretimi tek bir ürüne dayalı ülkeler için bu varsayımın geçerliliği tartışmalıdır. 1845-1849 yılları arasında İrlanda’da yaşanan kıtlık buna iyi bir örnektir. Patatese bulaşan bir tür mantar hastalığı olan mildiyö hastalığı nedeniyle yaşanan kıtlık patatese dayanan İrlanda ekonomisinin yanında temel besin kaynağı patates olan İrlanda halkını da güçten düşürmüştür. Bkz. Sherman, 2017: 38-39.

¹⁸⁸ Shiva, 2014a: 17-23.

liberal politikaların vücut bulduğu serbest ticareti tarımsal üretimin birkaç büyük şirket çapında tekelleşmiş olması nedeniyle zoraki ticaret olarak tanımlamakta ve tüm diğer alternatifleri yok ediyor olması nedeniyle gıda totalitarizminin doğuşu olarak nitelenmektedir.¹⁸⁹ Shiva'ya göre, “ucuz yemek” kavramı da bu döngü içinde yerinde almaktadır. Gıda sanayilerinde hedeflenen üretim artışının, açlık ve fakirliği sona erdirecek “ucuz yemek” için şart olduğu savı bunun tamamlayıcısıdır.¹⁹⁰

Ancak gıda fiyatlarında artışlara da tanıklık eden 2007 krizi neoliberalizmin ideolojik hegemonyasını ciddi biçimde sarsmıştır.¹⁹¹ 2007 sonlarında başlayan küresel gıda krizi 75 milyon insanı açlık tehlikesi ile 125 milyon insanı da aşırı yoksullukla yüz yüze getirerek sınamıştır. Aynı zamanda daha büyük bir küresel olguya da işaret etmiş ve neoliberal gıda sisteminin kırılışını gözler önüne sermiştir. Çünkü küresel gıda fiyatlarının artışı yirmiden fazla ülkede gıda ayaklanmalarına yol açmıştır.¹⁹² Gıda güven(siz)liği siyasi olarak patlayıcı bir etkiye sahip olduğundan 2007 küresel gıda fiyat enflasyonu krizi ve 2012 yılına kadar devam eden artçıları hükümetlerin gıda güvenliği kaygılarını yinelemiştir.¹⁹³

Artan gıda güvenliği kaygıları, yeni gıda sisteminin handikaplarını daha çok göz önüne getirmiştir. Albritton'a göre, kapitalizmin bu kâr yönelimi gıda tedariki ile uyumlu değildir. Çünkü gıda konusunda nitelikli ilgili meseleler çok büyük önem taşır. Bu durumun kötü sonuçlarından toplumu koruyabilecek tek şey devlet tarafından yapılacak düzenlemeler

¹⁸⁹ Shiva'ya göre söz konusu bu tekellerin tarımsal üretimdeki hakimiyetleri ihracatı koşulsuz destekleyen yapısal uyum politikaları ile birlikte ABD ve Avrupa gibi gelişmiş ülkelerden az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere doğru çok büyük bir gıda ihracatı akışı yaratmıştır. Bkz. Shiva, 2014a: 17-28;

¹⁹⁰ Shiva, 2014b:10-11.

¹⁹¹ Sarıöz Gökten, 2013:181.

¹⁹² Gürcan, 2014: 129; Benzer şekilde liberal düşüncelerle şekillenen küresel ekonomik düzenin kırılma noktası olarak 2008 krizi gösterilmektedir. Bkz. Arıboğan, 2018: 13; Liberal düzenin en parlak çağı olarak 1990'lı yılların başlarından 2008'e kadar olan süre tanımlanmıştır. Bkz. Oğuzlu, 2019: 32; Boratav, neoliberalizmin kazandığı başarıda Sovyet tipi rejimlerin iflasının önemli rol oynadığına işaret etmektedir. Bkz. Boratav, 2017: 239-240; Mahfi Eğilmez'e göre kapitalizmin küreselleşme nedeniyle tüm dünyada etkili olması, kriz anlarında devre dışı kalabilecek ve dengeleyici rol oynayabilecek bir ekonomi bırakmamıştır. Esnekliğini kaybeden kapitalizm nedeniyle her bir kriz döngüsel bir krize yol açma potansiyeline sahiptir. Ayrıca, neoliberal ekonomik düzen her türlü kuraldan uzak bir şekilde hareket ederken daha fazla para kazanmaya odaklı ancak etik olmayan bir yapıya yol açmıştır. Bu nedenlerle, Eğilmez, 2008 küresel krizini açgözlülüğe inmiş bir tokat olarak tanımlamıştır. Bkz. Eğilmez, 2018: 49,82; Aysu, gıda isyanlarının tüm bu ciddiyetine rağmen küresel şirketler ile hükümetlerin bu isyanlara işaret fişegi değil havai fişek muamelesi yaptığı kanısındadır. Bkz. Aysu, 2015:13.

¹⁹³ Otero vd., 2015: 7.

ve konulacak kısıtlamalardır.¹⁹⁴ Oysa neoliberal düzende devletler bu tür düzenlemeler ve kısıtlamalar için ya yeterince güçlü değildir ya da bu konuda isteksizdir.

Şirketlerin neoliberal düzendeki bu ölçsüz gücünü tanımlamak için tütün endüstrisi iyi bir örnektir. Albritton, Malavi'nin dünyanın en yoksul ülkelerinden biri olmasına karşın¹⁹⁵ büyük tütün şirketlerinin ondan çok fazla şey aldığını belirtmektedir.¹⁹⁶ Öyle ki, Malavi tütün yetiştiricileri Şubat 2015'te hükümete kartel gibi hareket eden tütün alıcılarına karşı haklarını daha iyi korumalarını talep eden bir dilekçe yazdıklarında karşılık olarak Malavi Tütün Kontrol Komisyonu Başkanı'ndan şu cevabı almışlardır:

Malavi şimdi küresel köyün bir parçasıdır. Dolayısıyla “bunu şunu tavsiye ederiz...” demek kolay değildir...ayrıca tütün yaprağı üretiminde küresel talepleri dikkate almamız önemlidir. Çok iyi biliyoruz ki tütünü kendimiz için almıyoruz. Biz ihracata dayanıyoruz.

Smith, buradan hareketle Malavi'nin, tütününü alacak küresel tütün şirketlerine bağımlı olduğunu yani hükümet politikasını vatandaşların değil şirketlerin belirlediği sonucunu haklı olarak çıkarmıştır.¹⁹⁷

Tütün piyasasına yönelik olarak şirketler tarafından izlenen patika bugün abur cubur/çöp yiyecekler olarak tabir edilen besleyici niteliği düşük gıdalar konusunda da izlenmektedir. Bu tür yiyeceklerin yeni nesiller üzerindeki etkisi ile beraber düşünüldüğünde

¹⁹⁴ Albritton, 2016: 54-56; Albritton, kâr peşinde koşan sistemin gıda tedariki ile uyumsuzluğuna bir örnek olarak çocuk obezitesini göstermiştir. DSÖ verilerine göre çocuk obezitesi son kırk yılda on kat artmıştır. Bu denli çok obeziteye rastlanması muhtemelen şeker kullanımındaki artış ve şekerin belli ölçüde bağımlılık yaratması ile açıklanabilir. Ancak büyük gıda şirketleri için şeker devasa bir kâr kaynağıdır; bu nedenle çocuk sağlığı konularını daha az umursamaları mümkündür. Ersoy, Robert Albritton ile gıda meseleleri üzerine yapılan elektronik posta yazışması, 19.10.2017.

¹⁹⁵ Malavi 2020 yılı GFSI verilerine göre gıda güvenliği açısından 113 ülke arasında 110'uncu sıradadır. Bkz. EIU, 2021:38.

¹⁹⁶ Ersoy, Robert Albritton ile gıda meseleleri üzerine yapılan elektronik posta yazışması, 19.10.2017; Afrika'nın güneydoğusunda denize kıyısı olmayan bir kara ülkesi olan Malavi, ülke ekonomisi gelirinin yüzde altmıştan fazlasını tütüne borçludur. Yine de Malavi Başkanı Lazarus Chakwera ülkesini tütün yetiştiriciliğinden uzaklaştırmaya çalışmaktadır. Ülkenin hali hazırda dokuz tütün alıcısı vardır ve alıcıların bir nevi tekeli halen devam etmektedir. Bkz. Masina, “Malawi President Proposes Switch from Growing Tobacco”, VOA, 20.04.2021, https://www.voanews.com/a/africa_malawi-president-proposes-switch-growing-tobacco/6204828.html, (erişim tarihi:28.11.2021).

¹⁹⁷ Smith, “It's Time for Malawi to Quit Tobacco”, *The Conversation*, 29.05.2018, <https://theconversation.com/its-time-for-malawi-to-quit-tobacco-96516>, (erişim tarihi:28.11.2021).

şirketlerin liberal demokratik kurumlar üzerindeki gücünün ölçüsüzlüğü korkutucudur.¹⁹⁸ Bu çerçevede, Albritton kapitalizm ile demokratikleşmenin birbirini desteklediği şeklindeki savı yalnızca sığ bulmakla kalmamıştır¹⁹⁹, aynı zamanda demokratikleştirilmesi gereken en önemli iki kurum olarak şirket ve piyasaları görmüştür.²⁰⁰

Albritton, üç katmanlı analizinin ilk ve en soyut düzeyinde; piyasanın görünmez eli mükemmel bir şekilde işlese bile tarım ve gıda tedarikinde akıldışı yöntemlere başvurmak

¹⁹⁸ Bu tür yiyeceklerin besleyici niteliği düşük ama kalori değeri yüksektir. Bu nedenle, açlığın neden olduğu beslenme yetersizliğinin bir başka türü bu tür gıdalar ile -büyük ölçüde gıda şirketlerinin teşviki ile- ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, bu tür yiyecekler obeziteden (şişmanlık) başlayarak kalp hastalıklarına kadar uzanan çeşitli hastalıkların tetikleyicisi durumundadırlar. Bkz. Albritton, “Feeding Cars and Junking People”, *The Philosophical Salon*, 22.06.2015, <https://thephilosophicalsalon.com/feeding-cars-and-junking-people/>, (erişim tarihi: 08.03.2022); Albritton, 2016:131; Harari, obeziteye bağlı hastalıklardan hayatını kaybedenlerin sayısının terörden dolayı hayatını kaybedenlerden daha çok olduğunu belirtmekte ve şu saptamada bulunmaktadır: “*Sıradan bir ABD vatandaşı ya da Avrupalı için Coca Cola, El Kaide’den çok daha ciddi bir tehdit.*” Bkz. Harari, 2017b:30; Sağlık konularına ilişkin olarak işlenmiş gıda endüstrisi (atıştırıcılık/çöp yiyecekler/junk food/fast food) ile geçmişte tütün endüstrisinin uyguladığı yöntemler benzerlik göstermektedir. Geçmişte sağlığa ilişkin kaygılar ortaya konulduğunda tütün endüstrisi temsilcileri sigara içip içmemenin kişilerin kendi kararı olduğunu belirtmiştir. Amerikan Tütün CEO’su Robert Heimann’ın 1988’de yaptığı bu açıklama McDonald CEO’su Don Thompson tarafından yıllar sonra benzer şekilde McDonalds ürünlerine ilişkin olarak kullanılmıştır. İki farklı endüstri olmalarına karşın sağlık kaygılarına yönelik yapılan eleştirilerde uyguladıkları yöntemler aynıdır. Bkz. Jacobson, “Big Food: Sounds a Lot Like Big Tobacco”, 06.02.2015, https://www.huffingtonpost.com/michael-f-jacobson/big-food-big-tobacco_b_7486934.html, (erişim tarihi: 01.11.2021); Benzer şekilde, kilo fazlalığı veya obezite ile ilgili kaygılara ilişkin olarak da bireysel kararlara dikkat çekilmektedir. Bireyin kilo fazlalığı ya da obezite sorununun kendi bireysel kararının bir sonucu olduğu (az egzersiz yapması veya yediklerine dikkat etmemesi gibi) fikri aşlanmaktadır. Oysa kilo fazlalığı/obezite yalnızca seçimlerimizin veya yaşam tarzımızın getirdiği bir sonuç değildir. Bu durum daha çok neoliberal küreselleşmenin insanların beslenme biçimlerini nasıl ve ne ölçüde etkilediği ile ilgili yapısal bir meseledir. Bkz. Otero vd.,2015: 34-35; pizza örneği üzerinden ilerleyen Paul Krugman, pizza lobisinin daha evvel tütün sektörünün yaptığı gibi kişisel seçim ve kişisel sorumluluk retorisi üzerinden savunma yaptığını ancak konunun kişisel seçimden çok öte olarak ekonomik bir problem olduğunu ve hatta siyasi tercihlere kadar yansıdığını belirtmiştir. Bkz. Krugman, “Pepperoni Turns Partisan”, *The New York Times*, 06.03.2015.

¹⁹⁹ Toplumun içinden gelişen ekonomik kurumlara ilişkin olarak, Moore tarımın örgütlenmesine vurgu yapmıştır. Moore’a göre, İngiltere’nin demokrasiyi yeşertmiş olma sebeplerinden biri, Doğu Avrupa’da “*emeğe baskı uygulayan*” tarım ile karşılaştırıldığında, tarımın yüksek oranda ticarileşmiş olmasıdır. Toprak yoğunluklu toplumlarda işgücüne baskı uygulanmakta, bu da tarımsal teknolojik yeniliklerin tatbik edilebilirliğini sekteye uğratmaktadır. Sermaye yoğunluklu toplumlarda ise sanayi işgücüne baskı yapmak üzere daha az istekli olduğundan ekonomik kurumlar vasıtasıyla demokrasi arasında bir ilişki kurulabilmektedir. Bkz. Acemoğlu ve Robinson, 2016: 348-349.

²⁰⁰ Albritton, 2016: 10-14.

zorunda olduğunu; orta ölçekli analiz düzeyinde, kapitalizmin tarıma yönelmesinin İDS sonrasında ABD’de yaşanan kimyasallaşma ve makineleşmeye dayandığını ve bunun zararlı sonuçlarının ortaya çıkmaya başladığını, tarihsel analiz düzeyinde ise fosil yakıta dayalı endüstriyel tarımın bir çevre felaketi olduğunu ileri sürmüştür.²⁰¹ Albritton’a göre, kapitalizm, tarım/gıda sistemini etkili bir şekilde yönetemez, çünkü temel işleyiş ilkeleri buna izin vermemektedir. Ancak İDS’den sonra bu durum değişmiş ve Amerikan gıda sistemi büyük ölçüde kapitalistleşmiştir”.²⁰²

Albritton, mevcut tarım ve gıda tedarikinin çelişkilerle dolu oluşunun asıl sebebinin bizzat kapitalizmin kendisinden kaynaklandığını savunmaktadır. Mevcut küresel kıtlık, yoğun petrol kullanımına ihtiyaç duyan bir gıda sistemi, ekilebilir arazilerin biyoyakıt (etonol) üretmek için kullanılması veya gıda sayılamayacak ürünlerin yetiştirilmesi, doğal kaynakların kirlenmesi,²⁰³ dev gıda ya da tarım şirketlerinin toplumsal hayatın yozlaşmasına sebebiyet vermesi kapitalizmin bu durumunun yalnızca belirtileridir. Bunun sonucunda ise “*kapitalizm kârı özelleştirirken bedelleri toplumsallaştırmıştır*.”²⁰⁴ Bu aşamaya gelinmesinde, Albritton’ın deyişle kârın özelleşirken bedellerin toplumsallaşmasında, küreselleşmenin rolü şüphesiz ki büyüktür. Küreselleşmeyle birlikte meta haline gelen gıda etkili bir silaha dönüşmüştür.

²⁰¹ Albritton, 2016: 299-300.

²⁰² Albritton, 2016:31-33; Kazgan, İDS sonrası ortaya çıkan Yeşil Devrim’in açlık tehlikesine karşı bir çare olarak sunulduğunu belirtmiştir. Açlık tehlikesi, özellikle doğrudan savaşa katılan veya Türkiye gibi dolaylı olarak savaştan etkilenen ülkeler için zorlu bir sınavdı. ABD ise savaştan çok güçlü bir şekilde çıkmıştı ve yeni teknoloji devrimini artık iki kutuplu olan dünyada bir çözüm olarak sunmuştu. ABD’nin öncülüğünü yaptığı bu yeni teknoloji, kimyasal gübre kullanımına ve sulamaya çok duyarlı tohumların geliştirilmesine dayanmaktaydı. Dolayısıyla, bu tohumların yayılması ve bu tohumlardan yapılan üretimin artırılması amacıyla kredi verilmesinden, tohumların dağıtılmasına ve kullanımı hakkında bilgilendirmeye kadar uzanan bir dizi önlem devreye sokulmuş ve böylece üretimin artması sağlanmıştı. Bkz. Kazgan, 2013: 285; bu durum da gıda sisteminin istenmeyen ölçüde kapitalistleşmesine giden yolu açmıştır.

²⁰³ Hengeveld, söz konusu sistemin bize yiyecek sağlayan toprağı yozlaştıran bir sistem olduğunu belirtmiştir. Bkz. Hengeveld, 2019:100.

²⁰⁴ Albritton, 2016: 11-12, 36; Mebruke Bayram’ın kitabındaki verilere göre, yedi dakika, gıda ve tarıma ilişkin gelişmeler için önemli bir süreye tekabül etmektedir. Şöyle ki; bir fast food dükkânında ideal yemek süresi yedi dakika olarak hesaplanmıştır. Diğer taraftan, Bayram’ın aktardığına göre Çiftçi Sendikaları Konfederasyonu Türkiye’de her elli saniyede bir çiftçinin IMF, Dünya Bankası ve DTÖ gibi kuruluşların isteklerine göre şekillendirilen tarım politikası nedeniyle iflas ettiğini açıklamıştır. Bkz. Bayram, 2008: 134, 31; “Her 50 Saniyede Bir Çiftçi İflas Ediyor”, *Karasaban*, 11.03.2009, <https://www.karasaban.net/her-50-saniyede-bir-ciftci-iflas-ediyor-2/>, (erişim tarihi:27.11.2021); Tafolar, “Aysu: Her 50 Saniyede 1 Çiftçi İflas Ediyor”, *Milliyet*, 11.03.2009; Tarım Orkam-Sen, 2011: 6; bu da demektir ki, 2008-2009 yılları arasında McDonalds’da bir hamburger yenilen yedi dakika içinde ortalama sekiz Türk çiftçisi iflas etmiştir.

Biyoemperyalizm, tohumdan başlayarak süpermarketler zincirine uzanmış ve gıda zincirini tekellerine almak isteyen bir oligarşinin küresel hâkimiyet aracına dönüşmüştür. Kısaca bir ülkenin gıda zinciri tekeline hâkim olarak “*topsuz ve tüfeksiz sessizce istila etmek*” mümkün hale gelmiştir. Bu işin bir yüzüdür. Diğer yüzünde, devasa bir kazanç ve devasa bir rant yatmaktadır.²⁰⁵

1.3. Gıda ve Sosyal İnşacılık: Moskova-Brüksel Örneği

Yukarıda bahsedilen ana akım teorilerin Soğuk Savaş’ın bitişi gibi önemli bir olayı öngörememiş olması ve hazırlıksız yakalanması farklı bakış açılarının öne sürülebilmesi için boş bir saha açmıştır.²⁰⁶ Böylece, geleneksel teorilerin aksine sosyal inşa sürecine önem veren inşacılık²⁰⁷ 1980’li yılların sonundan itibaren uluslararası ilişkiler perspektiflerinin içinde yerini almıştır.²⁰⁸ Dolayısıyla sosyal inşacılık²⁰⁹, realizm ve liberalizme kıyasla bir hayli gençtir.²¹⁰ Neorealist ve neoliberal teoriler gibi rasyonalist teoriler ile bu teorilere karşı çıkan postmodern teoriler arasında²¹¹ sosyal inşacılığın, “iki uç arasında bir uzlaşma noktası” olma çabası onun hem cazibesini hem de asıl zorluğunu oluşturmuştur.²¹²

²⁰⁵ Tokalak, 2014: 21; Koçtürk, 2019:86.

²⁰⁶ Heywood, 2016:147; ayrıca bkz. Reus-Smit, 2005: 195-196.

²⁰⁷ Bu çalışmada, inşacılık/sosyal inşacılık aynı anlamda kullanılmış, yararlanılan kaynağa bağlı kalınarak tercih yapılmıştır. (y.n.)

²⁰⁸ Viotti ve Kauppi, 2012: 277; Viotti ve Kauppi, inşacılığı bir uluslararası ilişkiler teorisi olarak tanımlamamışlar, ancak uluslararası ilişkiler çalışmalarına getirilen yorumsamacı bir anlayış olarak görmüşlerdir. Bkz. Viotti ve Kauppi, 2012: 15; ayrıca bkz. Steans vd., 2010: 185-186; Demirtaş, 2021: 168.

²⁰⁹ Bu çalışmada, inşacılık/sosyal inşacılık aynı anlamda kullanılmış, yararlanılan kaynağa bağlı kalınarak tercih yapılmıştır. (y.n.)

²¹⁰ Hatta 1970’lere atfı yapan John Ruggie, “*o günlerde hepimiz inşacıydık, fakat bunu bilmiyorduk!*” yorumunu yapmıştır. Çünkü o yıllarda uluslararası ilişkiler alanında henüz böyle bir terim dahi yoktur. Bkz. Aktaran Viotti ve Kauppi, 2012:141, 291; ayrıca bkz. Steans vd., 2010:183.

²¹¹ Bkz. Demirtaş, 2021: 168-169, 176, 179.

²¹² Steans vd., 2010:183; örneğin sosyal inşacı teoriler bütünleşme hareketlerinin anlaşılmasında kullanılmışlardır. Bkz. Akgül Açıkmeşe, 2004: 24-32; diğer taraftan Viotti ve Kauppi, inşacı düşünce içindeki geniş çeşitliliğin temel kavramlar ve önermelerin değerlendirilmesinde zorluk yarattığı fikrindedirler. Bkz. Viotti ve Kauppi, 2012: 291; inşacılığın da farklı versiyonları bulunmaktadır. Örneğin John Ruggie, inşacılığı üç ayrı başlık altında incelemiştir. Nicholas Oluf, Emanuel Adler, Peter Katzenstein ve Ernst Haas’ın içinde olduğu neoklasik inşacılık, David Campbell, James DerDerian ve R.B.J.Walker’ın içinde bulunduğu postmodern inşacılık ve bu ikisinin arasında yer alan Wendt’in Roy Bhaskar ve David Desler ile birlikte temsil ettiği “doğa bilimlerine uygun” (naturalistic) inşacılık. Bu inşacılık türleri arasında çeşitli farklar bulunmaktadır. Örneğin,

Sosyal inşacılar, güç siyaseti, egemenlik ve benzeri kavramlara ilişkin olarak bunların dünya siyasetinin anarşik ortamında inşa edildiklerini veya geliştirildiğini belirtmişlerdir. Örneğin, egemenlik kavramı, herkes tarafından paylaşılan ve sosyal olarak inşa edilen bir kurum veya bütün devletlerin birlikte oluşturduğu normatif bir yapıdır.²¹³ Sosyal teorilerden yararlanan ve uluslararası ilişkilerin sosyal yönüne ağırlık veren sosyal inşacılık, karşılıklı etkileşim ile sürekli yeniden üretilen bir dünyadan bahsetmektedir, yani sürekli bir inşa sürecinin varlığına inanmaktadır. Oysa bu neorealizmin uluslararası ilişkileri mekanik bir şekilde gören anlayışına terstir. Çünkü neorealist bakış uluslararası sistemin temel niteliklerinin evrensel olduğu iddiasındadır. Bu temel nitelikler, *“eski Yunan şehir devletlerinde nasıl işlediyse Soğuk Savaş boyunca da aynı şekilde işlemiş”* olmalıdır. Diğer taraftan, sosyal inşacılık sosyalleşme sürecinde hayati bir öneme sahip olan normlara, kurumlara ve kültüre odaklanır. Bu da onu çıkar kavramını esas alan neoliberalizm ve neorealizmden ayıran diğer bir yönüdür. Sosyal inşacılar göre, ulusal çıkar açıklanması gereken bir faktördür, bu nedenle açıklayıcı bir faktör olarak ele alınmamalıdır. Sosyal inşacılar, tarihi süreçlere de önem verir, çünkü aksi halde süreci yani yapı ile aktör arasındaki etkileşimi göstermesi mümkün değildir. Bir başka önemli nokta, neoliberal bakış açısının rejimlerin devamlılığını devletlerin rejimlere katılımları vasıtasıyla elde ettikleri mutlak kazanç ile açıklamasıdır. Oysa bu açıklama sosyal inşacılar için yeterli değildir. Onlar için bu sosyalleşme süreci önemlidir; *“Bir rejim, bir nevi kulüp gibidir; ne kadar uzun süre ve başarıyla yürütülürse, kulübün temel normları ve prensipleri kulüp üyelerinin kimliklerinin o denli fazla parçası olur”*.²¹⁴

postmodern inşacılık neoklasik inşacılığın aksine sosyal bilimlerin geleneksel epistemolojisini reddetmektedir. Ayrıntılı değerlendirme için bkz. Viotti ve Kauppi, 2012: 291-293; sosyal inşacılık ise inşacılığın daha radikal formlarından epistemolojisi açısından ayrılır. Bkz. Steans vd, 2010: 197, 200; Reus-Smit ise uluslararası ilişkilerde sistemik, birim düzeyli ve bütüncül olmak üzere üç farklı inşacılıktan bahseder. Reus-Smith, Wendt’in çalışmalarını sistemik inşacılığın en iyi örneği olarak görmüştür. Birim temelli inşacılık ise sistemik inşacılığın ters çevrilmiş halidir. Uluslararası alana odaklanmak yerine, devletlerin kimlik ve çıkarları ile iç sosyal ve hukuki normları arasındaki ilişkiye önem vermiştir. Peter Katzenstein’in askeri yenilgi, yabancı işgali, otoriter bir rejimden demokrasiye geçiş gibi ortak deneyimlerine karşın Almanya’nın ve Japonya’nın farklı güvenlik politikalarını benimsemelerine ilişkin çalışmasını buna örnek gösterir. Bütüncül inşacılık ise bu ikisi arasında bir köprü kurmaya çalışmıştır. Bkz. Reus-Smit, 2005: 199-201.

²¹³ Viotti ve Kauppi, 2012: 249, 282.

²¹⁴ Steans vd., 2010: 183, 192, 196, 200; ayrıca bkz. Kaya, 2008, 101; Kolasi, 2016: 160; Akgül Açıkmeşe, 2004: 25; Demirtaş, 2021: 172.

Steans ve arkadaşlarına göre, sosyal inşacılığın temel yazarlarından biri olan Wendt'in uluslararası ilişkiler çalışmalarına temel katkısı, uluslararası ilişkilerin tarih içinde değişen doğasını analiz etmesi olmuştur. Böylece, çıkarların, normların ve kurumların birbirleriyle etkileşiminin örneğin dış politika yapımında nasıl etkileşim yaptığını incelemek mümkündür.²¹⁵ Dolayısıyla, sosyal inşacı bakış açısı, fikir ve kimliklerin nasıl yaratıldığı ve geliştirildiği ile devletlerin bu durumu nasıl anladığı ve karşılık verdiği üzerine yoğunlaşmıştır. Wendt'in bakış açısıyla, asıl mesele, anarşinin nasıl anlaşıldığıdır.²¹⁶ Bir başka deyişle, tek bir anarşi biçim yoktur yani tekil bir anlayıştan bahsedilemez. Örneğin Hobbes'u takip eden bir anarşi anlayışı hakimse herkese karşı bir savaş hali geçerli olacaktır. Oysa Locke'un fikirlerini esas alan bir anarşi anlayışı karşılıklı kuralları üzerinde anlaşılmış bir rekabetin var olduğu bir anarşi ortamı görecektir. Eğer hâkim olan Kantçı bir anlayış ise kabul edilmiş normların olduğu bir topluluktan bahsedilebilir. Dolayısıyla, savaş ve çatışma/ihtilaf miktarı var olan anarşinin türüne bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Tüm bu sosyal yapılar, yalnızca materyal kaynakları değil, paylaşılan fikir ve uygulamaları içinde barındırır.²¹⁷ Bu bakımdan Wendt'in yapmaya çalıştığı pozitivist epistemoloji ile yorumsamacı ontolojiyi birleştirmektedir.²¹⁸ Wendt'e göre, "*anarşi devletlerin oluşturduğu şeydir*"²¹⁹. Bu çerçevede, sıklıkla kullanılan örneklerden biri bir ülkenin askeri kapasitesinin diğeri için ne anlama geldiğinin belirgin olmamasıdır. Örneğin, ABD'nin silah kapasitesi Küba ve Kanada için farklı anlamlar içermektedir.²²⁰ Benzer şekilde, İngiltere beş yüz nükleer başlığa da sahip olsa, kendinden çok daha az sayıda nükleer silaha sahip olan İran veya Kuzey Kore yanında ABD çıkarları için tehdit olarak algılanmamaktadır. Bu örnekler, bir inşacı için materyal gücün yanında sosyal ilişki boyutuna dikkat çekmektedir.²²¹

Sosyal inşacılar, ayrıca güvenlik konularına da eğilmişlerdir. Kimliklerden ve normlardan hareketle güvenlik kültürünü incelemişler ve güvenlik politikasının nasıl yeniden üretildiğini araştırmışlardır. Emanuel Adler ve Michael Barnett etrafındaki grup 1950'lerde Karl Deutsch tarafından geliştirilen güvenlik topluluğu kavramına yönelmişlerdir. Güvenlik

²¹⁵ Steans vs., 2012: 200.

²¹⁶ Wendt, 1992: 395, 424; ayrıca bkz. Walt, 1998: 41; Wendt, devlet odaklı olması ve geleneksel teorilerin epistemolojisini kullanmaya devam etmesi nedeniyle postmodernist inşacılardan ayrılmaktadır. Bkz. Viotti ve Kauppi, 2012: 292, 294, 298-299; ayrıca bkz. Steans vd., 2010:193.

²¹⁷ Viotti ve Kauppi, 2012: 294; ayrıca bkz. Steans vd., 2010: 195.

²¹⁸ Viotti ve Kauppi, 2012: 296-297.

²¹⁹ Wendt, 1992: 395, 424.

²²⁰ Kaya, 2008:102.

²²¹ Viotti ve Kauppi, 2012:290-291.

topluluğu, bir grup devletin topluluk hissi duymasıyla kurumlar geliştirmesi ve aralarında istikrarlı bir barış ortamı oluşturmaktır. İnşacılar ayrıca güvenlik kavramının genişletilmesi tartışmasına da katılmışlardır. Geleneksel olarak askeri terimlerle ifade edilen güvenlik kavramı, 1980'lerin başında Buzan'ın toplumun ekonomik ya da sosyal alanlar gibi farklı "sektörlerinde" analiz edilmesi gerektiğini önermesiyle farklı bir yön kazanmıştır.²²²

Bu noktada, sosyal inşacı yaklaşımın gıdanın uluslararası ilişkilerdeki rolünü ne şekilde ele alabileceğini değerlendirmek için Kopenhag Okulu'nun güvenlik ikilemi ve güvenlikleştirme (securitization) kavramlarından²²³ faydalanılabilir. Güvenlik ikilemi ya da çelişkisi (security dilemma), aslında yalnızca ulusal güvenliği sağlamak için başvurulacak askeri kapasitenin artırılması çabalarının diğer ülkeler tarafından düşmanca bir şekilde algılanmasına yol açabileceğine ve istenenin tersi bir sonuç verebileceğine işaret etmektedir.²²⁴ Güvenlik ikilemi, aynı zamanda, sosyal bir yapıya ve bunun beraberinde getirdiği algıya işaret etmektedir.²²⁵ Çünkü devletlerin birbirlerini nasıl algıladığı ulusal güvenliklerini sağlamaya/arttırmaya yönelik eylemlerine temel oluşturmaktadır. Diğer taraftan güvenlikleştirme, söylem yoluyla oluşturulan siyasi bir süreçtir. Bu süreçte oluşturulan kurgu için üç önemli unsur bulunmaktadır. Bunlardan ilki referans nesnesidir. Referans nesnesi tehdit altında olduğu varsayılan ve korunmaya ihtiyaç duyan şeydir. Varlığı tehdit edilen bu şeyin korunması için acil ve istisnai önlemler alınmasını meşrulaştıracak söylemi oluşturan güvenlikleştiren aktördür. Burada bir unsur daha vardır; o da güvenlikleştiren aktör tarafından oluşturulacak kurgu ile ikna edilmesi gereken kamuoyudur.²²⁶

Güvenlikleştirme kavramının gıdanın uluslararası politikadaki rolüne ilişkin kullanımına dair iyi bir örnek Putin Rusya'sıdır. Moskova'nın gıda politikası üzerine çalışan önemli isimlerinden biri olan Wegren, Putin'in gıda politikasının artan şekilde milliyetçilik ve

²²² Steans vd., 2010: 199-200; güvenlik topluluğu kavramı için ayrıca bkz. Kardaş, 2021: 341-342.

²²³ Kopenhag Ekolü, güvenlik kavramına yönelik olarak; güvenliği askeri güvenlik, çevresel güvenlik, ekonomik güvenlik, sosyal güvenlik ve siyasi güvenlik olarak boyutlandırmış ve devlet dışı aktörleri de güvenlik kavramına dâhil etmiştir. Bkz. Çetinkaya, 2012-2013: 241-256.

²²⁴ Güvenlik ikilemi kavramı için bkz. Herz, 1950:157-180; Kardaş, 2021: 341; Heywood, 2014: 498.

²²⁵ Kaya, 2008: 101; Kardaş, 2021: 341.

²²⁶ Buzan, 1991: 431-451, Waever, 46-86; Waever, 2008:151-178; Çetinkaya, 2012-2013:241-256; Kardaş, 2021:344; Solovyov, 2021: 168; Güvenlikleştirme teorisine ilişkin ayrıntılı bir çalışma için bkz. Baysal ve Lülecî, 2015: 61-96; Buzan'ın güvenlik kavramı üzerine klasik hale gelen çalışması için bkz. Buzan, 1983.

siyaset tarafından motive edildiğini belirtmektedir.²²⁷ Wegren'e göre Rus gıda politikası ABD'ye yönelik çok yönlü bir meydan okumanın içsel bir parçasını oluşturmaktadır.²²⁸

Moskova, kendisine karşı yaptırımları destekleyen ve Rus dış politika çıkarlarına aykırı hareket ettiğini değerlendirdiği ülkelere yönelik gıda ithali politikasını bir silah olarak kullanmıştır. Polonya, bu ülkelerden biridir. Rusya'nın Ukrayna politikasına karşı güçlü bir muhalefet göstererek diğer AB ülkelerini daha sert yaptırımlar için ikna etmeye çalışan Polonya'nın elma üreticileri Moskova'nın ithalat yasağı karşısında, en büyük pazarları olan Moskova'yı kaybetmiştir.²²⁹ Bir diğer örnek, Ukrayna ve Polonya'dan yasaklanan peynir alımlarına ilişkindir. 2014 yılında Ukrayna'dan alımı askıya alan Moskova, Polonya'dan gelen peynirin ithalatını da tüketici haklarını koruma sorumluluğunu öne sürerek gerekli standartları sağlayamadığı gerekçesiyle bitirmiştir. Birleşmiş Milletler (BM) Ekonomik ve Sosyal İşler Departmanı (DESA), RF'nin gıda alımını durdurması nedeniyle Polonya, Baltık ülkeleri ve doğu Avrupa ülkelerinin ciddi zarar gördüğünü ifade etmiştir.²³⁰

Rus gıda politikası, Rus iç ve dış politikası ile birlikte yön değiştirmekte ve buna göre ilerlemektedir. Bu bakımdan, 2014 yılında Kırım olayları sonrası yaşanan gelişmeler, sosyal inşacı yaklaşımın ve güvenlikleştirme kavramının kullanımına yönelik bir analiz için özellikle önem taşımaktadır. Kırım'ın kendisine katıldığını açıklayan Moskova'nın bu tutumunu ilhak olarak değerlendiren ABD ve AB ülkelerinin Moskova'ya karşı ekonomik yaptırımlar uygulamaya başlamasından sonra, Moskova yönetiminin karşı önlemlerinden biri ABD ve

²²⁷ Wegren, 2016:1-5; Çin'in de gıda konusunda milliyetçi benzer eğilimler gösterdiği görülmektedir. Çin Devlet Başkanı Şi Cinping 2013 yılında "*Pirinç tasımız öncelikle Çin yiyecekleri ile dolu olmalıdır*" ifadesini kullanmıştır. Bkz. McMillan, "Çin'i Doyurmak", *National Geographic Türkiye*, Şubat 2018, 113.

²²⁸ Bkz. Wegren, 2010:189-207.

²²⁹ "Putin Allies Poised to Profit on Russia's Food Sanctions", *The Moscow Times*, 29.11.2014; MacFarquhar ve Smale, "Russia Responds to Western Sanctions with Import Bans of Its Own", *The New York Times*, 08.08.2014; "Russian Sanctions Retaliation Bruises Polish Apple Farmers", *Reuters*, 07.08.2014, <https://www.reuters.com/article/ukraine-crisis-poland-sanctions-idUSL6N0QC4A520140807>, (erişim tarihi: 04.03.2022).

²³⁰ "Rusya'nın peynir savaşı: Ukrayna ve Polonya'dan ithalat durdu", 23.02.2015, <https://www.haberler.com/rusya-nin-peynir-savaşı-ukrayna-ve-polonyadan-6997356-haberi/>, (erişim tarihi: 02.11.2021); AB Komisyonu Moskova'nın ambargosundan etkilenen meyve sebze üreticileri için 125 milyon avroluk acil AB fonu açıklamak zorunda kalmıştır. Ambargo nedeniyle satılamayan taze ürünlerin okul, hastane ve diğer kurumlara dağıtılması planlanmıştır. Bkz. "EU compensates fruit and veg growers hit by Russian ban", *BBC News*, 18.08.2014, <https://www/bbc.com/news/world-europe-28834170>, (erişim tarihi: 02.11.2021).

Batılı ülkelerden gıda ithaline yasak getirmek olmuştur.²³¹ Bu durum bizzat Devlet Başkanı Putin'in emriyle gerçekleştirilmiştir.²³²

Askeroğlu, Moskova'yı zayıflatmak için uygulamaya konan AB yaptırımlarının ters tepki yaratarak Rus milliyetçiliğini güçlendirdiğini belirtmiştir.²³³ Rus milliyetçiliğinin yaptırımlar nedeniyle artış göstermesi, Kırım meselesinin, ulusal bütünleşmenin ve Rus vatanseverliğinin simgesi haline getirilmesi ile yakından ilgilidir.²³⁴ Ayrıca, Putin yönetiminin büyük destek tabanı olan kırsal kesimin yerel üretimin ithal edilen ürünler yerine ikame edilmesi için desteklenmesinden hoşnut olduğunu da belirtmek gerekir.²³⁵ Böylece, gıdanın vatanseverlik kavramı içine sokulması ve tarım üretiminin Doğu-Batı gerginliğinde ikinci bir taşeron cephe (proxy battleground) haline gelmesi sağlanmıştır.²³⁶

Tüm bu gelişmeler dikkate alındığında; RF Başkanı Putin yetenekli bir devlet adamı olduğunu göstermiş ve Kırım nedeniyle Moskova'ya yönelik uygulanan ambargonun halk üzerinde yarattığı gıda enflasyonu, fakirleşme ve pahalılık gibi olumsuz etkilerini güvenlikleştirme kavramını başarılı bir şekilde uygulayarak kendi lehine çevirmiştir. Bu süreç içinde Rus halkının, Rus üretimi gıdayı her aşamasıyla (hem üretilmesi hem de tüketilmesi) bir vatanseverlik örneği olarak görmesinin ve kabul etmesinin sağlanması başarılı bir inşa

²³¹ Cristie, "Sanctions after Crimea: Have They Worked?", *NATO Review*, 13.07.2015, <https://www.nato.int/docu/review/articles/2015/07/13/sanctions-after-crimea-have-they-worked/index.html>, (erişim tarihi:01.11.2021)

²³² Şamilkızı, "Rusya-Batı Yaptırım Savaşı", *TRT Türk*, 16.12.2014, <http://www.trthaber.com/haber/dunya/rusya-bati-yaptirim-savasi-156322.html>, (erişim tarihi: 01.11.2021); Matthews, "Russian Food Sanctions against the EU", *CAP Reform*, 15.08.2014, <http://capreform.eu/russian-food-sanctions-against-the-eu/>, (erişim tarihi: 02.11.2021)

²³³ Askeroğlu, 2014: 70-71; ayrıca bkz. Kolstø, 2016: 6.

²³⁴ Lipman, "Putin's Sanctions Against Russia", *The Newyorker*, 19.08.2014.

²³⁵ MacFarquhar ve Smale, "Russia Responds to Western Sanctions with Import Bans of Its Own", *The New York Times*, 08.08.2014; Schearf, "Rus Üretici Gıda Ambargosundan Memnun", *Amerikanın Sesi*, 09.10.2014; Schearf, "Russia's Food Sanctions: Boon for Some, Bust for Others", *VOA*, 24.10.2014.

²³⁶ "Putin Allies Poised to Profit on Russia's Food Sanctions", *The Moscow Times*, 29.11.2014; "Proxy War" kavramı Türkçe'ye genellikle "vekalet savaşı" şeklinde çevrilmiştir. Söz konusu kavram aslında Soğuk Savaş dönemine ilişkin bir kavramdır ve iki büyük güç olan ABD'nin ve Sovyetler Birliği'nin nükleer güç dengesi nedeniyle birbirleriyle savaşmak yerine taşeron kullanmalarını ifade eder. Kavramın tanımlanmasına ilişkin bir çalışma için bkz. Bar-Siman-Tov, 1984:263-273; XXI. yüzyıla gelindiğinde ise ekonomik bir anlam da kazanmıştır. Bu görüşe göre, İkinci Soğuk Savaş ekonomik üstünlüğü elde etme kılıfı altında esasen ABD ve Çin arasında başlatılmıştır ve Rusya'da önemli oyunculardan biridir. Bkz. Baig, "The Return of Proxy Wars", *The News*, 16.02.2022, <https://www.thenews.com.pk/print/933984-the-return-of-proxy-wars>, (erişim tarihi:07.03.2022).

sürecine işaret etmektedir. Rus halkı, Batı ambargosu karşısında market raflarında istediği kadar, istediği fiyata ve istediği kalitede gıda ürünü bulamasa dahi bu fedakarlıkları Rus halkının ulusal çıkarlarını korumak için yapmaya devam etmelidir anlayışı ön plana çıkarılmıştır. Bu güvenlikleştirmeyi ve inşayı sağlayan aktör, büyük ölçüde Putin'in politikalarıdır. Çünkü Sovyet yıkılışının ardından 1998 yılında açlıkla sınanan Rus halkının acı hatıraları mevcuttur. Bu tür bir durumla bir kez daha karşılaşmamak için Rus tarımının güçlendirilmesi gerektiği ve gıda egemenliğinin sağlanması gerektiği ancak bunun da bir bedeli olacağı, gıda ithalatı yasağı ile Rus çıkarlarının ve onurunun hem misilleme yoluyla korunduğu hem de gıda güvenliğinin ve gıda egemenliğinin sağlanması için gerekli adımların atıldığı izlenimi çok güçlü bir şekilde verilmiştir.²³⁷

1.4. Gıda ve Diğer Kuramlar

Yukarıda bir ara yol ya da sentez olarak ortaya çıktığı belirtilen sosyal inşacılığın eleştirildiği noktalardan biri de yeterince radikal bulunmamasıdır.²³⁸ Bu ise mevcut uluslararası ilişkiler sistemine yönelik daha eleştirel tavır takınan kuramların bulunduğu anlamına gelmektedir. Pozitivist yani doğa bilimlerine uygulanan yöntemlere karşı oluşturulan pozitivizm sonrası düşünce biçimleri eleştirel olarak nitelendirilmektedir. Amaç ise özgürleştirmeye yönelik bir toplumsal eleştiri ortaya koymaktır.²³⁹ Bu nedenle Cox, eleştirel bir teoremin güçlüden ziyade zayıfın hizmetinde olduğunu söylerken doğru bir noktaya işaret etmiştir.²⁴⁰

Liberal ve realist ana akım geleneklerin karşı patikasında yer alan bu kuramlardan biri Marksizm'dir. Devlet sistemini temel alan realizm ve liberalizme karşı, Marksist görüş, uluslararası çatışma nedeni olarak farklı bir yaklaşım sunmuştur. Marksist düşünceye göre, uluslararası ilişkilerde anarşik bir ortam değil hiyerarşik bir ortam mevcuttur. Çünkü, güç kavramı ezen ve ezilen (*tahakküm/sömürü*) arasındaki dikey ilişkinin var olduğu bir ekonomik yapıya işaret etmektedir.²⁴¹

²³⁷ Burada genel hatları ile kısaca kavramsal çerçevesi ortaya konmaya çalışılmış Rus gıda politikasının inşası süreci ikinci bölümde örnek olay incelemesi çerçevesinde ayrıntılı bir şekilde çalışılmıştır.

²³⁸ Bkz. Steans vd., 2010: 201.

²³⁹ Yalvaç, 2021:223; ayrıca bkz. Bilgin Aytaç, 2015:464-465.

²⁴⁰ Cox, 1992: 169.

²⁴¹ Küçük, 2021:212; Kubilay, 2021:60.

Ortodoks Marksist teori²⁴², kapitalizmi, uluslararası çatışmanın temel sebebi olarak görmektedir. Bu teoride, kapitalist devletler sürekli bir kâr mücadelesi içindedirler. Sosyalist devletler ile ters düşmelerinin nedeni ise kendi yok oluşlarının tohumlarını onlarda görmekte oluşlarıdır. ²⁴³ Bu görüşün temeli, diyalektik olarak adlandırılan muhakeme sürecinde yatmaktadır. Hegel'in ortaya koyduğu ve Marx'ın materyalist bir yaklaşımla geliştirdiği bu süreçte, tez ile onun karşıt hali olan antitez arasındaki mücadele sonunda sentezi üretmektedir. Dolayısıyla, bir tarih teorisi olan ve tarihsel materyalizme (historical materialism/tarihsel maddecilik) yani nihai gücün ekonomik faktörler olduğuna dayalı bu görüş kapitalizmin eninde sonunda yerini sosyalizme bırakacağını öngörür. ²⁴⁴

Marksist teorinin temelini oluşturan Ortodoks Marksizm, kapitalizmin gelişmeyi sağladığını ama bunu eşitsiz ve sınırlı bir şekilde yaptığını savunmaktadır. ²⁴⁵ Marx'ın kapitalizmin kaçınılmaz çöküşü öngörüsünden önce Sovyetlerin çökmesi, diyalektik materyalizm olarak da adlandırılan Ortodoks Marksizm'in determinist yaklaşımının eleştirilmesine neden olmuştur. Özellikle neomarksistler (Batı Marksizm'i ya da Modern Marksizm olarak da adlandırılır) tarihsel materyalizmin öneminin çok fazla vurgulanması nedeniyle bir tür indirgemecilik tehlikesine işaret etmişlerdir. ²⁴⁶

Küresel yoksulluk ve eşitsizlik konusundaki incelemeler, neomarksist teoriler yoluyla, 1970'li yıllarda hız kazanmıştır. Örneğin, neomarksist “bağımlılık” teorisi, ileri kapitalist

²⁴² Ortodoks Marksist teorinin felsefi temelleri Marx tarafından değil Engels tarafından ortaya konulmuştur. Bkz. Mendelson, 1975: 65, 72.

²⁴³ Walt, 1998: 32; Gilpin, 2016:330; Marx'a göre, üretim biçimi değiştikçe üst yapı değişmektedir. Kölelikten feodalizme, feodalizmden kapitalizme sürekli değişen üretim biçimleri tarihsel aşamaları oluşturmaktadır. Bu aşamaların her birinde sınıf çatışması vardır. Bu sınıf çatışmaları, her bir aşamanın iç çelişkisini ortaya koymakta olduğundan nihayetinde söz konusu tarihsel aşamanın yok olmasına neden olmaktadır. Sınıf çatışmasının, dolayısıyla iç çelişkinin olmadığı aşama komünizm olduğundan tarihin sonu bu noktadadır. Bkz. Heywood, 2014: 61.

²⁴⁴ Heywood, 2014: 101; Heywood, 2016: 87, 197; tarihsel materyalizm kavramı, ekonomik sistemin yani üretim tarzının temel/alt yapı oluşturduğunu ve siyaset, hukuk, kültür, din, sanat, aile gibi diğer tüm kurumların yani üst yapının bu temele bağlı olarak şekillendiğini öngörür. Bu kavram Markist düşüncenin “felsefi köşe taşı” olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Heywood, 2016:292; tarihsel materyalizmin gerçek koşulların gözlemlenmesine dayanan ampirik yaklaşımına ilişkin olarak ayrıca bkz. Küçük, 2021: 208-211.

²⁴⁵ Gilpin, 2016: 330; Nye ve Welch, Marksizm ile ilgili eleştirilerini temel bazı noktalarda toplamışlardır. Bunlardan ilki, Marksizm'in siyaseti salt ekonomi olarak görmesidir. Ayrıca, Marksizm, devleti yalnızca bir sınıfın aracı olarak ele almaktadır, oysa kapitalistlerin dar çıkarlarının dış politikaya yön vermeleri nadiren söz konusudur. ABD'nin şirket çıkarlarını esas alarak rol oynadığı darbe girişimleri yok değilse de bunlar uzun ömürlü değildir. Bkz. Nye ve Welch, 2015: 94.

²⁴⁶ Heywood, 2016:93, 167, 198, 292.

lkeler ile daha az gelişmiş ülkeler arasındaki ilişkinin bir sömürü ilişkisi olduğunu, kapitalist ülkelerin gelişmekte olan ülkelerin yönetici sınıfı ile iş birliği içinde bu sömürüyü gerçekleştirdiğini ve zenginliğini bu şekilde elde ettiğini ne sürmüştür.²⁴⁷ Buna göre, kapitalizm içindeki yapısal dengesizlikler daha az gelişmiş bölgelerin olduğu gibi kalmasına neden olmakta, bağımlılık ve azgelişmişliği bir bıçak sırtı gibi bu ülkelerin üzerine dayamaktadır. Bu bakış açısına büyük katkı yapan Wallerstein'ın "Dünya Sistemleri Teorisi", dünya ekonomisindeki eşitsizliğin i içe geçmiş kapitalist sistemin anlaşılması halinde mümkün olacağını savunmuştur; buna göre, dünya sistemi merkez, yarı evre ve evre arasındaki ilişkilerden oluşmaktadır.²⁴⁸ Ayrıca, ekonomik korumacılık veya ekonomik milliyetçilik, ulusal planlama gibi uygulamalar yarı evre ülkelerinin kalkınma üzerinde daha fazla yerel kontrol sağlama arzusunı yansıtmaktadır.²⁴⁹

Ancak tarım uygulamaları söz konusu olduğunda bu tür korumacılık uygulamalarının yalnızca yarı evre ülkeleri ile sınırlı olmadığı görülmektedir. Örneğin, 1954 yılında ABD Başkanı Dwight D. Eisenhower döneminde başlatılan Barış için Gıda Programı (Food for Peace Programme/FFP)²⁵⁰ ile dış ülkelere yapılan gıda yardımları bir sistematik içine alınmıştır. Public Law (PL) 480 olarak da bilinen bu program söz konusu gıda yardımının Amerikan retim fazlası olmasını ve Amerikan bandıralı gemilerle taşınmasını zorunlu kılmıştır. İ retim fazlasını ihracata bağlamış olması nedeniyle mantık evliliği olarak nitelendirilen FFP kapsamında hibe edilen ya da imtiyazlı bir şekilde dost ülkelere verilen tarım ürünlerinin büyük kısmının Amerikan tarım ürünlerinden oluşması ve bu rnlerin Amerikan bandıralı gemiler tarafından taşınması elzemdir. Söz konusu gıda yardım programının diğer yardım programları ile beraber yeniden düzenlenmesi ve bu koşullardan arındırılması nerileri özellikle Amerikan tarım üreticileri ile Amerikan deniz nakliye şirketlerinin muhalefeti ile karşılaşmıştır.²⁵¹ Benzer şekilde, gümrük tarifeleri ve sübvansiyonlar (fiyat destekleme)²⁵² Avrupa'da ve gelişmekte olan ülkelerde sıklıkla

²⁴⁷ Walt,1998: 32.

²⁴⁸ Heywood, 2014:101, 438.

²⁴⁹ Cox,1992:174; Williams, 2013:202-210; Heywood, 2016:155; ayrıca bkz. I. Wallerstein, 1974:87-415.

²⁵⁰ İngilizce kısaltmasının tanınırlığı nedeniyle çalışmada bundan sonra FFP kısaltmasıyla kullanılmıştır.

²⁵¹ Bkz. Headley ve Peacock, 1970: 1; Schnepf, "U.S. International Food Aid Programs: Background and Issues", CRS Reports, 14.09.2016, <https://sgp.fas.org/crs/misc/R41072.pdf>, (erişim tarihi: 02.02.2021).

²⁵² Sübvansiyonların köklerinin çok eskilere dayandığını söylemek yanlış olmayacaktır; Milattan nce (M.) 146'da Roma, Kuzey Afrika'nın buğday tarlalarını kullanıyordu. Yoksullara indirimli buğday veya arpa satmak bir devlet politikasıydı ve annona olarak adlandırılıyordu. Bu politika bir süre sonra bedava buğday ve bedava ekmek dağıtımına dönüşmüştür. Roma halkının üçte ikisi devletten buğday yardımı alırken, bu halka sonraları

başvurulan uygulamalar olmuştur. Bu durum, Seever tarafından “pazar ayrışması” (market separation) olarak tanımlanmıştır. Katzenstein, pazar ayrışmasının devam edeceği öngörüsünde bulunmuştur; çünkü uluslararası gıda piyasalarında fiyat bandındaki geniş dalgalanmaların devam edeceği beklentisi bir yana iç politika ile de çok yakından bağlantılı bir durum söz konusudur.²⁵³

Frankfurt Okulu olarak da bilinen Eleştirel Teori, rüzgârını Marksizm’den alan teorilerden biridir. Bu okul üzerindeki en büyük etki Gramsci’ye aittir. Gramsci, kapitalizmin eşitsiz gelişiminin her ulusun aynı iktisadi gelişim seviyesine sahip olmasına engel olduğunu ileri sürmektedir.²⁵⁴ Gramsci’nin hegemonya kavramı, modern taraftarlarınca geliştirilmiştir; hegemonyanın ekonomik, askeri, siyasi ve ideolojik alanda devletler ve uluslararası örgütler arasındaki etkileşim de dâhil edilerek yeniden tanımlanmıştır. Örneğin, Robert W. Cox tarafından, ABD hegemonyasının yalnızca askeri güç ile değil oluşturduğu dünya düzenine gösterilen rıza ile devam ettiği analizi yapılmıştır.²⁵⁵

Küresel gıda sistemi olarak tanımlanan mevcut sistem de Amerikan hegemonyasına uygun biçimde şekillenmiştir. Her ne kadar bir ölçüye kadar çok uluslu girişimlere, özel çıkar gruplarına ve uluslararası kuruluşlara dayansa da genel olarak devlet odaklıdır. 1940’ların sonları ile 1970’lerin başlarına kadar hâkim olan bu küresel gıda sistemi küresel siyasi ekonomik statükoyu yalnızca yansıtmakla kalmamış, büyük olasılıkla güçlendirmiştir. Bu fikrin devamında, Hopkins ve Puchala, dünya gıda sisteminin birbiriyle bağlantılı üç işlevinden bahsetmiştir. Bunlar; üretim, dağıtım ve tüketim işlevleridir. Bu üç işlevi yerine getirmek için yapılan tüm işlemler (transactions) ise dünya gıda sistemini oluşturmaktadır. Gıda rejimi ise bir kurallar bütününe işaret etmektedir. Gıda rejimi, bir sosyal sistem oluşturur ve bunu o kurallar vasıtasıyla yönetir. Gıda rejimi, gıda sistemini yönetir; çünkü rejimin kuralları sistemi belirleyen işlemleri etkiler. Küresel gıda sistemi, uluslararası işlemlerden ciddi oranda etkilenmiş olsa da âdemi merkezîyetçi bir yapı sunmaktadır. Çünkü üretim, tüketim ve el değiştirme işlemlerinin gerçekleştiği ulusal alt sistemlere ayrılmış

diğer ürünlere doğru genişletilmiştir. Tannahill’den aktaran Kiple, 2010:102-103.; Annona politikasının ilginç bir yanı bu yardımın babadan oğula geçen bir hak olmasıdır. Annona için bkz. Ünsal, 2021:36-38; Ünsal, Romalı siyasetçilerin bu politikayı Hellenlerden aldıklarını belirtmektedir. Buna göre, MÖ. IV. yüzyılda mayalı ekmek yapmayı öğrenen Hellenler, yüzyılın sonuna doğru kentlerde ağırlaşan yoksulluk nedeniyle ithal ettikleri buğdayı yurttaşlara bedelsiz olarak dağıtmışlardır. Romalı siyasetçilere ise yalnızca bu politikayı benimsemek kalmıştır. Bkz. Ünsal, 2021: 34.

²⁵³ Hopkins ve Puchala, 1978: 592.

²⁵⁴ Sarıöz Gökten, 2013: 67.

²⁵⁵ Akt.Heywood, 2014:102; Cox’un temel çalışmalarından biri için bkz. Cox, 1981: 126-155.

görülmektedir. Bu küresel gıda sistemi içinde ülkeler de ikiye ayrılmaktadır: ihraç eden ve ithal eden ülkeler²⁵⁶. Ancak, küresel gıda rejimi ile ilgili en belirgin ve açık sonuç bu rejimin memnuniyetsizlik yaratan bir rejim olduğu yönündedir.²⁵⁷

Bu memnuniyetsizliğin gıda rejimi ile sınırlı kalmadığını belirtmek gerekmektedir. Cox'a göre, devlet sistemi ile kapitalist dünya ekonomisinden oluşan bir dünya düzeni fikrinin görece sadeliği, yapısal değişikliği etkileyen unsurların tamamını içermekte yetersiz kalabilir. Genişletilmiş bir küresel toplum anlayışının az ya da çok kurumsallaşmış ve devlet sınırlarını aşan ekonomik ve sosyal güçleri dikkate alması gerekir. Bunlar büyük bir otonomi içinde hareket eden uluslararası üretim ve küresel finans güçleri ile yine devletten bağımsız olarak işleyen ekoloji, barış, cinsiyet, insan hakları gibi konularla ilişkili diğer güç unsurlarıdır.²⁵⁸ Cox, bu yapı içinde devletin yerini de sorgulamıştır. Çünkü küreselleşmeyle birlikte artan bağımlılık, devletin, toplum yerine küresel ekonominin gereklerine öncelik verme eğilimini ortaya çıkarmış ve böylece büyük şirketlerin çıkarlarına teslim olmasını kolaylaştırmıştır. Cox, bunu “devletin uluslararasılaşması” olarak tanımlamıştır.²⁵⁹

Yukarıdaki açıklamalardan da görüleceği üzere, Marksist temelli yaklaşımlar gıdanın uluslararası politikada işgal ettiği yerin anlaşılmasına ilişkin olarak özellikle bağımlılık ve sömürü kavramları çerçevesinde katkıda bulunmuştur. Gerek bağımlılık teorisi gerekse dünya sistemleri teorisi, gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki kaynak aktarımına ve sömürüye dikkat çekmektedir. Ayrıca, özellikle Cox'un bahsettiği “devletlerin uluslararasılaşması”, ulus ötesi gıda şirketlerinin elde ettiği konum, uluslararası toplum ve devlet arasındaki ilişki sarmalının tespitini güçlü bir biçimde yapmaktadır.²⁶⁰

Önemli bir konu da eleştirel güvenlik çalışmalarına ilişkindir. Güvenlik kavramının radikal bir biçimde yeniden değerlendirilmesine yönelik olan eleştirel güvenlik çalışmaları,

²⁵⁶ İhracat, bir ülkede üretilen mal/hizmetin yurt dışına döviz karşılığı satılmasıdır. Bu nedenle, ülkeye döviz girdisi sağlar. İthalat ise bir ülke tarafından yurtdışından satın alınan mal/hizmettir ve ülkeden döviz çıkışı anlamına gelir. Bu sistem içinde, ihraç eden ülkeler dış ticaret fazlası verirken ithal eden ülkeler dış ticaret açığı ile karşı karşıya kalırlar.

²⁵⁷ Hopkins ve Puchala, 1978: 597-604.

²⁵⁸ Cox, 1992:162, 165.

²⁵⁹ Cox, 1992:178; Heywood, 2014:129-130,153; Albritton, bunu şu şekilde açıklamaktadır: “Geçtiğimiz yıllarda devlet sermaye üzerindeki denetim gücünü büyük ölçüde kaybetti... Sürücü koltuğunda devlet değil dev şirketler oturuyor.”, Bkz.Albritton, 2016: 274, 300.

²⁶⁰ Gilpin, ulus devletler içinde faaliyet gösteren çok uluslu şirketlerin önemini kabul etmekle beraber çoğunun hala ulusal olduğu kanısındadır. Çünkü bu şirketlerin çoğu belirli ülkelere ait olduğundan şirketlerin finansal stratejileri menşei ülke tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle devlet yine önemini korumaktadır. Bkz. Gilpin, 2007:3-26; Sarıöz Gökten, 2013: 35.

temel referans noktası olarak devleti almak yerine nüfus artışı, göç, yoksulluk, küresel ısınma, doğal kaynakların yok olması gibi konuları da tehdit olarak nitelendirerek bireyi referans noktasına taşımıştır.²⁶¹ Bireyi esas alan bu “insani güvenlik” kavramı, daha fazla hak ve özgürlük talebinde bulunmaktadır.²⁶²

Güvenlik kavramının yeniden yorumlanması ile güvenlik anlayışının objektif olmadığı da tartışılmaya başlanmıştır.²⁶³ Bu noktada Ken Booth’un “özgürleştirici” bakış açısı önem kazanmaktadır. Uluslararası ilişkilerdeki insanlığa zarar veren söylemin çoğunun kaynağı olarak realizmi gören Booth, realizmin objektif bir metodoloji izlediğini iddia etmesine karşın ürettiği söylemle toplumun kusurlu taraflarının bizzat kaynağı olduğunu ve bu kusurlu yapıyı yeniden üretmeye devam ettiğini belirtmektedir. Dolayısıyla, kusurlu yapının asıl failinin mağdur topluma yardım edebilmesi mümkün değildir. Bu yapının maskesinin indirilerek kusurlu düşüncelerinden toplumun uzaklaştırılması yani özgürleştirilmesi gerekmektedir. Böylece daha ilerleyici bir dünya düzenine sahip olmak mümkün olacaktır.²⁶⁴ Söz konusu özgürleştirici bakış açısının gıda konusuna uygulanması ise şu şekilde ortaya konmaktadır: Açlığın yok edilmesi hedeflenmiş olsa dahi, mevcut gıda güvenliğine ilişkin yapı buna müsaade etmemektedir. Çünkü yapının bizzat kendisi bu geniş çaplı açlığın devam etmesini ve yeniden üretilmesini sağlamaktadır. Bu da alternatif bir yaklaşım oluşturmak gerektiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla kusurlarını, tehlikelerini ve kötülüklerini mevcut yapı içinde gördüğümüz bu sisteme karşı çıkılmalı ve insanlık bu engellerden özgürleştirilmelidir. Ancak bu karşı çıkış sağlandığında sorunun çözümü mümkün olabilir.²⁶⁵

Çevre sorunlarının artışı da gıda konusunda önemli bir sorun teşkil etmektedir. Bu bakımdan, Yeşil Teori ya da Gaia Hipotezi olarak bilinen ve James Lovelock tarafından geliştirilen teori önemlidir. Bu teorinin ana fikri, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasıdır.

²⁶¹ Steans vd, 2010: 125; ayrıca bkz. Heywood, 2016:115.

²⁶² Turan, 2021: 20; ayrıca bkz. Shepherd, 2012:201-203; insani güvenliği esas alarak kadınların kırsal Rwanda’da güvenlik deneyimlerine ve anlayışlarına ilişkin bir çalışma için bkz. Nzayisenga vd., 2016:278-298.

²⁶³ Turan, 2021: 16.

²⁶⁴ Bkz. Booth, 1991: 313-326; Booth, 1995: 103-126; Viotti ve Kauppi, 2012: 339-349.

²⁶⁵ Shepherd, 2012: 195-212; realizmin gıda konusunda getirdiği genel olarak baskıcı ve hatta çatışmacı anlayışa karşın (Nye’in yumuşak güç kavramına da uygun düşen şekilde) yemeğin olumlu ve birleştirici gücünden de bahsedilebilir. Gastrodiplomasi bunun bir örneğidir. Yemeğin kültürel niteliğinin ön plana çıkarılması, toplumlar arasında etkileşim imkânı da sağlamaktadır. Tayland, bunu başarıyla uygulayan ülkeler arasında yer alır. Gastrodiplomasi ile ilgili olarak bkz. Kul, 2019: 75-79, 81-94, 103-107; ayrıca bkz. Onaran, 2016: 203-248.

Çünkü doğa ile insan arasındaki bağ bozulmuş²⁶⁶ ve çevresel sorunlar ortaya çıkmıştır.²⁶⁷ Hengeveld, örneğin, tarım arazilerinin kaygı uyandıran kaybına ilişkin çarpıcı durumu ortaya koymak için iki büyük ülkeyi veri olarak kullanmıştır. Buna göre, 1970 ile 1990 yılları arasında yani sadece yirmi yıl içinde; 480 milyar ton üst toprak kaybedilmiş ve 120 milyon hektar alan da çöle dönüşmüştür. Kaybedilen bu üst toprak Hindistan'ın bütün tarım arazisinin büyüklüğüne denk gelirken, çöle dönen alan ise Çin'deki ekili alanların toplamına eşittir.²⁶⁸

²⁶⁶ Ekolojik dengenin bozulmasına yönelik olarak liberal politika vizyonları sorumlu tutulmuştur. Liberalizmin daha eğitilmiş, müsamahakâr ve bağışlayıcı bakış açısı ekolojik alanda da sınır tanınmamasına neden olmuştur. Devletin rehberlik eden rolü en aza indirilirken sorumluluklar arka plana itilmiş ve haklar ön plana çıkarılmıştır. Bu durumun ise biyolojik ya da ekolojik sorunların çözümüne katkıda bulunduğu söylenemez. Bkz. Pirages, 1997:55; ekolojik dengenin bozulması ve iklim değişikliği nedeniyle AB 2019 yılında Yeşil Mutakat (European Green Deal) adını verdiği yenilenebilir enerjiye dayanan hırslı bir programı uygulama hazırlığı içine girmiştir. Bu çerçevede 2050 yılına kadar sera gazı emisyonlarını sınırlamayı hedefleyen AB tarım alanında da gıda sistemini daha dayanıklı hale getirmek için adımlar atmıştır. Tarladan Sofraya/Çatala (Farm to Fork) adını taşıyan bu strateji ile israf ve atığı azaltmayı hedefleyen AB bu konuda koyduğu standartlara uymayan ithal gıdanın pazarına girmesini engelleyecektir. Buna göre, ürünün nereden geldiği, besin değeri gibi özellikler yani gıdanın ekolojik ayak izi bilinir hale gelecektir. Çevresel kaygılarla bile olsa, ticarete oyunun kurallarını değiştirmek anlamına gelen bu yaklaşım, AB'nin tarife dışı engeller yoluna saptığı endişelerini ortaya çıkarmaktadır. Örneğin, AB'nin Yeşil Mutakat'a dayanan tarım politikası daha sıkı olduğundan ABD'nin AB'ye yaptığı tarımsal ihracat bundan olumsuz etkilenebilecektir. Bu mutakat ile öngörülen sınırdaki karbon kontrol önlemleri (border carbon adjustment measures) ABD tarafından "safı korumacılık" olarak görülmüştür. Ayrıca yeni yeşil teknolojilerin gelişimi için AB tarafından üreticilerine verilebilecek her türlü sübvansiyon da ABD tarafından Avrupalıların korumacılık çabalarının bir tezahürü olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, sürdürülebilir kalkınma, çevre konuları gibi uluslararası siyasetin yeni konuları, neoliberalizmin gücünü sınırlamaya yarayacak düzenlenmelere yol açan yeşil teori gibi eleştirel teoriler eşliğinde kendine yer bulsa da yeni konuların eski usullerle ele alınması devam etmektedir. Bu bakımdan, Avrupa Yeşil Mutakatı'nın jeopolitik etkilerine yönelik ufuk açıcı bir değerlendirme için bkz. Leonard vd., 2021: 1-32; Tarladan Sofraya/Çatala Stratejisi hakkında bkz. "Farm to Fork Strategy", *European Commission*, https://ec.europa.eu/food/horizontal-topics/farm-fork-strategy_en, (erişim tarihi:17.04.2022).

²⁶⁷ Heywood, 2014:108; Lovelock, eleştirel tutumunda bir hayli ileri gidebilmektedir. Radkau'nun aktardığına göre, Lovelock otlak ekonomisinin dolayısıyla hayvan sürülerinin doğaya en büyük tehdit olduğu kanısındadır. Bu nedenle, dünyadaki tüm sürülere virüs bulaştırarak onları telef ettikten sonra her birinin yerine bir fidan dikmeyi önermiştir. Bkz. Radkau, 2020: 121.

²⁶⁸ Hengeveld, 2019:262; Çin, erozyondan etkilenen ülkelerin başında gelmektedir ve bu durumun topraklarının yüzde on dokuz gibi büyük bir rakamını etkilemesi nedeniyle yılda beş milyar ton toprağını kaybetmektedir. Bkz. Diamond, 2019a:460.

Yine Rachel Carson tarafından yazılan *Sessiz Bahar* ²⁶⁹ kitabı, bir tür böcek ilacı olan DDT (diklora difenil trikloroethan) kullanımının zararlarını ortaya koymuş ve yayınlandığı dönemde büyük tartışmalara yol açmıştır. Carson, kitabında yarattığı kurgusal kasaba ile kontrolsüz pestisit kullanımının doğayı ve insanları nasıl etkilediğini duyarlı bir dille ele almış ve kamu farkındalığını artırarak çevre hareketini başlatmıştır. Carson'un kitabına konu olan DDT, aslında 1874 yılından bu yana bilinen bir maddedir, ancak 1939 yılında Paul Hermann Müller adlı bir bilim adamı tarafından böcek öldürücü özelliği keşfedilmiştir. Müller'in bu keşfinde, İsviçre'deki gıda kıtlığı ile Rusya'daki tifüs salgınının önemli role sahip olduğu belirtilmektedir. DDT kullanımı ile sinekler ortadan kaldırılınca sıtma ve tifüs de yok olmuştur. Müller bu keşfi nedeniyle 1948 yılı Nobel Fizyoloji ve Tıp Ödülünün sahibi olmuştur.²⁷⁰ Ancak, DDT benzeri kimyasallar geri dönüşü olmayan toprak ve su kirliliği yanında organlarda doğrudan fiziki hasarlara yol açmaktadır.²⁷¹ DDT'nin olmadığı/bulaşmadığı bir yiyecek bulmak, ilkel ve medeniyetin olmadığı bir yere gitmediğiniz sürece neredeyse imkânsızdır, hatta bu tür bir yerde bile, Alaska gibi, DDT'nin gölgesi görülebilir.²⁷² Carson'ın kitabının yayınlanmasından sonra, ABD Başkanı Kennedy tarafından bir inceleme komisyonu kurulması sağlanmış ve Carson -o dönemde göğüs kanseri ile mücadele etmektedir- Amerikan Senatosu'nda bu konuda ifade vermiştir. DDT'nin kullanımı, 1972'deki ölümünden ancak sekiz yıl sonra ABD'de yasaklanmış, ABD dışında kullanımı ise 1980'lerin ortasına kadar devam etmiştir. Diğer taraftan, Carson'ın DDT kullanımına dikkat çekmesinin ve sonrasında yasaklanmasının ABD'de binlerce insanın sıtmadan hayatını kaybetmesine yol açtığını savunanlar da vardır.²⁷³ Bu durum göstermektedir ki, gıda ve sağlık ile kalkınma arasındaki ilişki her iki yönde de sorgulanır hale gelmiştir.

Eleştirel teoriler içinde kendine haklı bir yer bulan kalkınma kavramı, sömürgecilik temelinde de soru işaretlerine neden olmuş bir kavramdır. 1980'li yıllarda geliştirilen post kalkınma teorisi, sömürgecilik temelinde oluşan ve Batı kültürünü referans alan bakış açısının

²⁶⁹ Carson'un kitabı ilk kez 1962 yılında yayınlanmıştır ve çevreci hareketin mihenk taşlarından birini oluşturduğu kabul edilmektedir. Bu klasik çalışmanın sonraki yıllardaki yeniden basımı için bkz. Carson, 2002.

²⁷⁰ Bkz. "Paul Herman Müller", <http://inovatifkimyadergisi.com/paul-hermann-muller>, (erişim tarihi:02.11.2021).

²⁷¹ Hengeveld, 2019:256; DDT'nin Türkiye'de yasaklanması 1987 yılında olmuştur, ancak halen kaçak yollarla kullanıldığı iddiası bulunmaktadır. Bkz.Yıldırım, 2020:37.

²⁷² Carson, 2002: 179; Koçtürk, Güney Kutbundaki penguenlerin karaciğerlerinde Amerikan tarım ilaçlarının kalıntılarına rastlanıldığını belirtmiştir. Bkz. Koçtürk, 1968b: 152.

²⁷³ Tüm bu tartışmalara ilişkin bkz. Griswold, "How 'Silent Spring' Ignited the Environmental Movement", The New York Times, 23.09.2012.; Ayrıca bkz. Çetiner, 2012: 18-21; Diamond, 2019a: 614; Levenstein, 2013:15.

kalkınma kavramını tartışmalı hale getirdiğini öne sürmüştür.²⁷⁴ Bu teoriye göre, kalkınma ile ilgili tüm kavram ve uygulamalar, Batı egemen düşüncesinin uzantılarıdır ve kalkınma kavramının bizatihi kendisi bir sorundur. Örneğin, post kalkınma teorisyenlerinden Arturo Escobar, kalkınma projelerinin zorlayıcı devlet mekanizmaları ve uluslararası kalkınma kuruluşları eliyle otoriter bir şekilde uygulanması nedeniyle son derece zararlı etkilere sahip olduğu kanısındadır. Batılı ülkeler, kalkınmaya ilişkin standartlar oluşturmakta, bunlara aykırı hareketlerin tümünü birer sapma olarak nitelermektedirler. Tüm bu standartlarsa uluslararası kuruluşlar vasıtasıyla uygulanmaktadır. Dolayısıyla, açlık ve yoksullukla ilgili yapılan bütün çalışmalar kalkınma konusunu politik alanın dışına taşıyarak birer teknik meseleye dönüştürmektedir. Oysa post kalkınma teorisinin bakış açısına göre, gıda tamamen siyasi bir konudur. Çünkü gıdaya yönelik yapılan bu tür çalışmalarla alıcı ülkelerin gıda politikaları arasında belirgin bir ayrışma bulunmaktadır.²⁷⁵

Post kalkınma teorisinin eleştiri oklarından bir diğeri gıda yardımlarına yöneliktir.²⁷⁶ Gıda yardımları; kriz dönemlerinde yavaş kaldıkları, yardım kuruluşları arasında koordinasyon eksikliği bulunduğu, teknik olarak yetersiz oldukları gibi çeşitli konularda eleştiriye maruz kalmaktadır.²⁷⁷ Bu görüşe göre, gıda yardımları nasıl yapılırsa yapılsın az

²⁷⁴ Bkz. Heywood, 2014:109-110, 241; Walt Rostow gibi kalkınma teorisyenleri tarafından geleneksel toplumlar yaşadıkları verimli topraklara sırtını dayayan geri kalmış toplumlar olarak nitelenmişlerdir. Bkz. Akt.Biel, 2016: 77.

²⁷⁵ Akt.Karplus, 2014: 3-4.

²⁷⁶ Dış yardımlar, milyarlarca dolarlık bir hacim kazanarak küresel bir mesele halini almış hem mali hem de ahlaki açıdan zorlu sorunlara işaret eden önemli bir tartışma konusudur. Arslan ve Kiper, 2015: 9.

²⁷⁷ Karplus, 2014:18; Afrika'nın son mutlak monarşisi Swaziland, şimdiki adıyla Esvatini (kolonyal döneme ait bir isim olduğu ve Switzerland (İsviçre) ile karıştırıldığı gerekçesiyle 20 Nisan 2018 tarihinde kral tarafından adı değiştirilmiştir) gıda yardımları eleştirileri için iyi bir örnektir. Japonya tarafından verilen üç milyon dolar değerindeki arpanın ihtiyaç sahiplerine verilmek yerine satıldığı ve elde edilen paranın ülkenin merkez bankasına yatırıldığı 2013 yılında ortaya çıkarılmıştır. Yaklaşık yüzde kırkının HIV virüsü taşıdığı tahmin edilen ülke halkı gıda yardımlarına bağımlı durumda iken kral ailesinin şatafatlı yaşantısı da eleştiri konusu olmuştur. Bu durum gıda yardımlarının ülkelerin gıda politikalarının oluşturulması önünde engel olduğu teziyle uyumludur. Ayrıca bkz. Karplus, 2014:35-36; "Swaziland Government Sells Maize Donated by Japan and Banks the Cash", *The Guardian*, 20.03.2013.; "Swazi Government Sells Food Aid", *The New Humanitarian*, 20.03.2013.; "Kralın Eşleri İsyana Sebep Oldu", 22.08.2008, <http://www.gazeteturka.com/kralin-esleri-isyana-sebep-oldu-23004h.htm>, (erişim tarihi:03.11.2021)

gelişmiş ülkelerin kalkınma ile ilgili sorunlarını çözmek bir yana bu sorunları çoğaltmaktadır.²⁷⁸

Post kalkınma teorisine göre, gıda bağımlılığı yaratılması için iki şekilde işleyen bir nevi mühendislik yapılmaktadır. Birinci olarak, geleneksel yöntemler yok edilmektedir. Yerel üretime ilişkin geleneksel olarak edinilmiş iyi bilgiler parçalanarak ortadan kaldırılmaktadır. İkinci olarak ise endüstrileşme kalkınma ile birebir ilişkilendirilerek tarım alanı her türlü yatırımdan yoksun halde bırakılmaktadır.²⁷⁹

Son olarak, feminist teorinin insani güvenlik kavramının gıda ile olan ilişkisine değinmek faydalı olacaktır. Feminist teorisyenler, geleneksel güvenlik anlayışını ters yüz ederek yeni bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Feminist bakış açısına göre, güvenlik ile ilgili bütün kavramlar eril varsayımlara dayanmaktadır ve bu nedenle alternatif bir güvenlik anlayışına gerek vardır. Bu çerçevede, feministler, alternatif anlayış olarak devletin ulusal güvenlik kavramına karşı birey güvenliğini ön plana çıkarmıştır. İnsani güvenlik olarak adlandırılan bu yaklaşım içinde gıda güvenliği, temel gıda maddelerine fiziki ve ekonomik olarak erişebilme olarak kendine yer bulmuştur.²⁸⁰ Feminist bakış açısı, ayrıca, mevcut gıda sistemine yönelik eleştirel bakış açısına da ciddi katkılarda bulunmuştur. Gıda sisteminin yarattığı açlık, obezite, çevresel bozulma, işçi sömürsü, çiftçilerin elinden üretim kontrolünün alınarak şirketlere verilmesi ve çiftçilerin marjinalleştirilmesi, tarımda şirketleşmenin gıda kalitesi ve özellikle kadınlar üzerine etkisi gibi pek çok alanda feminist düşünürlerin çalışmalar yaptıkları ve daha yüksek bir farkındalık gösterdikleri belirtilmektedir.²⁸¹

²⁷⁸ Hopkins ve Puchala, 1978:593; Niyazi Berkes'e göre dış yardıma dayalı büyüme müflis siyasetini beraberinde getirmektedir. Bkz. Berkes, 1965:152; Ayrıca Afrika kıtasına ilişkin değerlendirmeler için bkz. İsmayıl, 2016: 687.

²⁷⁹ Biel, 2016: 77; Kışlalıoğlu ve Berkes, geleneksel olarak edinilmiş bu iyi bilgilere ilişkin Türkiye'den şu anekdotu paylaşmışlardır: *"..1950'de 16 milyon hektar olan tarım alanı, 1980'de 28,2 milyon hektara ulaştı. Herhalde komşu ülkelerden esinlenerek, 1950'li yıllarda İç Anadolu'da Karapınar, Ürgüp yörelerinde, otlak olarak kalması gereken alanlar, çevredeki bazı çiftçilerin itirazına rağmen, tahıl tarımına açıldı. Olayı, Göremeli bir dost çok iyi hatırlıyor: "İlk traktörlerin geldiği devirdi. Traktörler çiftçiye devredildi, otlaklar sürüldü. Biz kaç yıllık çiftçiyiz. Hiç otlak tarla olur mu? Üst toprak azıcık. Sürüp kaldırıncı, bir-iki yıl içinde aktı gitti."* Bkz. Kışlalıoğlu ve Berkes, 1997: 106-107.

²⁸⁰ Heywood, 2014: 498-499.

²⁸¹ Gilson, 2015: 11; feminist kurama ilişkin olarak ayrıca bkz. Emeklier, 2011:172-176; kadınların doğaya ilişkin konulardaki daha yüksek farkındalıkları toplumların geçmiş dönem kültürel alışkanlıklarında da kendini göstermektedir. Örneğin, Wiesner-Hanks, Norveç'in bazı kesimlerinde tohum ekme işinin kadına ait olduğundan

1.5. Sonuç Yerine

Liberal demokrasilerde realizm herkesin nefret etmeyi sevdiği bir teori olmuştur. Diğer taraftan Stimson'ın casusluğu kötülediği “*centilmenler birbirlerinin postasını okumazlar*” sözündeki naif idealizm Soğuk Savaş boyunca Kissinger'ın nazarında muteber sayılmamıştır. Snyder, Walt'ın 1998 yılında yayınladığı “Bir Dünya, Bir Hayli Teori” başlıklı makalesine karşılık yayınladığı “Bir Dünya, Rakip Teoriler” makalesinde Senatör John Kerry'nin başkanlık seçim kampanyası sırasındaki sözlerine atıf yapmıştır: “*Bizim dış politikamız, realizm ve idealizmi birleştirdiğinde büyüklüğe ulaşır.*” Her bir teori, karmaşık bir resme bakarken o resmi anlaşılır kılmak için bir filtre görevi görmektedir. Daha da önemlisi teoriler birbirleri üzerinde güçlü bir kontrol mekanizması bir nevi sağlama işlevi üstlenmektedir.²⁸² Tam da bu nedenle Walt, geleceğin mükemmel diplomatının realizm, liberalizm ve inşacılık kuramlarının özelliklerini bünyesinde birleştirmesi gerektiği kanısındadır. Ona göre, realizmin güç vurgusu, liberalizmin iç unsurlara yönelik farkındalığı ve inşacılığın değişim vizyonu dış politikaya mutlaka yansıtılmalıdır.²⁸³

Walt'ın yukarıda tarif edilen diplomat amalgamına benzer bir yaklaşımı gıdanın uluslararası politikadaki yerini kavramsallaştırırken kullanıma sunmak gereklidir. Yukarıdaki incelemeden elde ettiğimiz sonuç; uluslararası ilişkiler kuramlarından hiçbirinin gıdanın konumunu açıklamak veya anlamak konusunda tam bir reçete sunamadığı ama birbirini tamamladığı yönündedir.²⁸⁴

Tüm bu kavramsal çerçeve içinde yine de bir eşitler arasında birincinin (primus inter pares) varlığı yani realizm, özellikle dış politikaya ilişkin değerlendirmelerde, ön plana çıkmaktadır. Çünkü Christopher Lane, Kenneth Waltz, Robert Keohane gibi yazarların savunduğu gibi Soğuk Savaş'ın bitimiyle birlikte küresel güç dengesinde büyük değişiklikler olsa da dünya siyasetinin temel doğasında bir değişiklik olmamıştır.²⁸⁵ Ancak realizmin hızını kesen liberal gelenek ve özellikle çevre, iklim değişikliği gibi yeni sorunların ortaya çıkardığı diğer eleştirel yaklaşımların gıdanın uluslararası politikada yerinin belirlenmesinde sahip

bahsetmektedir. Tohum ekme işi kadına aittir, çünkü böylece daha fazla hasat elde edileceğine inanılmıştır. Bkz. Wiesner-Hanks, 2009:287.

²⁸² Snyder, 2004: 54-55, 60.

²⁸³ Walt, 1998:44.

²⁸⁴ Walt, söz konusu kuramların her birinin uluslararası politikanın önemli bir yönünü yakaladığını, yalnızca biriyle yetinmenin dünya siyaseti hakkındaki anlayışımızı fakirleştireceğini öne sürmektedir. Bkz. Walt, 1998: 44.

²⁸⁵ Walt, 1998: 36.

olduğu etki payının yadsınması da mümkün görülmemektedir. Bu çerçevede, realizmin zorlandığı birkaç ana başlıktan bahsetmek gerekmektedir.

Bunlardan ilki, devlet dışı aktörlerin elde ettiği konumdur. Hopkins ve Puchala, 1978 yılında yazdıkları makalede gıdanın uluslararası ilişkilerine ilişkin kuralların âdemi merkezîyetçi dünya yapısı içinde oluştuğunu belirtmişlerdir. Buna göre, gıdaya ilişkin uluslararası kurallar devletlerin kendi içlerinde ve ayrıca birbirleri ve uluslararası kuruluşlarla etkileşimi sonucunda ortaya çıkmıştır. Pazarlık gücünün asimetrik olmasına ve kaynaklar üzerinde güce sahip olan katılımcının sözünün geçmesine daha yatkın olsa da bu kuralların büyük kısmı pazarlık sonucu elde edilmiştir. Bir başka deyişle, Hopkins ve Puchala, uluslararası kuruluşların, büyük alıcı ve satıcıların, üretici ve tüketicilerin gıda rejimi normlarının oluşmasında önemli ama münhasır bir etkisi olmadığı fikrindeydiler.²⁸⁶ Oysa XXI. yüzyılın ilk çeyreğinin sonu itibarıyla bu durumun çokça aşındığı öne sürülebilir. Küreselleşme ile birlikte gıda sistemini birbirinden tamamen farklı iki ayrı yöne çekmeye çalışan ve bir “v” harfi oluşturan değişik bir süreç vardır. Bir yanda LVC gibi mevcut küresel sisteme karşı milli sınırları aşarak toplu olarak mücadele veren oluşumlar, diğer tarafta ise küresel sistemi arkasına alarak ilerleyen dev şirketler bulunmaktadır. Üstelik bu süreçte devletin koruyucu ve düzenleyici rolü toplum aleyhine muğlaklaşmıştır.

Şirketler lehine cereyan eden bu gelişmeler bizi gıdaya ilişkin kavramsal çerçevenin oluşturulmasında realizmi zorlayan ikinci noktaya ulaştırmaktadır: devletin yeni konumu ya da devletin yeniden şekilleniyor oluşu. Bu çerçevede, örneğin Pirages, devletler için “yarı egemen” (semisovereign) tanımını yapmaktadır. Buna göre küresel sistem artan şekilde yarı egemen devletlerden oluşmaktadır.²⁸⁷ Üstelik bu yarı egemen devletler bildiğimiz ve alışkın olduğumuz devletler gibi hareket etmemektedir. Eleştirel teorisyenlerden Robert Cox’un devletin uluslararasılaşması fikri bu açıdan çok önemlidir. Çünkü devlet, toplum aleyhine ama şirketler lehine olacak şekilde gideren artan bir sıklıkla hareket etmektedir. Bu durum ise realizmin aslını yani çekirdeğini oluşturan ulusal çıkar ve ulusal güvenlik tanımını yapmanın artık hiç de kolay olmadığına işaret etmektedir.

Realizmi zorlayan üçüncü nokta ise şirketlerin artan ve kontrol edilemez gücünden hareketle neoliberal politikaların yadsınamayacak konumudur. 2007-2008 krizi küresel bir kriz olarak neoliberal politikalar hakkında şüphe uyandırmışsa da gücünü halen korumaktadır. Neoliberal politikaların sonsuz kâr hırsının devletler tarafından dizginlenmesini sağlayacak

²⁸⁶ Hopkins ve Puchala, 1978: 604-605.

²⁸⁷ Pirages, 1997: 53.

bir mekanizma ise henüz ortada yoktur.²⁸⁸ Bu nedenle neoliberal politikaların realizmin ulusal çıkar veya güvenlik gibi temel çıkarımlarını zorlamaya ve zayıflatmaya devam edeceği, en azından tanım değişikliğine götüreceği öngörülebilir.

Kuramların değişim sebebine bakıldığında soruların ve sorunların değiştiği görülmektedir. Ütopyacı realizmin yerini klasik realizme bırakması, müteakiben yeni gerçekçiliğin uluslararası ilişkilerde ortaya çıkışı hep şartların getirdiği değişimlerdir.²⁸⁹ Tüm bu değişimler yeni alternatiflerin gıda konusunda da ele alınmasını gerekli kılmıştır. İklim değişikliğinin büyük çaplı göçlere, kuraklığa ve kıtlığa sebep olabileceği, artan kuraklık ve çölleşme ile birlikte kötü beslenme sorununun ortaya çıkacağı ve yine tüm bunlarla ilgili olarak hastalıklarda da artışın görülebileceği gibi çeşitli sorunlar ortaya çıkmıştır.²⁹⁰ Bu sorunların varlığı ise realizm dışında yeşil teori gibi çevreci ya da insani güvenlik gibi devlet yerine bireyi esas alan yaklaşımların getirdiği alternatifleri doğurmuştur.

Eleştirel Cox, neorealizmi güçlü ülkelerin dış politika yapıcıları için problem çözücü bir araç olarak görmüş ve büyük oranda Soğuk Savaş sonucunda oluşan bir Amerikan ürünü olarak değerlendirmiştir.²⁹¹ Dolayısıyla, Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan sorunlara bu kalıp içinde cevap bulunamaması ve yeni bakış açılarının aranması normaldir. Bir başka deyişle, şimdinin parametreleri Soğuk Savaş döneminin parametrelerinden farklı olmak zorundadır.²⁹² Diğer taraftan, eğer başa dönülecek olursa, sistemin özünün bütünüyle değişik olduğunu söylemek ve realizmin sonundan bahsetmek diğer uluslararası ilişkiler konularında olduğu gibi gıda konusunda da mümkün görünmemektedir.

Realizmin hakimiyetine bir örnek vermek gerekirse, gıda fiyatlarındaki dalgalanmalar iyi bir seçim olacaktır. Hopkins ve Puchala, gıda sorununu ele alırken gıda fiyatlarındaki dalgalanmaları sorunlardan biri olarak tanımlamışlardır.²⁹³ Gıda fiyatlarındaki büyük

²⁸⁸ Eğilmez, 1998: 52,78, 93,96.

²⁸⁹ Şatana, 2015: 28.

²⁹⁰ Heywood, 2014: 467-472; örneğin, Moritanya'da 2011 yılındaki kuraklık, 2013 yılında Filipinler'de yaşanan tayfun gibi iklim değişikliğinin neden olduğu aşırı hava koşulları ürün rekoltesini düşürerek yerel piyasada gıda fiyatlarını arttırmıştır. Bkz. Howard-Johnson, 2014: 39.

²⁹¹ Cox, 1992: 169.

²⁹² Soğuk Savaş dönemi parametreleri ve Soğuk Savaş sonrası uluslararası sisteme ilişkin bir okuma için bkz. Kantarcı, 2012: 54-84.

²⁹³ Hopkins ve Puchala, gıda sorununu beş ana başlık altında toplamıştır. Bunlar; başta Afrika olmak üzere bazı bölgelerdeki kronikleşmiş kıtlıklar ve bunun ekonomik, siyasi ve insani sonuçları, gıda arz bandında istenmeyen dalgalanmalar ve bunun yarattığı istikrarsızlık, gıda ithalatına bağımlı ülkeler için gıda ithalatının güvenli bir şekilde devam ettirebilmesi, düşük verimlilik ve kronik yetersiz beslenmedir. Hopkins ve Puchala, 1978: 582-583.

dalgalanmalara ilişkin iki farklı tepkiden bahsedilebilir; bir tarafta gıda ihracatçısı ülkelerde fiyatlarda ya da ihracat taleplerinde oluşabilecek büyük çaplı dalgalanmalar çiftçiler arasında siyasi hoşnutsuzluk yaratırken, diğer tarafta yani gıda ithalatçısı ülkelerde arz zincirinin devamının sağlanıp sağlanamayacağına ilişkin korkuya neden olmakta ve buna siyasi problemlerin çıkması endişesi eşlik etmektedir.²⁹⁴ Birincisine örnek olarak ABD ve AB ülkeleri, ikincisi için de Mısır veya Hindistan örneği verilebilir. Fiyat dalgalanmalarına karşın bu ülkelerin dış politika tepkileri hangi kuramsal çerçeve etrafında değerlendirilebilir? AB ülkelerinin Ortak Tarım Politikası çerçevesinde önlemler almasının veya Hindistan'ın uluslararası yardım kuruluşlarına başvurmasının bu ülkelerin politikasını realizm kuramı dışına çıkarmak için yeterli olup olmadığı rezerv sahibine bakıldığında anlaşılmaktadır. Dünya gıda fiyatları 1974 yılının ilk yarısında 1968 yılı gıda fiyatları seviyesinin neredeyse dört katına ulaşmıştır.²⁹⁵ Kıtık nedeniyle 1972 yılında 66 gün yetebilecek rezerv oranı 1974 yılında 37 güne, 1975 yılında ise 27 günlük rezerv haddine düşmüştür. Ancak tüm bu tahıl rezervinin düşmesi esnasında yani 1974-75 yıllarında tahılın tamamı Amerikan şirketlerinin elindedir. Dolayısıyla rezerv düşüklüğünün fiili olarak ABD için bir önemi yoktur. Çünkü bu durum her ne kadar piyasa ekonomisi ile açıklanmış olsa da ²⁹⁶ tam bir realistin arzu edeceği gibi Dışişleri Bakanı Kissinger için “*yiyeceği silah haline dönüştürmüştür.*”²⁹⁷

Waltz ünlü bilardo topu modelinde, devletleri birer bilardo topu olarak ele almış, bilardo topunun kabuğunu iç ve dış siyaseti birbirinden ayıran set olarak düşünmüştür. Aynı zamanda bütün bilardo topları da eşit değildir, bu nedenle büyük bilardo toplarının masadaki dağılımı önemlidir.²⁹⁸ Diğer taraftan Keohane ve Nye, ayrı ayrı bilardo toplarının yerine

²⁹⁴ Hopkins ve Puchala, 1978: 593; Hopkins ve Puchala bu ayrımı gelişmiş ülkeler için yapmışlardır. Ancak gelişmiş olsun olmasın tüm ülkeler için aynı ayrımın geçerli olduğu söylenebilir. (y.n)

²⁹⁵ Hopkins ve Puchala, 1978: 586.

²⁹⁶ Senato Gıda Komitesi Başkanı George McGovern karşılaşılan durumu piyasa mekanizması olarak nitelmiştir. Bkz. Aktaran Engdahl, 2013:37; İktisadi bir terim olan “efektif talep” piyasa ekonomisi için çok önemlidir. Çünkü efektif talep alım gücünü temsil eder. Tüketicilerin borçlanma imkânları dâhil olmak üzere yani kredileri de dâhil olarak harcayabilecekleri net miktarı ortaya koyar. Efektif talep olmaz ise kapitalist rekabet, verimlilik vs. kavramları bir işe yaramaz, çünkü üretilen mallar satılamaz. Burada kapitalizmin temel özelliği işlemektedir; serbest piyasa kimin neye ihtiyacı olduğu ile ilgilenmemektedir, önemli olan neyi kime satabildiğidir. Bu duruma küresel gıdalarla ilgili tartışmalarda sıkça işaret edilmektedir; çünkü mutlak besin kıtlığı olmadığı halde yeterince geliri olmadığı için yiyecek alamayan ve açlık çeken insanlar bulunmaktadır. Bkz. Bernstein, 2014: 92.

²⁹⁷ Engdahl, 2013: 37.

²⁹⁸ Heywood, 2014: 33-34; Bayır, 2015: 53.

karşılıklı bağımlılıktan bahsetmişler²⁹⁹, John Burton ise bir dünya toplumuna doğru yol alan örümcek ağı modelini geliştirmiştir; çünkü ulus ötesi gelişmeler karmaşık bir durum yaratmıştır.³⁰⁰ Mevcut küresel gıda sisteminin işleyişi göz önüne alındığında hem karmaşık karşılıklı bağımlılık modelinin hem de örümcek ağı modelinin yadsınamayacağı ortadadır.³⁰¹ Ama diğer taraftan güç dengesine atfen devletleri birer bilardo topu olarak gören model bütünüyle devre dışı mıdır? ABD Başkanı Trump'ın çok taraflı ekonomik platformların ve serbest ticaret anlaşmalarının Amerikan çıkarlarından çok diğer ülkelerin çıkarlarına hizmet ettiği ve bu ülkelerin normal piyasa koşullarında mümkün olamayacak şekilde Amerikan iç pazarına kolaylıkla erişmekte oldukları şeklindeki fikri göz önüne alındığında³⁰² bilardo topu modeline yuvarlanılmasının hiçbir zaman çok uzak bir ihtimal olmadığı görülmüştür.

Sonuç olarak; değişen uluslararası yapı ve gıdanın endüstrileşmesi pek çok yeni pencere açmıştır. Zenginleştikçe daha yüksek protein diyetleri takip etmeye başlayan (daha çok et ve süt tüketen toplumlar), nüfus nedeniyle artan gıda talebi³⁰³, kronik kıtlıklar, iklim değişiklikleri, toprak gaspı bu yeni pencerelerin sadece birkaçıdır. Bu yeni pencerelerin çoğu mevcut durumun yeni sömürgecilikten farkı olmadığına dile getirilmesine sebep olmaktadır.³⁰⁴

Yine de realist kuram, belirli çizgiler muğlaklaşmış olsa da gıdanın uluslararası politikadaki yerinin saptanmasında hala en iyi haritayı sağlamaktadır. Özellikle gıdanın dış politikada bir araç olarak kullanımı söz konusu olduğunda, tıpkı enerji kaynaklarının dış

²⁹⁹ Keohane ve Nye, 2011:19-31.

³⁰⁰ Burton, 1972: 35-49.

³⁰¹ Örneğin gıda üretim ve dağıtımının artık küreselleşmiş ve birbiriyle çok yakından bağlantılı boyutu biyolojik tehlikeleri de beraberinde getirmiştir. 1996 yılında Japonya'daki gıda zehirlenmesi on binden fazla insanı etkilemiştir. İngiliz sığırlarında ortaya çıkan deli dana hastalığının etkisi yalnızca İngiliz ödemeler dengesine değil uluslararası ticaretin kendisine de yansımıştır. Bkz. Pirages, 1997: 62.

³⁰² Oğuzlu, "Trump and free trade: the NAFTA example", *Anadolu Ajansı*, 29.08.2017, <https://www.aa.com.tr/en/analysis-news/trump-and-free-trade-the-nafta-example/896459>, (erişim tarihi: 03.11.2021).

³⁰³ Hopkins ve Puchala, 1978: 588; bu konuda örnek gösterilen ülkelerden biri Çin'dir. Çinlilerin zenginleştikçe Batılı yaşam tarzına uygun alışkanlıklar edindikleri ve bu durumun beslenme biçimlerini etkileyerek daha fazla et, süt ve işlenmiş gıda tüketmelerine yol açtığı ileri sürülmektedir. Bkz. McMillan, 2018:108; Tony Weis, etin beslenme alışkanlıklarında giderek artan ağırlığını "etçilleşme" (*meatification*) olarak tanımlamıştır. Weis'e göre etçilleşme, insanların beslenme kalıplarında tarım tarihinin büyük kısmında periferide kalan etin beslenme kalıplarının merkezine yerleşmesini temsil etmektedir. Bkz. Weis, 2015: 296.

³⁰⁴ The European Union and the Global Land Grab", https://www.tni.org/files/download/european_union_and_the_global_land_grab-a5.pdf, (erişim tarihi: 03.11.2021)

politikadaki kullanımı gibi neoklasik realist yaklaşımın daha başarılı olacağı öngörüsünde bulunulabilir. Ancak dış politikada baskı aracı olarak kullanıma ilişkin olarak; gıdanın enerji kaynaklarına göre hassas bir yönünün olduğunun kabulü şarttır. Çünkü fizyolojik ihtiyaçlar içinde bulunması ve tam da bu nedenle baskı aracı olarak kullanımının realistlerin bile dikkate değer bulduğu etik kaygılara yol açabileceğinin değerlendirilmesi gerekmektedir. Paarlberg, her ne kadar 1982 yılında gıdanın dış politikada baskı aracı olarak kullanımının başarılı olamayacağı yönünde kanısını belirtmiş olsa da³⁰⁵ Kissinger ve ardıllarının bu ihtimali göz ardı etmedikleri ortadadır. Bu nedenle, bir sonraki başlıkta gıda yoluyla toplumların nasıl bir dönüşüm sergiledikleri ele alınmıştır. Bu aynı zamanda, gıdanın dış politikada baskı aracı olarak kullanımını gösteren vaka örneklerinin anlaşılmasında bir basamak teşkil etmektedir.

³⁰⁵ Paarlberg, 1982:25-39; Coffey, benzer şekilde gıdanın sınırlı güce sahip bir baskı aracı olduğu fikrindedir. Tarımın dünya ticaretindeki payının azalmış olmasını da bu sınırlı gücün sebeplerden biri olarak görmüştür. Coffey'nin kanısı, ABD tarımının uluslararası alanda etkisinin azalacağı ancak uluslararası ilişkilerin Amerikan tarımı üzerindeki etkisinin artacağı yönündedir. Çünkü kuvvetli bir Amerikan tarımı üretimin büyük kısmının ihraç edilmesine bağlıdır. Bu da gıda ithalatçısı ülkelerin ABD'ye güven duymaları ile ilgilidir. Gıdanın uluslararası ilişkilerde ekonomik bir silah olarak kullanımı ABD'nin güvenilir bir tedarikçi olduğuna dair şüphe uyandıracak ve bu ülkelerin alternatif ithalatçı arayışına girmesine neden olacaktır. Bkz. Coffey, 1981: 6.

İKİNCİ BÖLÜM

GIDA EMPERYALİZMİNİN DOĞUŞU VE TARIMDA KAPİTALİZMİN YAYILMASI

2.1. Gıda Emperyalizminin Doğuşu

Yiyeceklerin yani gıdanın toplum için önemi yalnızca biyolojik ihtiyaçtan kaynaklanmaz; güzel bir yemek hakkında konuşurken kullanılan terimler genellikle yumuşak ve hoştur, çünkü yemek bizleri bir araya getiren bir sosyal zımk işlevini üstlenmiştir. Ancak yanlış ellerde gıdanın bir silaha dönüşmesi ihtimali hep vardır.³⁰⁶ Gıdanın metalaşarak kapitalizmin konusu haline gelmesi, bu yanlış elin giderek vahşi bir hâl alan kapitalizm ile onun sofraya yeniden geri getirdiği emperyalizm olduğunu düşündürmektedir.

Mevcut kapitalist sistemin emperyalizmin yeni bir şekli olup olmadığı sorusuna cevap arayan çeşitli çalışmalar mevcuttur.³⁰⁷ Çünkü: “*Dünya tarımı ilk kez tüm dünya nüfusunu besleyebilecek hale gelmişken dünya ekonomik sisteminin doğası bunun gerçekleşmesine izin vermemektedir.*”³⁰⁸ Bu nedenle, emperyalizmin tanımı ve özellikleri üzerinde durmak, sonrasında gıda emperyalizmini anlamak için gerekli hale gelmiştir.

Emperyalizm, büyük güçler arasındaki siyasi ve ekonomik rekabet sistemi olarak tanımlanmıştır. Hardt ve Negri’ye göre ise emperyalizm, Avrupa ulus devletlerinin kendi sınırlarının ötesine uzanmasıdır.³⁰⁹ Diğer taraftan Harvey; sınırların aşırı birikimin yarattığı sermaye fazlası için yetersiz kaldığını ve sermaye fazlasının emileceği kâr yaratan yeni alanların bulunması gerektiğini, bu sebeple sermaye birikiminin eşitsiz bir coğrafi gelişmeye neden olduğunu belirterek, yeni emperyalizmi 1970’ten sonra gelişen bir birikim şekli olarak görmüştür. Harvey, bu yeni birikim şeklini neo-liberal emperyalizm veya çözünme yoluyla emperyalizm olarak tanımlamıştır. Çözünme yoluyla emperyalizm, varlıkları kâr getiren hale dönüştürmeyi yani her şeyin metalaştırılmasını öngörmektedir. Bunun için de dört strateji kullanmaktadır: kamu varlık ve kurumlarının, sosyal refahın, bilginin, doğanın vb.

³⁰⁶ Ciezadlo ve Badkhen, 2011:76.

³⁰⁷ Bkz. Fuchs, 2010: 215-247.

³⁰⁸ Chossudovsky ve Marshall, 2011: 32.

³⁰⁹ Aktaran Fuchs, 2010: 217, 243.

özelleştirilmesi ve metalaştırılması yani kamuya ait olanların kuşatılması, finansallaştırma yani spekülasyona açık hale getirme, IMF’in yapısal uyum programları yoluyla müdahalesini mümkün kılan borç krizleri gibi krizlerin yaratılması, yönetilmesi ve manipüle edilmesi, devlet kaynaklarının dağılımının işçi aleyhine ve sermaye lehine yeniden oluşturulması. Bu nedenle, Harvey yeni emperyalizmi “*on dokuzuncu yüzyılın soyguna dayalı eski emperyalizminin bir başka zaman ve yerde yeniden ziyaret edilmesi*” olarak betimlemiştir.³¹⁰

Harvey ile benzer şekilde, Zeller, yeni emperyalizmin küresel ekonominin savaş, özelleştirme, birleşme (merger) ve devralma (acquisition)³¹¹, alt sözleşme yapma, ittifak oluşturma, doğanın ve bilginin patent ve fikri telif hakları yoluyla metalaştırılması gibi metotlarla çalıştığını ve birikimin finans sermayesi yoluyla sağlandığını belirtmiştir. Yabancı doğrudan yatırımlar, üretim küresel hale geldikçe, son otuz yıl içinde büyük ölçüde artmıştır. Dünya ekonomisi hala ulusal ekonomilere bağlı kalsa da transnasyonal üretim ve yatırım faaliyetleri sahipleri, işçi maliyetleri ve diğer masrafları kısararak kârı artırmak için çabalamaktadır. Tüm bu nedenlerle, bir formül değişikliği gerekmiştir. XXI. yüzyıl başında, “sosyalizm veya barbarlık” formülü yerine bulunan ve kinayeli şekilde belirtilen bu formül “ya barbarlık ya barbarlık” formülüdür. Küreselleşme ile birlikte ortaya çıkan kapitalist ekonomik sistemin eşitlik ve özgürlük getirdiği düşüncesiyle, buna olumlu ve iyimser yaklaşanlar yanında, yeni düzenin vahşiliğine dikkat çeken ve dünya üzerindeki küresel eşitsizliğe işaret eden örnekler de bulunmaktadır. Sutcliffe tarafından verilen çarpıcı örneklerden biri, büyük bir Amerikan kurumunda üst düzey bir yöneticinin (CEO) ortalama maaşının ortalama bir Amerikan işçisinin maaşına oranının iki yüz kırk beşe bir olduğudur. Gelişmiş ülkelerin, dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 25’ini oluşturmalarına karşın 1970’lerden bu yana dünya refahındaki payları yüzde 75’ten aşağıya düşmemiştir. Gelişmemiş ülkelerin

³¹⁰Harvey, 2004: 23-48; Fuchs, 2010: 218-219; Harvey’nin dört aşamalı stratejisine benzer bir değerlendirme, Dünya Bankası eski baş ekonomisti Joseph Stiglitz tarafından yapılmıştır. IMF’in yıkıma götüren dört aşamalı uygulamasını Stiglitz şöyle ortaya koymaktadır: İlk aşama özelleştirmedir. Ardından sermaye piyasasının serbestleştirilmesi gelir. Üçüncü aşama, piyasanın fiyatları belirler hale getirilmesidir; bu da aslında gıda, su ve yakıt fiyatlarındaki artış için kullanılan bir tanımdır. Stiglitz’in son aşamadan önce, üç buçuk olarak adlandırdığı aşama, IMF’in tedbirlerine karşı halkın beklenen direnişi ya da isyanıdır. Son aşama, kuralları Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü tarafından belirlenen serbest ticaret önerisidir. Stiglitz, bu durumu Afyon Savaşları’na benzetmiştir. Afyon Savaşları’nda askeri abluka uygulanırken, bugün Dünya Bankası tarafından aynı derecede etkili ve ölümcül olabilen finansal abluka uygulanmaktadır. Bkz. Palast, “IMF’s Four Steps to Damnation”, *The Observer Business*, 29.03.2001.

³¹¹ Finansman anlaşması şekilleridir; iki orta büyüklükte şirketin birleşip devasa bir şirket haline gelmesini (birleşme/merger) veya bir dev şirketin orta büyüklükte bir şirketi satın alıp (satın alma/acquisition) daha da büyümesini ifade etmektedir.

dünya refahından aldığı pay ise yüzde 3'ün üzerindeyken 1980'lerden bu yana yüzde 1'in ancak üzerindedir. Bu da dünya toplumunun birbirine yaklaştığının değil tam tersine birbirinden ayrılarak uzaklaştığının göstergesidir. Bu nedenle, kapitalizmin küresel yönetimine karşı alternatifler çıkmadıkça XXI. yüzyılın politik-ekonomik sebeplerle yapılacak savaşlarla bir başka şiddet yüzyılı olacağı öngörüsünde bulunulmuştur.³¹²

Şiddet yüzyılından kaçınmak için mevcut sistemin sorgulanması ihtiyacının ortaya çıkmasının bir nedeni tarım ve gıda ürünlerinin de meta haline getirilerek, hemen hiçbir düzenlemeye tabi olmaksızın serbest ticarete konu edilmesidir.³¹³ Bretton Woods kurumlarının sektörel uyum modeli, tahıl ithalatında ve gıda yardımlarında artışa yol açarken dışa bağımlılık büyüyerek devam etmiştir. Yüksek ekonomik değere sahip ihracata yönelik ürünlerin ekilmesi temel çiftçiliği yok etmiştir. Örneğin, açlık sorunu ile zaman zaman yüz yüze gelen Kenya bugün kesme çiçek ihracatı yapmaktadır.³¹⁴

Dünya Bankası'nın emperyalist ülkelerin bir kurumu ve ortaklaşa neokolonyal politikaların bir mekanizması olduğuna ilişkin³¹⁵ örneklerden biri Hindistan üzerinden verilmektedir. Buna göre, Dünya Bankası'nın faaliyetleri Hindistan'da kolaylıkla işlemektedir. Çünkü Hindistan'ın bütün önemli ekonomik kurumlarında Dünya Bankası'nın topuk sesleri işitilmektedir; Hindistan'ın önemli bakanlıkları ve kurumlarında önemli pozisyonları ellerinde tutanların bir bölümü kariyerlerinin bir noktasında mutlaka Dünya Bankası çalışanı olmuşlardır. Ticaretini, mali yapısını, yatırımlarını, ihracat ve teknoloji politikalarını serbestleştirmesi için, Hindistan çok baskı görmüştür. Ancak, Hindistan pazarının kapitalist ülkelere açılmasına dair güçlü bir yerel destek de vardır. Pek çok iş adamı, politikacı, bürokrat ve ana akım basın 1980'li yıllarda Hindistan sanayisinin uluslararası alanda daha rekabetçi olması ve köhnemiş teknolojisinin dışarıdan getirilecek yeni teknoloji ile değiştirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu kesime göre, Hindistan'ın yüksek maliyetli

³¹² Fuchs, 2010: 216-217, 219, 231, 242, 244; dönem ve ülke özelliklerine göre emek gelirindeki eşitsizlik ve üst düzey ücretlerin yükselişine ilişkin olarak bkz. Piketty, 2021:263,318-320; Piketty'nin hacimli eseri *Kapital*'de eşitsizliklerin yapısına dair derin bir incelemesi bulunmaktadır. Bu konuya ilişkin çalışanlar için verimli bir kaynak sunmaktadır. Bkz. Piketty, 2021: 251-501.

³¹³ Ataman, 2011:14-16.

³¹⁴ Chossudovsky ve Marshall, 2011:31-32; Tuncer, 2011: 252.

³¹⁵ Ünal, küresel finans oligarşisinin BM ve onun şemsiyesi altında bulunan DTÖ, IMF, Dünya Gıda Örgütü ve Dünya Sağlık Örgütü gibi kuruluşların yardımıyla açlık korkusunu tüm dünyada canlı tutmaya çalıştığını öne sürmüştür. Buna göre küresel finans oligarşisi tek merkezli dünya hakimiyetine ulaşana dek bu korkuyu kullanmaya devam edecektir. Bkz. Ünal, 2017a:25; Ünal, açlık korkusuna ilişkin olarak Koçtürk'ün saptamalarına da atıfta bulunmaktadır. Bkz. Ünal, 2017a:26-30.

üretimi ve ürünlerini dünya pazarına ihraç edemiyor olması, mevcut ekonomik krizin en önemli nedenidir. İhracat temelli büyüme ise emperyalizmin Hindistan’a davet edilmesi sonucunu doğurmuştur; çünkü yabancı sermaye ve teknolojinin ülkeye girmesi ile Hindistan’ın gerçek ihtiyaçları ile dış müdahale arasındaki ayrım birbirinin içine geçerek bulanıklaşmıştır.³¹⁶

Aaron Hostetter, gıdanın stratejik özelliği nedeniyle, kıtlık ve açlığın her zaman politik gerekçeli olduğunu belirtmektedir. Hostetter'a göre, örneğin küflenme, doğal biyolojik bir olaydır. Ancak, belirli bazı besinleri yeme zorunluluğu yaratılması, yani açlık ve kıtlık hiçbir zaman doğal olaylar değildir.³¹⁷ Tony Blair’in 1997 yılında İrlanda’da XIX. yüzyılda yaşanan “Patates Kıtlığı” sırasında İngiltere’nin gerekli yardımı yapmamasından dolayı ölenler için pişmanlığını dile getirmesi³¹⁸ bunun bir örneğidir. Ancak, açlıkla ilgili konular, iktidarların veya devletlerin güç mücadeleleri ve sorumluluğunun dışında doğal addedilebilecek arz/talep gibi ekonomik koşullar veya iklim koşulları ile açıklanmaktadır.³¹⁹

Beslenme ihtiyacının, insanın biyolojik yapısı ve davranışlarını etkileme gücü karşısında ise sömürgeciliğe daha elverişli bir silah bulunmamaktadır.³²⁰ Bu nedenle, gıda yoksunu güneyli halkların direnişi ve sömürüsü her zaman ana temalardan biri olmuştur. Emperyalizmin birbirine sıkı sıkıya bağlı iki yönü bulunmaktadır. Bu iki yön, kapitalizmin kendi içindeki yapısal değişim ile kuzeyin güney üzerindeki hâkimiyetidir. Kapitalizmin yeni yapıları da neden sonuç ilişkisi içinde iki yönlü olarak gelişmektedir. Buna göre, kapitalizmin yeni yapısal formları devasa şirketler, aynı zamanda birikim mekanizması olarak işleyen spekülative finansal sermaye ve buna karşı direnişi yatıştırmak üzere oluşturulan yapılardır. Emperyalizmin hem şirket hem de finansal sermaye yönleri gıda sistemi üzerinde ete kemiğe bürünmüştür. Biel’e göre, bu sistem öyle bir sistemdir ki, karşı çıkılmaksızın değiştirilmesi mümkün değildir. Bu nedenle, gıda güvenliğinin emperyalizm kavramı dışarıda tutularak tam olarak anlaşılması imkânı yoktur.³²¹

Emperyalizm, son iki yüzyıldan fazla bir süredir, kaynakları kendi çıkarlarına kullanmak üzere kontrol etmek maksadıyla dünya güç sistemine hâkim devletler eliyle

³¹⁶ Bhambhri, 1985: 39-41; Galeano, örneğin, Dünya Bankası hakkında şu benzetmeyi yapmaktadır: “*Dünya Bankası ABD’yi gök gürültüsünün şimşeği izlediği gibi izler.*” Bkz. Galeano, 2017:298.

³¹⁷ Akt. Heerey, D., “Ireland and the Potato”, *Irish Studies*, 02.12.2014. <https://irishstudies.sunnygeneseoenglish.org/2014/12/02/ireland-and-the-potato/>, (erişim tarihi:30.11.2021).

³¹⁸ Marrus, 2007: 77.

³¹⁹ Bkz. Chossudovsky ve Marshall, 2011: 4.

³²⁰ Dura, 2011: 93.

³²¹ Biel, 2016: 75, 89.

kullanılmaktadır. Kolonyal işgaller emperyalizmin yalnızca bir parçasını oluşturmaktadır. Emperyalizmin kuralları sürekli yeniden yazılmaktadır ve bu sistem kapitalizm ile derinden bağlantılıdır. Bugünkü emperyalizmin temel unsurları kapitalist birikim (accumulation), finans sisteminin hâkimiyeti, ticaret ve yatırımın emperyalist hedefler için kullanımı, kapitalist bilim ve teknoloji, askeri güç ve ideolojik kontroldür. Emperyalist yayılma ve dünya kaynaklarının kontrol edilmesi sürecinin merkezinde emperyal ülke şirketlerinin bankaları, sigorta şirketleri, üreticiler, medikal şirketler bulunmaktadır. Bu birikim sürecini emperyal ulusların kendi içlerinde de görmek mümkündür, örneğin üç ya da dört büyük şirket gıda satmakta, yine benzer sayıda büyük yayınevi bulunmaktadır. İngiltere’de elli beş milyon tarafından tüketilen gıdanın yüzde doksanını dört firma karşılamaktadır.³²²

2.2. Gıda Yoluyla Toplumların Dönüştürülmesi: Bağımlılık Dönemi

2.2.1. Kültürel Emperyalizmden Faydalanma

Samir Amin’e göre emperyalizm iki genişleme evresinden geçmiştir; bunlardan ilki 1880-1914 arasındaki yerleşme evresi, İDS’yi izleyen dönem ise ikinci genişleme evresidir.³²³ Modern emperyalizmin çekirdeği ise transnasyonal yönetici sınıfı ile küresel kapitalizmdir. G-8³²⁴, Davos, Binderberg toplantıları gibi ortamlar bu transnasyonal yönetici sınıfı tarafından uygulanacak stratejinin belirlendiği alanlardır. Ahlâkın kendisi dahi metalaştırılmış, temel ihtiyaç maddeleri olan gıda ve su dahi alınır satılır metalar haline dönüştürülmüştür. Bu nedenle, dünya tarihinde şu ana kadar eşi benzeri görülmemiş bir tecrübe yaşanmakta ve en dinamik, üretim ve tüketim sürecinin en fazla sömürüldüğü sisteme tanıklık edilmektedir.³²⁵ Diğer taraftan, güçlenen spekülâtif finans sermayesi bu alana ilişkin yeni

³²² Van Zwanenberg, 2004: 32, 35.

³²³ Amir, 2018:139.

³²⁴ ABD, Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya, Kanada ve Rusya, politik bir forum olan G-8’i oluşturmuşlardır. AB ise toplantılara eşit bir şekilde katılmakta ancak numaralandırılmamaktadır. G-8 için 2014 yılı miattır, çünkü Kırım’ın işgali üzerine Rusya’nın üyeliği askıya alınmış ve forum G-7 olarak devam etmiştir. Bkz. “Role of the G7”, *European Commission*, https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/farming/international-cooperation/international-organisations/g7_en, (erişim tarihi: 17.04.2022); ayrıca bkz. Mingst, Karen. "Group of Eight". *Encyclopedia Britannica*, 17.04.2019, <https://www.britannica.com/topic/Group-of-Eight>, (erişim tarihi:17.04.2022).

³²⁵ Van Zwanenberg, 2004: 44.

kavramların oluşmasını sağlarken günümüz toplumu için de yeni tanımları beraberinde getirmiştir.³²⁶

Harari, alışveriş çağı olarak tanımladığı bu dönemin yeni bir etik anlayışın da mucidi olduğunu belirtmektedir. Tüketimci etik (consumerist ethics) olarak tanımlanan bu kavramda insanlar için zararlı olsa da alışveriş hazzı yüceltilmektedir. Harari, tutumluluk ve özveri gibi özellikleri benimseyen eski ahlâk anlayışının aksine, tüketimci etik anlayışının bir yanda aç gözlülük ve para hırsını yücelttiğini, diğer yanda ise kitleleri tüketimin hazzına alıştırdığı kanısındadır. Bu bakımdan, tüketimci etiğin en belirgin olduğu alanlardan biri gıda piyasasıdır. Örneğin, obezite sorunu, tüketimci etik için paha biçilmez bir zaferdir; çünkü insanlar daha çok yiyerek daha çok tüketmekte, diğer taraftansa zayıflamak için yine para harcamaktadır. Ayrıca, kapitalist tüketimci etik içinde zenginler açgözlülük ile daha da zengin olmak için çalışır ve yatırım yaparken, geri kalan kitle arzu ve haz duygusunu tatmin için daha çok harcamaktadır.³²⁷ En önemli unsurlardan biri ise devlet, piyasa ve bireyler arasında karmaşıklaşan ilişki biçimidir. Aile bağları zayıflarken bireysel çıkarlar güçlenmiş, devlet de piyasa tarafından sömürülen bireyleri savunmak yerine piyasaları korumayı tercih etmiştir.³²⁸ Bu ise toplumsal düzenin dengesini altüst ederek topluluk üyesi bireylerden birbirlerine yabancılaşmış bireylere doğru bir dönüşümün gerçekleşmesine neden olmuştur. Harari'ye göre, *“ulus, devletin; tüketici toplumsa, piyasanın hayali topluluğudur”*. Ulusal topluluklar kendini aynı topluluğun üyesi olarak tanımlayan tüketici topluluklar ile yer değiştirmektedir, yani bu yeni topluluk biçimi kendisini tükettiği şey ile tanımlamakta ve kimliğini bu temel üzerine oturtmaktadır”.³²⁹ Bu nedenle, devam ettirdikleri tüketim alışkanlıkları ile kendilerini

³²⁶ Fuchs, 2010: 227.

³²⁷ Harari, bu noktada bir ters-yüz olayından da bahsetmiştir. Ortaçağ Avrupa'sında zengin kesim (aristokratlar) lüks ürünler için paralarını dikkatsizce ve aşırı bir şekilde harcarken köylü kesim sürekli tasarruf içinde yaşamıştır. XXI. yüzyılda ise durum tersine dönmüştür. Zengin kesim, yatırımlarını arttırarak daha çok para kazanmaya çalışırken daha az zengin kesim, borca girerek -aslında olmayan paralarını- ihtiyaçları olmayan ürünleri satın alarak harcamaktadır. Bkz. Harari, 2017a: 341-344.

³²⁸ Harari'nin bu tespiti benzer şekilde, Noam Chomsky, devletin şirketlerden yana tavır aldığını belirtmektedir. Chomsk'ye göre, mevcut toplum piyasa toplumu değildir; yarı-piyasa toplumu şeklinde hareket eden bu sistemde, şirketler başları derde girdiğinde devletin yardımlarına koşacağını bilmektedir. Bkz. Chomsky, 2014: 63.

³²⁹ Harari, 2017a: 352-357.; Ramazan Kurtoglu, *“açlığını fast food yiyeceklerle yatıştıran toplumlarda sorunlara bulunan çözümlerin de yatıştırıcı ve erteleyici özellikte olduğunu”* belirtmektedir. Bir başka deyişle, yediklerimiz sorunlara bakış açımızı ve bulduğumuz çözümleri de şekillendirmektedir. Bkz. Kurtoglu, 2018: 88; Koçtürk, gelişmiş ve gelişmemiş ülkelerin gıda tüketim dağılımına bakarak çıkarsamalarda bulunmuştur. Buna

tanımlayan ve giderek homojenleşen kitlelerin kültürel bir tekdüzeleşme yaşadığını³³⁰ ve tüketim maddelerini üreten devlet/şirketlerin onlara sunmuş oldukları ile yetindiklerini ve bunun da nihayetinde kültürel emperyalizme³³¹ yol açtığını söylemek yanlış olmayacaktır. Gıda emperyalizminin kültürel boyutu, işlenmiş gıda alışkanlıklarının artması ve bu alışkanlıkların yarattığı aidiyet duygusu ile tanımlanabilir. Örneğin, McDonald's Japon pazarına giriş yaptığında şu şekilde haberler Japon basınında yer almıştı:

Japonların kısa boylu ve sarı tenli olmasının nedeni iki bin yıldır yalnızca pirinç ve balıkla beslenmeleridir. Bin yıl boyunca McDonald's hamburgerlerini ve patateslerini yersek, boyumuz uzar, tenimiz beyazlaşır ve saçımız sarılaşır.³³²

Gıda emperyalizminin diğer yüzünde teknoloji hâkimiyeti bulunmaktadır. Bu durum, gıdaya ilişkin tüm gelişmelerde tam olarak belirgindir. Rostow gibi kalkınma teorisyenleri, geleneksel toplumları geri kalmış olarak nitelemişlerdir. Bu görüşe göre, toprağa bağımlılık bu insanları tembelleştirmektedir ve onlara girişimci olmak için herhangi bir itici güç bırakmamaktadır. Endüstriyel kapitalizm tarafından yönlendirilen eski tarım paradigması ise, şehirli işçi sınıfın asileşmesine fırsat vermeden, onları yumuşak başlı tutmaya devam ettirecek kadar beslemeyi başarmak ve kazançlarının bir bölümünü yine varlığını idame etmek üzere harcamalarını sağlamak üzerine kuruludur. Bu hayatı idamenin önemli bir bölümünü yiyecek oluşturduğundan idamenin maliyeti azaltılırsa endüstriyel sektörün karı artacaktır. Bu durum, hâlâ geçerliliğini korumakla birlikte, 1970'lerdeki krizle birlikte önemli bir değişim gerçekleşmiş ve kapitalizm bir birikim amacı olarak artan oranda tarıma yaslanmaya başlamıştır. 1980'lerin başlarında neoliberalizm hâkim olmaya başladığında ve hemen her şeyi fiyatı olan ve kâr edilebilen metalara dönüştürdüğünde tarımda dokunulmamış bir potansiyel görmüştür. Özellikle biyoteknoloji, bu potansiyeli sonuna kadar kullanmak için son derece elverişlidir. Böylece, tarımda istihdam edilen az nüfus ile yüksek teknoloji sayesinde yüksek üretim miktarları elde edilmektedir. Dolayısıyla, tarım sektörü, emperyalizmin

göre, Türk toplumunun tahıl tüketiminden vazgeçmesi (ete yönelmesi) aklın sağlıklı kullanılması ve toplumun gelişimi için şarttır. Bkz. Koçtürk, 1968a:48, 83.

³³⁰ Kurtoğlu benzer bir tespitte bulunmuştur. Kurtoğlu'na göre, geleneksel Türk beslenme tarzı özellikle gençler tarafından terk edilmiştir. Türk gençleri, karınlarını ve 'beyinlerini' fast food veya çöp yiyecekler denilen gıdalarla doyurmaktadır. Bkz. Kurtoğlu, 2018: 31.

³³¹ Koçtürk, kültürel emperyalizmi entelektüel sömürgecilik olarak tanımlamıştır. Kültürel emperyalizm ya da Koçtürk'ün bakış açısıyla entelektüel sömürgecilik, biyolojik, pedagojik ve sosyolojik tüm verilerden faydalanmıştır. Bkz. Koçtürk, 1968a:101.

³³² Davis, 2017: 389.

karakteristik özellikleri olan yoğunlaşma, fabrika tarımı ve tarım ticareti (agribusiness) ile sarmalanmıştır.³³³ Bu durum da tüm gelişmelerin ardındaki itici gücün yani teknolojinin tarım alanına yansımalarının nasıl gerçekleştiğinin anlaşılmasını gerektirmektedir.³³⁴

2.2.2. Yeşil Devrim: Makineleşme ve Kimyasal Kullanımına Dayanan Tarım

Yeşil Devrim gıda emperyalizminin temel mihenk taşlarından birini oluşturmaktadır. Dar anlamıyla, 1960'lı yıllarda geliştirilen pirinç ve buğdaydaki verimi artırmak üzere hibrid tohumların kullanılmasını içeren bir programın adı olan Yeşil Devrim'in temelinde kimyasallar ile tohumların had safhada karşılıklı bağımlılığı vardır. Bilinçli bir şekilde söz konusu tohumlar yalnızca yüksek miktarda gübre, haşere öldürücü vs. kullanıldığı takdirde ve makine tarımı ile birlikte iyi rekolte sağlamaktadır. Ancak ürünler yeniden kullanılabilir olmadığı için çiftçi, tohumun üreticisine bağlı kalmaktadır. Burada, gıda emperyalizminin iki yönlü kazancı var gibi görünmektedir: Emperyalizmin ekonomi mantığı içinde, tohumları, gübreyi ve haşere öldürücüyü satmak son derece kârlıdır, işin siyasi boyutunda ise, bireysel olarak çiftçileri ve genel olarak tüm ülkeyi bir kapan içinde tutabildiği için bir güç ağı inşa edilmektedir³³⁵.

Üretimde görülen rekor artışlardan ibaret olmadığı bir süre sonra anlaşılan Yeşil Devrim'den küçük çiftçiler zarar görmüşlerdir. Yüksek verimli tohumluklar, ancak belirli koşullarda işe yaramaktadır. İyi toprak ve iklimin yanında, geleneksel tohumların ihtiyaç duyduğundan daha fazla gübre isteyen bu tohumlar için, sentetik gübre, haşere ve ot ilacı, sulama sistemi ve tarım makinaları kullanımı şarttır. Bu koşulları ise yalnızca büyük çiftçiler sağlayabildiğinden küçük toprak sahipleri kendi aleyhlerine gelişen teknolojik bir değişimle karşı karşıya gelmişlerdir.³³⁶ Hindistan'da Yeşil Devrim'in uygulanmasıyla ilgili olarak John Harris'in ifade ettiği gibi *“Burada önemli nokta, daha çok kaynaklara sahip olanların “daha*

³³³ Biel, 2016: 77-78, 84.

³³⁴ Van Zwanenberg, mevcut sistemin itici gücünün teknoloji olduğunu belirtmektedir. Bkz. Van Zwanenberg, 2004: 39.

³³⁵ Biel, 2016:76; örneğin, tarımsal kalkınma için makineleşme furiasının Türk tarımı üzerindeki etkilerini şüpheli bulan Berkes, bunun tarımsal ekonominin hayvancılık gibi diğer yönlerine zarar verdiğini, ayrıca sulama gübreleme gibi büyük yatırımlar gerektiren ilave meseleler doğurduğunu savunmuştur. Bkz. Berkes, 1965: 160-161.

³³⁶ Bayram, 2008:16-17.

fazla nakit” gerektiren bu teknolojinin riskleriyle baş etmekte daha iyi durumda olacağıdır.”³³⁷

Engdahl ise ABD’nin güçlü ailelerinden Rockefeller’e göndermede bulunarak, Yeşil Devrim’in sadece zengin ekin alanları için tasarlandığını, feodal sistemdekine benzer şekilde zengin toprak sahibi ve yoksul çiftçi düzenini getirdiğini belirtmiştir. Örnek olarak gösterdiği Meksika’da melez buğday, zengin ve sulanmış geniş arazilere dikilmekte ve traktörle sulama sistemi de ABD’den gelen petrolü gerektirmektedir. Dolayısıyla, *“petrol ve tarım, Rockefeller tarafından birleştiriliyordu.”³³⁸* Bu nedenle, *“Yeşil Devrim uygulamalarından ne bütün çiftçiler ne de yiyecek tüketenler yararlanmıştır.”³³⁹*

İDS’den sonra artan nüfusun beslenme gereksinimlerinin karşılanması gerekçesiyle “Yeşil Devrim” olarak adlandırılan, kimyasal ilaç, kimyasal gübre makineleri ve aşırı su kullanımı ile üretimi artırmayı hedefleyen uygulamalara karşı yöneltilen eleştiri okları bir hayli fazladır. Yeşil Devrim uygulamalarının dar alanda yüksek düzeyde ürün alınabilmesi için çevreyi ve insan sağlığını hiçe sayarak oluşturulmuş, toprağı ve çevre dengelerini bozan ve aslında sadece daha çok para kazanmayı amaçlayan, en önemlisi ise uzun vadede sürdürülebilir bir tarım ve gıda yöntemi olmadığı ifade edilmiştir. Buna göre, 1950’lerden itibaren dünyada çeşitli nedenlerle üçte biri yok olan ekilebilir toprağın kalanı da bu Yeşil Devrim sayesinde kimyasallarla ve genetiğı değiştirilmiş ürünlerle zehirlenmiştir.³⁴⁰

Yeşil Devrim, aynı zamanda şirket tarımcılığının başlangıcı olarak görülmektedir.³⁴¹ Çünkü, tarımsal ticaretin küreselleşmesi ile yeni bir aşamaya girilmiş; üretim süreci homojen hale getirilmiş ve kontrolü sağlanmıştır.³⁴² Böylece, geri kalmışlık olarak nitelenen özellikler taşıyan küçük ve orta ölçekli işletmelerin sistem dışı kalması sağlanmıştır.³⁴³

³³⁷ Akt.Bernstein, 2014:134; Ayrıca bkz. Hengeveld, 2019:90.

³³⁸ İtalik vurgu eklenmiştir. Bkz. Engdahl, 2013:106.

³³⁹ Bernstein, 2014: 98.

³⁴⁰ Tokalak, 2014:33,62.

³⁴¹ Engdahl, 2013:103-128.; Harari, Sanayi Devriminin İkinci Tarım Devrimi olduğu fikrindedir. Çünkü tarım hızla sanayileşmiş; makineleşme, yapay gübreler, ilaç ve hormonlar ile üretkenlik artmış, bitkiler ve hayvanlar bile mekanikleşerek üretim bandının bir çarkı haline gelmiş ve şirketlerin insafına kalmıştır. Bkz. Harari, 2017a: 336-337.

³⁴² Biel’e göre, homojen hale getirilmiş sistemler sürdürülebilirlik açısından başarılı sayılamazlar. Ne tür bir üretim olursa olsun, üretim süreci homojen hale getirildiğinde ve yerelden uzaklaştırıldığında her türlü şoka ve sistemsel çöküşe açık hale gelmektedir. Bu tür bir sistem içinde; hiçbir toplum, ülke ya da şehir için güvenlik yoktur. Bkz. Biel, 2016: 82-83.

³⁴³ Amir, 2018:132.

1980'lerin sonu ve 1990'ların başında tedarik zinciri anlayışının endüstriden gıdaya sıçraması ile üretim süreci parçalanmış, ana firmanın beraber çalışmakla birlikte sorumluluğunu üstlenmediği taşıeron firmalar bazı süreçlerin içine dâhil edilmiştir. Bu uygulamada, yüklenici taşıeron firma sözleşmeyi yerine getiremezse bir başka firma bulunmaktadır. Söz konusu uygulama sıfır stok, esneklik gibi terimleri de ortaya çıkarmıştır. 1986-94 yılları arasındaki Uruguay Görüşmeleri, 1995 yılında ise DTÖ'nün ortaya çıkışı ile tarımsal ticaret küresel birikim (accumulation) sürecine dâhil edilmiştir. Telif haklarının ticaret konusu haline getirilmesi ise gıdaya bağlı teknolojiler için anahtar önemi taşımaktadır.³⁴⁴ Tüm bu gelişmeler nedeniyle, homojen ve tekel haline getirilen üretim sistemi ürün çeşitliliğinin azaltılmasını gerektirmiştir. Örneğin, bir zamanlar tahıl ambarı olan ve zengin tarımsal çeşitliliği bulunan Arjantin soya monokültürü ülkesine dönüşmüştür.³⁴⁵

Yeşil Devrimin devamı niteliğinde görülen biyoteknolojik devrim ise şirket tarımcılığının gelişmesinde diğer önemli faktördür. GDO'lu gıda üretimi, üretilen bu gıdaların patent hakları vs. hepsi tekel yaratmaya yönelik gelişmelerdir.³⁴⁶ Diğer taraftan bu ürünlerin ne kadar denenmiş olduğuna dair şüpheler sağlık kaygılarını ön plana çıkarmaktadır. Leisinger, biyoteknolojinin kullanımına ilişkin bu kaygıları Yeşil Devrime yönelik muhalefet ile mukayese etmektedir. Leisinger'e göre, teknolojinin içinde barındırdığı risk ile bunun aşılması arasında ayırım yapılmalıdır. Biyoteknoloji kendi başına sorun yaratmaz, konu teknolojinin kim tarafından ve nasıl uygulandığıdır.³⁴⁷ Ancak, Leisinger dahi özellikle az gelişmiş ülkelerde gelişmiş ülkelerde izlenen süreci izlemeksizin yapılan uygulamaların olmaması gerektiğini ifade ederek kaygı yaratan uygulamaların olabileceğini de da üstü kapalı bir şekilde kabul etmiştir.³⁴⁸

³⁴⁴ Biel, 2016: 82-83.

³⁴⁵ Demirkol, 2015: 19-20; monokültürün ülkeleri felakete sürüklediği konusunda pek çok kişi hemfikirdir. Buna tarihten de örnekler verilebilir. Örneğin Pollan, XIX. yüzyılda İrlanda'yı vuran patates kıtlığının bir felakete dönüşmesini patatesin İrlanda'da monokültür olmasına bağlar. Benzer şekilde, Galeano, Küba'nın varlığını tek bir ürüne (şekere) bağlamasının, Küba'nın ulusal kahramanı José Martí'nin bu durumu "*bir ulusun intiharı ile eş görmesine*" neden olduğunu aktarmıştır. Bkz. Pollan, 2017: 202-203; ayrıca bkz. Kiple, 2010:264-265; Galeano, 2017: 99-100.

³⁴⁶ Demirkol, Arjantin'de soya ekiminin artışının tamamen GD-soya ile sağlandığını belirtmektedir. Bkz. Demirkol, 2015: 20-21.

³⁴⁷Leisinger, 2000: 115-116; Leisinger bu konuda tamamen haksız değildir. Biyoteknolojinin son derece faydalı kullanım alanları bulunmaktadır. Bkz. Atalık, 2013: 371.

³⁴⁸ Leisinger, 2000:117; Biel, emperyalizm için Güneyin gerçek avantajının ucuz iş gücü ve gevşek çevre kuralları olduğunu belirtmektedir. Bkz. Biel, 2016: 81.

Biyoteknolojik devrimin sonuçları olan GDO'lu ürünlerin özellikle gelişmemiş ülkelerde tüketimine ilişkin çabaların yarattığı şüphe 2002 yılında Zambiya'da vücut bulmuştur. ABD, Afrika'da altı ülkede on dört milyondan fazla insanı etkileyen açlık krizinde GDO'lu mısırları BM Gıda Programı aracılığıyla vermeyi teklif etmiştir. Bu ürünler, ABD'de sübvansiyonla edilmek suretiyle yetiştirilmiş Amerikan ürünleridir. Greenpeace, ABD hükümetini ve biyoteknoloji endüstrisini Amerikan çiftçilerini sübvansiyonla desteklemek için yardım sistemini alet etmekle suçlamıştır. Bu dönemdeki tartışmalar Amerikalı bir Dışişleri Bakanlığı yetkilisine atfedilen “*Dilencilerin seçme hakkı olmaz*” ifadesiyle gıda yardımlarını gündeme taşımıştır.³⁴⁹

2.2.3. Gıda Yardımlarının Kullanımı

Gıda yardımlarının dış politika amaçları doğrultusunda toplumları dönüştürmek konusunda uygulanışına ilişkin bir değerlendirme, öncelikle dış yardım sisteminin uygulanışını incelemeyi zorunlu kılmaktadır. Bir ülke veya uluslararası bir kuruluş tarafından başka bir ülkeye veya uluslararası kuruluşa, ekonomik ve sosyal kalkınmayı sağlamak, demokrasi ve insan haklarında iyileştirme yapmak, temel ihtiyaçları karşılamak gibi amaçlarla verilen bağışlar, krediler veya borçlar dış yardım olarak tanımlanmaktadır. Yardımı sağlayan (donör) ülkeler genellikle gelişmiş ülkeler iken, gelişmekte olan ülkeler yardımı alan ülke (alıcı) konumunda bulunurlar. Dış yardımların hem mali hem de ahlaki açıdan sebep olduğu zorlu sorunlar nedeniyle küresel bir nitelik kazandığı ve önemli bir tartışma konusu haline geldiği belirtilmektedir.³⁵⁰

Dış yardımların etkinliği konusunda, iyimser ve kötümser olmak üzere iki birbirinden farklı kesim bulunmaktadır. Dış yardımlar konusuna olumlu yaklaşan iyimser kesim, bu şekilde ekonomik gelişmenin özendirildiğini öne sürerken; olumsuz yaklaşan kesim, dış yardımların yozlaşmayı arttırdığını, toplumu rant arar hale getirdiğini, ahlaki çöküntüye yol açtığını, kötü politikaları teşvik ettiğini ve demokratik hesap verilebilirliği zedelediğini öne sürmektedir.³⁵¹ Kono ve arkadaşlarının yürüttüğü çalışma, dış yardımlara yönelik kötümser bakış açısını destekler nitelikte bir sonuca ulaşmıştır. Buna göre, dış yardım, demokrat

³⁴⁹ Afrika'daki krize ilişkin olarak bkz. Vidal, “US ‘Dumping Unsold GM Food on Africa’”, *The Guardian*, 07.10.2002, <https://www.theguardian.com/science/2002/oct/07/gm.famine>, (erişim tarihi: 04.11.2021); Ayrıca bkz. Annear, 2004: 16-23; “GM Crops in Africa: Better Dead than GM-Fed”, *The Economist*, 21.09.2002, <https://www.economist.com/node/1337197>, (erişim tarihi: 04.11.2021).

³⁵⁰ Arslan ve Kiper, 2015: 9.

³⁵¹ Bkz. Kono vd., 2015: 421.

olmayan ülkelerde baskıcı sistemi destekler yönde sonuç vermektedir. Bu nedenle, yardım yapan ülkeler yardım edecekleri ülke seçimlerinde seçici olmalıdırlar.³⁵²

Dış yardımların, altta başka bir sebep olmaksızın³⁵³, alıcı ülkelerde salt ekonomik gelişmeyi sağlamak veya ihtiyaç duyulan maddeleri temin etmek gibi sebeplerle yapılması mümkün müdür? Bu soru, Bearce ve Tirone tarafından, yardımı alan ülkelerde ekonomik gelişmenin sağlanıp sağlanmadığı kuşkusu çerçevesinde sorulmuştur. Bearce ve Tirone, dış yardımların, alıcı ülkede ekonomik gelişmeyi teşvik etmesinin yalnızca yardımı sağlayan ülkelerin stratejik çıkarlarının küçük olması halinde mümkün olabileceği savını öne sürmüşlerdir. Bu nedenle, örneğin, stratejik, askeri ya da siyasi kaygıların ön planda olduğu Soğuk Savaş dönemi ile Soğuk Savaş sonrası dönem farklıdır. Yine aynı nedenle, ABD'nin 11 Eylül saldırısından sonra başlattığı teröre karşı savaş ortamının da Soğuk Savaş dönemine benzer şekilde stratejik, askeri ya da politik kaygıları ön plana çıkarması ve yardımların dağıtımını buna göre şekillendirmesi beklenebilir. Ülkelerin yardım amaçları da birbirinden farklılık içerebilir. Örneğin, Amerikan yardımları askeri ilişkileri geliştirmek maksadını güderken, İngiliz ve Fransız yardımları daha çok bu ülkelerin eski sömürgelerindeki siyasi etkilerini muhafaza etmek maksadını taşımıştır. Sömürge sahibi olmayan ve askeri gücü sınırlı Japonya ve Almanya ise ekonomik ve ticari gücünü artırmak amacıyla dış yardımları kullanmıştır.³⁵⁴ Donör ülkelere ilişkin diğer bir gelişme ise Çin'in sahneye çıkışıdır. Çin'in, Batının genellikle koşula dayalı yardım sistemini zayıflattığı öne sürülmektedir. Çünkü Çin, dış yardımlarını alıcı ülkenin altyapı ve doğal kaynaklarını geliştirmek için kullanırken çok az politik koşul eklemektedir.³⁵⁵

Yardım sağlayan donör ülkeler, dış yardımı, jeopolitik, askeri veya ekonomik hedeflerine ulaşmak için bir dış politika aracı olarak kullanmaktadırlar. Bu amaca uygun düşen davranış biçimi ise söz konusu yardımın çok taraflı uluslararası kuruluşlar eliyle yapılmasındansa ikili anlaşmalar yoluyla yürütülmesidir. Donör ülkeler, ikili yardımları kendi dış politika tercihleri ile uyumlu sonuçların daha kolay alınmasını sağladığı için tercih

³⁵² Kono vd., 2015:410,422; Dış yardımların beklenen sonuçları vermediği ve ülkelerin dış yardımdan çok kapsayıcı ekonomik ve siyasi kurumlara ihtiyaçları olduğuna ilişkin olarak bkz. Acemoğlu ve Robinson, 2017: 427-430.

³⁵³ Hint Başbakanı Indira Gandhi'nin 1966 yılı Moskova ziyareti nedeniyle Kalküta *Statesman* 'da yayınlanan bir editoryalda şunlar yazılmıştır: "Mr. Kosygin, Hindistan'a Amerikan çıkarlarına hizmet etmeyen tek bir dolar bile girmediğini söylerken kesinlikle haklıdır. Aynı şey ruble için de geçerlidir." Aktaran Feldman, "Aid As Imperialism?", 1967: 230.

³⁵⁴ Bearce ve Tirone, 2010: 837-840, 849; Ayrıca bkz. Steinwand, 2015: 444, 457.

³⁵⁵ Steinwand, 2015:470; Gill,2010:250-251.

etmektedirler. Çünkü çoklu karar alma mekanizması ile işleyen çok taraflı yardımların donör ülkenin dış politika çıkarlarına uygun sonuçlar üretmesi, imkânsız değilse de daha zordur. Örneğin, Mclean'ın Carter ve Stone'dan aktardığına göre, BM'de oy toplamak için yardım kozu kullanılmakta, yine Kuzeimko ve Werker'den aktardığına göre, ABD BM Güvenlik Konseyi'nde daimî üye olmayan diğer üye ülkelere istediği yönde karar çıkartabilmek için ilave olarak ikili yardım dağıtmak zorunda kalabilmektedir. Bu nedenle, alıcı ülkede siyaset değişikliği sağlamak maksadıyla dış yardım politikası söz konusu olduğunda, donör ülkeler yardım dağıtımını uluslararası kuruluşlara vererek böyle bir dış politika aracından vazgeçmek konusunda gönülsüz davranmaktadırlar. Bu durumun bir istisnası, donör ülke içindeki ekonomik grupların uluslararası organizasyonların yürüttükleri programların yarattığı fırsatlardan faydalanabilmesidir. Eğer donör ülke içindeki bu ekonomik gruplara söz konusu uluslararası kuruluş iş fırsatı yaratabiliyorsa, donör hükümetler bu uluslararası kuruluşlara yardım miktarlarını artırabilmektedirler.³⁵⁶

Dış yardımlardaki en açık ve belirgin ilk örüntü coğrafi yakınlık, diğeri ise kolonyal bağlardır. Örneğin ABD, Orta Amerika ve Güney Amerika'da hâkimken, Fransa Afrika'da hâkimdir. Ayrıca, dış yardımların ülkelerin dış politika amaçlarına uygun olarak iç unsurların da etkisi ile şekillendiği ve aynı zamanda söz konusu donör ülkenin dış politikadaki etki alanının bir göstergesi olduğu söylenebilir. Örneğin, Almanya alternatif enerji gelişimine ilişkin Namibya'ya desteğini durdurmuştur. Çünkü Namibya hükümeti, Amerikan hükümetinin hibe şeklindeki yardımlarını Almanya'nın uygun koşullarda kredi yaklaşımına tercih etmiştir. Bir Alman yetkili, ülkesinin Bangladeş'teki etkisizliğini, Alman yardımlarının ülkeye yapılan yardımlar arasında göreceli olarak az olmasına (yedinci sırada) bağlamıştır. Bir başka örnek, Çad örneğidir. Çad'a yapılan yardımlarda 1970'ten 2005 yılına kadar Fransa en önde yer alırken, 2005 yılında sonra ABD öne geçmiştir. Bu değişikliğin ardında yatan neden, Çad'daki petrol rezervlerinin Amerikan şirketleri tarafından keşfedilmesi ve komşu ülke Sudan'daki rejimi sınırlama ihtiyacı duyan Amerikan çıkarlarıdır.³⁵⁷

Milner ve Tingley, Amerikan dış politikasının temel bileşeni olarak gördükleri dış yardımlara ilişkin tercihleri şekillendiren, sistematik politik ekonomi unsurları tespit etmek maksadıyla bir çalışma yapmışlardır. 1979 yılından 2003 yılına kadar Amerikan Temsilciler Meclisindeki oyları analiz etmişler; kanun yapımcıların ve temsil ettikleri bölgenin, siyasi, ekonomik veya ideolojik karakterlerine göre dış yardımların artıp artmadığını incelemişlerdir. Araştırmalarına göre, yardımların şekillenmesinde dış politika amaçları kadar iç unsurların da

³⁵⁶ Akt.Mclean, 2015: 97,99-100, 102, 123, 126.

³⁵⁷ Steinwand, 2015: 451, 454-455, 457.

rolü (PL 480 programındaki Amerikan gemileri ile zorunlu nakliye uygulaması gibi) bulunmaktadır. Milner ve Tingley'in diğ er bir bulgusu ise gıda yardımlarının siyasi gerekçelerle şekillendiğ idir.³⁵⁸

Gıda yardımlarının siyasi gerekçelerle şekillenmesi, insani yardım kuruluşlarının tarafsızlık, bağımsızlık gibi temel ilkeleri³⁵⁹ ile uyuşmasa da uluslararası sistemin güç örgüsü ile uyum içindedir. Gıda yardımlarının bir siyasi baskı aracı olarak kullanılmasını sistematik hale getiren ülke, uluslararası sistemin güce dayalı yapısına uygun olarak ABD'dir. Dış ülkelere yapılan gıda yardımlarının³⁶⁰ doğal afet ya da savaş gibi nedenlerle yapıldığı, ancak sürekli ve sistematik hale gelmesinin ardında, ABD'nin İDS sonrasında başlattığı FFP'nin bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu programın hukuki çerçevesini oluşturan 480 numaralı kanun ile ABD gıda yardımlarını sürekli hale getirmiş ve dış politika amaçlarına uygun şekilde kullanım yoluna gitmiştir.³⁶¹ Söz konusu program, uygulamaya konulduğu andan itibaren hem ABD'nin tarım politikasına hem de dış politika hedeflerine uygun olarak şekillenmiştir. FFP'nin öncelikli amaçlarından biri, Amerikan tarım ürünlerinin stok fazlasını eritmektir. Bu sebeple, programın bazı kuralları vardır: Program kapsamında hibe edilen ya da imtiyazlı bir şekilde verilen tarım ürünlerinin büyük kısmının Amerikan tarım ürünlerinden oluşması, bu ürünlerin Amerikan bandıralı gemiler tarafından taşınması zorunluluğu bunların başında gelmektedir.³⁶²

³⁵⁸ Milner ve Tingley, 2010: 200, 211, 226-228.

³⁵⁹ Gıda yardımları, genel olarak sosyal yardım veya insani yardım başlığı altında yer almaktadır. İnsani yardım, doğal ya da insan eliyle yaratılmış felaketler karşısında insan onurunu korumak, hayat kurtarmak veya çekilen acıları azaltmayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda, bu gibi istenmeyen durumları önlemek hedefini de içinde barındırmaktadır. İnsani yardım çalışmaları, Kızıllaç, Kızılay gibi kuruluşların benimsediğı ve BM Genel Kurulu tarafından da teyit edilen çeşitli insani standartlar ile belirlenmiş tarafsızlık, bağımsız olma gibi temel prensiplere göre yönetilmelidir. Bkz. Development Initiatives and Global Humanitarian Assistance, 2018: 56.

³⁶⁰ Rogers tarafından aktarılan Cochrane'ın "gıda yardımı" tanımı; gıda yardımının hem yardımı yapan hem de alan ülkeye uyum sürecinde zaman kazandıran ve köprü vazifesi üstlenen bir politika aracı olduğı yönündedir. Bkz. Aktaran Rogers, 1971: 235.

³⁶¹ Başkan Eisenhower 1954 yılında "Tarımsal Ticaret Kalkınma ve Yardım Yasasını" imzalamıştır. Eisenhower tarafından başlatılan FFP, iç, hukuki çerçevesini çizen bu kanundan dolayı Public Law 480 (PL 480) olarak da bilinmektedir. Bkz. Headley ve Peacock, 1970:1-5.

³⁶² Dış yardım program kurallarının yardımın verimliliğini arttıracak şekilde yeniden düzenlenmesi söz konusu olduğunda, Amerikan tarım üreticilerinin ve deniz nakliye şirketlerinin muhalefeti için bkz. Schnepf, "U.S. International Food Aid Programs: Background and Issues", CRS Reports, 14.09.2016, <https://sgp.fas.org/crs/misc/R41072.pdf>, (erişim tarihi: 02.02.2021).

FFP'nin dış yardımlar konusu içindeki önemi, yalnızca Amerikan gıda yardımını sistematik ve sürekli hale getirmesinden değil, ayrıca ahlaki bir tartışmaya da öncülük etmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla FFP, iç ve dış dinamiklerin bir bileşkesidir. Gıda yardımlarının, Amerikan tarım sektörünün stok fazlasını eritmenin dışında, Amerikan dış politikasında bir manivela, bir baskı aracı olarak görüldüğü ve dış politika hedeflerine ulaşmak için istifade edilebilecek bir alan olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu nedenle, ABD'nin daimî ikileminin su yüzüne çıktığı anlaşılmaktadır: Bu ikilem, Amerikan idealizminin etkisi ile gıdanın silah olarak kullanılması fikrinin yarattığı ahlaki kaygı³⁶³ ile amaçlara ulaşmayı mümkün kılacak ise gıdanın dış politikada silah olarak kullanılmasının pekâlâ mümkün olduğu fikri arasında yaşanan gelgittir. Realist ilkelere daha yakın olduğu görülen 1977 tarihli CIA değerlendirmesine göre; gıdanın isteğe bağlı (discretionary) dağıtımı, bir başka deyişle kime satıp kime satılmayacağına karar verilmesi, gıdanın uluslararası siyasi baskı aracı olarak kullanımı için fırsatlar barındırmaktadır. ABD'nin gıda belirsizliğinin olduğu bir dönemde, küresel pozisyonunu güçlendirmek maksadıyla bu aracı kullanması mümkündür. ABD'nin, gıdayı uluslararası politikada bir baskı aracı olarak kullanma isteği ve yeteneği olduğunu varsayılırsa; bunun bir baskı aracı olarak etkisi, bir dizi karışık unsurun etkileşimine bağlıdır. Yabancı ülkelerin gıda arzı ve ABD üretimine bağımlılıkları, zaman ve yere bağlı olarak değişmektedir. Bu durumda, ulusal liderlerin yüksek fiyatlara, kıtlığa, açlığa ve halktaki memnuniyetsizliğe yaklaşımı, ABD ithal ürünlerinin ne kadar gerekli ve vazgeçilmez olduğu hakkındaki kanılarını, dolayısıyla ülkenin gıda manivelasına vereceği tepkiyi de belirleyecektir. Gıda manivelası, ABD ihracatının sekteye uğraması halinde etkiye açık (vulnerable) ülkelere tamamen hassas (merely sensitive) ülkelere göre daha etkili olmaktadır. Örneğin, Afrika ve Güney Asya gibi bazı

³⁶³ USIA direktörü Murrow'un *"Bu ülkede gıdayı silah olarak kullanmamak gibi bir geleneğimiz var"* diyerek Vietnam'da kıtlık yaratmak için kimyasal kullanımına karşı çıkışı için bkz. US Department of State Office of the Historian, Foreign Relations of the US, 1961-1963, Volume II, Vietnam, 1962, Document 266, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v02/d266> (erişim tarihi:30.11.2021); Ayrıca, Hindî-Çin'e yapılan gıda yardımı için; *"Gıda üretiminde iç kısıtlamaları kaldırmak ve gıda yardım gemilerimizi göndermek suretiyle gıdayı siyasi bir araç olarak kullanmanın bizim politikamız olmadığını göstermiş olduk"* Bkz. Document 156, "Telegram 148311 From the Department of State to All Diplomatic and Consular Posts, June 24, 1975, 2048Z", US Department of State Office of the Historian, Foreign Relations of the US, 1969-1976, Volume E-14, Part 1, Documents on the UN, 1973-1976, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve14p1/d156>, (erişim tarihi: 30.11.2021); Ayrıca, Paarlberg, gıda yardımlarının dost olan ve dost olmayan ülkeler arasında ayırım yapılarak verilmesinde ahlaki sınırlamaların dışında, gıda gücünün dünya gıda sisteminin yanı sıra Amerikan ekonomik ve politik sisteminin özellikleri nedeniyle, uygulamada hayal kırıklığı yaratacak ve hasar verecek sonuçları olacağı kanısındadır. Bkz. Paarlberg, 1982: 26.

yerlerde, yetersiz beslenme, açlık ve hatta kıtlık ne olağanüstü bir olay olarak görülmektedir ne de siyasi olarak özellikle huzursuzluk yaratmaktadır. Bu tür ülkelerde, ABD menşeli gıdaya duyulan ihtiyacın iç veya dış politikada köklü değişikliklere yol açacak kadar elzem olması beklenmez. Ama daha az önemli görülen konularda, geçici siyasi duruş değişiklikleri veya belirli taktik uzlaşmazlıklar gibi, gıda manivelasının etkisi daha yüksek olacaktır. Ancak bu hallerde bile, ABD, gıda baskı aracının uygulandığı ülkedeki olası hoşnutsuzluğu dikkate almalıdır. Gıda manivelasının işe yararlığı, diğer ülkelerin karşı baskı manivelası getirip getiremeyeceğine de bağlıdır. Karşı manivela, söz konusu ülkenin; ABD'nin petrol gibi bağımlı olduğu kaynaklara, stratejik konumuna, siyasi eğilimine veya nükleer kulübün bir üyesi olup olmamasına, bölgesel ya da süper güç olma durumuna bağlı olarak değişecektir. Örneğin, bu ülkelerin ABD kararlarını etkilemek için terör yoluna başvurma olasılığı veya nükleer diplomasi kullanma ihtimali dikkate alınmalıdır.³⁶⁴ Dolayısıyla, eğer gıda silah olarak kullanılacaksa; bu, söz konusu toplumu ürkütmeden yapılmalıdır.³⁶⁵

ABD'nin temel gıda yardımı aracı olan FFP'ye bakıldığında iki başlık altında yürütüldüğü görülmektedir. Birinci başlık altında gıda uygun koşullarla satılırken, ikinci başlık altında gıda hükümetten hükümete veya Dünya Gıda Programı vasıtasıyla CARE ya da Katolik Yardım Kuruluşu (CRS) gibi gönüllü kuruluşlar vasıtasıyla dağıtılarak hibe edilmektedir. ABD, bu dış politika aracına zaman içinde kendi güvenlik veya siyasi çıkarları için, insani nedenlerle veya barışı sağlamak adına artan ölçüde başvurmuştur. PL 480 ile ürettiği pirincin çok büyük bir kısmını 1960'ların sonu ile 1970'lerin başında Asya'da stratejik konumda bulunan müttefiklerine yani Güney Vietnam, Kamboçya ve Güney Kore'ye siyasi bir ödül olarak gönderen ABD, FFP'yi Vietnam'da süregiden savaşa ise deyim

³⁶⁴ Bkz. Document 209, Paper Prepared in the Central Intelligence Agency, Washington, March 1, 1977, US Department of State Office of the Historian, Foreign Relations of the US, 1977-1980, Vol.II, Human Rights and Humanitarian Affairs, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v02/d209>, (erişim tarihi: 30.11.2021).

³⁶⁵ Psikolojik unsurlar, gıdanın baskı aracı olarak kullanımının önemli bir parçasıdır. Burada hassasiyetle ele alınması gereken husus, gıdanın bir baskı aracı olarak, toplumu uyandırmadan usulca kullanılmasını sağlamak ve kamuoyunun gerilmesine izin vermemektedir. Dolayısıyla, 1960'lı yıllarda Amerikan buğdayına ihtiyaç duyan Hint ve Pakistan hükümetleri merakta bırakılacak, ancak "ABD açlığı silah olarak kullanıyor" gibi toplumsal ayaklanmaları tetikleyebilecek ve ABD'yi suçlayabilecek bahanelere mahal verilmeyecektir. Çünkü ülke halklarının gıdanın baskı aracı olarak kullanıldığına inanması Amerikan etki alanı için gerçek bir gerileme anlamına gelecektir. Bkz. Document 203, Memorandum From Robert Komer of the National Security Staff to the President's Special Assistant for National Security Affairs (Bundy), Washington, September 13, 1965, US Department of State Office of the Historian, Foreign Relations of the US, 1964-1968, Volume XXV, South Asia, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v25/d203>, (erişim tarihi: 17.11.2021).

yerindeyse göbeğinden bağlamıştır. Nixon yönetimi, toplam PL 480 fonlarının yüzde 48'ini yani neredeyse yarısını Güney Vietnam ile Kamer Cumhuriyeti'ne ayırmıştır.³⁶⁶ Oysa bu esnada, Afrika ve Güney Asya'da artan açlık ve acil yiyecek ihtiyacı devam etmektedir. Shepherd, bazıları tarafından bu durumun kinayeli bir şekilde “Savaş için Gıda” olarak tanımlandığını ve kınandığını belirtmektedir. Nixon'dan sonra, ABD Başkanı Carter, yiyecek yardımını bir dış politika aracı olarak Mısır üzerinde kullanmıştır. Enver Sedat'ın Camp David görüşmeleri sonunda İsrail'le barış anlaşması imzalamasının ardından, Mısır'a yapılan Amerikan gıda yardımı hızlı bir şekilde artmıştır. Nijerya, 1970'li yıllarda Suudi Arabistan'ın ardından ABD'nin ikinci sıradaki petrol ihracatçısı konumuna yükseldiğinde, Nijerya'ya Amerikan ürünü pirinç yardımı ve satışı yükselmiştir. Gıda yardımının veya uygun koşullarda satışının politik sebeplerle belirlenmesine ilişkin bir örnek de Şili'den verilmektedir. Döviz rezervi biten ve gıda sıkıntısı yaşayan Şili'de Allende yönetiminin krediye dayalı buğday satışına ilişkin resmi talebinin ABD tarafından reddedilmesinin Allende yönetiminin düşmesine katkıda bulunduğu belirtilmektedir. Shepherd, yardımlardan sorumlu adını belirtmediği kıdemli bir yöneticinin “*Gıda yardımının asıl amacının açlık ve yoksulluk olduğunu düşünmek safça bir düşünme biçimidir. Ülkelere yalnızca insanlar açlıktan kıvrandıkları için yiyecek vermek oldukça zayıf bir sebep sayılır,*” şeklindeki beyanını aktarmaktadır.³⁶⁷

Gıda yardımlarının politik ilişkileri ölçen bir barometre işlevi üstlendiği durumlara en iyi örneklerden biri yukarıda da belirtildiği üzere Mısır'dır. 1955 yılından bu yana Mısır'a yönelik dış yardımlarda büyük pay sahibi olan ABD'nin bu durumu, Mısır hükümeti tarafından gıda yardımlarının bir tür siyasi ilişki barometresi olarak değerlendirilmesine yol açmıştır.³⁶⁸ Öyle ki, 1974 yılında Kahire'yi ziyaret eden ABD Tarım Bakanı Earl Butz'a atfen

³⁶⁶ FFP'nin bir özelliği de yıllık kongre tahsislerine dâhil edilmemesidir. Bu nedenle, Kongre ekonomik yardımları düşürünce PL 480 tahsisleri artırılmıştır. Bu tahsislerin yapılacağı ülkelere ise Amerikan Dışişleri Bakanlığı karar vermiştir. Kissinger'ın “dosta ödül, düşmana ceza” politikasının kazanan tarafında Güney Vietnam ve Kamboçya, kaybeden tarafında ise Şili vardır. Böylece “dost” ülkelerin fonlarının tamamını askeri amaçlar için harcamalarının yolu açılırken, Şili'de sosyalist Allende iktidardan düşene (ve askeri diktatör Pinochet iktidara gelene kadar) yapılan yardımlar kesilmiştir. Bkz. Engdahl, 2013:42-43.

³⁶⁷ Shepherd, 1985: 4-5.

³⁶⁸ Mısır'a yapılan ABD yardımlarının bir değerlendirmesi için bkz. Blue vd., 1983: 2-24; Koçtürk, Nasır dönemi örneğini vermektedir. Nasır'ın, ABD ile ilişkilerinin bozulması ve ABD tarafından yapılan buğday yardımının kesilmesi ile tehdit edilmesinin ardından düşüşünün hızlandığı kanısındadır. Bkz. Koçtürk, 1968a:55-56; Nasır döneminde Arap milliyetçiliği yükselişe geçmiş ve ülke kaynaklarının adil bir şekilde paylaşılması maksadıyla gıda, benzin gibi temel ürünlerin sübvansiyon edilmesi yani devlet eliyle desteklenerek fiyatlarının ucuz tutulması sağlanmıştır. Nasır'ın sübvansiyon sistemini değiştirmeye çalışan Enver Sedat'a karşı olduğu gibi,

şu sözler aktarılmaktadır: “Cebimde az bir miktar buğday ile Kahire’ye gittim. Beni orada kırmızı halı ile karşıladılar. Ben, yiyeceğin dilini konuşuyordum ve onlar anladılar.” ³⁶⁹

Mısır’ın yanı sıra Hindistan’da da Amerikan gıda yardımları önemli bir rol üstlenmiştir. Örneğin, Hindistan’ın Bihar eyaletinde yaşanan kıtlıkta önemli bir aktör, ABD hükümetidir. ABD Başkanı Johnson’ın talimatıyla, artan ölçüde merkezileşen ve siyasi nitelik kazanan PL 480 programının dağılımının yeniden mercek altına alınması Hindistan’da sorun yaratmıştır. Çünkü Hindistan, Bihar’ın buğday ihtiyacını karşılamak üzere PL 480 programı kapsamında yapılan yardımlara ihtiyaç duymaktadır ve bu nedenle yardımların bir an önce serbest bırakılmasını talep etmiştir. Başkan Johnson’ın ise Vietnam politikası nedeniyle Gandhi ve Hindistan hükümetine kızgın olduğu bilinmektedir. Bu nedenle Johnson, gıda yardımlarının serbest bırakılmasını Hindistan’ın Amerikan dış politika çıkarlarına ve Hint tarım politikasında değişiklik önerilerine karşılık verip vermemesine göre belirleyen bir politika benimsemiştir. ³⁷⁰ Paarlberg’e göre, Başkan Johnson’ın 1960’lı yıllarda Mısır ve Hindistan’dan diplomatik tavizler almak için gıda yardımını kullandığı bu politika sonucunda kısa vadede her iki ülkede de ABD’nin gıda yardımından ya da gıda ticaretinden rahatsızlık duyulmuştur. Bu nedenle, ABD’nin gıda gücünün hedefi haline gelen ülkelerin bu durumdan kaçınmak için ihracat kaynaklarını çeşitlendirmek veya kendi kendine yeterli hale getirmeye çalışmaları beklenmelidir. ³⁷¹

Mübarek hükümeti de 2008 yılında itibaren artan gıda fiyatları nedeniyle protestolarla karşılaşmıştır. Bu nedenle, Nil Devrimi’nde gıda fiyatları artışının rolünün büyük olduğu belirtilmektedir. Bkz. Diriöz, 2012: 84-87.

³⁶⁹ Akt. Dethier ve Funk, 1987: 22.

³⁷⁰ Hint tarımsal yapısının değişmesinde, Yeşil Devrim olarak bilinen ve Johnson’un kuvvetle bastırdığı Amerikan kaynaklı kimyasal gübre kullanımı önemli yer tutmuştur. Bkz. Brass, 1986: 253; Türk toplumunun gıda tüketim tercihlerinin değiştirilmesinde de PL 480 programının etkisi bulunmaktadır. 1950’li yılların ortalarına doğru PL 480 çerçevesinde Türkiye’ye Amerikan yardımı olarak gönderilen süttozu ilkokul çocuklarına dağıtılmış, 1960’lı yılların başlarında soya üretiminde dünya birincisi olan ve ürünlerine pazar bulmak kaygısı içinde olan ABD margarin üretimini özendirerek Türk halkı geleneksel zeytinyağı kullanımından uzaklaştırılmıştır. Bkz. Koçtürk, 2019: 30, 33-34, 58, 61, 99,103; Koçtürk, 1968a: 109; Koçtürk, 1968b: 81.

³⁷¹ Paarlberg, 1982: 34.; Paarlberg’in bu tespitinde haklılık payı yüksektir. Ülkeler, gıda konusunda güvenilir kaynaklar bulamadıklarında kendi kendine yeterlilik sağlama veya kaynak çeşitlendirme yoluna gitmektedirler. Örneğin, 1970’li yıllarda dünya piyasasında gıda fiyatlarının yükselmesi üzerine ABD iç piyasasındaki fiyat artışlarını dengelemek için Japonya’ya soya fasulyesi ihracatını durdurmuştur. Bu durum karşısında Japonya Brezilya’ya yönelmiştir. Arz talep dengesi bir süre sonra düzeldiğinde, Amerikalı çiftçiler yetiştirdikleri soya fasulyelerini satmak için Japon pazarını eski yerinde bulamamışlardır. Çünkü Brezilya Japonya için daha ucuz bir kaynak olmuştur. Bkz. Nye ve Welch, 2015: 352-353.

Gıda, özellikle kıtlık ve açlık döneminde, stratejik bir kaynak olduğunu sürekli olarak göstermiştir. Örneğin, 1984 yılında dost olmayan bir politik rejime sahip olduğu düşünülen Etiyopya, Sudan'dan daha fazla yardıma ihtiyaç duymasına karşın çok daha azını elde etmiştir.³⁷² 1998 ve 2000 yılları arasında on binlerce insanın hayatına mal olan ve iki kel adamın bir tarak için kavga etmesine benzetilen Eritre ve Etiyopya arasındaki çatışmada, en etkili donör ülke olan İngiltere diğer Avrupa ülkelerinin de Etiyopya'ya yardımı durdurmalarına öncülük etmiştir. Bu nedenle, Etiyopya hükümetleri, donör ülkenin siyasi tercihlerine dayanan kalkınma yardımları ile insani yardımlar arasına belirli bir çizgi çekmeye çalışmışlardır. Açlıktan kaynaklı geniş çaplı ölümler ise iki Etiyopya hükümetinin altını kazıyarak sonunda çökmelerine neden olmuştur. Etiyopya Başbakanı Meles Zelawi, batılı donör ülkelerin sürekli olarak siyasi tercihlerini Etiyopya üzerine dayatmaya çalıştıklarını belirtmektedir.³⁷³ Ancak Zenawi döneminde, Etiyopya'nın güvenilir bir Amerikan müttefiki olması ve Amerikan askeri dronlarına ev sahipliği yapması yıllar içinde yüzlerce milyon dolar yardım almasını da sağlamıştır.³⁷⁴

Açlık ve kıtlık dönemlerinde stratejik bir kaynak olan gıdayı kötüye kullanan bir kesim sürekli olarak mevcudiyetini korumaktadır. Açlığın, gücü elinde tutanların veya vekillerinin siyasi konumunu güçlendirecek ve onların lehine işleyecek şekilde bilinçli (kasıtlı) bir politika olarak kullanıldığı fikri David Keen tarafından ortaya atılmıştır. Keen, 1983-1989 yılları arasında açlığın Sudan yönetici sınıfı tarafından muhalifleri bastırmak için siyasi bir silah olarak kullanıldığını belirtmiştir.³⁷⁵

³⁷² Cutler, kıtlık karşısında BM ve diğer hükümetler arası ilgili kuruluşların tutumunu sorumluluktan kaçmak olarak nitelendirmiştir. Örneğin, BM Gıda ve Tarım Örgütü 24 Afrika ülkesinde 500 milyon insanı etkileyen bir açlıktan bahsetmektedir. Ama derhal yardıma ihtiyacı olan bu bölgelere odaklanmakta başarısız olmuştur. Bkz. Cutler, 1991: 176-177; Etiyopya'da hükümetin ayrılıkçılara karşı mücadele stratejisinde de gıda başrol oynamıştır. Bkz. Gill, 2010: 45; 1983-86 yılları arasındaki açlık ve kıtlıkta mücadelede, Etiyopya hükümetinin kötü politikaları, yani gıda güvencesine kavuşmaktan çok siyasi ajandaya odaklanması nedeniyle iyi bir sınav verdiği söylenemez. Bkz. Keller, 1992: 623.

³⁷³ İngiliz politikacı Clare Short, İngiltere'de hiç kimsenin, silah harcamalarına ayırdığı miktar her yıl artan bir ülkeye uzun dönemli yardım yapılması gerektiğine inanmadığını belirtmiştir. Etiyopya başbakanı Meles Zenawi ise karşılık olarak egemenliklerini korumak için dolu bir mideyi bekleyemeyeceklerini söylemiştir. Bkz. Gill, 2010: 198, 264-265.

³⁷⁴ "Ethiopian PM Meles Zenawi dies after illness", *BBC News*, 21.08.2012, <https://www.bbc.com/news/world-africa-19328356>, (erişim tarihi: 04.11.2021).

³⁷⁵ Örneğin, 1987 yılında Sudan'da tüccarlar kalpsiz olarak tasvir edilmişlerdir. Çünkü Darfur'un köylerinde hububatı uygun fiyatla satmayı veya ödemenin uzun vadeye yayılmasını reddetmişlerdir. Bu nedenle, pek çok tüccarın depoları aç halk tarafından yağmalanmıştır. Bkz. Bush, 1996: 171.

Gıdanın stratejik bir kaynak olarak silaha dönüşmesi gıda yardımlarının ulaştırılması konusunda da sorunlara yol açmaktadır. Örneğin, Dünya Gıda Programı'nın verilerine göre, Yemen'deki insani yardım çalışanları aç insanlara ulaşmakta zorluk çekmektedir. Yardım konvoylarının önü kesilmekte, yerel yetkililer gıda dağıtımına müdahale etmeye çalışmaktadır. Bu nedenle, yardım çalışanları günlük yaşamlarında Yemen'deki çatışma ve güvensizlik ortamına maruz kalırken, en büyük zorluğun yine de silahlardan değil, iş birliğine yanaşmayan ve engel çıkaran Hutsi liderlerden kaynaklandığını belirtmektedirler. Bu nedenle, Hutsi liderlerin kontrolünde olan bölgelere yardımların durdurulması dahi gündeme gelmiştir. Diğer taraftan, yolsuzluk iddiaları gıda yardımlarının ayrı bir boyutunu oluşturmaktadır. Örneğin, Hutsi Eğitim Bakanı ile ilişkilendirilen yerel bir kuruluş sahtekârlık ile suçlanmıştır³⁷⁶. Buna göre, insani gıda yardımları Sana'da yerel pazarda satılmaktadır. Bu durumun aç insanların ağzından yemek çalmak anlamına geldiği belirtilmektedir. 2014 yılında başlayan Yemen'deki karışıklık BM tarafından dünyanın en büyük insani krizi olarak görülmektedir. Yemen'de 3,3 milyon insan yerinden edilmiş ve 24,1 milyon insan yani nüfusun üçte ikisinden fazlası yardıma ihtiyaç duyar hale gelmiştir.³⁷⁷ 2020 yılı itibariyle Yemen dünyanın gıda güvenliği açısından en yoksul ülkelerinden biridir ve kronik bir şekilde halen gıda yardımlarına ihtiyaç duymaktadır.³⁷⁸

BM, 2019 yılında yaklaşık 132 milyon insanın yani her yetmiş insandan birinin yardıma muhtaç olduğunu belirtmiştir. BM verilerine göre, 2015 ve 2017 yılları arasında gıda krizi yaşayan insan sayısı yarıdan fazla artarak 51 ülkede 124 milyona ulaşmıştır. İklim değişikliği de şüphesiz bu duruma katkıda bulunmaktadır. BM' ye göre 25 ülke kuraklık, tropik siklonlar ve sel riskiyle karşı karşıyadır.³⁷⁹ Latin Amerika ve Karayipler bölgesinde yiyeceği kalmayan veya bir ya da daha fazla gün hiç yemek yemeden yaşamaya çalışan insan sayısı 2020 yılında yüzde 14 oranına ulaşmıştır. Bu hiç yemeği kalmayan veya birden fazla

³⁷⁶ Yalnızca yerel yetkililerin değil BM yetkililerinin de yardımları hortumlamakla suçlandığı yolsuzluk soruşturmaları bulunmaktadır. Bkz. Acemoğlu ve Robinson, 2017: 428.

³⁷⁷ "UN Warns Food Aid to Yemen Could Be Suspended", *Al Jazeera*, 20.05.2019, <https://www.aljazeera.com/news/2019/5/20/un-warns-food-aid-to-yemen-could-be-suspended>, (erişim tarihi: 04.11.2021).

³⁷⁸ EIU: 2021: 13, 38-39.

³⁷⁹ Cumming-Bruce, "Nearly 132 Million People Will Need Aid, UN Says in 2019 Appeal", *The New York Times*, 04.12.2018, <https://www.nytimes.com/2018/12/04/world/un-aid-relief.html>, (erişim tarihi: 04.11.2021).

gün aç kalmak zorunda kalan insan sayısının 2014 yılında 47,6 milyon insan iken 2020 yılında toplam 92,8 milyon insan olduğu anlamına gelmektedir.³⁸⁰

Gerçekleri verilerle ortaya koyan tüm bu araştırmalara karşın, gıda krizlerine yönelik adım atılmıyor ya da atılamıyor olması absürt uygulamalarla kendini göstermektedir. Örneğin, milyonlarca Ruandalı günlük bir poundun (1,28 dolar) altında kazanırken ve ülke büyük oranda yardıma muhtaçken, 2018 yılında Arsenal futbol kulübünün sponsoru Ruanda olmuştur. Açıklamaya göre, bu karar, Ruanda turizmini desteklemek için alınmıştır.³⁸¹ Oysa, Ruanda'da kişi başına düşen milli gelirin 754 dolar olması nedeniyle Arsenal'in bir yıllık sponsorluk ücreti, ülkedeki 17241 kişinin bir yıl boyunca çalışması ile ancak kazanılabilmektedir.³⁸²

Gıda yardımı sistemini meşgul eden bir başka konu ise sağlıklı gıdaya erişimdir. Kıtlık ve açlık ya da fakirlik nedeniyle, gıda politikaları zaman zaman yalnızca gıdaya erişimi sağlamakla bile fazlasıyla meşgul olduğundan, sağlıklı gıdaya erişim konusu göz ardı edilebilmektedir. Dış yardımlar konusunda olduğu gibi bu konuda da farklı iki yaklaşım bulunmaktadır. Bazıları düşük fiyatlı gıdaya erişimin, bahse konu gıda besleyici olmaktan uzak ve fakir nitelikte olsa da önemli olduğunu öne sürerken, diğer bir kesim sağlıklı gıdaya erişimin arttırılması gerektiği kanısındadır.³⁸³

Sağlıklı gıdaya erişim konusu ise hacmi giderek artan işlenmiş gıdalar kadar genetiği değiştirilmiş ürünlere ilişkin bir tartışmayı da gündeme taşımaktadır. Kuraklık, sel ve kötü politikalar nedeniyle, 2002 yılında Afrika'nın güneyinde altı ülkede on dört milyon insanı etkileyen gıda krizinin yaşandığı dönemde, ABD'nin Dünya Gıda Programı çerçevesinde Afrika ülkelerine vermek istediği genetiği değiştirilmiş mısır hem ABD'nin hem de gıda yardımı sisteminin ağır bir eleştiri bombardımanı altında kalmasına yol açmıştır. Genetiği değiştirilmiş mısırı, bazı Afrika ülkeleri kabul eder ve bazıları da çekimser kalırken, kriz esnasında üç milyon aç insana ev sahipliği yapan Zambiya, zehir addettiği bu gıdaları hiçbir koşul altında kabul etmeyeceğini belirtmiştir. ABD, Amerikan biyoteknoloji şirketlerinin faydasına olmak üzere Afrika'daki gıda krizini manipüle etmekle ve elinde kalan stok fazlası

³⁸⁰ "New UN Report: Hunger In Latin America and the Caribbean Rose By 13.8 Million People In Just One Year", 30.11.2021, <https://www.fao.org/newsroom/detail/new-un-report-hunger-in-latin-america-and-the-caribbean-rose-by-13.8-million-people-in-just-one-year/en>, (erişim tarihi:30.11.2021).

³⁸¹ Page ve Pande, 2018:188-189; Ayrıca bkz. Britton ve Cullen, "Arsenal sponsored by... Rwanda?", *CNN Sport*, 13.08.2018, <https://edition.cnn.com/2018/08/13/football/arsenal-rwanda-deal-premier-league-spt-intl/index.html>, (erişim tarihi: 05.11.2021).

³⁸² "Afrika ülkesi Ruanda, Arsenal'a sponsor oldu", *Hürriyet*, 25.05.2018.

³⁸³ Dimitri ve Rogus, 2014: 25.

ürünleri satmak için BM'yi alet etmekle suçlanırken, BM gıda kuruluşu da Amerikan ticari çıkarlarından yana tavır almakla suçlanmıştır. Bu dönemde, gıda yardımının AB'nin çoğunlukla yaptığı gibi nakit para vasıtasıyla yapılması yerine yalnızca Amerika'da yetiştirilen genetiği değiştirilmiş mısır ile yapılmasının, Amerikan çiftçilerine yapılan ilave bir gizli sübvansiyon niteliği taşıdığı belirtilmiştir.³⁸⁴ Dolayısıyla, açlıkla karşılaşan ülkeler genetiği değiştirilmiş gıdaları kabul etmeli midir sorusu ardında başka soruları getirmiştir.

Sonuç olarak, gıda yardımları, insan eliyle veya doğal yollarla oluşan açlık, kıtlık gibi afet durumlarında veya fakirliğin arttığı ekonomik kriz dönemlerinde, gıdanın stratejik kaynak niteliğinin ön plana çıkması nedeniyle özellikle önem taşımaktadır. Gıda yardımlarının siyasi kararlara dayanılarak yapılıyor olması, pek çok sorunu beraberinde getirmektedir. En çok ihtiyaç duyan kitledense en çok rağbet gören politik yönetim gıda yardımının sahibi olmaktadır. Diğer taraftan, donör ülkelerin dış politika amaçlarına uygun olarak şekillenen yardımlar, alıcı ülke politikalarının yanı sıra alıcı toplumun kendisini de donör ülke çıkarlarını rahatsız etmeyecek uysal bir kalıba dönüştürmeye çabalamaktadır. Bu çerçevede, kültürel emperyalizm toplumu tek bir tüketim kültürü içine hapsederken, gıda yardımları vasıtasıyla da donör ülkenin uygun bulduğu yol ve şekilde, alıcı toplumun gıdadan faydalanmasına izin verilmektedir. Ulusal çıkarların şirket çıkarları ile giderek benzeşir hale gelmesi gıda yardımları konusunda da kendisini göstermektedir. Biyoteknoloji şirketlerinin artan güç ve hâkimiyeti, gıda yardımlarının yeni teknoloji üretimi gıdaları içerecek şekilde dönüştürülmesini dayatmaktadır. Ancak bu durum, aynı zamanda, toplumun da dönüşümünü gerektirmektedir. Dolayısıyla, önümüzdeki yüzyıl gıdanın öneminin hayatın her alanında genleşerek yayılmasına şahitlik edeceği bir döneme işaret etmektedir.

2.3. Tarımda Kapitalizmin Yayılması: Gıda Sisteminin Genleşmesi

Gıdanın insan hayatındaki önemi tartışılmazdır. Yalnızca biyolojik bir ihtiyaç olarak değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel hayatın bir parçası olarak da gıda önem taşımaktadır.

³⁸⁴ Zambiya'daki açlığa ilişkin olarak; Bill ve Melinda Gates Vakfı tarafından desteklenen haberinde, Rory Carroll, 2002 yılının Temmuz ayında gönderilen ancak zehir olarak değerlendirildiği için dağıtılmayan tonlarca mısır varken köylülerin aç olduğundan bahsetmiştir. Haberde, yetmiş bir yaşındaki aç bir köylü ile arasındaki diyaloga yer verilmiştir. Buna göre, köylü genetiği değiştirilmiş mısır yardımından haberdardır ve zehir olduğu söylenmesine karşın önüne konmuş olsa yiyeceğini belirtmiştir. Bkz. Carroll, "Zambians Starve As Food Aid Lies Rejected", *The Guardian*, 17.10.2002; Ayrıca, bkz. Vidal, "US Damping Unsold GM Food on Africa", *The Guardian*, 07.10.2002.

Bir adım ötesinde ise ekonomik ve siyasi sistem içindeki rolü önümüze çıkmaktadır. Gıdanın bu bahsedilen alanların her birinde ön plana çıkması uluslararası ekonomik ve siyasi sistemin almakta olduğu şekilde yakından ilgilidir. Küreselleşmenin tüm dünyayı ele geçirmesi ve kapitalizmin teknolojinin de yardımıyla gıda üretimi alanına sıçraması aslında çoğu eski olan olguların değişik elbiselerle yeniden karşımıza çıkmasına sebep olduğu gibi yepyeni kavramlar ve sorunlara da kapı açmaktadır. Denilebilir ki, gıda sistemi genişlerken hayatımızın her alanına nüfuz etmektedir. Bu genişleme; kimi zaman gıda üretimi için toprak kiralınması veya satın alınmasıyla, kimi zaman kârlarını azamiye çıkarmak isteyen uluslararası şirketler aracılığıyla, kimi zaman gıda ürünlerinin enerji sağlamak maksadıyla üretilmesiyle, kimi zaman bu üretim sürecinin yarattığı çevre tahribatıyla ya da bazen en basit haliyle açıklıkla mücadele eden insan resimleriyle karşımıza çıkmaktadır.

2.3.1. Toprak Gaspı

Daniel ve Mittal tarafından toprak gaspı (land grabbing), geniş toprak alanlarının gıda güvenliğini sağlamış daha zengin uluslar ve özel yatırımcılar tarafından çoğunlukla fakir, gelişmekte olan ülkelere ihracat maksatlı ürün yetiştirmek için satın alınması veya kiralınması olarak tanımlanmıştır. Bu tür yatırımların uzun süredir finansman yetersizliği çeken yerel tarımı destekleyebilecek potansiyeline karşın, diğer boyutları yani yerel halk ve çevre üzerindeki olumsuz etkileri endişe kaynağıdır. Bu nedenle, bazı kuruluşlar ve sivil toplum örgütleri tarafından büyük çaplı toprak yatırımları toprak gaspı olarak adlandırılmak suretiyle söz konusu olgunun negatif özellikleri vurgulanmaktadır.³⁸⁵ Toprak gaspının bir başka tanımı ise tarımsal alanların endüstriyel tarım için (gıda, biyoyakıt veya diğer tarımsal üretim) büyük çaplı toprak edinimleri nedeniyle yerli nüfus tarafından kaybedilmesidir. Bu tür toprak edinimlerinin çoğu 10.000 hektardan, birkaçı da 500.000 hektardan fazladır. Toprak edinimleri, satın alma, kiralama veya uzun süreli sözleşmeli çiftçilik gibi çeşitli şekillerde gerçekleştirilebilir.³⁸⁶

Toprak edinimi/toprak gaspına yönelik iki yaklaşım bulunmaktadır. Bu yaklaşımların ilki, köylü yapının terkedilerek tarım pazarının ancak genetik mühendislik ve yüksek teknoloji ile ulaşılabilecek yüksek yoğunluklu bir tarıma dönüştürülmesini önermektedir. Bu yaklaşımın ayrılmaz parçası ise yabancı yatırımlardır. İkinci yaklaşım ise, Bretton Woods'dan sonra gelişen neoliberal gelişmelere bir tepki olarak doğan ve egemenlikten yana olan

³⁸⁵Daniel ve Mittal, 2009: 1.

³⁸⁶Merian Research ve CRBM, 2010: 5.

yaklaşımıdır. İlk yaklaşıma tezat olarak, gıda egemenliği yaklaşımı, köylü yapının muhafaza edilmesini ve korunmasını talep etmektedir. Bu görüşe göre, insanlar kendi koşullarına ve ihtiyaçlarına uygun kendi tarım politikalarını belirleme hakkına sahiptir.³⁸⁷

1980'lerden bu yana faaliyet gösteren bir sivil toplum kuruluşu olan GRAIN tarafından "toprak gaspı" olarak nitelenen bu toprak edinimleri, genellikle küresel mali, gıda ve enerji krizleri ile tetiklenen fırsatları yakalamaya çalışan hükümet destekli özel sektörün öncülüğünde gerçekleştirilmektedir. Toprak gaspının belli başlı özellikleri; doğru düzgün bir karşılık almaksızın büyük ölçekte yerinden edilen fakir yerli halk ile yerel çevrenin endüstriyel tarım ve biyoyakıt üretimi amacıyla tahrip edilmesidir. Dolayısıyla, toprak gaspını engellemek üzere çalışan kuruluşlar tarafından, toprak gaspına karşı yürütülen mücadelenin; iklim tartışmaları, gıda egemenliği, yerli halkların hakları, sosyal ve çevresel adalet ile doğrudan ilişkili olduğu öne sürülmektedir. Modern "toprak gaspı"³⁸⁸ üzerine yapılan araştırmaların kökeni GRAIN'in 2008 yılında yayımladığı rapora dayandırılmaktadır. GRAIN böylece hem söz konusu terimi tanıtmış hem de toprak gaspı üzerine ilk istatistikleri yayımlayan kuruluş olmuştur.³⁸⁹

Diğer taraftan, Dünya Bankası gibi söz konusu olguya olumlu yaklaşanlar da vardır. Dünya Bankası, toprak yatırımlarının; tarımsal yatırımlar ile iş sahalarının yaratılmasını sağlamasının yanında, gıda güvenliği olmayan ev sahibi ülkelerin gıda kaynaklarına erişimine yardımcı olarak durumu herkes için kazan- kazan haline getirmeyi amaçladığını belirtmektedir.³⁹⁰

Ancak, Dünya Bankası ve diğer bazı kuruluşların Batı modeli büyük ölçekli tarım işletmelerini genişletmek ve güçlendirmek istediklerine dair eleştiriler bulunmaktadır.

³⁸⁷ Oehm, 2015:471-472.

³⁸⁸ Tarihte; İskoçya'da koyun yetiştirmek için yerel köylünün yerinden edildiği, kolonyal zamanlarda çay ekimi için Hindistan veya Sri Lanka'da toprakların ele geçirildiği, Avrupalılar tarafından kolonyalizmin erken dönemlerinde Karayiplerin ve Kuzeydoğu Brezilya'nın şeker kamışı ekimi ve şeker fabrikalarının kurulması maksadıyla kullanıldığı bilinmektedir. Bkz. GRAIN, Martinez-Alier vd., 2014: 80.

³⁸⁹ GRAIN, Martinez-Alier vd., 2014: 6-8.

³⁹⁰ Merian Research&CRBM, 2010: 5; GRAIN, Martinez-Alier vd.'ne göre, herkesin kazandığı "kazan-kazan" retoriği bu olgu için tartışmalı durumdadır. Çünkü toprak gaspları, üretici ev sahibi ülkenin gıda güvenliğini tehlikeye atmaktadır. Bkz. GRAIN, Martinez-Alier vd., 2014:16; Kazan-kazan tartışması için ayrıca bkz. Parulkar, 2011: 108; Paradoksal olarak çoğu ev sahibi üretici ülke ya net gıda ithalatçısıdır veya gıda yardımı almaktadır. Örneğin, Etiyopya Dünya Gıda Programından 116 milyon dolarlık gıda yardımı alırken, diğer taraftan Suudi Arabistan Etiyopya topraklarında tahıl üretimi için Etiyopya'ya 100 milyon dolar ödemektedir. Bkz. Kugelman ve Levenstein, 2009: 10.

Yaşanan toprak avının temelinde de bu amacın yattığı belirtilmektedir.³⁹¹ Dünya Bankası, bu amacı gerçekleştirmek için iki yardımcı kuruluşunu, Uluslararası Finans Kurumu (International Finance Corporation-IFC) ile Yabancı Yatırımlar Danışmanlık Hizmetini (Foreign Investment Advisory Service-FIAS) kullanmaktadır. Her iki kuruluş da özellikle Afrika ülkelerinde yabancı yatırımcıların toprak edinimine yardımcı olmaktadır. Ancak, örneğin Mozambik gibi toprağa devletin sahip olduğu ülkelerde resmi bir süreç yoktur. Bu nedenle, toprak edinilen bu tür ülkelerdeki mevcut durum IFC tarafından istem dışı olarak teşvik edilmektedir. Yani, Dünya Bankası aslında yerinden edilme, fakirleştirme ve gıda güvensizliği olgularını ortadan kaldırmaya yardım etmek yerine bu uygulamalara cesaret vermektedir.³⁹²

Toprak gaspı ile ilgili olarak yaratılan mitlerden birinin (dünyada kullanım fazlası toprak olduğu ve bu toprakların yatırımlar vasıtasıyla gelişmekte olan ülkeler için gelir ve istihdama çevrilebileceği) özellikle Dünya Bankası tarafından devam ettirildiği iddia edilmektedir. Bu görüşe göre, dünya çapında büyük çaplı yatırımların hedefi haline gelen alanlar kâğıt üzerinde boş, âtıl veya kalitesi bozulmuş, uç, büyük ölçüde ıssız, kullanılmayan, verimsiz gibi olumsuz sıfatlarla tanımlanmaktadır. Dünya Bankası ise potansiyel olarak 445 milyon-1,7 milyar hektar aralığında tarıma uygun hale getirilebilecek toprak rezervinden bahsederek bu mitin desteklenmesinde kilit rol oynamaktadır.³⁹³

Bu nedenlerle, toprak edinimlerini yeni kolonyalizm olarak tanımlayan ve eskinin devamı şeklinde görenler vardır. Örneğin, dönemin FAO Başkanı Jacques Diouf (1994-2011) bazı projeleri “*neo-kolonyal*” olarak tanımlamıştır.³⁹⁴ Benzer şekilde GRAIN, toprak gaspının yeni bir olgu olmadığını belirtmiştir. GRAIN, Kolombo’nun Amerika’yı “*keşfetmesi*” sonunda yaşanan demografik yıkım ve yerli halkın kovulması ile kolonyal güçlerin Yeni Zelanda’da Maori topraklarını ve Güney Afrika’da Zulu topraklarını ele geçirmelerini

³⁹¹ GRAIN, Martinez-Alier vd., 2014: 47.

³⁹² IFC ile FIAS, özel sektörün gelişmesini sağlamak için kredi imkânı yaratmaya, yatırımcı şirketler için vergi indirimi ve sigorta hizmeti sağlamaya, yatırımcı firma için su hakkı elde edilmesine yardımcı olmaktadır. Ancak, toprak edinilen ülkelerin zayıf resmi süreçlere sahip olması yapılan anlaşmanın özelliklerini ve şeffaflığını sorgulanır hale getirmektedir. Dünya Bankası ekonomisti Deininger, bu anlaşmalardaki şeffaflık ihtiyacını kabul etmiş ve uyum kanunlarını bu tür şüpheli/karanlık anlaşmaları engellemek için yeniden gözden geçirdiklerini belirtmiştir. Bkz. Parulkar, 2011:109-110.

³⁹³ TNI Agrarian Justice Programme: 2013, 4, <https://www.tni.org/files/download/landgrabbingprimer-feb2013.pdf>, (erişim tarihi: 05.11.2021).

³⁹⁴ Harrigan, 2011-5: 38.

hatırlatmıştır. GRAIN'e göre, bu çok şiddetli süreç bugün de fazlasıyla canlıdır.³⁹⁵ Parulkar, yerli hakları savunucusu Nyikaw Ochalla'nın bu uygulamayı dâhili kolonyalizm (internal colonialism) uygulaması olarak gördüğünü belirtmektedir; çünkü kolonyal dönemde büyük güçler dünyayı bölerler ve isteklerine göre toprak ve doğal kaynaklara el koyarlarken, bu kez yabancı yatırımcılara toprak sağlamak için devletin bizzat kendisi kendi vatandaşlarını gasp ederek suç ortaklığına girmektedir.³⁹⁶

Büyük ölçekli toprak satın alımı, gıda fiyatlarında 2007-2008 yıllarında yaşanan artış ve mali krizden bu yana yatırımcılar ve devletler tarafından, batılı zengin iş adamları veya kurumlarından ziyade yerel ve bölgesel aktörler eliyle yapılmaktadır. Marion Dixon'a göre neokolonyalizme ilişkin bu gelişmelerde yeni olan, küresel yönetim kuruluşlarının varlığı ve verdiği destektir. Küresel yönetim kurumları ile ittifak içinde bu tür mali sermayeler, hayati kaynaklar üzerinde daha büyük kontrole sahip olmaktadır. Örneğin, Mısırlı Citadel Capital, 1990'lı yılların başlarında görülen özelleştirme ve liberalleşme politikaları sonucunda ortaya çıkan ve tarımsal gıda ürünleri (agro-food) sektörünün tek elde toplanmasına yönelik çabalarda aktif rolü olan bir finans şirketidir. Söz konusu şirket, Doğu ve Kuzey Afrika'da verimli tarım arazileri üzerinde kiralama hakları elde etmiştir. 2005 yılında iç savaşın sona ermesinden hemen sonra, 2007-2008 krizini izleyen dönemde, toprak avcılarının öncelikli hedefi haline gelen Güney Sudan'da, Citadel Capital'e ait çiftlikte Güney Sudan ordusu için temel yiyecek maddeleri üretilmesi planlanmıştır. Ayrıca, BM Gıda Programı kapsamında imzalanan kârlı sözleşmeler için de üretim yapılacaktır. Dünya Bankası ve Afrika Kalkınma Bankası gibi diğer finansal kuruluşlar Citadel Capital'in "yeşil" yatırımlarının önemli yatırım ortaklarıdır. Yatırımcılar ve küresel kuruluşlar arasındaki ortaklıklar, temel kaynaklar ve bireysel refahın dağıtım rotaları üzerinde daha büyük bir kontrol sergilemektedirler. Bu şekilde, Citadel Capital gibi şirketler kısa dönemli çıkar peşinde koşan özel fon şirketi (private equity firm) olmaktan çıkmakta ve uzun soluklu yatırım bankalarına dönüşmektedirler. Bu değişim, aynı zamanda, devam eden kronikleşmiş bir gıda yoksunluğu beklentisini açığa çıkarmaktadır; çünkü bu gibi firmalar sürekli olarak Dünya Gıda Programı ile olan kontratını yenilemekte ve bölgeye gıda yardımı göndermektedir. Firmalar, bölgesel olarak pazar payını arttırmaya ve diğer yatırımcılar da bölgedeki kazanımlarını geliştirmeye

³⁹⁵ GRAIN, Martinez-Alier vd., 2014: 10.

³⁹⁶ Parulkar, 2011: 107.

ve genişletmeye çalıştıkça tarım-gıda sistemi şirketler tarafından tek elde toplanmaya başlanmaktadır.³⁹⁷

Toprak edinimlerine bakıldığında, en belirgin özelliklerden birinin yatırımcılar ile ev sahibi ülke arasında eşit olmayan ilişki olduğu görülmektedir. Pek çok yatırımcı, müreffeh ülke hükümetlerinden veya köklü/oturmuş ulus aşırı şirketlerden oluşmaktadır. Bunun tam aksi olarak, ev sahibi ülkelerin rejimleri anti demokratik ve istikrarsızdır.³⁹⁸ Bir başka deyişle, toprak gaspında bir bileşim söz konusudur; güçsüz siyasi kurumlar, rüşvetin yaygın olması, hesap verilebilirlik anlayışının bulunmaması ve yoksul halk bu bileşimin parçalarıdır.

Toprak edinimlerine ilişkin sağlıklı verilerin elde edilmesi ise en güç alanlardan birini oluşturmaktadır. Küresel bir toprak kayıt sistemi olmadığından ve yapılan anlaşmalar genellikle kapalı kapılar ardında nihayetlenildiğinden, çoğunlukla da mevcut zayıf sistemi aldatarak işlem yapıldığından (örneğin aracı bir yerel şirket üzerine toprak alınarak) toprak anlaşmalarına dair verileri toplamak meşakkatli bir iş olarak ortaya çıkmaktadır. Yine de bazı verilerden söz etmek mümkündür. Örneğin, Anseeuw, Land Matrix tarafından yayınlanan raporda, dünya çapında yapılan 1217 anlaşma ile bu anlaşmalara konu olan ve gelişmekte olan ülkelerde bulunan 83,2 milyon hektar topraktan bahsedildiğini belirtmiştir. Bu alan, tüm AB ülkelerindeki tarım alanının neredeyse yarısına eşittir.³⁹⁹ Mahnaz Malik ise yüz seksen üç

³⁹⁷ Dixon, "South-South Land Grabbing: What the Case of Egypt and Southern Neighbours Reveals", *Pambazuka News*, 04.12.2013, <https://www.pambazuka.org/land-environment/south-south-land-grabbing-what-case-egypt-and-southern-neighbours-reveals>, (erişim tarihi: 05.11.2021)

³⁹⁸ Prášková, 2012:7; Toprak edinimleri konusunda Avrupa'da da belirgin bir örüntü vardır. İtalya, Norveç, Almanya, Danimarka, İngiltere ve Fransa tarım alanında en büyük yatırımcılardır. Hükümetler arası yapılan ikili yatırım anlaşmalarıyla, yatırımcı ülkelerin çıkarlarının hukuki olarak korunması sağlanmakta, ev sahibi ülkenin politika alanı ve yerel toplulukların gücü ise azaltılmaktadır. Örneğin, anlaşmalara konulan istikrar hükümleri ile (stabilization clauses) yatırımcı ülke, yatırım projesinin süresi boyunca ev sahibi ülkenin kanun değişikliklerinden muaf tutulmaktadır. Meğerki yatırımcı ülke, ev sahibi ülkede, çiftçi tarımının desteklenmesi gibi adil olmayan muamele veya doğrudan olmayan bir kamulaştırma ile karşılaşarsa, ev sahibi ülkenin bu tip düzenlemelerine karşı, uluslararası tahkime başvurabilmektedir. Ayrıca, İngiltere, İsveç, Danimarka, Finlandiya, İsveç ve Fransa'dan şirketler toprak istiflerini Doğu Avrupa'da yapmışlardır. Özellikle humuslu topraklar olarak bilinen RF ve Ukrayna hedefte yer almıştır. Örneğin, İngiliz firması Landkom 2008-2009 yıllarında Ukrayna'dan 100.000 hektarın üzerinde toprak kiralamıştır. İsveçli Black Earth Farming, Rusya merkezli Agroinvest'e yatırım yaparak Rus tarım alanlarında 300.000 hektardan fazla bir alanda kontrol sahibi olmuştur. Bkz. "The European Union and the Global Land Grab", https://www.tni.org/files/download/european_union_and_the_global_land_grab-a5.pdf, (erişim tarihi: 03.11.2021)

³⁹⁹ Anseeuw vd., 2012: 3,16,19; Yabancı kuruluşlar toprak edinimine ilişkin farklı stratejiler izlemektedirler. Örneğin Brezilya'da, Brezilyalılar tarafından kontrol edilen şirketler vasıtasıyla toprak satın alma yoluna

ülkede üç binden fazla ikili anlaşmadan bahsetmektedir. Söz konusu alan seksen milyon hektarın üzerindedir.⁴⁰⁰

Toprak gaspı, Afrika kıtası boyunca özellikle Sudan ve Uganda’da, Asya’da Pakistan ve Kamboçya’da, Güney Amerika’nın Paraguay ve Brezilya dâhil olmak üzere bazı kesimlerinde, ayrıca Rusya, Ukrayna ve Gürcistan’da görülmektedir. Toprak gaspının yaşandığı ülkelerin bazıları açlıkla mücadele etmesine rağmen yabancı yatırımcıları çekecek kadar verimli topraklara sahiptirler. Artan gıda tüketimi ve özellikle Avrupa’da biyoyakıtların teşvik edilmesi endüstriyel mono kültürlerin artmasına neden olmuştur. Palmiye yağı için büyüyen pazar, şirketlerin ekim alanları kurmak üzere Afrika ve Asya’nın tropikal alanlarında toprak satın almalarına yol açmıştır. Benzer şekilde soya üretimi güney Amerika’da artmış, Hindistan, Endonezya ve bir dizi Afrika ülkesinde toprak hint fıstığı (jatropha) üretimi için ele geçirilmiştir.⁴⁰¹

Önceki dönem ile şimdiki küresel tarım alanları akınıni ayıran üç faktör bulunmaktadır. Bunların ilki, toprak gaspının alanı ve büyüklüğüdür. İkincisi, biyoekonominin gelişmesi ile ortaya çıkan yeni fırsatlardır. Sonuncu unsur ise, toprak gaspının şirketler gibi yeni aktörleri ve onların kâr etme istekleridir. Bu nedenle, yatırımcılar Asya, Afrika, Latin Amerika ve Doğu Avrupa’da tarım alanlarının kontrolünü alabilmek için uğraşmaktadırlar. En başlarda, yani 2008’in ilk aylarında gıda güvenliğini sağlamak maksadıyla bu toprakların alındığından bahsedilmiştir.⁴⁰² Bu nedenle, uluslararası ticarete bağlı kalmaksızın nüfuslarını doyurmak için, ekilebilir arazi bakmak üzere Körfez ülkelerinin yetkilileri tüm dünyayı gezmeye başlamışlardır. Koreliler, Libyalılar, Mısırlılar ve diğerleri de onları izlemiştir. Bu görüşmelerin çoğunda üst düzey hükümet yetkilileri doğrudan müdahil olmuş, yeni siyasi, ekonomik ve mali iş birliği paketleri, tarım alanları anlaşmaları merkezde olacak şekilde ele alınmıştır. Temmuz 2008’e doğru tüm dünyada mali krizin derinleşmesi ile toprak avına çıkanlara hedge fonları, özel yatırım fonları, yatırım bankaları ve benzerlerinden

gitmektedirler. Bu tür dolaylı toprak edinimleri resmi istatistiklere yansımamaktadır. İsveç/Fin selüloz kâğıt girişimcisi Stora Enso’nun yasal olmayan yollarla Brezilya’nın güneyinde toprak satın alımı bu duruma bir örnektir. GRAIN, Martinez-Alier vd, 2014: 47; Ayrıca bkz. FoE Uganda, 2012: 9.

⁴⁰⁰ Bkz. Hughes, Scoones ve Saturnino, “Small-scale Farmers Increasingly At Risk from 'Global Land Grabbing', *TNI*, 20.04.2011, <https://www.cetri.be/Small-scale-farmers-increasingly?lang=fr>, (erişim tarihi: 06.11.2021).

⁴⁰¹ FoE Uganda, 2012: 10.

⁴⁰² Gıda güvenliğini sağlamak isteyen ve petrol zengini olmalarına karşın ekilebilir arazi açısından şanslı olmayan Ortadoğu ülkeleri, yabancı ülkelerde uygun nitelikli toprakların peşine düşmüşlerdir. Büyük miktarlarda gıda ithal eden bu ülkeler, özellikle toprak zengini olarak görülen Asya ve Afrika’daki ülkelerle kiralama anlaşmaları yapmaktadırlar. Bkz. Sevilla, 2011: 55-56.

oluşan başka yatırımcı gruplar eklenmiştir.⁴⁰³ Bu grubun, gıda güvenliği ile ilgili herhangi bir endişesi bulunmamaktadır; yalnızca artan dünya nüfusu, gıda fiyatlarının zaman içinde yüksek bir seyir izleyeceği öngörüsü gibi sebeplerle para kazanabilecekleri bir alan fark etmişlerdir. Küçük bir teknolojik yatırım ve yönetim becerisi ile portföylerini çeşitlendirebilmekte hem hasattan hem de topraktan garantili kazançlar elde etmekte ve enflasyona karşı da kendilerini koruyabilmektedirler.⁴⁰⁴ Bu tarımsal fonlar, Afrika, Latin Amerika, Doğu Avrupa ve Rusya’da toprak satın almakta veya kiralamaktadır. Büyük miktarlardaki topraklar üzerinde kontrol sağlayan özel yatırım fonlarını inceleyen bir araştırmada; bu fonların genellikle İngiltere’de kayıtlı oldukları, ama bazılarının Cayman Adaları, Kanal Adaları ya da İngiliz Virgin Adaları gibi vergi cennetlerinde (offshore) kayıtlı olduğu görülmüştür.⁴⁰⁵ Her ne kadar Suudi Arabistan, Çin veya Güney Kore gibi devletler üzerinde ilgi yoğunlaşsa da bu ülkelerin hükümetleri yalnızca anlaşmaları kolaylaştırmakta ama özel şirketler toprağın kontrolünü elde etmektedir. Özel şirketlerin, asıl ilgi alanları da hükümetlerinki ile kesinlikle aynı değildir.⁴⁰⁶

Toprak ve toprağa ait doğal kaynaklar, Avrupalı devletler ve şirketler için sermaye birikiminin yeni sınırı olarak tanımlanmıştır. Avrupa emeklilik fonları, küresel tarım alanlarına büyük yatırımlar yapmışlardır. İtalyan devletinin yüzde otuz hissesine sahip olduğu İtalyan enerji devi ENI, Kongo Cumhuriyeti’nde 70.000 hektarlık bir alanı kapsayan çok büyük bir projeyle biyoyakıt üretmeyi planlamıştır. ENI, hali hazırda tarım için kullanılmayan bu alanı kalkındırmayı amaçladığını belirtmiştir. Bu anlaşmalar, sıklıkla yararlı ekonomik yatırımlar olarak sunulsa da köylülerin, balıkçıların, yerli halkın var olan ekonomik, sosyal haklarının ve ekolojik faaliyetlerin zedelenmesini içermektedir.⁴⁰⁷

⁴⁰³ Muazzam büyüklükte bir sermaye, doğrudan çiftçilik ve toprak kazanımlarına hem özel sektör hem de hükümetler tarafından aktarılmaktadır. Özel sektör; bankaları, yatırım kuruluşlarını, özel fonları, emeklilik ve hedge fonlarını içerirken, “hükümet” kategorisi; bakanlıklar, devlet girişimleri, kamu refah fonları ve hükümet kuruluşları olabilmektedir. Cotula, toprak anlaşmalarının yalnızca özel sektör öncülüğünde gerçekleştirilebildiği gibi, bazen hükümetler tarafından desteklendiğini, ayrıca hükümetler arası düzenlemelere de konu olabildiğini belirtmektedir. Bkz. GRAIN, Martinez-Alier vd, 2014:10.

⁴⁰⁴ Bu nedenle, özel yatırım fonları küresel kapitalizmin yeni kralları olarak adlandırılmaktadır. Merian Research ve CRBM, 2010: 3.

⁴⁰⁵ Merian Research ve CRBM, 2010: 4-5.

⁴⁰⁶ GRAIN, Martinez-Alier vd, 2014: 11.

⁴⁰⁷ “The European Union and the Global Land Grab”, https://www.tni.org/files/download/european_union_and_the_global_land_grab-a5.pdf, (erişim tarihi: 03.11.2021); Toprak avına yatırım yapan Avrupa kaynaklı kuruluşlara yönelik yapılan bir araştırmada; GRAIN internet sitesinde toprak sahibi olarak görünen fonlar, şirketler vb. otuz kuruluş arasından temsil kabiliyetine en

Uluslararası Toprak Koalisyonu (International Land Coalition/ILC)) tarafından Mart 2015 tarihi itibarıyla AB’de büyük çaplı toprak anlaşmalarının toplamda 166,359 hektara ulaştığı tespit edilmiştir. Başta Almanya olmak üzere pek çok gelişmiş Avrupa ülkesinin Litvanya, Romanya ve Bulgaristan’da⁴⁰⁸ gibi ülkelerde gıda ürünü, biyoyakıt üretmek vb. amaçlarla toprak yatırımları bulunmaktadır. Örneğin, Romanya’da yabancı mülkiyetindeki tarım topraklarına ilişkin resmi bir istatistik verisi bulunmamaktadır. Ancak, çeşitli kaynaklardan edinilen bilgilere göre tarım topraklarının yüzde on kadarı AB dışından yabancı yatırımcıların elindedir. Yüzde yirmi veya otuz kadarı da AB dışından yatırımcılar tarafından kontrol edilmektedir. Romanya’nın Timis bölgesinde, toplam tarım arazisinin üçte birini oluşturan yaklaşık 150.000 hektarlık bir tarım alanı İtalyan menşei şirketler tarafından ekilip biçilmektedir. 2005 ve 2009 yılları arasında buradaki toprak el değiştirmeleri üç katından fazla artmıştır. Bulgaristan’da Romanya’ya benzer şekilde yabancı mülkiyetli tarım alanlarına ilişkin resmi bir bilgi bulunmamaktadır. Macaristan’da ise resmi kaynaklar toprak gaspını istatistiki açıdan önemsenebilecek seviyede göstermektedir. 2005 ve 2006 yılları arasında yabancılar toplam toprak satış işlemlerinin yüzde 0,2’sinden azını gerçekleştirmişlerdir. Ancak, bu resmi rakamlar “cep anlaşmaları” (pocket contracts) denilen toprak alımı üzerindeki yasal kısıtlamaları aşmak üzere oluşturulmuş üstü kapalı anlaşmaları dikkate almamıştır. Cep anlaşmalarında, toprak sahibi kâğıt üzerinde Macar olarak gözükmekte, ama

çok sahip olduğu değerlendirilenler mercek altına alınmıştır. Her bir kuruluş için bir profil oluşturulmuş ve ana hissedarları, kuruluş tarihleri, varlıkları, ana yatırımcıları, çıkar sahaları, mali kazançları ele alınmıştır. İncelenen kuruluşlar arasında yer alan, örneğin, Actis Capital LLP London tarım ve orman sektöründe faaliyet göstermekte ve yüzde 40’ı İngiliz hükümeti tarafından kontrol edilmektedir. Actis Capital’in yatırım yaptığı Grai Bulk Handlers Limited Şirketi ise Kenya’da tahıl üretimini tek elde toplamaya çalışarak tahıl fiyatlarını arttırmakla itham edilmiştir. Benzer şekilde, Agro Terra Ltd Dublin Arjantin’de ya toprak satın almakta ya da kiralamaktadır. Latin Amerika’da toprağa yatırım yapan Altima Partners LLP London ise IFC’nin yani aslında Dünya Bankası’nın yakın desteği ile kurulmuştur. Bu kuruluş, gıda ürünleri ile toprak ticaretine yatırım yapmakta, biyoyakıt üretimini arttırmak için tahıl yerine yağ tohumu üretiminin ikamesini finanse etmektedir. Bkz. Merian Research ve CRBM, 2010: 9; Benzer şekilde, Avrupa bankaları, emeklilik fonları ve özel yatırım fonları Malezyalı palm yağı üreticisi devi Sime Darby’e 450 milyon avrodan fazla mali yatırımda bulunmuşlardır. Sime Darby şirketi, çevresel tahribat ve Liberya’nın ulusal düzenlemelerini ihlalden sorumlu tutulmaktadır. Liberya hükümeti ile 311.187 hektarlık bir arazide palm yağı üretmek üzere 63 yıllık kiralama sözleşmesi imzalayan Sime Darby’e yatırım yapanlar arasında Norveç emeklilik fonu, İngiltere merkezli Schroder yatırımcılık, Hollanda fonu PfZW bulunmaktadır. Bkz. “European Investments Assist Land Grabs in Liberia”, *FofEI*, 24.06.2013, <http://www.foei.org/press/archieve-by-year/press-2013/european-investments-assist-land-grabs-in-liberia>, (erişim tarihi: 06.11.2021).

⁴⁰⁸ Örneğin, Sofia Ceres Agrigrowth Investment Fund adlı yatırım fonunun ana hissedarları arasında Avusturyalı banka grubu Raiffeisen Centrobank yer almaktadır. Bkz. Merian Research ve CRBM, 2010: 9.

uygulamada toprak sahipliği yabancıya ait olmaktadır. Bu anlaşmalar göz önüne alındığında yabancı kişilerin veya şirketlerin 2008’de sahip olduğu 400.000 hektarlık tarım alanının 2013 yılında bir milyon hektara ulaştığı tahmin edilmektedir. Söz konusu sözleşmelerin yasal olduğu varsayımı ile bu gibi kişi veya kuruluşların Macaristan’ın AB’ye girdiği tarihten bu yana faydalandıkları ulusal veya AB sübvansiyonları yaklaşık olarak 1,1-1,8 milyon avro değerindedir. Polonya’daki resmi istatistikler tıpkı Macaristan’daki gibi toprak gaspını kısmen önemsiz göstermektedir. 1999-2005 tarihleri arasında yabancılara satın aldıkları topraklar 1400 hektar ile yüzde birden azdır. Ancak yerel çiftçilere göre, her ne kadar Polonya’nın AB’ye üyelik kurallarına geçiş süreci içerisinde Mayıs 2016’ya kadar yabancılara toprak satışı yasaklanmış olsa da Batı Pomerania ilinde 200.000 hektardan fazla bir alan Alman, Danimarkalı, İngiliz ve Hollandalı yatırımcılar tarafından satın alınmıştır. Bu “aptal/saf (dummy)” satıcı veya “ikame (substitute)” satıcı olarak adlandırılan yöntem ile olmuştur. Sınırlı bir ihale yapmak için yasal gereklilikleri karşılayan genellikle küçük ölçekli Polonyalı çiftçiler yabancı şirketler tarafından toprağı satın almak üzere kiralanmakta ve satış işlemi sonrasında kontrol yabancı şirkete verilmektedir.⁴⁰⁹ Çek Cumhuriyeti’nde ise çiftçiler özellikle 2011 yılında yerel toprakların gaspından konuşmaya başlamışlardır; çünkü hükümet bu tarihte yabancılara toprak alımına müsaade eden değişikliği onaylamıştır. Söz konusu değişiklik 2004 yılında AB ile varılan anlaşma gereği geçiş döneminde Çek Cumhuriyeti’nde yabancılara toprak alımını yasaklayan yedi yıllık yasağı kaldırmıştır.⁴¹⁰ Yine ILC tarafından hazırlanan ve 2019-2021 yıllarını kapsayan raporda Avrupa’daki çiftliklerin yalnızca yüzde üçünün AB tarım alanlarının yarısından fazlasını ekip biçtiğini göstermiştir. Dünya tarım alanlarının ise yüzde yetmişi hâlihazırda şirket gıda zincirine eklenmiş durumdadır.⁴¹¹

Yeni çok merkezli küresel gıda rejimi, Avrupa’da büyük tarım şirketlerinin dünyanın dört bir yanından sermaye akını ile faaliyet göstermesine olanak sağlamaktadır. Bulgar tarım sektörü Çin, Kuveyt, Katar, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve İsrail’den doğrudan yabancı yatırımı almaktadır. 2011 yılında Romanya’da faaliyet gösteren 100 tarımsal şirket Lübnan, İtalya, Litvanya, Danimarka, Hollanda, Fransa, ABD, İngiltere, Portekiz, İspanya ve Avusturya ile bağlantılıdır. Bu tarım şirketlerinin büyüklükleri öncekilerle kıyaslanamayacak şekilde devasadır. Örneğin, Romanya’daki en büyük çiftlik

⁴⁰⁹ Kay vd., 2015: 18-20.

⁴¹⁰ Prášková, 2012:12.

⁴¹¹ ILC, 2021:55.

Marisa Group adlı Lübnanlılara ait 65.000 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Kendi limanı ve kesimevi ile tahıl ve et ihracatını çoğunlukla Ortadoğu ve Doğu Afrika'ya yapmaktadır.⁴¹²

BM Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) gibi uluslararası kuruluşlar, büyük oranda şeffaf olmayan bu tür doğrudan yabancı yatırımlarla bağlantılı olarak, uzun dönemli olumsuz kalkınma etkileri hakkındaki endişelerini belirtmiştir.⁴¹³ 2012 yılı Asya Toprak Forumunda, söz konusu endişeler ve toprak gaspına yönelik eleştiriler Pakistan örneği üzerinden dile getirilmiştir. Pakistan'da 1990'lı yılların sonlarında Benazir Butto hükümeti şirket (kurumsal) tarımcılığını endüstri olarak ilan etmiş ve on dokuz çok uluslu şirkete bu dönemde onay vermiştir. 2001-2002 yıllarında General Müşerref hükümeti geçirdikleri kanun (ordinance) ile yatırımcılara yüklü teşvikler ve hatırı sayılır vergi indirimleri sağlamıştır. Dönemin Federal Yatırım Bakanı 100.000 kişilik güvenlik gücünün tüm bu yatırımları korumak üzere görevlendirileceğini dahi beyan etmiştir. Çeşitli Ortadoğu ülkelerinde görüşmeleri müteakip, ticaret fuarları yapılmıştır. 2009 yılında ise Zardari hükümeti başlangıçta bir milyon ve sonra ilave altı milyon dönüm toprağı 50 veya 99 yıl için kiralamayı önermiştir. Tek taraflı olarak alınan bu hükümet kararları, Najma Sadeque'e göre, Dünya Bankası ya da yan kuruluşları vasıtasıyla alınmaktadır. Örneğin, 2009 yılında Kanadalı bir biyoyakıt şirketi ile 150.000 dönüm için yapılan mutabakat zaptı basına yansımıştır. Katar ve Bahreyn ile kamuoyunun gözünden uzakta görüşmeler yapılmıştır. Ortadoğulu yatırım firması Abraaj Capital'in 2009 yılında Mirani barajı yakınında 200.000 dönüm toprak için mutabakat zaptı imzaladığını bildiren, BAE ve Abraaj'dan yatırımcıların 800.000 dönüm toprağı tarımsal üretim için aldıklarını yazan Ortadoğu basını olmuştur. Yerel huzursuzluğu azaltmak için anlaşma "kurumsal sosyal sorumluluk paketi" içermiştir. Söz konusu sorumluluk paketi bedava yerel hastaneler ve okullar ile 12 milyon avro değerinde, her ne kadar satın alınan toprakların yeri bilinmese de Abraaj ile devletin ortaklaşa yapacakları bir sulama sistemi vaat etmektedir. Dolayısıyla, Najma Sadeque'a göre demokratik ve halkın yanında bir hükümet iktidara gelmedikçe yüksek bir toprak gaspı riski bulunmaktadır.⁴¹⁴

Benzer bir örnek, Liberya'daki toprak gaspı nedeni ile eleştiri okları altında kalan Malezya merkezli Sime Darby şirketi için söz konusudur. 2009 yılında altmış üç yıllık bir kiralama anlaşmasını Liberya hükümeti ile imzalayan şirket yaklaşık 760 bin dönümlük bir alanda palmiye yağı ekim alanları kurmaya başlamıştır. Liberya kanunlarına aykırı olarak,

⁴¹² Kay vd., 2015: 22.

⁴¹³ Merian Research ve CRBM, 2010: 4.

⁴¹⁴ Sadeque, "The Global and Local Land-Grab", *The Express Tribune*, 30.10.2012, <http://tribune.com.pk/story/457897/the-global-and-local-land-grab>, (erişim tarihi: 06.11.2021).

rekabetçi bir ihale süreci olmaksızın Sime Darby şirketine toprakların verilmiş olması en büyük eleştiri nedeni olmuştur. Liberya kanunlarına göre, kamu arazileri elli yıldan daha fazla bir süre için kiralanamamaktadır. Eleştiri oklarının ucundaki şirketin Avrupalı finansörleri arasında en büyük hissedar olarak Norveç Hükümeti Emeklilik Fonu, İngiliz yatırımcılar, Hollanda emeklilik fonu PfZWve Alman Deutsche Bankası bulunmaktadır.⁴¹⁵

Toprak avına katılan çok fazla sayıdaki finansal araç (hedge fonları, karşılıklı fonlar, limited şirketler, gayrimenkul yatırım fonları vb.) sürdürülebilirlik, sosyal sorumluluk yatırımları, etnik finansal destek sağlama gibi kavramlara sarılmaktadırlar.⁴¹⁶ Söz konusu toprak avında, yatırımcıların oluşturulan kamuoyu baskısı ile vazgeçme yoluna gittikleri de görülmüştür. Bu durum, özellikle Avrupa şirketlerinde daha görünür haldedir. İnsan hakları ihlallerine yönelik aleyhlerine yürütülen kampanyalar sonucunda yatırımcılar para yatırmaktan vazgeçmekte ve çekilmektedirler.⁴¹⁷

IFPRI (International Food Policy Research Institute) tarafından medyada yer alan haberlerden derlenen bilgiler, Suudi Arabistan, Katar, Bahreyn, Ürdün, BAE gibi ülkelerin denizaşırı toprak yatırımlarını gözler önüne sermiştir. IFPRI'ye göre, uluslar ötesi niteliğinden ötürü uluslararası hukuk, hükümet politikaları, sivil toplumun müdahil olması, medya ve yerel

⁴¹⁵ “Sime Darby and Land Grabs in Liberia”, *FoEE, FoE ve SDI Liberia*, https://www.foei.org/wp-content/uploads/2014/03/Factsheet_Sime_Darby_Liberia.pdf, (erişim tarihi: 06.11.2021)

⁴¹⁶ Örneğin, Sterling Knight Danışmanlık Şirketi, kendisini “etik yatırımlar” ve “çevresel, insani ve biyoçeşitlilik faydalara sahip çevreci proje tasarlayıcısı” olarak sunan Silva Tree Panama SA adlı diğer bir firma ile bağlantılı gözükmektedir. Ancak, her iki firma da Avrupa sosyal yatırım çevre forumlarının ya da çevreci koalisyonlarının bilinen üyeleri arasında yer almamaktadırlar. Bkz. Merian Research ve CRBM, 2010: 6-7.

⁴¹⁷ İsveç'te Swedwatch, WWF-Sweden gibi gruplar SEKAB adlı firmanın Tanzanya'daki toprak gaspının başarısızlığa uğramasında rol oynayan gruplar arasında anılmaktadırlar. SEKAB firmasının yüzde yetmişinin belediye mülkiyetinde, yüzde otuzunun ise EcoDevelopment adlı özel bir mülkiyete ait olması nedeniyle söz konusu firma doğrudan İsveçli vergi mükelleflerine ve yerel hissedarlara karşı sorumlu tutulmaktadır. Avrupalı şirketler, Avrupa Biyoyakıt direktifinin ortaya koyduğu operasyonel ve sürdürülebilirlik standartlarını sağlamak zorundadırlar. Bkz. GRAIN, Martinez-Alier vd, 2014: 68-69; Avrupalı şirketler yatırımlarında RSPO kıstaslarını veya BM prensiplerini dikkate almak zorundadırlar. RSPO (Roundtable on Sustainable Palm Oil) kıstasları, palmiye fidanlıklarının sürdürülebilirliğinin sağlanarak yağmur ormanlarının korunmasını amaçlamaktadır. Carrefour, Mark&Spencer, Tesco, Unilever, Colgate-Palmolive, Procter&Gamble, Nestle, Cargill gibi şirketler 2015 yılına kadar tüm ürünlerinde sadece sertifikalı palmiye yağı kullanacaklarını taahhüt etmişlerdir. BM Prensiplerine ilişkin olarak ise, örneğin, Sime Darby şirketinde 25 milyon avroluk yatırımı bulunan Hollandalı PfZW, yatırımda bulunacağı şirketler için BM prensiplerini kullanmakta, sorumlu yatırımcılıktan bahsetmekte ve şirketlerin insan ve çevreyi yatırımlarında dikkate almasını istemektedir. Bkz. “Sime Darby and Land Grabs in Liberia”, *FoEE, FoE ve SDI Liberia*, https://www.foei.org/wp-content/uploads/2014/03/Factsheet_Sime_Darby_Liberia.pdf, (erişim tarihi: 06.11.2021)

topluluklar gibi bir dizi bileşimden oluşan bu konuda, anlaşmaların iyi müzakere edilmesi, uygulamaların sürdürülebilir olması ve elde edilecek faydanın paylaşılması uzun vadede yatırımcılar, ev sahibi ülkeler ve yerel halkın çıkarıdır.⁴¹⁸

Bayer CropScience ve Sygenta destekli hazırlanan bir araştırma raporunda, dünya ekonomisindeki küreselleşmenin tarımı es geçmediği, tam tersine ulusal tarım ve ticaret politikalarının uluslararası karşılıklı bağımlılık içinde işlemesine yol açtığı belirtilmiştir. Araştırmaya göre, hızla artan gıda ihtiyacının karşılanması ya AB'nin kendi içinde veya dünyanın başka bir yerinde ekim yapılan alanların büyütülmesi ya da hâlihazırda ekilen topraklardaki verimliliğin artırılması ile mümkündür. Tarım alanlarının toprak ticaretine konu olmasına ilişkin ise etkileyici rakamlar bulunmaktadır; üçüncü ülkelerde, mevcut durumda işgal edilmiş alanlar 34,9 milyon hektar olup bu miktar neredeyse tüm Almanya'nın toprak büyüklüğüne eşittir. Rapor, dünya genelinde uzun süreli verimliliği muhafaza etmenin yolunun kamu tarımsal araştırmalarının yeniden artırılması ve özel araştırma yatırımlarının da köstek olmaktan ziyade destekleneceği bir politika ortamı yaratmakla mümkün olacağını savunmuştur.⁴¹⁹

Köprünün diğer yakasında ise toprak gaspını önlemek için başlangıç noktası olarak kamu yatırımlarının yeniden canlandırılması ve küçük ölçekli çiftçiliğin desteklenmesi çözüm yolu olarak önerilmiştir. Neoliberalizmle devlet yönetimindeki tarımsal yatırımlar kurutulmuş ve küçük ölçekli çiftçilere yapılan yatırımlar o denli küçülmüştür ki görünmez hale gelmiştir. Bu nedenle, küçük ölçekli tarım teşvik edilirken devlet yatırımları da yeniden canlandırılmalıdır. Ancak bu şekilde sistematik bir değişiklik yapılabileceği ve toprak gaspının önlenilebileceği öngörülmüştür.⁴²⁰ FAO ise doğrudan toprak satın alımı veya kiralanması yerine yerel çiftçiler ile yapılacak ortak yatırımları teşvik etmektedir.⁴²¹

⁴¹⁸ Von Braun ve Meinzen-Dick, 2009: 2-4.

⁴¹⁹ Von Witzke ve Noleppa, 2013: 1,4,12,18.

⁴²⁰ TNI, 2013:18; Toprak edinimlerinin neden olduğu yerli halk göçü her zaman gönüllü değildir. Hatta toprak gaspının en önemli özelliklerinden biri, yerli halkın topraklarından zorla koparılmasıdır. Bazen yerli halk kelimenin tam anlamıyla çatışmanın ortasında kalabilmektedir. Örneğin, 26 Ekim 2011 tarihinde, Senegal'in kuzeyinde bulunan Fanaye köyünde, hükümet tarafından biyoyakıt üretiminde kullanılmak üzere tatlı patates ve ayçiçeği yetiştirmek isteyen İtalyan bir iş adamına verilen 20.000 hektarın üzerindeki arazinin tam ortasında kalan topraklarının ellerinden alınmasına engel olmaya çalışan çiftçilerden biri ölmüş, yirmi biri ise yaralanmıştır. Bkz. GRAIN, Martinez-Alier vd, 2014: 7; Ayrıca bkz. Plumer, "Why Wall Street Investors and Chinese Firms are Buying Farmland All Over the World", Vox, 20.11.2014, <https://www.vox.com/2014/11/20/7254883/farmland-trade-land-grab>, (erişim tarihi: 08.11.2021).

⁴²¹ Harrigan, Dünya Bankası'nın da toprak satın almak veya kiralamak yerine gıdayı üretmek, nakletmek ve gıdayı depolamak üzere yerel altyapı ve teknoloji yatırımlarını önerdiğini, sözleşmeli çiftçilik ve kırsal altyapı

Yeni toprak gaspı dalgasının bir diğer önemli etkisi büyük şirket girişimciliği ile bağlantılı olarak kırsal göç sürecini hızlandırmış oluşudur.⁴²² Ancak, ilerleme kaydedilen konular da yok değildir. Örneğin, Liberya'daki anlaşmalar, yatırımcıların istihdam yaratma ve yerel üreticilerle iş birliği konusundaki sorumluluklarını belirlemiştir. Ayrıca, Liberya sözleşmeleri parlamento tarafından onaylanmakta ve internet erişimine açık bulunmaktadır. Mali ise uluslararası sosyal ve çevre standartlarının karşılanmasını talep etmektedir.⁴²³

Toprak gaspını önlemeye yönelik olarak uluslararası ceza hukuku alanında da olumlu adımlar gözlenmektedir. Toprak gaspı, Hollanda'nın Lahey şehrinde bulunan ve Roma Statüsü ile kurularak 2002 yılında faaliyete geçen Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM) tarafından da dikkate alınmaya başlamıştır. Ancak toprak gaspının uluslararası ceza hukukunda dikkate alınabilmesi için Mahkemenin görevli olduğu soykırım, insanlığa karşı suçlar veya savaş suçları ile ilişkilendirilebilmesi gerekmektedir.⁴²⁴ Kamboçya'da refah ve güç peşinde olan hükümet ve askeri yetkililerini de içeren ülke yöneticilerinin 2002 yılından bu yana toprak gaspı yoluyla 350.000 kişinin yerinden edilmesiyle neden oldukları geniş hak ihlallerinin UCM önüne gelmesi bu ilişkinin kurulabileceğini göstermiştir.⁴²⁵

Sonuç olarak, toprak gaspı, gıda kaynaklı endüstrinin büyümesinin ve yeni alanlara doğru yayılmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü gıda üretimi kaynaklı endüstri, büyük bir kazanç kapısı yaratmıştır.⁴²⁶ Örneğin, ABD'de yaşanan emlak krizi sonrasında yatırım yapacak yer arayan fonlar için somut, elle tutulabilir olarak değerlendirilen tahıl

yatırımları vasıtasıyla gıda güvenliği alanında ilerleme sağlanabileceğini ifade ettiğini belirtmektedir. Bkz. Harrigan, 2011: 38.

⁴²² 2010 ila 2012 yılları arasında AB tarımında 4,8 milyon tam zamanlı iş yok olup gitmiştir. Aile tarımına göre emek gereksinimi daha asgari düzeyde seyreden büyük şirket girişimciliğine bir örnek olarak, Batı Romanya'da faaliyet gösteren Emiliana West Rom şirketi gösterilebilir. Söz konusu şirket, 11.000 hektarda yalnızca 99 kişi için iş imkânı üretebilmiştir. Benzer şekilde, Romanya'nın Cluj bölgesinde 12.000 hektarda faaliyet gösteren Transivia şirketinde yalnızca 12 işçi traktör sürmek, gözetlemek ve malzemenin teknik bakımını sağlamak gibi işler için istihdam edilmiştir. Bkz. Kay vd., 2015: 45; kırlardan kentlere göçe neden olan bu gibi gelişmeler Aysu'ya göre "küresel şirketlerin prize takılmış hükümet politikalarıyla" gerçekleşmektedir. Bkz. Aysu, 2015: 19.

⁴²³ Prášková, 2012: 12.

⁴²⁴ Toprak gaspının, UCM önüne gelmesi, Kamboçya'da geniş bir halk kitlesinin zorla tehciri neticesinde olmuştur. Toprak gaspı, akademisyenler, hukukçular veya Sivil Toplum Kuruluşları (STK) tarafından kullanılmasına karşın hukuki bir terim olarak henüz yer bulmadığından uluslararası ceza hukuku alanına girip girmediği tartışması vardır. Bkz. Oehm, 2015: 471-473.

⁴²⁵ Vidal ve Bowcott, "ICC Widens Remit to Include Environmental Destruction Cases", *The Guardian*, 15.09.2016.

⁴²⁶ Tokalak, 2014: 21-22.

ürünleri cazibe merkezi haline gelmiştir.⁴²⁷ Toprak son kertede, gerçekten en güvenli ve kârlı olan yatırım biçimi olarak görülmüştür.⁴²⁸ Bu da küresel ölçekte hız kazanan büyük toprak satın alımlarına veya kiralamalarına yol açmıştır.⁴²⁹

Margulis ve arkadaşlarına göre ise resim biraz daha büyüktür. Onlara göre, toprak gaspı kolonyal dönemden pek çok konuda farklılık gösterdiğinden ayrı bir tarihi olgu olarak yerini almaktadır. Bu sefer ki toprak avı, amaçları, çerçevesi, katılımcıları gibi birçok unsurda yeni bir çerçeve oluşturmaktadır. Kalkınma, yatırım, gıda güvenliği gibi birbirinden farklı konular bu olgu çerçevesinde birbiriyle kesişmektedir. Bu dönemin en önemli özelliği, çok merkezli bir güç tanımının şekilleniyor olmasıdır. Yeni çok merkezli gücün küresel ölçekli ve gıda, enerji, iklim ve finansal konulardaki çoklu krizleri küresel üretim ve tüketimin değişen karakterini göstermektedir. Karşımızda artık iç içe geçmiş küresel bir gıda ve enerji kompleksi bulunmaktadır.⁴³⁰

Toprak gaspı, bu yapı içerisinde, yeni oyuncuların da katılımıyla çok-merkezlilik özelliğini daha da fazla taşıyan bir güç biçimlenmesinin parçası olarak belirmektedir. Çoklu yeni güç biçimlenmesi, insanları yerinden ederek topraksızlaştırmasının yanında toprağın metalaştırılmasına da öncülük ederek hangi ürün yetiştirilecek ve bu ürün kim için yetiştirilecek sorularına verilecek cevap şablonunu da değiştirmektedir. Küresel siyasi güçteki kaymalar ile uluslararası gıda rejiminin finansallaşmasının giderek derinleştiği görülmekte, aynı zamanda çevre tahribatını da içeren küresel üretim ve tüketim zincirinin akışındaki

⁴²⁷ Engdahl, 2009: 81.

⁴²⁸ AB’de tarımın sermayeleşmesi ve toprakların tek elde toplanması, Avrupa’da önemli ölçüde tarım alanının fiili olarak bankalar tarafından sahiplenilmesini gerektirmiştir. Bkz. Anderson, 2013: 217-218.

⁴²⁹ Soros, Rothschild gibi büyük yatırımcıların artan oranda toprağa yatırım yapmayı tercih ettikleri de göz önüne alınacak olursa, toprak en iyi yatırım yollarından biri haline gelmiştir. Rothchild, Brezilya’da tarım şirketlerinden birine 36 milyon dolarlık yatırım yapmış, Soros ise Güney Amerika’nın önde gelen tarım şirketlerinden Adecoagro’da en büyük hissedar haline gelmiştir. Bkz.” “Some Large Investors” Views on Farmland”, 29.06.2009, <http://farmlandgrab.org/5867> (erişim tarihi: 08.11.2021); Suudi ve Hindistan yatırımlarına ilişkin örnekler için bkz. Parulkar, 2011:103-104; Söz konusu yatırım şekli Türkiye’de de mevcuttur. Türkiye’de de büyük sanayicilerin tarımsal üretimin öneminin farkına vardığı ve büyük tarım arazileri satın aldığı ifade edilmektedir. Uçak’tan aktaran Torun Kayabaşı, 2020: 43; Uçak’ın demeci için ayrıca bkz. Uçak, H., “Sanayiciler Tarım Arazisi Satın Alıyor”, *Dünya Gazetesi*, 07.05.2020; Bill Gates’in Türkiye’nin Avrupa yakası olan Trakya topraklarına olan ilgisi de haberlere konu olmuştur. Bill Gates’in Edirne ve Kırklareli illerinde 22 bin dönüm tarım arazisinin sahibi olduğu iddia edilmiştir. Bkz. Bulut, “Bill Gates, Kripto Para Değil, Trakya’da Toprak Alıyor”, *Yeniçağ Gazetesi*, 23.04.2021.

⁴³⁰ Margulis vd., 2013: 1-2.

değişikliklere de tanıklık edilmektedir.⁴³¹ Kâr etmek konu olduğunda ise şirketlerin söz sırası gelmekte, finansal anlamda derinleşen gıda sistemi, şirketlerin tarımsal alanda giderek artan ölçüdeki kâr arayışları nedeniyle bu kez genişlemektedir.

2.3.2. Şirket Hakimiyetleri

“Gıda büyük bir iştir.”⁴³²

Friedman ve Mc Michael, iki gıda rejiminden bahsetmişlerdir. Bunlardan ilki 1870 ve 1914 yılları arasında hüküm süren kolonyal düzene ait gıda rejimidir. İkinci gıda rejimi ise savaş sonrası düzen ile birlikte oluşturulmuştur. McMichael, son olarak ise 1980’lerden itibaren başlayan bir üçüncü gıda rejimini tanımlamıştır; bu gıda rejimi, şirketlerin öncülüğünde ilerlemekte ve devletin rolünü çok hafif bir biçimde tehlikeye sürüklemektedir. Üçüncü gıda rejimi aynı zamanda kurumsal birtakım bileşenler içermektedir; Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu gibi kuruluşlar ile Cargill, Monsanto veya Carrefour gibi gıda şirketleri, Bill ve Melinda Gates Vakfı gibi sivil toplum kuruluşları bu yapının birer parçasıdır. McMichael, gıda egemenliği kavramının da neoliberalizme bir tepki olarak ortaya çıktığını ve aslında tam bu nedenle şirket gıda rejiminin güçlü bir parçası olduğunu öne sürmüştür.⁴³³

Perkins, hâkim ekonomik sistemin içinden biri olarak itiraflarını dile getirdiği kitabında sistemin şirketler tarafından yönetilmesi veya kontrol edilmesi olarak tanımlanan şirketokrasi tanımına atıfta bulunmuş, şirketokrasinin pek çok ülkede siyasi partileri kontrol altında tuttuğunu ve pek çok hükümet kurumu ile iş birliği içinde olduğunu belirtmiştir. Perkins’e göre aslında şirketlerde görev alan bir avuç insanın yönetimi söz konusudur.⁴³⁴

2.3.2.1. Finansallaşma

Şirket gıda rejimine yol açan gelişmelerden ilki tarım sektörünün finansallaşmasıdır. Finansallaşmanın tarım sektörünü etkilemesi bu alanda sermaye birikime sebep olması ile

⁴³¹ GRAIN, Martinez-Alier vd, 2014: 77,82.

⁴³² Küresel gıda endüstrisinin, yıllık yaklaşık sekiz trilyon dolara denk gelen bir karşılığı bulunmaktadır. Bkz. Clapp ve Scrinis, 2017: 580.

⁴³³ Akt.Plahe vd., 2013: 312,318;

⁴³⁴ Perkins’in itiraflarından bazıları için bkz. Perkins, 2007:152, 154,187-188,300-301; Perkins, “Economic Chaos, Loans and Greece”, *The Huffington Post*, 07.18.2011.

başlamıştır. Böylece, hissedarlarının taleplerine daha iyi cevap vermek isteyen tarım şirketleri yeniden şekillenmiştir. Bu durum ise günlük hayattaki gıda uygulamalarını ve bunun sosyal yansımalarını değiştirmiştir. Clapp ve Isakson, tarım sektöründe artan finansallaşmanın uzun dönemde üç önemli sonucu olacağını öngörmüştür; gıda sisteminde halen mevcut olan güç ve refah dengesizliğini güçlendirecek, tarım sistemlerinin içinde barındırdığı ekonomik ve çevresel hassasiyetleri yani kırılganlıkları arttıracak ve ayrıca sistemin değişimi ve toplumsal direniş yönündeki taleplere zarar verecektir. Üstelik bu üç ayrı gelişme birbirinden bağımsız ilerlememektedir; birbirleriyle bağlantılı bir şekilde ve birbirlerini de güçlendirerek yollarına devam etmektedirler.⁴³⁵

Finansallaşmanın tarım sektöründe kök salmasının en önemli dezavantajı tarım emtialarına ⁴³⁶ yönelik spekülasyonu arttırmasıdır. Artan spekülasyonun ilk sonucu ise fiyatlarda görülen dalgalanmalardır. Bu durum, özellikle 2006 ve 2011 yılları arasında, belirgin şekilde gözlenmiştir. Sermaye emtia yatırımlarına yöneldikçe gıda fiyatları artmaya başlamıştır. 2008 yılına gelindiğinde, pirincin dünya gıda piyasasındaki fiyatı iki yüz katın üzerinde, buğday veya soyanın ise yüzde yüzden fazla (2000 fiyatlarıyla karşılaştırıldığında) arttığı görülmüştür. Pek çok yatırımcı, söz konusu ürünlere ilişkin yatırımlarını fiziksel stok olarak tutmasalar da emtia indeksi bazındaki bu yatırımlar sanal stokçuluk etkisi yaparak, arz talep dengesine dayanan vadeli piyasanın dengesini tahrip eder hale gelmiştir. Bahse konu sermaye birikimi tarım alanlarına ilişkin gayrimenkul piyasasına da sıçrayarak tarım alanları fiyatlarının artışına sebep olmuştur. 2008 yılında yaşanan gıda krizinin ertesinde, gıda fiyatları yalnızca yükselmekle kalmamış, daha dalgalı hale gelmiş, tarım arazilerinin satış fiyatları ise

⁴³⁵ Clapp ve Isakson, 2018: 437-438.

⁴³⁶ Tarım emtiaları, ticareti yapılan buğday, mısır, kakao, soya, kahve, pirinç, şeker, pamuk gibi temel ürünleri içerir. Emtia piyasaları bu ürünlerin alım satımını yapan sanal piyasalardır. Fiziksel alım satıma gerek kalmadan borsa yatırım fonları, emtia endeksleri, bankaların emtia fonları gibi çeşitli türev araçlarla tarım emtialarına yatırım yapılabilir. Tarım emtiaları genellikle vadeli işlem piyasalarında kullanılmaktadır. Küresel çapta faaliyet gösteren elli kadar büyük emtia piyasası bulunmaktadır. Bkz. “Tarım Emtiaları Nedir, Nasıl Yatırım Yapılır?”, <https://blog.finanswebde.com/tarim-emtialari-nedir-nasil-yatirim-yapilir/>, (erişim tarihi: 09.11.2021).

fırlamıştır. Tarım arazilerine yönelik fiyat artışına neden olan aktörler ise hedge fonları⁴³⁷, emeklilik fonları gibi yatırım fonlarından ya da zengin iş insanlarından oluşmaktadır.⁴³⁸

Artan spekülasyonun, yakalanan örneklerinden biri, Kraft şirketine aittir ve şirkete verilen para cezasıyla sonuçlanmıştır.⁴³⁹ 2011 yılında, Kraft şirketi, vadeli kontratlar ile yüklü miktarda buğday alımı yaparak kendi gıda işleme merkezinin de hemen yanında bulunduğu Ohio’da nakit buğday alım fiyatlarının düşmesine neden olurken aynı anda vadeli kontratların fiyatlarının da artmasını sağlamıştır. Bu nedenle, Kraft şirketi ABD’li yetkililer tarafından fiyat manipülasyonu yapmakla suçlanmış⁴⁴⁰ ve nihayetinde para cezasına çarptırılmıştır.

Fonlar aracılığıyla finansallaşan bu sistem tarımda endüstriyel modeli güçlendirmektedir. Ayrıca türev araçların kullanımı da buna bağlı olarak artmaktadır. Örneğin, çevresel risklere karşı küçük tarım işletmecilerini korumak amacıyla iklim temelli türev finansal ürünlerin promosyonu artan bir sıklıkla yapılmaktadır. Tarımda endüstriyel modelin güçlenmesi ve finansallaşmanın artması şirketleri de belli bir yöne doğru itmektedir. Paydaşlarına yüksek kâr payı dağıtılması beklentisi ile baskı altında olan bu şirketler masrafları kırmak için çeşitli önlemler almaktadırlar. Bu önlemlerden biri de söz konusu şirketler arasında artan sıklıkla rastlanan birleşmelerdir. Bayer ve Monsanto’nun, (Bayer’in Monsanto’yu satın alması yoluyla) 2018 yılında birleşmesi de bu örneklerden biridir.⁴⁴¹

Bayer ve Monsanto anlaşması duyurulduğunda, Bayer CEO’su Werner Baumann şöyle demiştir:

⁴³⁷ Hedge fonların spekülasyon gücüne örnek olarak bu fonların kontrolünün zorluğu gösterilebilir. Nitekim Greenspan, hedge fonların varlıklarını çok hızlı bir şekilde yönettiklerini ve mesela akşama ait bilançonun sabah saatlerinde geçersiz kaldığını belirtmiştir. Bkz. Greenspan, 2011:378; Ögütçü, mali sermayenin sınır tanımadığını ve yalnızca getiri düzeyine odaklandığını ifade etmiştir. Bu nedenle, mevcut durumu “*coğrafyanın sonu*” olarak tanımlamıştır. Bkz. Ögütçü, 2017:74.

⁴³⁸ Tarımsal alanlar bir anda nakit paraya çevrilebilecek yatırımlar değildir. Bu nedenle, finansallaşma buna da bir çözüm üretmiştir. Likiditeyi kolaylaştıracak şekilde oluşturulan tröstler vasıtasıyla yatırımcının ilgisi kazanılmıştır. Bkz. Clapp ve Isakson, 2018: 440-441.

⁴³⁹ “Kraft ve Mondelez Şirketlerine Buğday Fiyatlarında Manipülasyon Cezası”, *Değirmenci Dergisi*, 16.09.2019, 114: 38, <https://www.millermagazine.com/Sayi114/38/#zoom=z>, (erişim tarihi: 12.06.2021) Haziran 2021.

⁴⁴⁰ Clapp ve Isakson, 2018: 444.

⁴⁴¹ Clapp ve Isakson, 2018: 443-444.

Monsanto ile birleşmemiz, dünyayı sürdürülebilir bir şekilde beslemek için gerekli olan, tarımda yeni bir devrim tarzı yaklaşımı temsil etmektedir. Böylece, yetiştiricilerin güçlendirilmiş, geniş bir dizi tarımsal çözümler bulmalarını sağlayacağız.⁴⁴²

Amerikalı senatör Bernie Sanders'in bu konudaki görüşleri ise şöyledir:

Monsanto'nun ABD mısırının yüzde seksenini ve Amerikan soyasının yüzde doksandan fazlasının patentini almasına daha fazla müsaade edemeyiz. Bu öyle kötü bir durumdur ki, Trump yönetiminin Monsanto'nun Bayer'le talihsiz birleşmesini onaylamasından sonra yalnızca daha kötüye gitmiştir.⁴⁴³

Söz konusu birleşmenin büyüklüğü şu şekilde daha iyi anlaşılabilir. Ülkelerdeki düzenleyici otoriteler, şirket birleşmelerine ilişkin olarak, kendi yurt içi piyasalarını dikkate alan incelemeler yapmakta ve buna göre karar vermektedirler. Bu nedenle Monsanto, birleşme niyetini otuza yakın farklı ülkede ilgili otoritelere sunmak zorunda kalmıştır.⁴⁴⁴

Hissedar odaklı bu yaklaşım, şirketleri masrafları olabildiğince kısımaya itmektedir. Bunun bir diğer sonucu da sosyal ya da çevresel maliyetlerin hariçte tutulması ve göz ardı edilmesidir. Sertifikalı tedarik zinciri yönetim girişimleri bunu engellemeye yönelik olarak ortaya çıksa da bu tür girişimlerin henüz zayıf kaldığını kabul etmek gerekir. Nestle, Cargill, General Mills ve Kellogs' gibi belli başlı büyük firmalar artan eleştiriler karşısında bu tür girişimlere dâhil olabilmektedir. Ancak özellikle zayıf kuralların ve uygulamaların hâkim olduğu gelişmekte olan ülkelerde bunun sahada uygulanmasının zayıf kaldığına ilişkin uyarılar geçerlidir.⁴⁴⁵

Günlük yaşamın finansallaşması yani günlük hayattaki tüm hareketlerin ardında finansal bir mantığın yer alması tarım sektörüne de fena halde sızmıştır. Bu da özellikle çiftçiler açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Daha önceden çiftçiler, taban fiyat, tarım sigortaları veya tarımsal kredi ürünleri ile hükümetleri tarafından desteklenmekteydi. Hava koşullarının değişkenliği, ürünlerin bozulma ihtimali, üretim miktarında oluşabilecek tutarsızlık ve fiyat dengesizliği gibi pek çok sebeple; geleneksel bankalar, çiftçilere kredi vermeyi genellikle riskli bulup onları geri çevirdiklerinden hükümet tarafından desteklenen kurumlarca sağlanan bu krediler özellikle önem taşımıştır. 1980'li yılların başlarında

⁴⁴² Clapp, 2018: 22.

⁴⁴³ Johnson, "Bernie Sanders Takes on Monsanto, Big Ag Monopolies in Rural Revitalization Plan", *Truthout*, 07.05.2019, <https://truthout.org/articles/bernie-sanders-takes-on-monsanto-big-ag-monopolies-in-rural-revitalization-plan/>, (erişim tarihi: 09.11.2021).

⁴⁴⁴ Clapp, 2018: 24.

⁴⁴⁵ Bkz. Clapp ve Isakson, 2018: 443-446.

neoliberal politikaların yükselişe geçmesiyle çok sayıda devlet bu tür destek uygulamalarından vazgeçmiştir. Böylece çiftçiler açısından, devlet destekli uygulamalar yerine, fakir ya da zengin tüm ülkelerde, özel bankalardan ya da kurumlardan borç almak normal bir uygulama haline gelmiştir. Söz konusu uygulama ise çiftçilerin risklere karşı hassasiyetlerini arttırmıştır. Riskleri artan bir başka grup ise emeklilik birikimleri nedeniyle bu tür fonlara bağlanan sıradan vatandaşlardır. Söz konusu finansallaşmanın bir diğer sonucu güç ve refahın belli bir kesimin elinde toplanması ve eşitsizliği arttırmasıdır. Bu durum gıda sektöründe de kendini göstermektedir.⁴⁴⁶ Satın alma gücündeki bu eşitsizlik, New York'ta bir dolara mal olan bir tabak yemeğin Sudan'da üç yüz yirmi dolardan fazlaya mal olduğunu göstermektedir.⁴⁴⁷

Finansallaşan tarım sektörü, kaçınılmaz olarak çevresel şoklara daha açık hale gelmiştir. Ne pahasına olursa olsun yapılması istenen üretim yani finansal baskılar, ekolojik olarak yıkıcı olabilecek yöntemlerin tercih edilmesine sebep olmaktadır. Söz konusu endüstriyel tip üretim, monokültür olarak bilinen tek tip ürünlerin büyük ölçeklerde yetiştirilmesine yol açtığından, biyolojik çeşitliliğin kaybolması, artan oranda kimyasal maddelere maruz kalınması ve iklim değişikliği gibi birtakım olumsuz sonuçları beraberinde getirmektedir.⁴⁴⁸

Bu konuda arılar ilginç bir örnek oluşturmaktadır. ABD'de "ticari" arıların yüzde seksen beşi, 1,7 milyon balarısı kovanına denk düşmektedir. Bu arılar, her yıl şubat ayında Kaliforniya'ya taşınmakta ve eyaletin badem hasadına hizmet etmeleri sağlanmaktadır. Simpson'un verdiği bilgilere göre, Kaliforniya'da bir dönüm ya da biraz daha fazla badem yetiştirebilecek bir arazinin ederi yirmi beş bin dolardır. Badem üreticisi çiftçi bademleri için tozlaşma yapmak üzere arı kiraladığında dönüm başına dört yüz elli dolar kadar ödeme yapmaktadır. Arı kiralamak yerine tozlaşmanın olabileceği doğal bir habitat yaratmak istese,

⁴⁴⁶ Bkz. Clapp ve Isakson, 2018: 446-447, 449-450, 454.

⁴⁴⁷ Hodal, "The True Cost of a Plate of Food: \$1 in New York, \$320 in South Sudan", *The Guardian*, 16.10.2017; Dünya Gıda Programınca satın alma gücü dikkate alınarak yapılan araştırma gıdanın satın alınabilmesindeki eşitsizlikleri gün ışığına çıkarmaktadır. Kate Hodal'ın aktardığına göre David Beasley şöyle demektedir; "*Sonuçlar pek çok vakada afallatıcı: eğer bir yemeğin pahalı olduğunu düşünüyorsanız, mesela Norveç'te, bir de Malawi'yi deneyin.*" Hodal'ın makalesini kaleme aldığı tarihten bu yana geçen üç yıl içinde 2020 verilerine göre Güney Sudan'daki bir tabak yemeğin maliyeti üç yüz doksan iki dolara çıkmıştır. Söz konusu programın sunduğu karşılaştırmalar için bkz. *World Food Programme* "The Cost of A Plate of Food 2020", <https://cdn.wfp.org/2020/plate-of-food/>, (erişim tarihi: 09.11.2021).

⁴⁴⁸ Bkz. Clapp ve Isakson, 2018: 452.

badem üretmek yerine bu iş için ayıracağı alan dört yüz elli dolardan daha fazla bir kayba neden olacaktır. Yani, arıları kiralamak doğal habitat yaratmaktan çok daha ekonomiktir.⁴⁴⁹

2.3.2.2. Biyoteknoloji

1999 yılında Leisinger tarafından kaleme alınan bir makalede, gelişmekte olan ülkelerin tarım alanında üç önemli sorun ile karşılaşacakları öngörülmüştür. Bu üç mesele; yeterli besleyiciliğe sahip gıdanın artırılması, doğal ekosistemlerin daha etkin şekilde kullanılması ve ekonomik kalkınmaya katkı sunmasıdır. Genetik mühendislik ve biyoteknoloji olmaksızın bu üç sorunla başa çıkmanın makul olmadığı görüşü ile genetik mühendisliğinden, gıda güvenliği açısından beklenen en önemli hedefin, gelişmiş tohum çeşitleri bulmak olduğu belirtilmiştir. Bu şekilde, her türlü iklim koşuluna dayanıklı ve daha az masraf gerektirecek bir üretim şekli ortaya konacaktır. Diğer taraftan, ekilebilir arazinin azalması ve bunun yanında bitki korumaya yönelik kullanılan kimyasalların çevresel olarak kabul edilebilir sınırları aşmaya yaklaşması, yeni araçlar ortaya çıkarması bakımından biyoteknoloji ve genetik mühendisliğin önemini göstermektedir. Gen mühendisliği ya da biyoteknolojinin getirebileceği riskler ise Yeşil Devrim sırasında yapılan eleştirilere benzetilmiştir.⁴⁵⁰

1960'ların Yeşil Devrimi daha fazla ürün elde edilmesini sağlayan çeşitli tohumların, kimyasal gübrelerin, sulamanın, haşere kontrolünün bulunduğu bir tarımsal teknolojidir. Büyük oranda da uluslararası tarım araştırma merkezlerince geliştirilmiştir. Eski moda “yeşil” devrim ile gelmekte olan “gen” devrimi arasında önemli bir fark bulunmaktadır; ilki temellerini kamu tarafından finanse edilen bitki ıslahı ile ilgili enstitüler ile atmışken, gen devrimine ilişkin biyoteknolojik ilerlemeler sağlam bir şekilde özel sektörün elindedir.⁴⁵¹

Genetiği değiştirilmiş ürünlere ilişkin gıda üretiminde artan verimlilikten bahisle bu sürece destek verenler varken, konuya ilişkin korkuları olan ve tarımla içli dışlı pek çok kişi

⁴⁴⁹ Simpson, “The Problem with Making Nature Pay for Itself”, *Anthropocene*, <https://www.anthropocenemagazine.org/2019/06/the-problem-with-making-nature-pay-for-itself/> , (erişim tarihi: 09.11.2021).

⁴⁵⁰ Leisinger: 1999: 488, 491-492.

⁴⁵¹ Leisinger, 1999:499.

tarafından da paylaşılan, bu süreçte güvenlik ve adalete ilişkin tedbirlerin yok olduğuna dair karşı görüşler de bulunmaktadır.⁴⁵²

Liesinger'e göre genetik mühendisliği sonucu ortaya çıkan ürün çeşitleri toprağa daha az ihtiyaç duyan bir teknolojiye sahip olduğundan, az toprağı olan veya verimli topraklara sahip olmayan çiftçiler için aslında bir alternatif sunmaktadır. Bu durumda, esas eleştiri, güdük veya yetersiz bir sosyal yapılanma sunan iyi yönetim eksikliğine yöneltilmelidir. Asıl sorun teknolojinin getirdikleri değil, çiftçilerin bu teknolojiye sahip olmasına engel teşkil eden kalkınma politikasının yetersiz kalan sosyal nitelikleridir. Ülke topraklarının yüzde doksanın toplam nüfusun yüzde üçüne ait olduğu, tarımsal genişlemenin ve kredi olanaklarının yalnızca büyük üreticilere sunulduğu bir yerde yeni teknolojiler yalnızca gelir adaletsizliğini büyütme yarayacaktır.⁴⁵³

Genetiği değiştirilmiş ürünler Monsanto'nun da dâhil olduğu biyoteknoloji şirketleri tarafından türetilmektedirler. Her ne kadar genetiği değiştirilmiş ürünlerin zararlarına ilişkin kesin bir bulgu yoksa da henüz bilinmeyen sağlık risklerinden endişe duyulmakta ve insan yapımı genlerin yabancı bitkilere yayılma olasılığının çevrenin dengesini bozma ihtimali dile getirilmektedir. Diğer taraftan, biyoteknoloji finansal analistlerin de kabul ettiği şekilde ekonomi açısından son derece verimli bir alandır ve büyük bir portföy sunmaktadır.

2.3.2.3. Şirketlerin Artan Gücüne Bir Örnek: Monsanto Koruma Yasası

Monsanto'nun anonim bir kanun eklentisi ile altı ay (mali yılı bitimi olan 30 Eylül 2013 tarihine kadar) için bile olsa açılan hukuki davalara karşı geçici bir dokunulmazlık elde etmesi ve tohumlarının hukuki değerlendirme süresince de kullanılmasına müsaade edilmesi tehlikeli bir emsal olarak değerlendirilmiştir. Monsanto Koruma Yasası olarak adlandıran bu yasa, biyoteknoloji şirketlerinin siyasete, hukuka ve yönetime müdahaledeki gücünü tüm çıplaklığıyla yansıtmaktadır. Monsanto'yu Koruma Yasası'na karşı duyulan kızgınlık, söz konusu bölümün Amerikan bütçe tasarısına anonim bir şekilde eklenmesi nedeniyle alevlenmiştir. Kim tarafından eklendiği bilinmeyen ve uzun süre tartışma konusu olan gizemli ilave yasa layihası, biyoteknoloji şirketlerine yönelik açık bir kayırma içermektedir. Bu durum ABD'de, Çay Partisi ve çevreci gruplar arasında normalde beklenmeyen müttefikliklerin

⁴⁵² Rogers, "Big Agriculture Flexes Its Muscle", *Politico*, 25.03.2013, <https://www.politico.com/story/2013/03/big-agriculture-tom-vilsack-monsanto-089268>, (erişim tarihi: 09.11.2021).

⁴⁵³ Leisinger, 1999: 495.

oluşmasına neden olurken binlerce insanın da muhalif imza dilekçeleri vermesine sebep olmuştur. Nihayetinde, kamuoyu tarafından Monsanto Koruma Yasası olarak adlandırılan bu yasa önerisi (resmî kodu H.R.933 olan tasarının 735. bölümü) dönemin ABD başkanı Obama tarafından onaylanmıştır. Söz konusu eklenti, STK’lar tarafından ABD yargısının denetim görevini engeller nitelikte görülmüş ve güçler ayrılığının ağır bir ihlali olarak nitelendirilmiştir.⁴⁵⁴ Bu durum, söz konusu tarım politikası olduğunda Amerikan Kongresi’nin iplerini kimin tuttuğunun sorulmasına yol açmıştır.⁴⁵⁵

Söz konusu yasa eklentisi biyoteknoloji şirketlerinin eline büyük bir güç verecek şekilde şekillendirilmiştir. Buna göre, federal mahkemelerin GDO ürünlerinin tehlike arz etmesi halinde bile bahse konu ürünler hakkında düzenleme yapması engellenmektedir. Bahse konu GDO ürünlerinin usulüne uygun onay almadığına karar verilmesi halinde ise; çevre ve insan sağlığına etkilerinin araştırılacağı tüm o süre boyunca, Tarım Bakanlığını kendisine talep gelmesi halinde her halükârda geçici ekim iznini vermeye mecbur bırakmaktadır. Bu durumun en önemli tehlikelerinden biri ise yeni, henüz araştırmaları tamamlanmamış GDO

⁴⁵⁴ McLendon, “What is the ‘Monsanto Protection Act’?”, *Treehugger*, 15.05.2020, <https://www.treehugger.com/what-is-the-monsanto-protection-act-4866082>, (erişim tarihi:09.11.2021)

⁴⁵⁵ Rogers, “Big Agriculture Flexes Its Muscle”, *Politico*, 25.03.2013, <https://www.politico.com/story/2013/03/big-agriculture-tom-vilsack-monsanto-089268>, (erişim tarihi: 09.11.2021); Örneğin, Obama döneminde Tarım Bakanı olarak görev yapan Tom Vilsack, Biden döneminde de aynı göreve getirilmiştir. Vilsack’ın tarım şirketlerine yakın duruşu nedeniyle görevlendirilmesinin itiraz görmediği belirtilmektedir. Vilsack’tan önce görev yapan Sonny Perdue, tarımda konsolidasyona verdiği destek, büyük olanların sektörde kalması gerektiği fikrinden hareketle fabrika tarımından yana duruşu, iklim değişikliğini bir şaka olarak nitelendirmesi gibi çeşitli nedenlerle ağır eleştirilere maruz kalmış bir kişiliktir. Vilsack, Perdue’ye göre daha kabul edilebilir bulunsa da tarım şirketleri yanlısı politikanın sürdürülmesi yönünde hareket edilmesine müsaade edeceği kanısı ön plandadır. Bu kanıya göre, Vilsack’ın göreve getirilmesi küçük çiftçiler ve çevreciler ile tarımda reformist bir ilerleme bekleyenlere karşı gösterilmiş kırmızı bayraktır. Bkz. Goodman, “For farmers, Biden Ag pick of Tom Vilsack is déjà vu all over again”, *Wisconsin Examiner*, 21.12.2020, <https://wisconsinexaminer.com/2020/12/21/for-farmers-bidens-ag-pick-of-tom-vilsack-is-deja-vu-all-over-again>, (erişim tarihi: 09.11.2021); Ayrıca bkz. FOE, “Friends of the Earth Statement on Impending Nomination of Tom Vilsack for USDA Secretary, 08.12.2020, <https://foe.org/news/nomination-of-tom-vilsack-usda/>, (erişim tarihi: 09.11.2021); Mitchell, “Tom Vilsack for Agriculture Secretary Worries Environmentalists: Vilsack Represents a Return to a Status Quo that doesn’t Adequately Address Climate”, *The Magazine of the Sierra Club*, 16.12.2020, <https://www.sierraclub.org/sierra/tom-vilsack-for-agriculture-secretary-worries-environmentalists>, (erişim tarihi: 09.11.2021).

ürünlerinin ekimi önündeki tüm engelleri kaldırmasıdır. Böylece, ABD, GDO ürünlerinin deney sahasına dönüştürülmektedir.⁴⁵⁶

Tarım girdi endüstrisi şirket birleşmeleri ile daha kompakt hale gelmektedir. Tarım-kimya endüstrisi ile tohum endüstrisindeki yoğunlaşma endüstriyel tarımdaki yükselişle derinden bağlantılıdır. Bu da tarımda kullanılan kimyasallardaki artıştan biyoçeşitliliğin kaybına kadar varan bir dizi çevresel sorunları beraberinde getirmiştir. Şirket yoğunlaşmalarının sürdürülebilirlik konusuna ilişkin önemli etkileri olsa da bunun uluslararası yönetim tedbirleri gerektirdiğine ilişkin çok az tanı vardır. Sürdürülebilir tarımın nasıl en iyi şekilde sağlanacağına dair fikir birliğinin yokluğundan, zayıf ve dağınık düzenleyici kurallar ve kurumlara, tarım şirketlerinin siyasi sonuçları etki gücünden sektördeki çeşitli nedenlere dayanan yoğunlaşmaya kadar bir dizi sebep sıralanabilir. 1980'ler ve 1990'larda Amerikan mahkemeleri patent haklarına yönelik genetik mühendislik yoluyla üretilmiş tohumlar yanında mikroorganizmaları içerecek şekilde kararlar aldıktan sonra tohum ve kimya devleri, tarımda biyoteknoloji alanına yatırım yapmaya başlamıştır.⁴⁵⁷

Gıda biyoteknolojisi alanında yatırım yapan bazı yatırımcılar, biyoteknoloji temelli tarım yapan ülkelerde kârların başarılı bir şekilde arttığını ifade etmiştir. Örneğin, Arjantin'de tarım sektörüne ait gelir 6,6 milyar dolara, Çin'de 5,8 milyon dolara ve Hindistan'da 1,3 milyon dolara çıkabilmiştir.⁴⁵⁸ Endonezya, gıda teknolojisinin gelişmesi sayesinde ithal gıdalara olan bağımlılığını azaltarak gıda egemenliği hedefine ulaşabileceğini ummaktadır. Ancak Endonezya'daki kurumların ve konuya ilişkin yasal düzenlemelerin meydana gelebilecek etki ve riskleri öngörüp öngöremeyeceği sorusu havada asılıdır; çünkü gıda biyoteknolojisinin genetik mühendislik teknikleri yoluyla hâkimiyeti sadece Monsanto, Aventis, Calgene gibi çok uluslu şirketlere aittir. Buradaki problem, Endonezya gibi gelişmekte olan ülkelerin doğal kaynaklarının çok olması, ancak araştırma geliştirme yani ARGE alanında çok zayıf kalmalarıdır. Gelişmiş ülkeler ise bunun zıddı olarak az doğal kaynağa sahip olsalar dahi ARGE yönleri ile son derece kuvvetlidir.⁴⁵⁹

⁴⁵⁶ Bereket, "Obama, Monsanto'yu Korudu", 29.03.2013, <https://yesilgazete.org/obama-monsantoyu-korudu-ayse-bereket/>, (erişim tarihi: 09.11.2021).

⁴⁵⁷ Clapp, 2018: 12,15.

⁴⁵⁸ Santoso vd., 2016: 28; Genetik mühendisliği yoluyla üretilen gıda ürünleri yeni moleküler teknolojinin tarımda uygulanmasıdır. ABD, Brezilya ve Arjantin'de uygulanması geniş ölçüde kabul edilmiştir. Mısır, soya, pamuk gibi ürünlerin üretiminde kullanılan bu teknoloji, uygulamada AB'de yasaktır ve diğer ülkelerde de sıkı bir şekilde düzenlemeye tabi tutulmuştur. Bkz. Zilberman vd., 2014: 91.

⁴⁵⁹ Santoso vd., 2016: 28-30, 32-33.

Sonuç olarak; biyoteknoloji taraftarları genetik mühendisliği ile üretilen gıda ürünlerinin kullanımının yaygınlaşmasının gıda güvenliğini güçlendireceği, iklim değişikliğine uyum konusunda katkı sağlayacağı, sera gazlarının emisyonlarında ve pestisit kullanımında azalmaya neden olacağı, artan gıda arzının gıda fiyatlarını düşüreceği gibi birtakım avantajlarını sıralamaktadırlar.⁴⁶⁰ Şirketler ise biyoteknoloji pastasının en güzel dilimine sahip görünmektedirler.

2.3.2.4. Şirketlerin Etki Alanlarını Artırmak Üzere Stratejileri

Gıda politikasının özelliklerinden biri üzerinde fikir birliği sağlanamayan bir konu olmasıdır. Gıda politikası, her zaman birbirleriyle çatışan çıkarların muharebe alanı özelliğini taşımıştır.⁴⁶¹ Bu muharebede, gıda endüstrisi tarafından kullanılan, hükümeti etkilemek ve kamuoyunu kendi çıkarlarına şekillendirmek üzere kullandıkları taktikler, tütün ve alkol endüstrisi tarafından kullanılan taktiklere benzerdir. Gıda endüstrisinin (işlenmiş gıda ve içecek) sağlıksız içecek ve yiyecek arzını devam ettirmek için hükümetleri ve kamuoyunu şekillendirme çabalarının hastalıkların artmasına katkı sağladığı bilinmektedir.⁴⁶²

Gary Sacks ve arkadaşları, gıda endüstrisi tarafından kullanılan bu taktiklerin başında bilimsel çalışmaların etki altına alınması çabalarının geldiğini ve bu nedenle çekişmeli konularda küresel seviyede yapılan tartışmalarda şirketlerin lider rol oynamaya çalıştıklarını belirtmişlerdir.⁴⁶³ Bu konuda bazen öyle başarılı olmaktadır ki, uluslararası kuruluşları etki altına alma mücadelesinde içeriden de yardım almaktadırlar. Örneğin, Coca Cola şirketinin eski temsilcisi olan ve gıda endüstrisinin çıkarlarını takip eden Alex Malaspina adlı üst düzey bir yönetici ile obezite, diyabet ve diğer sağlık problemleri ile mücadelede görevli Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri üst düzey yöneticisi Dr. Barbara Bowman'a ait elektronik posta kayıtları bunu alenen ortaya koymuştur. Söz konusu yazışmalarda Malaspina, kendisinin kurucusu olduğu ve gıda ile kimya endüstrisinin finanse ettiği ILSI olarak bilinen gruba yönelik DSÖ'nün destek vermediğinden şikâyet etmektedir. Söz konusu hastalıklarla mücadelede bizzat görevli Bowman ise Malaspina'ya yol göstermektedir.⁴⁶⁴

⁴⁶⁰ Zilberman vd., 2014: 91.

⁴⁶¹ Lang, 1999: 217.

⁴⁶² Sacks vd., 2018:253; Ayrıca bkz. Jaichuen vd., 2018: 1-11.

⁴⁶³ Sacks vd., 2018: 255.

⁴⁶⁴ Gillam, "Beverage Industry Finds Friend Inside US Health Agency", *Huffington Post*, 28.06.2016, https://www.huffpost.com/entry/beverage-industry-finds-f_b_10715584, (erişim tarihi: 09.11.2021); Malaspina

Diğer taraftan, Coca Cola ve Pepsi Co gibi meşrubat şirketleri, dönemin DSÖ Başkanı Margaret Chan'ın ⁴⁶⁵ bu tür içeceklerin dünya çapında çocuk obezitesinin, (özellikle gelişmekte olan ülkelerde) temel nedenlerinden biri olduğunu belirtmesi ile önemli bir darbe almıştır. Benzer şekilde, bu tür içeceklerin olumsuz sağlık etkilerine ilişkin etiket taşıması San Francisco'da yasal bir zorunluluk haline getirilmiş, Philadelphia'da ise tüketimi caydırmak için bir tür vergi getirilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁶⁶

Gıda endüstrisinin hatırı sayılır ekonomik gücü bunu hemen siyasi etkiye dönüştürebilmektedir; büyük gıda şirketleri temsilcileri, politika yapımcılarla ilişki kurarak ve lobi faaliyetleri ile şirket çıkarlarını destekleyen bir ortam yaratmaya çalışmaktadırlar.⁴⁶⁷

Döner kapı uygulaması bu destek ortamının yaratılmasına yardımcı olan uygulamalardan biridir. Örneğin, Avustralya'da tespit edildiği haliyle, kamu sağlığı alanında çalışan bazı politika yapımcılar kamudan gıda endüstrisine ve bazıları da gıda endüstrisinden kamuya geçmektedir. Bazen öyle durumlar ortaya çıkmaktadır ki, kamu sağlığı alanında görev yapan bir kurulda yer alan kıdemli bir yönetici gıda endüstrisinde üst düzey bir göreve geçmekte, ama gıda endüstrisi tarafından ücreti karşılanırken kamu sağlığına ilişkin kurulda da yerini korumaya devam etmektedir. Bunun yanında, Gıda ve Sağlık Diyalogu adı verilen gıda ürünlerinin geliştirilmesi adı altında Avustralya hükümeti ile gıda endüstrisi arasında iş birliği de yapılmaktadır.⁴⁶⁸

BM'nin de şirketlere yönelik benzer çalışmaları bulunmaktadır. Örneğin, 2015 yılı itibarıyla açlığın yarıya indirilmesini öngören BM Bin Yıl Kalkınma Hedeflerine ulaşmak için, BM Genel Sekreteri Ban Ki-Moon, 2010 yılında BM Genel Kuruluna sunmak üzere hazırladığı raporda, iş dünyasının bu hedeflere ulaşmanın ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtmiştir. Buna göre, beslenme ve iş çıkarları giderek artan şekilde kesişmektedir. Bu kesişim kümeleri, yeni fırsatlar yaratırken karışıklıkları da içinde barındırmakta ve özellikle şeffaflık ve hesap verebilirlik konularında bazen sıcak tartışmalara neden olmaktadır.⁴⁶⁹

Philip McMichael'a göre şirket gıda rejimi DTÖ vasıtasıyla kurumsallaşmıştır. Buna göre ABD, tarım şirketlerinin kârlarını güvence altına almak için 1993 yılında Uruguay

ve Bowman arasındaki yazışmalar için bkz. http://usrtk.org/wp-content/uploads/2016/06/Bowman-Malaspina-1-USRTK_00580.pdf, (erişim tarihi: 09.11.2021).

⁴⁶⁵ İki dönem görev yapan Dr. Margaret Chan'ın görev süresi 30 Haziran 2017'de sona ermiştir. Bkz. "DSÖ Genel Direktörleri", <https://www.healthworldnews.net/1071-2/>, (erişim tarihi: 09.11.2021)

⁴⁶⁶ Gillam, "Beverage Industry Finds Friend Inside US Health Agency", *Huffington Post*.

⁴⁶⁷ Mialon vd., 2017: 165.

⁴⁶⁸ Mialon vd., 2017: 169.; Ayrıca bkz. Ünal, 2017b, 270.

⁴⁶⁹ UNSCN, 2011: 5.

Görüşmeleri esnasında gıda güvenliğini yeniden tanımlamış ve oluşan şirket gıda rejimi, gıda güvenliğini kontrolünün yörüngesini ulus devletten dünya piyasasına kaydırmıştır.⁴⁷⁰

Gıda şirketlerinin, DSÖ ile FAO'ya kendi görüşlerine yakın bilim insanları yerleştirmeye çalıştığı, önemli temel konularda BM kuruluşları ile resmi görüşmelere katılmaya davet edilen sivil toplum kuruluşlarını finansal olarak destekledikleri, görüşlerine arka çıkan araştırma ve politika grupları ile yine örneğin gazetede yayımlanan makalelerinde düzenleme karşıtı ideolojiyi savunan bireyleri finanse ettikleri iddia edilmiştir.⁴⁷¹

Bu konuda, siyasetten de örnekler bulunmaktadır. Örneğin, Bush yönetimi tarafından enerji politikasının bir sütunu haline getirilen tarımsal yakıt endüstrisi, enerji ve gıda sektöründeki Exxon Mobil, Archer Daniels Midland, Cargill gibi büyük şirketleri bir araya getirmiştir. Bu şirket ittifakı ile on yıl içinde ulaştırma sektöründe yenilenebilir kaynakların enerji portföyünün en az yüzde yirmisini oluşturması hedefi ilan edilmiştir.⁴⁷²

Bir yandan da tütün ve alkol ürünleri endüstrisinde olduğu gibi gıda endüstrisinin de sağlıksız ürünler ürettiği ve yalnızca kâr payını arttırmayı amaçladığı şeklinde payına düşen eleştiri oklarını almasına karşın, daha karışık bir durumun varlığından söz eden akademisyenler de bulunmaktadır. Buna göre, şirketler aslında bir bocalama içindedirler ve hatta ayırık bir şirket kişiliğinden dahi bahsetmek mümkündür; çünkü bir yandan ürettikleri sağlıksız ürünlerle toplumsal sağlık problemlerine katkıda bulunmakta ve sorunu ağırlaştırmakta, diğer taraftan ise bu sorunları önleyecek girişimlere dâhil olmaktadır.⁴⁷³ Ayrıca, niyetlerine inanılsın ya da inanılmasın, etik oyuncular da pazarda kendine yer açmaktadır; bu anlamda Hollanda'da Ekplaza ve İngiltere'de Co-operative Food örnek olarak gösterilmiştir. Yine, 1990'lı yılların başlarında henüz trans yağlar sağlık açısından güvenli addedilirken Unilever şirketi bu konu üzerinde araştırmalar başlatmıştır ve 1994 yılında zararlı olduğunun anlaşılmasından sonra tüm margarin ürünlerinde trans yağ kullanımını kaldırmıştır. Unilever, bu anlamda, insan sağlığını korumak için kendiliğinden adım atan ilk şirketlerden biri olarak değerlendirilmiştir.⁴⁷⁴ Benzer şekilde, ürünlerinde tuz oranını da

⁴⁷⁰ Plahe vd., 2013: 309; Sands, DTÖ kurallarının karmaşık, teknik ve anlaşılabilir şekilde hazırlandığını belirtmiştir. Bkz. Sand, 2016:164.

⁴⁷¹ Boseley, "WHO 'infiltrated' by Food Industry", 09.01.2003, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/uk/2003/jan/09/foodanddrink>, (erişim tarihi: 09.11.2021)

⁴⁷² Bello ve Baviera, "Food Wars", 2010:37.

⁴⁷³ Tempels vd., 2017: 402.

⁴⁷⁴ Bu gönüllülük durumunu pazarlama stratejisi olarak değerlendirenler bulunmaktadır. Bkz. Gray, 2018: 408-409; Unilever, pazarlama stratejisini son derece başarılı şekilde uygulayan şirketlerden biridir. Türkiye'de 1950'li yıllarda margarin üretimini İstanbul Bakırköy'de bir fabrikada başlatan (Sana-Vita fabrikası) şirket o

azaltmayı planladığı ve DSÖ’nün öngördüğü günlük beş gram tuz alımına uygun şekilde gıda ürünleri portföyünün yüzde yetmiş beşini 2020 yılına kadar buna uygun hale getirmeyi amaçladığı belirtilmiştir.⁴⁷⁵ Unilever, 2019 yılı sonu itibariyle gıda ürünlerinin yüzde yetmişinde bu standarda ulaştığını beyan etmiştir.⁴⁷⁶

Clapp ve Scrinis ise, örneğin, büyük gıda şirketlerinin ürünlerin besleyicilik özelliğine ilişkin duruşlarının sektördeki güç ve etkilerini arttıracak şekilde kullanıldığını ve sektörün faaliyetlerini yürüttüğü ortama ilişkin düzenleyici önlemlere şekil vermeye çalıştıklarını öne sürmüştür. Bu şekilde, lobi faaliyetleri yoluyla ve beslenme değerlerine odaklanmış kamu özel ortaklıkları vasıtasıyla yönetim ve siyaset üzerinde doğrudan etki sahibi olmayı denemektedirler. Ayrıca, kendilerine yöneltilen eleştirileri besleyici özelliği güçlendirilmiş gıdalar üreterek savmaya çalışmaktadırlar. Bu durum, ürünlerinin daha çok satılmasına neden olacak bir pazarlama stratejisi olarak da kullanılmaktadır.⁴⁷⁷ Bu maksatla büyük şirketler aşağıdaki tabloda belirtilen üç yöntemi izlemektedir:

dönemde “*ağza tat, vücuda sıhhat*” sloganını kullanmıştır. Sana ve Vita yağlarının yüzde 100 bitkisel olması nedeniyle çok daha sağlıklı olduğunu öne süren Unilever buna ilişkin yoğun bir reklam kampanyası da yapmıştır. Bkz. İbar, 2012: 36-37; Ayrıca bkz. Emiroğlu, 2019: 335.

⁴⁷⁵ Tempels vd., 2017: 404.

⁴⁷⁶ “Küresel Dev Unilever Tuzu ve Şekeri Azaltıyor”, *Hardwarelab*, 12.01.2021, <https://www.hardwarelab.net/2021/01/12/kuresel-dev-unilever-tuzu-ve-sekeri-azaltiyor/>, (erişim tarihi: 01.12.2021).

⁴⁷⁷ Örneğin Unilever firması, 2025 yılına kadar yeterli ve dengeli beslenmeye katkı sağlayan ürünlerini iki katına çıkarma taahhüdünde bulunmuştur. Bkz. “Küresel Dev Unilever Tuzu ve Şekeri Azaltıyor”, *Hardwarelab*, 12.01.2021.

Tablo 2.1. Büyük Gıda Şirketlerinin Beslenme Kaygılarına Yönelik Stratejileri

Beslenme Temelli Kaygılar	Şirketlerin Karşı Stratejileri
Beslenme eksikliği ve buna bağlı ortaya çıkan sağlık sorunları (örneğin demir eksikliği, görme kaybı)	Mikro besleyici (elzem vitamin ve mineraller gibi) özellikler ekleyerek gıda ürünlerinin güçlendirilmesi
Aşırı beslenme ve buna bağlı sağlık sorunları (obezite, kalp rahatsızlıkları, tansiyon gibi)	Gıda ürünlerinin şeker, tuz, doymuş yağ gibi bazı elementlerinin yeniden formüle edilmesi
En uygun beslenme değerlerinin sağlanması ve hastalıkların önlenmesi arayışı	Gıda ürünlerinin fonksiyonel hale getirilmesi (en iyi sağlık koşullarının sağlanması ile ilgilendirilen omega3 gibi asitlerin, yararlı bakterilerin ve antioksidanların eklenmesi)

Kaynak: Clapp ve Scrinis, 2017: 581.

Tabloda Clapp ve Scrinis tarafından özetlenen büyük şirket stratejileri ile güç çeşitlerinin ve stratejilerinin birbirleriyle kesişmekte olduğu ve bir diğerini güçlendirdiği öne sürülmüştür.⁴⁷⁸

Tablo 2.2. Siyaset ve Yönetimde Şirket Etki ve Güç Kanalları

Güç Tipi	Etki Kanalları ve Stratejiler	Siyaset ve Yönetim Üzerindeki Olası Etkiler
Araçsal	Hem ulusal hem uluslararası alanda politika yapıcılara yönelik lobi faaliyetleri, Kamu-özel ortaklıklarında rol almak.	Kilit kararlarda politika yapıcılar üzerinde baskı kurmak, Siyaset ve yönetim konularında doğrudan etki sağlamak.
Yapısal	Pazar hakimiyetinin kurulması/şirket yoğunlaşması, Kural koyucu faaliyetlere öncülük etmek ve katılmak.	Siyaset gündemini şekillendirme kabiliyeti, Gönüllü önlemlere öncelik verilmesi.
Söylemsel	Medya ve reklam kampanyaları vasıtasıyla halka ulaşarak konuları biçimlendirmek, Şirkete ait sosyal sorumluluk raporları.	Alınacak düzenleyici önlemlere ve uygulanacak politikaya ilişkin kamu algısının şekillendirilmesi, İlginin belirli faaliyetlerden diğerlerine odaklanmak suretiyle dağıtılması.

Kaynak: Clapp ve Scrinis, 2017: 584.

Tablo 1.2.'de Clapp ve Scrinis tarafından özetlenen siyaset ve yönetimde büyük şirket etki ve güç kanalları stratejileri, gıdaya ilişkin zayıf hükümet düzenlemeleri ve standartları,

⁴⁷⁸Clapp ve Scrinis, 2017: 581.

büyük şirketlerin kendi düzenlemelerini uygulamalarına olanak sağlamaktadır. Bu durum, kamu sağlığı uzmanlarının veya hükümet kontrolörlerinin istediğinden çok daha düşük standartlara neden olabilmektedir. Örneğin, Avustralya'daki pazarlama kurallarının sağlıklı yiyecek tanımı için çok düşük bir standart getirmesi eleştirilmiştir. Çocukların televizyon izleme saatleri içerisinde şekerli kahvaltılık gevrek reklamlarının yayınlanmasına izin verilmesi bunlardan biridir.⁴⁷⁹

Friedman'ın küreselleşmeyi dünyanın düzleşmesi olarak tasvir etmesi ve her şirket, kuruluş veya bireyin küresel piyasaya girebileceği ve insanların dünya çapında oluşan ticari ağ sayesinde rahatlıkla iş kurabileceği iddiası karşısında;⁴⁸⁰ Fukuda, çok uluslu şirketlerin tekel haline gelmiş sermayeler olarak düzleşmiş dünya ekonomisinin nimetlerinin çoğuna sahip olduğunu belirtmiştir. Monopol sermayenin önemli bir özelliği, hükümetlerle sıcak ilişkiler kuruyor olmasıdır. Bu sıcak ilişkiler, siyasi kampanyaların finansmanı şeklinde olabildiği gibi hükümetten özel sektöre geçişi simgeleyen döner kapı metodu⁴⁸¹ ile de olabilmektedir. Böylece, tekel sermaye ulusal ekonomiler üzerinde hükümetlere ait gücü kullanabilmektedir. Hiçbir monopol sermaye yayılmadan ayakta kalamayacağı için, örneğin otomobil sektörünün Çin ve Hint pazarlarını göz ardı edememesi gibi, sürekli genişleme ihtiyacı içindedir. Bu nedenle, gelişmekte olan ülkeler üzerinde hükümetlere ait gücü kullanabilmek için kolonizasyonun yerini alan yeni metotlar geliştirmişlerdir.⁴⁸²

Bu yollardan ilki, çok uluslu şirketin gelişmekte olan ülkede alt yüklenici elde etmesidir. Böylece alt yüklenici firmaları bünyesi içine alarak küresel iş ağının bir parçası

⁴⁷⁹ Clapp ve Scrinis, “2017: 584, 588.

⁴⁸⁰ Friedman, 2007:55-160, 345.

⁴⁸¹ Döner kapı (revolving doors) metodu, üst düzey hükümet görevlilerinin ya da askeri yetkililerin kazanç vadeden işler karşılığında özel sektöre geçmelerini ifade etmektedir. Sıklıkla yaşanan bu durumun yanında, bunun tam tersi yani özel sektörden kamuya geçiş de zaman zaman mümkün olabilmektedir. Her iki halde de hükümet ile şirketler arasında sıcak ilişkilerin kurulmasına yol açan ve kamu yararı aleyhine işleyebilen bir sistem oluşturulmaktadır. Döner kapı sisteminin, kamu yararı aleyhine sonuçlar doğurmasını engellemek için en yaygın olarak kullanılan yöntem kamu çalışanının çalıştığı kamu kurumu ile belirli bir süre iş yapmasını engelleyen (soğuma periyodu/cooling off) hükümleridir. Bu durum özellikle silah şirketleri açısından geçerlidir. Bkz. “The Revolving Door”, *Campaign Against Arms Trade*, 21.09.2020, <https://caat.org.uk/challenges/government-support/political-influence/revolving-door/>, (erişim tarihi:03.03.2022); Martini, “Cooling-off Periods: Regulating the Revolving Door”, *Transparency International*, 05.06.2015, https://www.transparency.org/files/content/corruptionqas/Cooling_off_periods_regulating_the_revolving_door_2015.pdf, (erişim tarihi: 03.03.2022) ; ayrıca bkz. Bhushan, 2004:4877-4880; Hagenbarth ve Epstein, 2011:37-41; Zingales, 2017: 122-123.

⁴⁸² Fukuda, 2010: 485-486.

haline getirmektedir. Tarımsal ürünlere ilişkin olarak, örneğin Walmart ve Tesco gibi perakende şirketleri, küresel tedarik zinciri içinde gelişmekte olan ülkelerdeki çiftçiler ile taşeron anlaşmalar yapmakta ve çiftçileri merkezileşmiş yönetimleri içine dâhil etmektedir. Böylece, tarladan alınan ürünün fiyatı tedarik zincirinin en tepesinde yer alan ve monopol güce sahip olan şirketler tarafından belirlenmektedir. İkinci yol, ticaret kurallarının belirlenmesinde doğrudan rol oynamaktır. DTÖ'nün anlaşmalarının hazırlanmasında büyük şirketler doğrudan sürece dâhil olmaktadır. Örneğin, patent hakları ile ilgili anlaşmaların hazırlanmasında Monsanto, Pfizer, Dupont, IBM gibi şirketlerin taraf olduğu kuruluşlar rol almışlar, hatta ilk taslakları hazırlamışlardır. Üçüncü unsur ise Dünya Bankası ve IMF gibi kuruluşlar aracılığıyla gelişmekte olan ülkeler üzerinde yönetim gücünü kullanmaktır. Bu kurumların yöneticilerinin iş dünyası ile bağlantıları dikkat çekmektedir. Örneğin, IMF üst düzey yöneticilerinden Stanley Fisher görevinin bitiminden kısa bir süre sonra Citibank yöneticisi olmuştur. Eski Dünya Bankası Başkanı James Wolfensohn Salomon Brothers'da üst düzey yöneticilikten gelmektedir ve görevinin bitiminde yine Wall Street'e geri dönmüştür.⁴⁸³ Bu gibi örnekleri çoğaltmak şüphesiz mümkündür.

Washington Uzlaşısı olarak bilinen ve 1980'lerde hız kazanan serbest piyasa ekonomisi politikaları arasında makroekonomik istikrarın sağlanması, özelleştirme, serbestleşme ve düzenlemelerin azaltılması gibi unsurlar yer almaktadır. Washington Uzlaşısı'nın baş savunucuları ise Bretton Woods Kurumları olan IMF ve Dünya Bankası'dır.⁴⁸⁴ Bu kuruluşlar tarafından, 1980'lerden itibaren, yüzden fazla gelişmekte olan ülkede yapısal uyum programları kapsamında önerilen açık kapı politikaları, büyük çok uluslu şirketlerin söz konusu ülkelere girmesini kolaylaştırmıştır. Bu alanların başında tarım sektörü gelmektedir. Tarım sektöründeki büyük isimler, bu yeni açılan pazarlara el uzatmakta hızlı davranmış ve sonuçta aile çiftçiliğinin ortadan kalkmasından su kaynakları gibi daha önce kamu malı olan kaynakların özelleştirilmesine kadar tahribat yaratan uygulamalara yol açmışlardır. Şirketlerin üzerindeki vergilerin azaltılması ve kamuya ait olanların özelleştirilmesi baskılarına yerel hükümetlerin direnmesi de şirket baskıları nedeniyle giderek zorlaşmaktadır.⁴⁸⁵

Jaichuen ve arkadaşları, Tayland'da faaliyet gösteren şirketler arasından seçtikleri on ikisinin siyasi faaliyetlerini, kamuya açık kaynaklar ve temel paydaşlarla yaptıkları mülakatlar

⁴⁸³ Fukuda, 2010: 488-489.

⁴⁸⁴ Daoud vd., 2019: 204-218.

⁴⁸⁵ Fukuda, 2010: 491, 495.

yoluyla incelediklerinde altı başlık altında topladıkları bazı ortak uygulamalar tespit etmişlerdir.⁴⁸⁶

Tablo 2.3. Şirketlerin Siyasi Alandaki Faaliyetlerine İlişkin Strateji ve Uygulamaları

Şirketlerin Siyasi Alandaki Faaliyetlerine İlişkin Strateji ve Uygulamaları	
Stratejiler	Uygulamalar
1. Bilgi ve mesajlaşma (information and messaging)	1.1. Politika yapıcılara yönelik lobi yapmak 1.2. Bahse konu endüstrinin ekonomik önemini vurgulamak 1.3. Deregülasyonları yani standarttan saparak istisnaları teşvik etmek 1.4. Beslenme ve kamu sağlığı ile ilgili tartışmaların çerçevesini oluşturmak 1.5. Beslenme ve kamu sağlığı ile ilgili konularda kanıtları şekillendirerek temel oluşturmak
2. Mali Teşvikler (financial incentives)	2.1. Siyasi partiler ile politika yapıcılara fon ve mali teşvikler sağlamak
3. Güven oluşturmak (constituency building)	3.1. Kilit önemdeki kanaat önderleri ve sağlık kuruluşları ile ilişkiler kurmak 3.2. Toplumla ilişki içinde olmak 3.3. Politika yapıcılarla ilişkiler kurmak 3.4. Basınla ilişkiler kurmak
4. Hukuki Stratejiler (legal strategies)	4.1. Kamu politikalarına veya muhaliflere karşı hukuki işlem başlatmak (veya başlatılacağı tehdidinde bulunmak) 4.2. Ticaret ve yatırım anlaşmalarının gelişimini etkilemek
5. Politika İkamesi (policy substitution)	5.1. Mevcut politikalara alternatifler oluşturmak ve bunları teşvik etmek
6. Muhalefeti bölmek ve istikrarsızlık yaratmak (opposition fragmentation and destabilisation)	6.1. Kamu sağlığı savunucularını eleştirmek 6.2. Kamu sağlığı önlemlerine karşı her kafadan ses çıkmasını sağlamak 6.3. Kamu sağlığı savunucularının, gruplarının veya kuruluşlarının arasına sızmak, izlemek ve onları başka yöne çekmek

Kaynak: Jaichuen vd., 2018: 4. (Orijinal tablodan yazar tarafından kısaltılarak uyarlanmıştır.)

⁴⁸⁶ Jaichuen vd., 2018: 4.

Lobi faaliyetlerine ve siyasi partilere sağlanan mali teşviklere ilişkin olarak Jaichuen ve arkadaşları çarpıcı bir başka örnek daha sunmuştur. Mülakat yaptıkları bir sağlık çalışanının anlattıkları şu şekildedir:

“Gıda endüstrisi bizim (Sağlık Bakanlığı) gıda etiketlemesinde trafik ışığı yöntemini başlatmayı planladığımızı biliyordu. Onlar (Gıda Endüstrisi) buna tamamıyla karşıydı... Şirket (ulus aşırı bir şirket) bu politikayı tartışmak için benimle iletişim kurdu. Buna paralel olarak, politikacılara da yanaştılar. (Politikacının adı) özel sektörle uzlaşmaya çalıştı. Bu arada sivil toplum kuruluşları ve akademi çeşitli kamuya yönelik forumlarda toplandılar. Tartışmalar trafik ışığı işaretlemesine yönelik olarak yapıldı. Sonunda trafik ışığı etiketleme politikası bertaraf edildi.”⁴⁸⁷

Bu başarısızlığın ardında yatan nedenler ise ilgili STK tarafından şu şekilde açıklanmıştır: *“Hükümet gıda etiketleme konusunda trafik ışığı yöntemini kullanmayı geliştirmeyi denediyse de başaramadı. Gıda şirketine onlardan para alan bir siyasi parti arka çıkıyordu.”*⁴⁸⁸

Benzer eleştiri oklarını 2021 yılında düzenlenen Birleşmiş Milletler Gıda Sistemleri Zirvesi üstüne çekmiştir. Söz konusu Zirvenin çok uluslu şirketler, zengin hayırseverler ve ihracat odaklı ülkeler arasında kurulmuş güçlü bir müttefik sistemini yansıttığı öne sürülmüştür. Bu nedenle, gıda yönetimine ilişkin çok taraflı kurumları çökertmek ve küresel gıda sistemlerinin dönüşümü söylemini kendi çıkarlarına göre biçimlendirmek için yapılan bir çaba olarak değerlendirilmiştir. Mevcut sistem ve katılımcıların seçiminin temel şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkelerinden uzak, önemli çıkar çatışmalarını belirlemekten aciz ve insan haklarını da göz ardı eden bir durumda olduğu öne sürülmüştür. Bu görüşe göre, COVID-19 salgınının da gösterdiği üzere, neoliberal modele dayanan gıda sistemleri yapısal hassasiyetlere sahiptir. İklim değişikliğinin gıda üretimine yansıyan sonuçları da sürdürülebilir bir sisteme olan ihtiyacı her zamankinden daha çok ortaya çıkarmıştır. Ancak Zirvenin kolonyal ve şirket kontrollerinin devam ettirilmesine hizmet edecek bir şekilde icra edildiği savunulmuştur.⁴⁸⁹

Eleştirilerin temel noktalarından biri Gıda Zirvesi esnasında BM Özel Temsilcisi olarak atanan Dr. Agnes Kalibata etrafında toplanmıştır. Afrika Yeşil Devrim İttifakı (AGRA)

⁴⁸⁷ Jaichuen vd., 2018: 4; Gıdalarda trafik ışığı etiketlemesi, ambalajlı gıda ürünlerinin içerdiği yağ, doymuş yağ, şeker ve tuz miktarına göre sarı, kırmızı veya yeşil renklerle kategorize edilerek etiketlenmesi anlamına gelmektedir. Bkz. Biçer, “Ambalajlı Gıda Ürünlerinde ‘Trafik Işığı’ Uygulaması Başlıyor”, *Paratic*, 03.01.2019, <https://paratic.com/ambalajli-gida-trafik-isi-uygulamasi/>, (erişim tarihi:01.12.2021).

⁴⁸⁸ Jaichuen, vd., 2018: 6.

⁴⁸⁹ Canfield vd., 2021:1.

başkanı olan Dr.Kalibata endüstriyel tarım modelini Afrika’da kırsal alanlara yaygınlaştırmaya çalışan isimlerden biridir. AGRA Başkanı olarak görev yapan birinin, BM tarafından özel temsilci olarak atanması, yalnızca AGRA’nın teknoloji ve piyasa odaklı yaklaşımına bir destek olarak algılanmamış, şirket-hayırsever ittifakının Afrika kıtasında küresel ölçekte yeniden yapılanmasına bir davetiye olarak görülmüştür. BM’nin bu ittifaka kucak açması ise etki altına alındığının bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Şirketlerse BM ile ortaklaşa yaptıkları işleri bir nimet olarak gördüklerini zaten saklamamaktadırlar.⁴⁹⁰

Sonuç olarak, ilk kez Uruguay görüşmelerinde ele alınan tarım üzerine çoklu müzakereler ile yeni bir kapı açılmıştır. Başta Cargill ve Monsanto olmak üzere tarım şirketleri temsilcileri ABD hükümetinin temsilcileri olarak müzakerelerde bulunmuşlardır. Nihayetinde elde edilen anlaşma da tarım ürünlerinde serbestleşmeyi sağlamak temel güdüsü ile hazırlanmış bir anlaşma olmuştur. Tarım ürünlerindeki bu serbestleşme hem tarım üreticileri olan çiftçiler hem de tüketiciler tarafından yoğun şekilde hissedilen hasarlara neden olmuştur. Serbestleşmeden ağırlıklı olarak yararlanan taraf ise büyük tarım şirketlerinin hissedarları olmuştur. Tarım sektöründeki farklı aşamaların çoğunu (tohum, makine, gübre, tarım ilaçları, perakende, ticaret, gıdanın işlenmesi gibi) kendi bünyesinde birleştiren büyük tarım şirketleri dikey bir çizgi izlemişlerdir. Arada kalan çiftçilik ise gıda sistemi içindeki öncü rolünü kaybetmiş ve giderlerini kısma baskısı altına girmiştir. Çiftçi iki tercih arasında sıkışıp kalmıştır: ya sektörden çekilecek ya da büyüyecektir. Böylece, endüstriyel tarımın yoğunlaşması sağlanmıştır. Monokültüre dayanan bu üretim şekli ise ekolojik sorunları beraberinde getirmiştir. Tüm bu endüstriyel üretim şeklinin gıda güvenliğini tehlikeye attığı öne sürülmektedir. Çözüm yolu olarak ise şirket küreselleşmesinin dağıtılması, DTÖ anlaşmaları gibi anlaşmalar ile oluşturulan piyasa kurallarının yeniden yazılması, şirketlerin piyasayı şekillendirme kabiliyetinin kontrol altına alınması ve toplumların ekonomik politikalar konusunda yeniden bağımsızlıklarını kazanmalarının sağlanması gibi öneriler sunulmaktadır.⁴⁹¹

2.3.3. Şirketlerin Gıda Alanında Hakimiyet Oluşturma Çabalarına Karşı Ortaya Çıkan Toplumsal Hareketler: La Via Campesina (LVC) ve Benzeri Hareketler

1996 yılında Roma’da yapılan Dünya Gıda Zirvesi gıda egemenliğini temel alan karşı bir hareketi de başlatmıştır. Uluslararası sivil toplum kuruluşları ulus aşırı sosyal hareketlerle

⁴⁹⁰ Canfield vd., 2021:7.

⁴⁹¹ Fukuda, 2010: 493-494, 497-498.

birlikte gıda egemenliği kavramına yönelmişlerdir. Söz konusu kavram ilk kez uluslararası köylülerden oluşan bir koalisyon olan LVC tarafından kullanılmıştır. Bu kavramla LVC demokratik bir vizyon ortaya koymayı amaçlamıştır. Gıda sistemlerinin ve tarım alanlarının küresel piyasa kontrolüne ve buna bağlı ulus aşırı gıda şirketlerine boyun eğmediği ve bağlı kalmadığı bir sistem hedeflenmiştir. LVC, 2000 yılında elli bir sivil toplum kuruluşu ile söz konusu sosyal hareketlerin seslerini yükseltmek için Gıda Egemenliği Uluslararası Planlama Komitesini oluşturmuştur. Tüm bu oluşumlar, 2007-2008 gıda krizine ve Haiti'den İtalya'ya kadar yayılan ve otuz ülkede birbirini izleyen gıda ayaklanmalarına denk gelmiştir. Aynı dönemde, biyoyakıtlar yeşil enerji olarak gıda ürünlerinin yerini alacak şekilde üretilmeye başlamış, toprak gaspını cazip hale getiren finansal ortaklıklar artmış ve gıda güvenliği eksikliği derinleşmiştir. BM Genel Sekreteri Ban Ki Moon tarafından oluşturulan Küresel Gıda Krizi Yüksek Seviye Görev Gücü'nün FAO'nun yanı sıra Dünya Bankası ve DTÖ'yü de içerecek şekilde yapılandırılması piyasa temelli gıda yönetimi vizyonunun bir işareti olarak değerlendirilmiştir.⁴⁹²

Piyasa temelli bu yeni uluslararası ticaret kuralları insanların kendilerini karar alma yetilerini kaybettirmiş hissettirmiştir. Çünkü kararlar ya DTÖ gibi uluslararası kuruluşlar veya bu gibi kuruluşların temyiz organlarında uluslararası düzeyde alınmaktadır.⁴⁹³ Bu yeni düzene karşı LVC'nin yapısına bakıldığında, tarım işçileri, küçük çiftçiler ve yerliler gibi gruplardan oluşan müttefik yapı görülmektedir. 1990'lı yıllarda gıda egemenliği kavramını geliştirmiş ve 1996 yılında yapılan Dünya Gıda Zirvesi'nde tanınırlık elde etmiş olan LVC hareketi, gıda üreticilerini görmezden gelen her türlü gıda politikası tartışmasının, açlık ve yoksulluğu yok etmekte başarısız kalmaya mahkûm olduğunu ifade etmiştir. Buna göre, gıda üreticileri kendi topraklarında kendi istedikleri ürünleri yetiştirme hakkına sahiptir ve gıda egemenliği gerçek gıda güvenliğinin de ön koşuludur. Burada gıda egemenliği kavramı neoliberal ideoloji tarafından belirlenen gıda güvenliği kavramının karşısına konulmuş ve aynı anda tarım üzerindeki elit kontrolünü meşrulaştıran güç yapılarını da hedef almıştır.⁴⁹⁴ LVC, hali hazırda seksen bir ülkeden iki yüz milyondan fazla çiftçiyi temsil eden yaklaşık iki yüz yerel ve uluslararası organizasyonu bünyesinde barındırmaktadır.⁴⁹⁵

⁴⁹² Canfield vd., 2021: 4.

⁴⁹³ Sands, 2016:160-161.

⁴⁹⁴ Plahe vd., 2013: 318-319.

⁴⁹⁵ LVC resmi internet sitesi, <http://viacampesina.org/en/>, (erişim tarihi:01.12.2021); ayrıca bkz. Holt-Giménez vd., 2009: 2, 104-106.

Gray, Polanyi'nin ikiz hareket kavramının yani kapitalist genişlemenin ürettiği olumsuz etkilerin karşı savunmaya neden olmasının bu tür direniş hareketlerini açıkladığı kanısındadır. Gray, LVC hareketini radikal olarak tanımlarken de hareketin etki alanına işaret etmektedir. Çünkü LVC, gıda üretiminin derin yapılarını değiştirmeyi amaçlamaktadır. Ancak mevcut gıda rejiminin sahip olduğu geniş güç alanı nedeniyle, amacına ulaşmakta zor zamanlar yaşayacağı kanısındadır. Yine de bu tür hareketlerin varlığı, Gray'e göre, gıda rejiminin yenilmez olmadığının bir göstergesidir.⁴⁹⁶

2.3.4. Sonuç Yerine

Bir gıda rejimi yapı, kurallar, usuller ve normlar ile şekillenir ve yön veren bir ideoloji ile hayat bulur. Bu nedenle, sosyal sınıflar, lobiler ve devletler gibi her kesimin çıkarlarının etkileşimini içinde barındırır.⁴⁹⁷ Lang'e göre, yalnızca devlet, bu çatışan istekler silsilesi içinde bir arabuluculuk işlevi üstlenebilir; demokratik olarak hesap verebilir bir devlet modeli gıda sektöründeki güçlü şirketlerin giderek artan ve en kötü biçimlerde kendini ortaya koyan aşırılıklarını törpüleyip dizginleyebilecektir. Lang, kamu yararının devlet tarafından değil ama serbest piyasada sağlanabileceği iddiasının kabulünün, şirket çıkarlarının devlete egemen olmasına izin vermek anlamına geleceğini öne sürmüştür. Bunun en belirgin örneği, standartların ortaya konulmasına ilişkin süreçte yaşanmaktadır. Devletin görünürde tarafsız bir şekilde oluşturduğu varsayılan standart koyma sürecinde şirketler çıkarlarını korumaya yönelik telkinlerde bulunmaktadır. Bu nedenle, araştırmacıların ve halkın devletin rolü hakkında daha bilgece davranmaya ihtiyacı vardır.⁴⁹⁸

⁴⁹⁶ Gray, 2018: 408; Friedman, küreselleşmenin en az kendisi kadar güçlü bir direniş yarattığını, 1996 yılında yapılan Davos Zirvesi'nde Rus Komünist Partisi Başkanı Gennadi A. Zyuganov'un Zirve'nin yıldızı olmasıyla örneklendirmiştir. Friedman şu şekilde ifade etmiştir: "*Davos Forumu kapitalizmin en önemli buluşma yeridir. Soğuk Savaş'ın Jurasik Park döneminden kalma bir dinazor-Gennadi A. Zyuganov- nasıl olur da günün adamı olurdu? Çünkü o yıl Davos'ta toplanmış olan iş ve politika dünyasının elitleri artık anlıyordu ki, küreselleşme denen bu güçlü fenomen, bazı çevrelerde en az kendisi kadar güçlü bir ters tepki de yaratmaktadır.*" Friedman, yine de küreselleşmenin vahşetinin yarattığı ters tepkinin yanında küreselleşmenin nimetlerinden faydalanmayı talep eden insanların oluşturduğu bir dip dalgasının daha olduğu kanısındadır. Friedman'a göre bu insanlar, sistemi yıkmayı amaçlamamaktadır; sadece sistemden pay almak istemektedirler. Bkz. Friedman, 2003: 336-337, 356.

⁴⁹⁷ Plahe vd., 2013: 311.

⁴⁹⁸ Lang, 1999: 220; örneğin Pasifik ada devletlerinden Vanuatu'da, DTÖ'ye katılım konusuna ilişkin yapılan röportajlar, müzakereler esnasında halkın katılımına hiç yer bırakılmadığını göstermiştir. Hatta Parlamentonun seçilmiş üyeleri dahi bahse konu sürecin dışındadır ve konuya dair elle tutulur tek bir parlamento tartışması

Devlet ve ulus aşırı şirketlerin arasında çıkar çatışmasına yol açabilecek bir diğer farklılık da ulusun niteliği ile ilgilidir. Devlet, daha yönetilebilir ve daha etkin bir vatandaşlık bağı elde etmek için birbirine bağlı ve uyumlu insanlardan oluşan bir ulusal biçimlenme yaratmaya çalışırken, şirketlerin beklentisi olan ulus çok daha farklıdır. Onların beklediği ulus, tüketim için can atan büyük bir kitledir. Bu çerçevede Andrews, söz konusu şirketlerin yerel özellikleri bünyesine katmasını küreselleşmeye hizmet eden ve ona eklenen bir durum olarak görmüştür. McDonalds'ın yerel tatlarla yer vermesinin, pek çok genç yerel tüketicinin ürünleri benimseyip şirketin aslında kendi ülkelerine ait olmadığını göz ardı etmesine neden olduğunu belirtmektedir.⁴⁹⁹

Son olarak, Malcomson, mevcut en önemli jeopolitik özelliğin, iki kutupluluk ya da çok kutupluluk ve hatta büyük kuvvetler arasındaki çekişmeden de çok, büyük ve önemli ekonomilerin kendi kendine yeter hale gelme çabası olduğuna işaret etmektedir. Bu nedenle bu ekonomilerin güvenliklerini sağlamak için küreselleşmeden kısmi olarak geri adım attıklarını belirtmiştir. Malcomson'a göre, bu iktisadi yeterlik politikası yeni bir dönemin açılışıdır. Çünkü küreselleşmeden en çok kazanç sağlayanlar, kendi kendine yeterli olma çabası içine girmişlerdir. Soğuk Savaştan sonra genel kanı, küresel ekonomik yakınlaşmanın kaçınılmaz olduğu ve ülkelerin ekonomik olarak karşılıklı bağımlılık içinde büyüyecekleridir; ancak böyle olmamıştır. Yeni güvenlik kaygıları, kendini büyük güçler arasında rekabet olarak gösterirken; Çin, ABD ve Hindistan iktisadi yeterliliğe doğru yelken açmışlardır. Yeni küreselleşme, eskisinden farklı olarak, açıklık politikası kadar kendi kendine yeterliliğe dayanacak ve uluslararasılaşmayı da ulusalcılık, merkantilizm ve emperyalizme benzeyen bir noktaya taşıyacaktır. Yani bu anne ve babalarımızın küreselleşme deneyimine hiç benzemeyecektir.⁵⁰⁰ Bu çerçevede, çalışmanın üçüncü bölümü, gıda güvenliği ve gıda egemenliği kavramları çerçevesinde kendi kendine yeterlilik halinin ülkelerin dış politikalarında nelere yol açabileceğini açıklamaya çalışan örnek olayları ele almıştır.

yoktur. Parlamenterlerin çoğunluğu ilk kez, Vanuatu'nun anlaşmayı imzalamasından yalnızca üç ay önce, sivil toplum grupları tarafından düzenlenen bir faaliyette anlaşmanın etkilerini duymuşlardır. Küçük çiftçilerin ise karar alma sürecinde sesi daha da kısaktır. Kendileriyle röportaj yapılan küçük ölçekli çiftçiler, tarımla ilgili kararların sıklıkla iktisatçılar veya konuya ilişkin hiç deneyimi olmayan şehirlerde yaşayan insanlarca alındığını belirtmişlerdir. Bkz. Plahe vd., 2013: 312,318,329-330.

⁴⁹⁹ Andrews, 2008: 43,44, 50-51.

⁵⁰⁰ Malcomson, "The New Age of Autarky: Why Globalization's Biggest Winners Are Now on a Mission for Self-Sufficiency", *Foreign Affairs*, 26.04.2021, <https://www.foreignaffairs.com/print/node/1127470>, (erişim tarihi: 10.11.2021).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİR DIŞ POLİTİKA ARACI OLARAK GIDA: GIDANIN DIŞ POLİTİKADA KULLANIMINA DAİR ÖRNEK OLAYLAR

Gıdanın dış politikada kullanımı konusu özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısında uluslararası ilişkiler alanında ön plana çıkan konulardan biri olmuştur.⁵⁰¹ Bu durumun çeşitli sebepleri vardır. Bunlardan ilki, ekonomik eşitsizliklerin yaratmış olduğu gıda güvenliği meselesinin almış olduğu haldir. Hugo Radice, neoliberal küreselleşmenin neden olduğu şeylerden birinin tüm dünya sathında kapitalizmin “*zihinlere kazınması*” olduğunu belirtir.⁵⁰² Bir yanda fazla gıda üretimi ve tüketimi tecrübe eden ülkeler varken, diğer yanda ise üreteceği gıda ürünlerini kendi belirleyemeyen, ürettiklerinin büyük kısmını da yine ihraç etmek zorunda kalan ve bu nedenle açlıkla mücadele eden ülkeler vardır. Tıpkı, küreselleşme yoluyla gıda sistemini birbirinden farklı iki ayrı yöne çekmeye çalışan karşıt güçler mücadelesinde- küresel sistemi arkasına alan şirketler ile buna karşı çıkan gıda egemenliği savunucusu hareketlerde- olduğu gibi burada da bir “v” harfi çizilmektedir. Gıda egemenliği ya da gıdada kendine yeterlilik bu uç örnekler -fazlasıyla üretilen tüketenler⁵⁰³ ile açlıkla mücadele edenler arasında- ilerlerken bunun dış politikaya yansımaları da sıklıkla hissedilmektedir.

Dış politika aracı olarak gıdanın kullanımına dair küçük ve zayıf Afrika ülkelerinden başlayarak Hindistan’a varan ve Mısır’a kadar yayılan pek çok örnek gösterilebilir. Bunların bir kısmına da önceki bölümlerde değinilmişti. Ancak bu son bölüm içinde tercih edilen örnekler, gıda egemenliği ve kendine yeterlilik gibi kavramlar çerçevesinde, örnekler arasında birbirleriyle bağlantıları ortaya konularak yani bir nevi ağ kurularak genel bir resim çizecek şekilde hazırlanmıştır. Dolayısıyla, burada verilen örneklerin her biri birbirini takip eden birer basamak niteliğinde ele alınmıştır.

⁵⁰¹ “Gıda gücü” kavramı ya da Paarlberg’in deyiimiyle “varsayımı”, 1973-1974 yılında dünya emtia fiyatlarında yaşanan patlama nedeniyle geniş bir popülerite kazanmıştır. Bu dönemde, petrol ihraç eden Arap ülkelerinin üretim kısıtlamasına gitmesi nedeniyle gıda ve petrol fiyatları hızla yükselmiştir. Bkz. Paarlberg, 1985: 13.

⁵⁰² Radice, 2007: 164-167.

⁵⁰³ Fazlasıyla üreten ve tüketen ülkelerin başında ABD gelmektedir. 1973-1974 yıllarında dünyanın en büyük gıda ihracatçısı ABD’ydi. Amerikalıların büyük porsiyon yemekleri ve büyük arabaları ile simgeleşen aşırı tüketimleri ise Paarlberg’in ABD’yi “*Aşırılıklar Birleşik Devletleri/United States of Excess*” olarak tanımlamasına neden olmuştur. Bkz. Paarlberg, 1985:13; Paarlberg, 2015: 1-8, 56-57.

Bu çalışmanın birinci bölümünde gıdanın uluslararası sistemdeki yerinin anlaşılması için kavramsal çerçeve çizmek maksadıyla uluslararası ilişkiler teorilerinden faydalanılmıştı. İkinci bölümde, gıda sisteminin gelişimi ve bu sistem içinde önem kazanan faktörler başta çizilen kavramsal çerçeveden de faydalanılarak ortaya konmuştu. Gıda sistemi içinde önem kazanan bu faktörlerden bazıları teknolojik gelişmelere bağlı olarak tarımda yaşanan Yeşil Devrim gibi gelişmeler, bunun yanında kültürel etkiler, gıda yardımlarının kullanımı, toprak gaspı kavramının ortaya çıkması, şirket hakimiyetleri ve finansallaşma, buna karşı çıkan toplumsal hareketlerdi. Bu ikinci bölümde ayrıca, gıdanın bir baskı aracı olarak kullanılması genel çerçeve içine yerleştirilen örneklerle ve sistem içinde önem kazanan faktörlerle ilişkisi dikkate alınarak açıklanmıştı. Üçüncü bölüm ise bu genel çerçeveyi, belirli ülkelerin belirli/spesifik dönemlerine veya belirli “kriz” zamanlarına bilinçli olarak indirgemıştır. Böylece, ülke bazında daha kısıtlı bir zaman diliminde ama daha ayrıntılı olarak gıdanın dış politika üzerindeki etkisinin anlaşılması amaçlanmıştır. Bu çerçevede, ele alınan ilk ülke, şeker mono kültürüne bağlı olan Küba’dır.

3.1. Küba: İğne Deliğinden İki Kez Geçen Ülke

*“Küba’da, her sohbet, er ya da geç yiyeceklerle ilgilidir”.*⁵⁰⁴

Bir Karayip ülkesi olan Küba Cumhuriyeti küçük yüzölçümüne rağmen⁵⁰⁵ büyük bir nüfusu barındırmaktadır. Bu küçük takımada devletin yoğunluklu olarak başkent Havana’da toplanan nüfusu 2020 Dünya Bankası verilerine göre yaklaşık 11.3 milyondur ve toplam 216 ülke arasında nüfus yoğunluğu açısından seksen ikinci sırada yer almaktadır.⁵⁰⁶ Küçük yüzölçümüne karşın doyurulması gereken nispeten büyük nüfusunun yarattığı ikilemin Küba’nın karnını doyurma çabasını ilgi çekici kılmaları doğaldır. Buna yılın belirli dönemlerinde sıklıkla yaşanan kasırgalar da eklendiğinde Küba’nın bu konudaki çabasının incelenmeye değer olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak, Küba’yı asıl ilginç kılan, küçük yüzölçümüne göre büyük nüfusunun mecbur bıraktığı gıda ve toprağa ilişkin düzenlemeleri değildir. Küba’yı asıl ilginç kılan, gıda alanında kendi kendine yeter bir ülke olmamasına ve

⁵⁰⁴ Dawdy, (2002): 47.

⁵⁰⁵ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığınca hazırlanan ülke künyelerinde, Küba’nın toplam yüzölçümü 109.880 kilometrekare olarak gösterilmektedir. Bu haliyle Küba, Türkiye’nin yüzölçümünün yedide birine denk düşmektedir. Bkz. <http://www.mfa.gov.tr/kuba-kunyesi.tr.mfa>, (erişim tarihi: 10.11.2021).

⁵⁰⁶ World Bank, “World Development Indicators Database 2020”, <https://databank.banquemondiale.org/data/download/POP.pdf>, (erişim tarihi: 10.11.2021).

uzun süreli ambargolara maruz kalmasına rağmen uluslararası sistem içerisinde ayakta kalmış olmayı başarmış olması⁵⁰⁷ ve gıdanın kendisine yönelik bir manevra aracı olarak kullanılmasına müsaade etmemiş olmasıdır. Bu bölümde, Küba'nın gıdanın kendisine karşı bir baskı aracı olarak kullanılmasına nasıl müsaade etmediği, uluslararası sistem yapısı bağımsız değişken ve büyük güçler (ABD ve zamanın Sovyetler Birliği) bağımlı değişkenler şeklinde nitelendirilerek incelenmeye çalışılmıştır. Bu nedenle, iki ayrı dönemin ele alınması yolu seçilmiştir. Birinci dönem, 1959'da Küba Devrimi ile Fidel Castro'nun iktidara gelmesi sonrasındaki beş yıllık (1959-1964) dönemdir.⁵⁰⁸ Bu dönem, Soğuk Savaş yıllarına yani uluslararası sistemin iki kutuplu dönemine denk gelmektedir. İkinci dönem ise, Sovyet bloğunun yıkılması sonrası başlayan ve iki süper güçlü yani iki kutuplu dünyanın eridiği dönem (1990-1995) olarak seçilmiştir. Kübalılar, gıda yokluğu başta olmak üzere yokluklarla mücadele ettikleri bu dönemi “Özel Dönem” (Special Period) olarak adlandırmaktadırlar.⁵⁰⁹ Dolayısıyla seçilen her iki dönem de Küba'nın belirgin bir şekilde değişmekte olan uluslararası sisteme uyum sağlamaya çalıştığı özel zaman aralıklarıdır.⁵¹⁰ Küba'nın gıda politikasında etkili olan iki önemli ülke, ABD ve Sovyetler Birliği'dir. Uluslararası sisteme bağlı iki bağımlı değişken olarak ele alınan bu iki ülke üzerinde,⁵¹¹ Küba'nın kendi iç dinamiklerinin oynadığı rol de ayrıca dikkate alınmıştır. Küba'ya karşı gıdanın bir baskı aracı olarak kullanılma(ma) politikası iki ayrı dönem içinde ele alınmadan önce, Küba'yı şekillendiren dinamikleri kısaca incelemek gerekmektedir. Çünkü Küba'nın geçmişi geleceğini şekillendirmiş öğeleri içinde barındırmaktadır. Bu öğeler, sonraları her iki dönemde de (1959-1964 ve 1989-1994) kendisini belli etmiş ve Küba'nın iğne deliğinden iki kez nasıl geçtiğinin⁵¹² anlaşılmasında rol üstlenmiştir.

⁵⁰⁷ Bazı yazarlar bunu Küba'nın “küçük bir devlet olarak büyük devlet politikası” izlemesine bağlamaktadırlar. Bkz. Domínguez ve Lindau, 1984: 75; Ayrıca bkz. Domínguez, 1978: 83, 93.

⁵⁰⁸ Savaş zamanı koşullarının barış zamanında yaşanıyor olmasına atfen bu dönem, “Barış Zamanında Özel Dönem” (*Special Period in Peacetime*) olarak bizzat Küba lideri Fidel Castro tarafından adlandırılmıştır. Konuya ilişkin kaynaklarda genellikle kısaca “Special Period” olarak geçmektedir. Bkz. “Cuba's Special Period”, *Environment and Society Portal*, <http://www.environmentandsociety.org/tools/keywords/cubas-special-period>, (erişim tarihi: 10.11.2021); Ayrıca, bkz. Wilson, 2011: 65.

⁵⁰⁹ Gonzalez, 2003: 686.

⁵¹⁰ Döneme ilişkin ayrıca bkz. Berríos, 1997:25-34.

⁵¹¹ Çalışmada, incelenen İkinci Dönem içinde (1989-1994) bağımlı değişken olarak İspanya ve Avrupa Birliği de kısmen ele alınmıştır.

⁵¹² Türk Dil Kurumu'na göre “iğne deliğinden geçmek” deyiminin iki anlamı bulunmaktadır; bunlardan ilki, aşırı derecede zayıflamak, ikincisi ise herhangi bir işte, durumda zorlu bir süreçten geçmektir. Bkz. “İğne Deliğinden Geçmek”, Türk Dil Kurumu, <https://sozluk.tdk.gov.tr/>, (erişim tarihi:03.03.2022).

3.1.1. Küba'nın İç Dinamikleri Nasıl Şekillendi?

Küba'nın iç dinamiklerini tam olarak anlamak için tarihsel gelişimine göz atmak gerekmektedir. Küba'nın tarihsel dönüm noktasında ünlü kâşif Kristof Kolomb yer almaktadır. Kolomb'un İspanya Krallığı adına Küba'ya ulaştığı 1492 yılından itibaren başlayan İspanyol etkisi 1898'e kadar devam etmiştir. İspanya ve Amerika arasındaki savaşın 1898 yılında Amerika lehine sona ermesiyle birlikte Küba İspanya'nın bir parçası olmaktan çıkmıştır.⁵¹³

ABD'nin Florida eyaletine yalnızca doksan deniz mili uzaklıkta olan Küba'nın⁵¹⁴ deniz komşuları arasında Haiti, Bahamalar, Jamaika, Cayman Adaları gibi ülkeler varsa da bu komşuları arasında tarihsel açıdan en önemlisi ABD'dir.⁵¹⁵ Küba, İspanya'nın bir parçası olmaktan çıkmış ve ABD tarafından Askeri Harcamalar Kanunu'nun 1901 yılında imzalanmasıyla kâğıt üzerinde bağımsızlığını kazanmış olsa da Küba'nın sancılı bağımsızlık süreci sona ermemiştir. ABD Connecticut Senatörü ve Amerikan Senatosu Dış İlişkiler Komitesi Başkanı Orville H. Platt tarafından Küba Anayasasına ek olarak önerilen düzenleme, Küba halkının bağımsızlık arzusunu zedeleyen öneriler içermiştir. Bu öneriler arasında, ABD'nin Küba'nın bağımsızlığını korumak maksadıyla Küba'ya müdahale etme hakkı ve Küba hükümetinin ABD tarafından üs olarak kullanılmak üzere ABD'ye toprak satması veya kiralaması gibi hükümler bulunmaktadır. Dönemin ABD Başkanı McKinley ve

⁵¹³ ABD ve İspanya arasında çıkan savaşa, ABD savaş gemisi Maine'nin sebebi bilinmeyen bir şekilde batırılması yol açmıştır. ABD, bu geminin batırılmasından İspanya'yı sorumlu tutmuştur. Bkz. Turan, 2016: 274; anılan savaşın gıda açısından da ilginç bir hikayesi bulunmaktadır. 1898 yılında ABD'nin Küba'da İspanyolları yenmesinin ardından Küba'da görev yapan General Nelson Miles askerlere verilen taze sığır etine bozulmuş olduklarını saklamak için kimyasal maddeler katıldığını iddia etmiştir. Başka bir ordu mensubu da askerlerinin bu eti yedikten sonra hastalandığını iddia edince, kamuoyunda savaştan çok bozuk etlerin Amerikan askerlerinin ölümünde etkili olduğu kanaati yaygınlaşmıştır. Suçlanan biftek tröstü orduya et sağlayan beş büyük dağıtım firmasından oluşmaktadır ve iddiaya göre etlerin bozulduğunu saklayabilmek için kimyasal madde kullanma yoluna başvurmuşlardır. Bkz. Levenstein, 2013: 54-58.

⁵¹⁴ ABD Başkanı Obama, Küba'yla ilişkileri normalleştirmeye çalışan Amerikan Başkanlarından biridir. Bu konuya ilişkin yaptığı konuşmasında, söz konusu doksan yıllık mesafeyi çarpıcı bir biçimde ortaya koymuştur: “Küba'yla 90 deniz mili ile ayrılıyor olabiliriz; ancak ABD'de yaşayan 2 milyon Kübalı ve Küba'nın daha iyi bir geleceğe ulaşması için benzer umutları taşıyan on bir milyon Kübalıyla birleşiyoruz” demiştir. Bkz. Aktaran Dilek, 2018: 280, 299; Ayrıca, orijinal İngilizce metin için bkz., “Fact Sheet: Charting a New Course on Cuba”, The White House Office of the Press Secretary, 17.12. 2014, <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/12/17/fact-sheet-charting-new-course-cuba>, (erişim tarihi: 10.11.2021).

⁵¹⁵ Guantanamo deniz üssü nedeniyle Washington ve Küba arasında kara sınırı da bulunmaktadır. Bkz. Dilek, 2018: 303.

Savaş Bakanı (eski deyişle Harbiye Nazırı) Elihu Root ile de istişare edilmiş olduğu bizzat Senatör Platt tarafından kabul edilen bu öneriler, Küba-ABD ilişkilerindeki bağımlılık anlayışını güçlendirmiştir. Daha sonra, Amerikan destekli olarak Küba Başkanlık görevini üstlenen Palma, Platt değişikliklerine uygun şekilde Guantanamo üssünün bulunduğu toprakları 1903 yılında ABD'ye kiralamıştır.⁵¹⁶ Küba Anayasasının eki haline getirilen bu düzenlemeler ABD çıkarlarının korunmasında ABD'nin hukuki dayanağını oluşturmuştur.⁵¹⁷

Küba'nın demografik yapısı da şekere bağlı olarak sürekli değişiklik göstermiştir. Afrika'dan getirilen kölelerden faydalanarak oluşturulan şeker plantasyonları⁵¹⁸ Küba'da tek ürüne yani şekere dayalı ve dolayısıyla sarsıntılara açık bir tarımsal sistem oluşmasına neden olmuştur. Örneğin, Kübalılar 1904'ten 1912'ye kadar çeşitli temel tüketici ürünlerinde yüzde 20 ila yüzde 70 arası gıda fiyatı enflasyonu yaşamışlardır.⁵¹⁹

Açlığı bertaraf etmek ve yiyecek dağılımını eşit hale getirmek, 1959 devriminin temel programlarından biri olmuştur. Küba devrimi beslenme sorununu büyük oranda çöze de Kübalıların zihinleri yiyeceklerle meşgul olmaya devam etmiştir.⁵²⁰ Hem sokaklarda hem de politika yapıcılarının seviyesinde gıda talebi sürekli bir ilgi kaynağı olmuştur. La Libre'ta⁵²¹ hangi yiyecekler yer almalıdır, kara borsada hangi yiyecekler vardır, hangi yiyecekler ithal edilmektedir, bu yiyeceklerin kalitesi nasıldır ya da en basitinden “bugün yiyecek ne var” sorusu vardır. Dawdy, Kübalıların bu yiyecek söyleminin kırsal yaşam, özgürleşme, yerlilik, ırk ve ulusal kimlik gibi diğer söylemler ve uygulamalar ile iç içe geçtiği kanısındadır.

⁵¹⁶ Senatör Platt tarafından önerilen sekiz madde bulunmaktadır. Bunlardan üçüncü madde, yani ABD'ye Küba'nın bağımsızlığını korumak için müdahale hakkı veren madde, ABD Savaş Bakanı Root tarafından ABD'nin Monroe Doktrininin bir uzantısı şeklinde tanımlanmıştır. Buna göre, ABD Küba'nın bağımsızlığını savunmak zorunda kalırsa bu madde ABD'nin saldırgan/mütecaviz (aggressor) durumuna düşmesini engelleyecektir. Söz konusu düzenleme için bkz. De la Torriente, 1930: 367-368, 370; Ayrıca bkz. Dilek, 2018: 303; Platt düzenlemeleri için ayrıca bkz. Turan, 2016: 274-276.; Monroe Doktrini, 1823 yılında Latin Amerika'nın ABD'nin çıkar sahasına dahil edildiği ve ABD Başkanı James Monroe'nin adıyla anılan politikadır. Bkz. Ögütçü, “Monroe Doktrini ve ABD”, *Politik Akademi*, 10.02.2013, <http://politikakademi.org/2013/02/monroe-doktrini-ve-abd/>, (erişim tarihi: 11.10.2021).

⁵¹⁷ Platt Düzenlemeleri, ABD Başkanı Frank D. Roosevelt'in “İyi Komşuluk Politikası” çerçevesinde 29 Mayıs 1934 tarihinde resmi olarak yürürlükten kaldırılmıştır. Bkz. Ponce, “How Many Times Has the United States Intervened in Cuba”, 13.12.2006, <http://www.walterlippmann.com/docs1045.html>, (erişim tarihi: 10.11.2021).

⁵¹⁸ Kiple, 2010:206-207.

⁵¹⁹ Dawdy, 2002: 66.

⁵²⁰ Yamaoka, Kübalıların geleneksel olarak gelişmekte olan bir ülke için yüksek kaliteli sayılabilecek yemeklerden hoşlandığı belirtmektedir. Bkz. Yamaoka, 2004: 310.

⁵²¹ İstihkakların yer aldığı karne.

Küba'daki yeni ulusun imajı, yiyecekte kendi kendine yeterliliğin sağlanması ve özgürleşme ile ilişkili hale gelmiştir. Dawdy, Antonio Benítez-Rojo'nun egemen Büyük Küba (Cuba Grande) ile direnişçi Küçük Küba (Cuba Pequeña) ayrımı yapan söylemini aktarmıştır. Küçük Küba, yerlilik, özgürleşme ve küçük çiftçilik ile ilişkilendirilirken, Büyük Küba ithalat, kölelik, kolonyal yönetim ve şeker patronları demektir. Benzer şekilde, Küba'nın ithal mallara karşı tereddüdü ve ithal malların neden olduğu ilişkiye bakış açısının Latin Amerika'nın pek çoğunda ve hatta gelişmekte olan tüm ülkelerde görülebileceğini ifade etmiştir. Küçük çiftlikler ve kendi kendine yeterlilik, Küba'nın İspanya'dan bağımsızlığını alması için anahtar olarak görülürken; Küba Devrimi, Kübalıları gıda üretimi ve tüketimi kavramlarını vatanseverlik kavramı ile birlikte düşünmeye itmiştir.⁵²²

Şekere bağlı tek ürünlü bu ekonomik düzen, Küba'nın zayıf karnıdır. Şeker fiyatlarındaki dalgalanmalar ülkeyi o denli yoğun etkilemektedir ki, Küba gibi küçük bir ada devletinin ayakları üzerinde kalmayı başarması için kendi iç dinamiklerini düzene sokarken uluslararası yapının kendisine sunduğu fırsatları da sonuna kadar kullanması gerekmiştir.

3.1.2. Küba ve Birinci Dönem (1959-64): İğne Deliğinden İlk Geçiş

1959 Küba Devrimi'nin amaçlarından biri, Küba köylülerinin yaşam koşullarını iyileştirmektir. Dawdy'nin aktardığına göre Pollitt, Küba köylüsünün ekip biçecek toprak açlığı (land hunger) içinde bulunduğunu belirtmektedir. Köylülerin istikrarsız siyasi ve ekonomik koşullara karşı kendilerini güvence altına alma arzusunu gösteren bu durum 1950'lerde adadaki yiyecek üretimindeki düşüşle yakından ilgilidir. Tek bir ürüne bağlı ekonomi ve yabancı ürünlerin tüketimine bağımlı bir piyasa nedeniyle, Küba Devrimi'nin ekonomik programı ile köylülerin toprak reformu kesişmiştir. Pollitt'e göre, bu dönemde başlayan Amerikan ambargosu, kendi kendine yetme fikri ile karne sistemine bağlılığı bireysel düzeyde güçlendirmiştir. Ulusal düzeyde ise Küba devleti, tek ürünün ihracatına aşırı bağımlılık nedeniyle, Amerikan ekonomisinin iniş çıkışlarının Küba'da istikrarsızlığı tetiklediğinin farkında olarak, kendi kendine yetme fikrini vurgulamıştır.⁵²³

Küba'nın tek ürüne dayalı ve dışa bağımlı ekonomisinin yarattığı olumsuzlukların üstesinden nasıl geldiğine ilişkin incelenen ilk dönem, 1959 Küba Devrimi ile başlayan beş

⁵²² Dawdy, 2002: 48-61.

⁵²³ Dawdy, 2002: 67,69.

yıllık dönemdir. Bu dönemin en önemli özelliği, ABD'nin Küba'yı ailenin ⁵²⁴ bir nevi kara koyunu olarak ilanı ve Amerikan dış politikasını buna göre konumlandırmasıdır. Hatta bunu yaparken daha sonra Savunma Bakanı Robert McNamara'nın belirttiği gibi takıntılı (obsesif) bir politika örneği gösterecek⁵²⁵ ve sonuç almakta da başarısız olacaktır.

1959 Küba Devrimi'yle Fidel Castro'nun iktidara gelmesi başta her şeyin eskisi gibi devam edeceğine ilişkin Amerikan inancını yıkmamıştır.⁵²⁶ Amerikan şirketlerine ait büyük ölçekteki toprakların kamulaştırılmasına ilişkin itirazlara Küba'nın kulak tıkaması ise en çok dikkate alınan unsur olmuştur. ⁵²⁷ Dolayısıyla, “Özgür Dünya'ya” karşı “Komünizm Tehlikesinden” önce, zedelenen Amerikan çıkarları bulunmaktadır. Bu nedenle, ABD'nin yaklaşımının başta milliyetçi ve psikolojik unsurlarla yüklü olduğunu söylemek yanlış değildir.⁵²⁸

⁵²⁴ ABD için Küba'yı aileden saymak yanlış olmayacaktır. Çünkü XIX. yüzyılın başına kadar Küba, ticaretinin büyük bir bölümünü ABD ile yapmaktadır. Bu döneme ilişkin rakamlar için bkz. Leblebici, 2011:146.

⁵²⁵ Savunma Bakanı Robert McNamara “*Domuzlar Körfezi ve sonrasında Castro hakkında histeriktik*” şeklinde itirafta bulunmuştur. Bkz. Boot, “Operation Mongoose: The Story of American Effort to Overthrow Castro and How They Helped Seal America's Fate in Vietnam”, *The Atlantic*, 05.01.2018, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/01/operation-mongoose/549737/>, (erişim tarihi: 10.11.2021)

⁵²⁶ ABD için, geçmişte olduğu gibi, Küba, temelde bir pazar olarak önemliydi. Küba'da tarım reformunun ilanı, ABD Dışişleri Bakanlığı'nı hayal kırıklığına uğrattı da ABD'nin olaylar üzerindeki etkisinin sürdürülebileceğine dair inancını başta yok etmemiştir. Toprak reformunun, Küba'daki Amerikan toprak sahiplerinin çıkarlarına zarar verdiğini gören Amerikan Dışişleri Bakanlığı görünüşte standart formülü ile yanıt vermiştir: ABD, çabuk, yeterli ve etkili bir tazminin sağlanması halinde “yerinde (sound)” bir toprak reformunu desteklemektedir. Gerçekte yani Kübalılarla baş başa kaldıklarında ise aba altından sopa göstererek Küba tarımını akıllıca olmayan bir şekilde kurcalamamaları hakkında karşı tarafı uyarılmışlardır. Yani, bu şekilde davranmaya devam ederlerse yabancı yatırımcıları korkutarak kaçırabilirlerdi ve Amerikan Kongresi de Küba'dan yapılan şeker ithalatında cömert davran(a)mayabilirdi. Bu tembihler, Amerikan toprak sahipleri ve üreticilerinin Amerikan Dışişleri Bakanlığı üzerindeki etkisini de göstermektedir. Bkz. Benjamin, 1989: 146-151; Ayrıca bkz. Gonzalez, 2003: 698; Her ne kadar Benjamin, Küba'nın bir pazar olarak önemli olduğunu belirtse de Küba'nın ABD için stratejik önemi de mevcuttur. Panama Kanalı'nın açılmasından sonra ulaşım açısından Küba'nın önemi daha da artmıştır. Bkz. Turan, 2016: 273; Ayrıca bkz. Kaya, 2016: 366.

⁵²⁷ Yeni Küba yönetiminin ABD taleplerine tepkisizliği ve Washington'un toprak reformunu etkilemekteki yetersizliği, Castro rejiminin Amerikan çıkarlarına bir tehdit olduğu kararının neden bu denli erken geldiğini açıklayabilir. Bkz. Benjamin, 1989:154-155.

⁵²⁸ Benjamin, Washington'un Küba'da olayları kontrol etme yetisinin hızla azalmasının ve Castro'nun çok yakında tamamen Amerikan etkisinden çıkacağı beklentisinin, Castro rejiminin devrilmesi kararının neden çoğu Amerikan varlığının kamulaştırılmasından ve Sovyet etkisinin başlamasından önce alındığını açıklayabileceği kanısındadır. Ona göre, Küba söz konusu olduğunda, 1959 yılında radikal milliyetçilik komünizm tehlikesine

ABD'nin Küba'daki bu kamulaştırmalara cevabı, 1960 yılında Küba'nın şeker kotasının kesilmesi ve aynı yıl Küba ürünlerine kısmi bir ambargo konulması olmuştur. 1961 yılında ise ABD ve Küba arasındaki diplomatik ilişkiler kesilmiştir.⁵²⁹ 1961 yılı ABD ve Küba arasındaki diplomatik ilişkilerin kesilmesinin yanında pek çok açıdan dolu dolu bir yıldır; ABD destekli Domuzlar Körfezi işgali denenmiş ve başarısızlığa uğramış, Fidel Castro Küba Devriminin sosyalist bir devrim olduğunu ilan etmiş ve akabinde hızla Sovyetlere yaklaşmıştır.⁵³⁰ Sonrasında ise kamplaşan uluslararası sistem ve Soğuk Savaş'ın neden olduğu, Küba'ya hemen her alanda sağlanan Sovyet desteği göze çarpmaktadır.⁵³¹

Realist politikanın en temel verisi olan “ulusal güvenlik” ve “ulusal çıkarlar”, Küba örneğinde Amerikan şirketlerinin ve toprak sahiplerinin çıkarları ile birleşmiş ve Amerikan dış politika tarihinde bir dizi başarısızlığa yol açmıştır. İlk başarısızlık, Amerikan üreticilerin sahip olduğu büyük toprakların kamulaştırılması olmuştur ki, ABD dış politikası buna yeterince güçlü bir cevap verememiş ve kamulaştırmaların önüne geçememiştir. İkinci başarısızlık, Kübalı sürgünlerden faydalanarak Castro'yu devirmeyi öngören Domuzlar Körfezi Çıkarması'dır. 1961 yılındaki bu başarısız askeri girişim Kennedy yönetimini çok zor durumda bırakmıştır. Ancak, ABD yönetimi için en büyük başarısızlık Küba'ya yönelik yaptırımlarının beklediği sonucu vermemiş olmasıdır.⁵³²

Küba'ya yönelik ABD ambargosu neden etkili olamamıştır? Ya da etkili olsa da ülkeye neden diz çöktürememiştir? Bunun en önemli nedeni olarak, Sovyetler Birliği'nin

göre Amerikan politikasını daha çok etkilemiştir. Çünkü 1959 yılı aslında Sovyetler Birliği ile detant yılıdır. Berlin Krizinin etkisizleştirildiği, Eisenhower ile Kruşçev arasında ilki 1955 yılında yapılan ikinci zirve hazırlıklarının yapıldığı yıldır. Kruşçev, Eisenhower'ın daveti üzerine ABD'yi ziyaret etmiş ve Camp David (Başkanın yazlık konutu) ruhu Amerikan U-2 casus uçağının Mayıs 1960'ta düşürülmesine kadar sürmüştür. Oysa ABD, 1959 sonu itibarıyla hâlihazırda Kübalı sürgünleri eğiterek adaya sızmaları ve şeker rafineleri ile diğer hayati ekonomik hedefleri sabote etmek için hazırlıklara başlamıştır. Bkz. Benjamin, 1989:155.

⁵²⁹ İki ülke arasındaki ilişkiler, Obama döneminde 20 Temmuz 2015 tarihinde yani iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kesilmesinden elli dört yıl sonra büyükelçiliklerin yeniden açılmasına kadar, İsviçre üzerinden yürütülmüştür. Bkz. Dilek, 2018:297.

⁵³⁰ Gonzalez, 2003:698.

⁵³¹ Sovyetler Birliği, devrim yapan Küba'yı ilk on gün içinde resmi olarak tanımış, 1959 Nisan ayında Küba'nın kendi sosyalizmini uygulayacağını açıklamasından sonra da ikili ilişkiler sıcak bir şekilde devam etmiştir. Bkz. Dilek, 2018:288.

⁵³² Küba, ABD ile ekonomik ilişkisinin olmayışını ve uluslararası finans kuruluşlarından dışlanmış olmasının etkisini, Sovyetler Birliği ile olan ilişkisi çökene kadar gerçekten hissetmemiştir. Nazario'ya göre Amerikan ambargosu ekonomik bir yaptırımdan öte hem ABD hem de Küba için politik bir sembole dönüşmüştür. Bkz. Nazario, 1996: 91.

desteği gösterilebilir.⁵³³ İkinci neden ise Küba liderinin kendisidir. Küba liderliğinin halkı etrafına toplama konusunda son derece başarılı bir performans sergilediği ve devrimi yerleştirdiği düşünülmektedir.⁵³⁴ Üçüncü neden, ambargoya katılma konusunda ABD'nin kendi müttefiklerini bile tam olarak ikna edememiş olmasıdır.⁵³⁵ Ayrıca, Küba halkı sömürge deneyimi ve dönem dönem yaşadığı fırtınalar nedeniyle⁵³⁶ alışık olduğu azla yetinme özelliğini dayanıklılığa ve bir onur meselesine dönüştürmüş gibi görünmektedir.⁵³⁷

Realist düşünce sistemi güvenlik çıkarlarını ön plana aldığından, Küba'ya yönelik ABD ambargosunu kim delebilir? sorusuna ilk cevap Sovyetler Birliği olmaktadır. Amerikan ambargosundan sonra, tek ihraç kaynağı şeker olan Küba'dan şeker satın alan Sovyetler Birliği, bunun büyük kısmını dünya fiyatlarının üzerinde fiyat vererek yani sübvansedeerek almıştır.⁵³⁸ Leblebici, 1959 Küba Devriminin şekerin uluslararası politik güç unsuru olarak kullanılması açısından iyi bir örnek olduğu kanısındadır. ABD Küba ekonomisine zarar vermek için kendi asıl şeker sağlayıcısından ithalat yapmaktan vazgeçerken Sovyetler Birliği ihtiyacından fazla olmasına rağmen Küba'dan şeker ithalatı yapmıştır.⁵³⁹

Ancak realist sistem açıklamaları kimi zaman yetersiz kalabilmektedir. Bu hallerde, liberal teori çerçevesinde önem kazanan ekonomik beklentiler ön plana geçmektedir. Örneğin, ABD'nin ambargo uyguladığı dönem boyunca ekonomik yaptırımları delmek konusunda ABD müttefikleri beklenenin aksi bir rol üstlenmiş ve ambargoyu delmek konusunda çekingen davranmamışlardır.⁵⁴⁰

Nau'ya göre gıda diplomasisinin iki amacı vardır. Bunlardan ilki uluslararası gıda piyasasını etkilemektir. İkincisi ise gıda piyasasına etki etmenin ötesinde, uluslararası ekonomik ve siyasi ilişkileri etkilemektir. Bir başka deyişle, uluslararası gıda piyasasına etki

⁵³³ Pollitt, 2004: 323-324, 328.

⁵³⁴ Wilson, 2011: 89.

⁵³⁵ Bkz. Early, 2012: 547-572.

⁵³⁶ Bkz. Davidson ve Krull, 2011: 60.

⁵³⁷ Gonzalez, 2003: 732.

⁵³⁸ 1959-1964 arası dönemde, Küba'nın arkasındaki Sovyet desteği, Küba'nın Amerikan ambargosuna karşı dik durmasına şüphesiz ki yardımcı olmuştur. Tüm bu desteğe karşın, Küba'nın Sovyetlerin bir kuklasına dönüştüğünü söylemek veya tam tersini iddia etmek kanıtlaması zor iddialardır. Küba'nın özgürlüğü, Sovyet çıkarları ile gerçek manada bir çatışma yaşanmadığı sürece büyük ölçüde korunmuştur. Bu nedenle, Sovyet hegemonyası içinde Küba'nın bir yaratıcılık alanının var olduğunun ve ittifak ortakları olarak farklı güç ve yeteneklere sahip olsalar da her iki ülkenin ortak kazançlar aradıklarının kabulü daha akla yatkındır. Küba'nın Sovyet kuklası olup olmadığına ilişkin bu tartışma için bkz. Domínguez, 1978: 93.

⁵³⁹ Leblebici, 2011:150.

⁵⁴⁰ Early, 2009: 61, 64-67.

etmekten daha fazlasının peşine düşerek dış politika amaçlarını gıdayı araç olarak kullanarak gerçekleştirmeye çalışmaktır. Dış politika hedefleri, iç ve dış unsurların karışımından oluşsa da bu karışım içinde iç ve dış unsurların oranının zaman içinde nasıl değiştiği, bir dönem iç unsur sayılan bir konunun uzun dönemde nasıl uluslararası bir mevzuya dönüştüğü önemlidir. Örneğin, Nixon döneminde amaç tarımsal üretimi arttırmak ve bu yerel tarım ürünlerini ihraç etmektir.⁵⁴¹ Bu nedenle, Nixon, Başkan Yardımcısı olduğu dönemde Sovyetlere buğday satışının Domuzlar Körfezi Çıkarması'ndan bile kötü bir fikir olduğunu belirterek karşı çıktığı halde⁵⁴² söz konusu satışın kendi döneminde yapılması için çaba sarf etmiştir. Sovyetler Birliği ise 1972 ve 1975 yıllarında iç tüketimi arttırmak ve böylece komünist sisteme yönelik artan iç muhalefeti bir nebze olsun bastırmayı hedeflemiş ve böylece gıda ithalatını arttırmıştır. Nau'ya göre, bu gibi örnekler hep birinci hedefle ilgilidir, yani uluslararası ilişkileri etkilemek veya bir dış politika amacını gerçekleştirmek gibi bir amacı yoktur. Nau'ya göre ikinci hedef daha dağınık, geniş ve açık uçludur. Örneğin gıda sevkiyatı, yabancı bir ülkenin ödeme dengesini bozmak veya genel ekonomik politikasını etkilemek gibi bir amaç taşıyorsa bu ikinci amacın başlığı altına girmektedir.⁵⁴³ ABD'nin Castro'yu devirmek

⁵⁴¹ Nau, 1978:777.

⁵⁴² Aktaran Paarlberg, 1978:8.

⁵⁴³ ABD ve Sovyetler arasında 1972 yılında yapılan buğday anlaşmasında Sovyetler Birliği açısından ticari kaygılar ön planda gözükmemektedir. ABD'nin Hanoi'yi bombalamasının ardından Sovyet Ticaret Bakanı mevkidaşı Peter Peterson'a dönerek, "evet, hadi işimize bakalım" demiştir. Ancak yıllık toplam Amerikan buğday hasadının dörtte birini ucuz fiyattan satın alan Sovyetler Birliği daha sonra bu buğdayları Hindistan'a dostça ilişkiler geliştirmek maksadıyla satmıştır. Hatta ironik bir şekilde, Sovyetlere buğday satışından sonra Amerikan iç piyasasında ekmek fiyatlarının olağanüstü artması üzerine ABD'ye de ABD'den aldığı kendi buğdayını satmayı- tabii daha yüksek bir fiyattan-tekliif etmiştir. Sovyetler Birliğinin hem ekonomik hem de siyasi anlamda muhteşem bir gıda manipülasyonu yaptığını söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak, her şeye rağmen söz konusu buğday satışı, iki süper gücün yakınlaşmasının da bir sembolü olmuştur. Nau, 1978: 778, 794-795, ayrıca bkz. Paarlberg, 2010: 78-79; Brejnev, Indra Gandhi'ye yazdığı mektupta; Moskova'nın iki milyon ton hububatı Hindistan'a borç verme nedeninin ardında, Sovyet-Hint ilişkilerini dostça geliştirme arzusunun bulunduğunu belirtmiştir. Bkz. "Sovjets Sets Loan of Grain to India", *The New York Times*, 29.09.1973, <https://www.nytimes.com/1973/09/29/archives/soviet-sets-loan-of-grain-to-india-offer-is-linked-to-moscows.html> , (erişim tarihi: 10.11.2021); ABD Tarım Bakanı Earl Butz, Sovyetlere yapılan buğday satışının ardından iç piyasada fiyatların artması nedeniyle yapılan eleştirilere yönelik olarak, yapılan satışın iki güçlü ulus arasındaki ticari ve siyasi ilişkilerin daha iyi hale getirilmesine önemli katkıda bulunduğunu belirterek kendini savunmuştur. Bkz. Hillgren, "The Great Soviet Grain Robbery-10 Years Later", 30.07.1982, *UPI*, <https://www.upi.com/Archives/1982/07/30/The-great-Soviet-grain-robbery-10-years-later/5162396849600/>, (erişim tarihi: 10.11.2021); sonuç olarak, söz konusu buğday satışı gıdanın dış politikada

için CIA ile iş birliği içinde başlattığı Mongoose Operasyonu (Operation Mongoose)⁵⁴⁴ bunun bir örneğini oluşturmaktadır. Açıklanmasına müsaade edilen arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla ABD, Küba'nın şekere dayalı endüstrisini yok etmek ve bu şekilde Küba lideri Fidel Castro'yu devirmek için planlamalar yapmıştır.⁵⁴⁵

Kennedy Yönetimi, 1959 yılında iktidara gelen Fidel Castro yönetimini arka bahçesindeki zehirli bir sarmaşık gibi görmüştür. Bu nedenle, yeni Küba yönetimine zehirli bir sarmaşık nasıl yok edilirse o şekilde davranmış, sarmaşığı kökünden keserek onu devirmeye çalışmıştır. CIA tarafından desteklenen Kübalı sürgünlerle Nisan 1961'de Domuzlar Körfezi işgali planlanmış, ancak bu girişim başarıya ulaşmamıştır. Bunun üzerine, Fidel Castro'yu devirmek üzere Dışişleri Bakanlığı, CIA, Savunma Bakanlığı, USIA ve diğer farklı kuruluş temsilcilerinden imcece usulü bir araya getirilen bir görev gücü oluşturulmuş ve söz konusu göreve "Operation Mongoose"⁵⁴⁶ adı verilmiştir. Bu plan çerçevesinde, görev gücünden beklenen Küba yönetimini devirmek için yeni fikirler getirmeleridir.

araçsallaştırılmasının bir örneğidir. Gıdanın dış politikada bir baskı ya da uzlaşma aracı olarak kullanılmasının denemelerinden birini oluşturmuştur.

⁵⁴⁴ Türkçesi "Firavunfaresi Operasyonu"dur. Operasyon için neden bu ismin seçildiğine dair söz konusu hayvanın özelliklerine bakarak bazı tahminler yürütmek mümkündür. Firavunfaresi, hızı ve acımasızlığı ile bilinmektedir. Gelinciği andıran bu fareler çok hızlıdır ve avlarını bulduklarında peşini asla bırakmazlar. Ayrıca yılanlardan korkmayan bir fare türüdür, öyle ki kral kobra onu gördüğünde kaçmaktadır. Firavun fareleri avlarını başının arkasından ısıarak öldürdüğü için avının ona zarar verme ihtimali yoktur. Bkz. "Firavun Faresi ve Özellikleri", *Bilimtekno*, 13.09.2018, <https://www.bilimvetekno.com/firavun-faresi-ve-ozellikleri/>, (erişim tarihi:01.12.2021).

⁵⁴⁵ Johnson, L., LBJ Library National Security Papers Touching on Assassination and Covert Action in Cuba, Doc.Date: 21.07.1975, Record Number:157-10014-10096, Agency File Number: 07-M-02, Release date: 26.04.2018, DocId:32423484, SSCIA, CCbox 438, <https://www.archives.gov/files/research/jfk/releases/2018/docid-32423484.pdf>, (erişim tarihi: 16.11.2021); Minutes of Meeting of Special Group (Augmented) on Mongoose, 9/6/62, Record Number: 178-100004-10264, SSC Series, Agency File Number: Draft Report Approval of Quatations (2), Release date: 09.11.20217, Originator: NSC, Case NW 54214, DocId:32105754, <https://www.archives.gov/files/research/jfk/releases/docid-32105754.pdf>, (erişim tarihi:16.11.2021).

⁵⁴⁶ Mongoose Operasyonunun başına getirilen CIA elemanı Lansdale, "Şimdiye kadar üstlendiğim en zor işti" demiştir. İşin zorluğunu, "Tüm sorumluluğun bana verilmiş olmasına karşın personele emir verme yetkim yoktu" diyerek açıklamıştır. Operasyonun işleyişinde, daha en başından itibaren sorunlar olduğu ve Domuzlar Körfezi başarısızlığı ile sıkışan Kennedy yönetiminin operasyonun başarıya ulaşmasını isterken personeli sürekli sıkıştırdığı anlaşılmaktadır. Bu baskının tuhaf önerilere yol açtığı açıklanan belgelerde görülmektedir. Daha sonra, CIA'in faaliyetlerini incelemek üzere 1975 yılında Amerikan Senatosu tarafından kurulan ve Komite'ye başkanlık yapan Senatör Church nedeniyle onun adıyla anılan Church Komitesinde ifade veren CIA elemanı Thomas Parrot, Lansdale'in bir Amerikan denizaltısına ilişkin geliştirdiği plandan bahsetmiştir. Buna göre,

Mongoose Operasyonu çerçevesinde önerilen fikirlerin büyük kısmı saçma, bir kısmı Fidel Castro'nun öldürülmesine yönelik olarak mafya ilişkileri de içerecek ölçüde kirli, bir kısmı da oldukça korkutucudur. CIA'nin gizli ilişkilerini araştırmak amacıyla kurulan Church Komitesi'ne bağlı olarak çalışan Johnson Loch⁵⁴⁷, Lydon Baines Johnson (LBJ)⁵⁴⁸ kütüphanesinde bu korkutucu önerilerden birine rastlamıştır. Söz konusu öneri Küba tarımını yok etmeyi amaçlayan tarımsal bir sabotaj planıdır. "Square Dance"⁵⁴⁹ kod adlı bu operasyon önerisi Küba'daki bitki ve hayvan varlığının "bunga" adı verilen bir parazit türü ile yok edilmesini önermiştir. Buna göre, Küba şeker ekonomisi öncelikle yüzde otuz oranında azaltılacak ve üç ila sekiz yıl arasında da tüm şeker endüstrisi tasfiye edilecektir. Plan, bununla da sınırlı kalmayacaktır. "Bunga" sonrası şeker üretimi zafiyeti ile ortaya çıkacak ekonomik ve politik çalkantılar, yağmur bombası (aslında bulut tohumlama yoluyla yağmur

Amerikan denizaltısı Küba sahillerine yakın bir yerden yüzeye çıkacak ve gökyüzüne işaret fişekleri atacaktır. Böylece, dindar Kübalılar peygamberlerinin ikinci defa yeryüzüne gelişinin yaklaştığına ve Castro'ya karşı olduğuna ikna edilecektir. Yani Kübalılar aydınlanarak bertaraf olacaklardır. Burada bir dil oyunu da yapılmıştır (elimination by illumination). Parrot, operasyonun sorumlusu Lansdale'in pek çok mahalde "Aydınlanma Yoluyla İmha" planı nedeniyle alay konusu olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, tek yönlü PAN America veya KLM gibi havayolu şirketlerine ait uçak biletlerinin havadan atılması (Operation Free Ride, Savunma Bakanlığı Temsilcisi Tuğgeneral William Craig'in önerisidir.) önerisi yapılmıştır, böylece Küba halkı arasında huzursuzluk ve nifak yaratılması hedeflenmiştir. En ilginç ve tuhaf önerilerden biri, Castro'nun üzerinde oynanmış sahte bir fotoğrafının Küba semalarından atılmasıdır. Bu sahte fotoğrafta, obez bir Castro', yanında iki güzel kadınla, görünüşte Castro'nun evinde mürşifçe döşenmiş ve üzerinde leziz Küba yemeklerinin dolup taşıdığı bir masanın bulunduğu bir odada görülecektir. Fotoğrafın altına "benim yiyecek karnem farklı" yazılacaktır. Bu operasyon önerisinin adı "Güzel Zamanlar Operasyonu (Operation Good Times)" olacaktır. Bkz. Boot, "Operation Mongoose: The Story of American Effort to Overthrow Castro and How They Helped Seal America's Fate in Vietnam", *The Atlantic*, 05.01.2018. <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/01/operation-mongoose/549737/>, (erişim tarihi:01.12.2021).

⁵⁴⁷ Johnson Loch, 1975 yılı Temmuz ayı itibariyle biten Watergate duruşmalarının ardından istihbarat faaliyetlerine ilişkin hükümet operasyonlarını araştırmakla görevlendirilen Frank Church başkanlığındaki Senato Komitesinde Church'un yardımcısı olarak çalışmıştır.

⁵⁴⁸ ABD'nin 36'ncı Başkanı Lydon Baines Johnson, John F. Kennedy'nin vurularak öldürülmesinin ardından başkan olmuştur.

⁵⁴⁹ Square Dance, dörder çiftten oluşan grupların yaptığı bir dans türüdür. Söz konusu operasyon önerisi birtakım tedbirleri bir arada önerdiğinden bu ismin seçilmiş olabileceği değerlendirilmiştir. Bkz. Falls, "JFK Files Reveal Us Biological Warfare Plans Against Cuba", *WhoWhatWhy*, 05.09.2018, <https://whowhatwhy.org/politics/government-integrity/jfk-files-reveal-us-biological-warfare-plans-against-cuba/>, (erişim tarihi: 02.12.2021);

yağdırılması/cloud seeding), hayvanlar arasında el ağız/ayak hastalığının⁵⁵⁰ kullanılması, şeker rafinelerine konvansiyonel saldırı eylemleri gibi ilave yöntemlerle güçlendirilecektir. 21 Mart 1964 tarihinde Castro'yu devirmek üzere yeni fikirler getirilmesini isteyen Beyaz Saray'ın talebine istinaden hazırlandığı anlaşılan bu operasyon Loch'a göre Castro'ya suikast planlarından daha tiksindiricidir.⁵⁵¹

Mongoose Operasyonunda bahsedilen ve bunga adı verilen biyolojik silahın Küba'da kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Ahlaki kaygılar veya söz konusu biyolojik silahın kullanımı durumunda arkada iz bırakılması halinde⁵⁵² ABD'nin bu saldırıdan sorumlu olduğunun anlaşılacağı endişesi karar vericileri caydırmış olabilir. Ancak, şeker endüstrisinin Küba için önemini açık bir şekilde gören ABD, şeker plantasyonlarının yakılması, biyolojik ajanlar marifetiyle üretimin sekteye uğratılması veya şeker rafinerilerinin yok edilmesi gibi seçenekleri masaya yatırmaktan çekinmemiştir. Mongoose operasyonunu fiili olarak sona erdiren olay 16 Ekim 1962'de Küba'da Sovyet füzelerinin bulunduğu fark edilmesidir. Boot, söz konusu operasyonun belki de tek ve en önemli sonucunun Rusların Küba'ya nükleer füze başlıkları yerleştirdiklerinin bu operasyon sırasında toplanan istihbarat ile keşfedilmiş olması olduğunu belirtmiştir. Çünkü Zenith Technical Enterprises adı altında Miami'de faaliyet gösteren CIA istasyonu/üssü o dönemde tüm dünyadaki en büyük istasyon haline gelmiştir ve on beş bin sürgün Kübalı ile ilişki içinde bulunmaktadır.⁵⁵³

⁵⁵⁰ Çok hızlı yayılan bir hayvan hastalığı. Dabak/şap veya el ayak hastalığı olarak bilinen hastalık yüksek derecede bulaşıcıdır ve koyun, keçi, domuz veya sığır gibi çiftlik hayvanlarını etkilemektedir. Hastalık, yüksek ateşe ve hayvanların ağızında kabarcıkların çıkmasına neden olmaktadır. İnsanları nadiren etkilese de çiftçiler için yıkıcı ekonomik sonuçlar getirebilmektedir. 2001 yılında İngiltere'de görülmüş, salgın Belçika ve Hollanda'ya da sıçramıştır. İngiltere'de başlayan bu salgının nedeni olarak ithal gıda maddeleri gösterilmiştir. Bkz. “Koyun-Keçi ve Sığırlarda Şap Hastalığının Tedavisi Nasıl Yapılır”, 03.04.2017, <https://www.hayvancilikbilgi.com/hayvancilik/kucukbas-hayvancilik/kucukbas-hayvan-hastaliklari/koyun-keci-ve-sigirlarda-sap-hastaliginin-tedavisi-nasil-yapilir/.html>, (erişim tarihi:02.12.2021)

⁵⁵¹ Amerikan politikasının ahlaki kaygılar ve reel politik ikilemi Loch Johnson'da kendini göstermiş görünmektedir. Bkz. Johnson, L. (1975). Memorandum for Senior Staff, Inspection of Classified Documents at LBJ Library Related to Covert Actions against Cuba, 21.07.1975, Documents from LBJ Related to Covert Actions Against Cuba, Record Number.157-10008-110149, DocID:32203657, SSCIA, Box 393-1, <https://www.archives.gov/files/research/jfk/releases/2018/157-10008-10149.pdf>, (erişim tarihi:30.11.2021).

⁵⁵² Minutes of Meeting of Special Group (Augmented) on Mongoose, 9/6/62, Record Number: 178-100004-10264, SSC Series, Agency File Number: Draft Report Approval of Quatations (2), Release date: 09.11.20217, Originator: NSC, Case NW 54214, DocId:32105754, <https://www.archives.gov/files/research/jfk/releases/docid-32105754.pdf>, (erişim tarihi:16.11.2021).

⁵⁵³ Boot, Mongoose Operasyonunun 1963 başlarında resmi olarak sona erdirildiğini belirtmektedir. Ancak Küba yönetimini sabote etmeyi planlayan “Square Dance” planı 1964 yılına aittir. Bu nedenle, bir tarih karmaşası

Bazı yazarlar, gıda gücünün diplomatik bir baskı aracı olarak değerlendirilmeye başlamasını ABD'nin azalan gücünün ve kaybettiği hegemonyasının bir işareti olduğunu savunmuştur.⁵⁵⁴ Çünkü geleneksel diplomasi yöntemleri ile arzu ettiği sonucu elde edemeyen ABD, yiyeceğin manipüle edilmesi gibi gayri ahlaki sayılabilecek bir yola başvurmuştur.⁵⁵⁵ Küba örneğinde, biyolojik ajanlar yoluyla aşamalı olarak yok edilmesi planlanan şeker üretimi, Küba'nın yiyecek kaynağının da yavaş yavaş yok edilmesi anlamını taşımaktadır. Tek geçim kaynağı olan şeker üretiminin yok edilmesi, Küba'yı çaresiz bırakacaktır. Ancak ABD yönetimi, ABD Genelkurmayı tarafından getirilen bu öneriyi kabul etmemiştir. Önerinin kabul edilmemesine ilişkin akla en uygun cevap, Domuzlar Körfezi başarısızlığından sonra zor zamanlar yaşayan Kennedy yönetiminin bu derecede cüretkâr bir planın uygulanmasına cesaret edememiş olmasıdır.

Fidel Castro'nun Küba'da Ocak 1959'da iktidarı ele geçirdiği zamana kadar, Küba dış politikası ezici bir biçimde ABD yönelimlidir. Küba ile ABD arasında sorunlar ortaya çıkmaya başladığında ise her iki taraf da birbirlerine karşı global bir strateji takip etmişlerdir. Yani, ABD hükümeti yalnızca Küba'yla olan ikili ilişkisini sona erdirmekle kalmamış bu

olduğu açıktır. Bkz. Boot, "Operation Operation Mongoose: The Story of American Effort to Overthrow Castro and How They Helped Seal America's Fate in Vietnam", *The Atlantic*, 05.01.2018.; Benjamin, bu konuda Kennedy Yönetiminin takıntılı (obsesif) tavrını aklayan, en azından hafifleten bir tespitte bulunmaktadır. Buna göre, Eisenhower yönetimi Castro sorununa yönelik doğru tespitte bulunamamıştır. Çünkü Küba'nın bağımlı bir devlet olduğu yönündeki tarihi görüşü bir kenara atamamıştır. Eisenhower yönetiminin tek yaptığı, problemi Kennedy Yönetimine devretmek olmuştur. Dolayısıyla, Kennedy Yönetimi, aynı kendini kandırma koşullarında hareket etmek zorunda kalmıştır. Bkz. Benjamin, 1989:159.

⁵⁵⁴ Friedmann,1982: 280; Thompson, 1988: 84.; D.Paarleberg'den aktaran Coffey, 1981: 30.

⁵⁵⁵ Gıdanın bir baskı aracı olarak kullanılmasının gayri ahlaki bulunması aslında realist görüş açısından geçerlilik taşımamıştır. Realizmin temelinde doğru-yanlış veya adalet-adaletsizlik kavramlarının olmayışı bunun ana sebebidir. Özellikle yapısalcı realizm olarak da bilinen neorealizm, kaos içindeki bir sistemde devletlerin varlıklarını sürdürmelerini hedeflemiş ve bu nedenle de devletlerin maddi çıkarlarını ön plana almıştır. Dolayısıyla yalnızca insani ilişkilerde değer taşıyabilecek ahlaki kaygılar bu kaos denkleminin içine yer alamazlar. Gayri ahlaki pek çok eylem ise tam da bu nedenle devletler tarafından tereddütsüz bir şekilde icra edilebilir. Bu noktadan hareketle, Oğuzlu, devletlerin Weber'in "*sorumluluk ahlakını*" benimsediğini belirtmiştir. Devletler için yalnızca kendi sınırları ve kendi vatandaşları önemlidir. Bu ahlak anlayışında temel referans öznesi devlet olduğundan devlet kendi sınırları içinde son derece ahlaklıdır, ancak "*devletin ahlakı devlet sınırlarının dışında biter.*" Meirshheimer'ın saldırgan realizmi ise ABD'nin hegemonik gücünü muhafaza etmek için her türlü eylemi meşru hale getirmektedir. Bkz. Oğuzlu, "Ahlaki Realizm ve Dış Politika:AB'nin Mültecilerle Sınvı", *Anadolu Ajanstı*, 23.10.2017; Balcı, 2021: 122,132-133, 137-138 ; Sonuç olarak, ABD'nin gayri ahlaki de olsa gıdayı bir baskı aracı olarak değerlendirmesinin öñü açılmış olmaktadır.

politikasına diğer ülkeleri de dâhil etmeye çalışmıştır.⁵⁵⁶ Diğer taraftan Küba hükümeti katılabildiği her uluslararası organizasyon veya soruna erkenden dâhil olurken⁵⁵⁷ ABD ile olan ihtilaflarında bilfiil Sovyet desteğinin arayışındadır.⁵⁵⁸

⁵⁵⁶ Kubilayhan Erman, o dönemki ABD'nin politikasının Küba'yı uluslararası toplumdan soyutlamak çerçevesinde şekillendiğini belirtmektedir. Bkz. Erman, 2016: 82; Ayrıca bkz. Domínguez, 1978: 85; ABD Küba'yı izole etmek konusunda ısrarcı davranırken, ABD'nin müttefikleri, Küba üzerinde nüfuza sahip olanlar dâhil olmak üzere, bu yöndeki ABD politikasını reddetmişlerdir. Bkz. Nazario, 1996: 93; Realist bakış açısına göre, devletler stratejik gayelerle ticari ilişkilerini yönlendirirler; yani benzer çıkarları paylaştıkları müttefikleri ile daha çok ticaret yaparken rakipleri ile olan ticaret döngüsü daha azdır. Ancak bir devlet tarafından uygulanan yaptırımların diğer devletler tarafından delinmesi liberal teoriden yana sonuçlar çıkarmaktadır. Buna göre, rakiplerinden ziyade, yaptırım uygulayan devletin en yakın müttefikleri yaptırımları delmeye daha yatkındırlar. Örneğin, ABD ile ittifak içinde olan Japonya, Küba'ya yönelik Amerikan yaptırımlarından sonra, Küba'nın ABD ile yapmış olduğu ve yaptırımlar sonucu kaybettiği ticaret hacminin önemli bir kısmını doldurmuştur. Hatta pek çok Amerikan firması da faaliyetlerini Kanada'ya kaydırmış ve ticaret rotasını değiştirerek Küba ile ticarete devam etmiştir. Bunun sonuçlarından biri, bu tür durumları engellemeye çalışan Küba Demokrasi Yasası'nın 1992 yılında ABD Kongresi'nden geçmesi olmuştur. Söz konusu yasa, Kanada ve İngiltere'nin şiddetli tepkisine yol açmıştır. Bkz. Early, 2009: 52, 64-67; Küba'ya yönelik ambargoyu başarısız olarak nitelendiren, bu ambargonun ve dolayısıyla Küba Demokrasi Yasası'nın kaldırılması için günümüzde uğraş veren isimler vardır. Oregon Senatörü Ron Wyden bu isimlerden biridir. Hazırladığı kanun tasarılarıyla bu konuda çaba gösteren Senatör Wyden, en son 2021 yılında, ambargoyu kaldırmayı teklif eden bir kanun taslağı (United States-Cuba Trade Act of 2021) hazırlamıştır. Wyden'in çabaları ve kanun tasarısı metni için bkz. "U.S. Senators In Favor of Trade with Cuba", 16.08.2017, <https://oncubanews.com/en/cuba-usa/u-s-senators-in-favor-of-trade-with-cuba/>, (erişim tarihi:02.12.2021); Flammini, "Normalizing Trade with Cuba", 03.03.2021, <https://www.farms.com/ag-industry-news/normalizing-trade-with-cuba-335.aspx>, (erişim tarihi:02.12.2021); Senatör Wyden'in yanında Amerikalı tarım sanayi grupları da bu ambargonun kalkması için çaba göstermektedirler. Bu maksatla ambargonun kaldırılması için 14 Ocak 2021 tarihinde Biden'a hitaben bir mektup da göndermişlerdir. Bkz. Flammini, "AG Groups Ask Biden to Improve Relations with Cuba", 20.01.2021, <https://www.farms.com/ag-industry-news/ag-groups-ask-biden-to-improve-relations-with-cuba-944.aspx>, (erişim tarihi:02.12.2021); Küba için ABD Tarım Koalisyonu (The United States Agriculture Coalition for CUBA/USACC)'nın Biden'a hitaben yazılmış mektup metni için bkz. USACC, "United States Agriculture Coalition for Cuba Encourages Biden Administration to Improve US/Cuba Agriculture Relations", <https://www.usagcoalition.com/post/biden-harris-transition-letter>, (erişim tarihi:02.12.2021).

⁵⁵⁷ Huish ve Blue'ya göre, Küba'nın uluslararası ilişkileri (internationalism) yani Küba'nın iş birliği ve dayanışma için global yaklaşımı yalnızca realist diplomasi'nin bakış açısıyla ile açıklanamaz. Küba'nın dış politika anlayışı bağımlılığın hegemonik süreçlerini reddetmektedir ve neokolonializm karşıtlığı söz konusudur. Bu nedenle, Küba rekabetten ziyade iş birliğine, üstünlük taslamaktan ziyade dayanışmaya yönelmiştir. Bkz. Huish ve Blue, 2013: 6-9.

⁵⁵⁸ Küba, 1960 yılından itibaren Sovyet desteğine bağımlı olsa da-ekonomisini ayakta tutmak için alınan devasa sübvansiyonlar dâhil olmak üzere- iki ülke arasındaki ilişkiler her zaman samimi olmamıştır. Açık ihtilaf, 1967'nin sonlarında ve 1968'in başında ortaya çıkmıştır. Küba Komünist Partisi içinde mikro fraksiyon adını

Erman, Furtak'ın Küba'nın 1959'dan itibaren yürüttüğü dış politikasını evrelere ayırarak incelediğini aktarmaktadır. Buna göre, 1959-61 arası dönem “yeniden uyum” dönemi iken, 1961'den 1967'ye kadar “devrimin ihracı” dönemi bulunmaktadır. İlk evre devrimin pekiştirilmesi, ABD'ye bağımlılığın sona erdirildiği dönem ise rejim ihracı dönemidir.⁵⁵⁹ Küba'nın ABD yaklaşımının ardında ve aynı zamanda ABD'nin Küba yaklaşımında psikolojik faktörler yer almaktadır.⁵⁶⁰ İspanya-Amerika savaşının ardından İspanyollardan ayrılan Kübalılar 1902 yılında bağımsız olsalar da bu ABD'ye bağımlı bir bağımsızlıktır. Batista rejiminin, Temmuz Hareketi olarak başlayan Fidel Castro tarafından devrilmesine kadar Küba ABD'nin isteklerine uygun bir dış politika sergilemiştir.⁵⁶¹ Küba'ya yönelik ambargonun daha sıkı ve katı uygulanması ABD'nin arka bahçesinde bulunan Küba'nın arzu edilen gelişimi göstermemesinden kaynaklı olduğu söylenebilir.⁵⁶²

1959-1964 yılları arasında Küba Devrimi ile başlayan, Sovyet desteğinin arttığı, buna karşın ABD etkisinin giderek silindiği bu ilk dönemde; Küba, küçük bir ada devleti olarak,

verdikleri gruba bağlı kişileri tutuklayan, Partinin Merkez Komitesi'nden ve çoğunlukla da Partiden çıkaran Küba liderliğinin temel suçlaması, bu kişilerin Sovyetler Birliği ile iş birliği yapıyor olmasıdır. Bunun üzerine, petrol ürünlerinin sevkiyatını aşağıya çeken Sovyetler Birliği Küba ekonomisinin en karanlık dönemlerinden birini başlatmıştır. Bu dönemde, başka nedenlerle Çin ile de ilişkileri zayıf olan Küba üçlü markaj altında kalmıştır. Nihayet, 1968 yazında yelkenleri suya indiren Küba, Çekoslovakya'nın işgali sırasında Sovyetler Birliği'nin yanında yer almış ve takip eden on yılda Sovyetler ile daha yakın bir ilişki şeması çizmiştir. Yani Küba, dersini öğrenmiştir. Bunun aksi tarafında ise, Sovyetler Birliği vardır. Sovyet politikasının yiyeceği baskı unsuru olarak kullanmış görünmeksizin ve kendisine yönelik her türlü ahlaki yargılamanın önüne geçerek petrol ürünlerinin Küba'ya sevkini asgariye çekmek suretiyle yalnızca şekere dayalı bir ekonomisi olan Küba'yı ekonomik açıdan sarstığı ve aç bırakma tehdidini açıkça belirtmeden ama petrolü vekil olarak kullanarak başarıya ulaştığı görülmektedir. Sovyetler Birliği, Küba üzerinde arzu ettiği dış politika değişikliğini yani Çekoslovakya işgali sırasında arzu ettiği desteği iki aşamalı (petrol ürünlerinin asgariye indirilmesi ve ihracatının beşte dördünü oluşturan şeker üretimine dayalı ekonominin baskı altına alınması) ekonomik bir yöntemle elde etmiştir. Bkz. Domínguez, 1979: 1,6-7; Ayrıca bkz. Domínguez, 1978: 88-90.

⁵⁵⁹ Aktaran Erman, 2016: 83.

⁵⁶⁰ Kübalı Milliyetçilerin ABD hegemonyasını sarsmaya başlamalarını, Washington bir çeşit siyasi gelişmemişlik olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle, siyasi cezalandırma ve ekonomik teşviklerden oluşan bir kombinasyon kullanmıştır. Dolayısıyla, Küba üzerinde sonuç alınmadıkça Amerikan gücünün her daim etkisinin süreceğine dayanan güven hissi yerini ihanet duygusuna bırakmıştır. Bu durum, bekle gör politikasından topyekûn bir siyasi ve ekonomik savaşa doğru yapılan keskin geçişi açıklamaktadır. Bkz. Benjamin, 1989:158-159.

⁵⁶¹ Mead, 1995: 31, 42.

⁵⁶² Mead, en katı bazı Küba karşıtlarının bile Küba'ya uygulanan ambargoyu orantısız ve insanlık dışı bulduğundan bahsetmiş, ancak isim vermemiştir. Ona göre, Küba'ya uygulanan ambargo Irak, İran veya Sırbistan'a uygulanan ambargodan daha katıdır. Bkz. Mead, 1995: 30.

tek bir tarımsal ürüne dayalı hassas ekonomisi kendi kendine yeterli olmasa dahi, ayakta kalmayı başarmıştır. Küba'nın bu dönemdeki en önemli dış politika değişkenleri, ABD ve Sovyetler Birliği'dir. Küba üzerinde etkisini yitiren ABD'nin yerini hızla Sovyetler Birliği doldurmuştur. Ancak, Küba'nın tam anlamıyla bir uydu devlet olduğundan bahsetmek doğru olmaz. Küba'nın kendine özgü bağımsız duruşu devam etmiştir.⁵⁶³ Bunda en büyük pay, Sovyetler Birliği ve Küba'nın hayati çıkarları arasında büyük bir ayrışma yaşanmamış olmasıdır. Dolayısıyla realist kuramın bu dönemde görevini layıkıyla yerine getirdiği söylenebilir. Diğer taraftan, ABD'nin Küba'nın tarım ve hayvancılık kaynaklarını yok etmeyi göze alan Küba'ya yönelik gizli operasyon planları, ABD'nin Küba üzerinde azalan hegemonyasını doğrular niteliktedir. Uluslararası politikada bir süper gücün doğrudan tarım kaynaklarını yok etmeye yönelik planlar yapması ve yapılan bu planları uygulama cesaretinin olmaması da yönetimdeki karışıklığın ve bölünmüşlüğün bir sembolüdür. Rotschild'in belirttiği gibi bu durum ABD'nin düşüşe geçen gücünün sağlam bir göstergesidir.⁵⁶⁴

Küba'nın bu dönemde, açlık tehlikesini de göze alarak, Amerikan ambargosuna direnmesi ve dış politika davranışlarını değiştirmemesinin iki yönü bulunmaktadır. Birincisi, Küba Devrimi'nin ardından Küba dış politikası büyük ölçüde bizzat Fidel Castro tarafından şekillendirilmektedir⁵⁶⁵. İkincisi ise Sovyetler Birliği'nin rolüdür. İki kutuplu dünyanın büyük gücü Sovyetler Birliği, Küba'nın ambargoya direnmesinde en büyük rolü üstlenmiştir. Şeker üretimini dünya fiyatlarının hayli üzerinde satın alan, petrol ve türevi ürünlerini sübvans fiyatlarla Küba'ya sağlayan Sovyetler Birliği, Küba'nın başarısının diğer mimarıdır. Ancak, bu ilk dönemde de tarımın Küba devrim kadrolarının ilk düşündüğü meselelerden biri olduğundan bahsetmek gerekmektedir.⁵⁶⁶ Gıda alanında kendi kendine yeterli olmayan bir ülke olarak Küba, gıdanın baskı aracı olarak kendisine yönelik kullanılmasını engelleyecek iki sihirli kartı kullanmıştır; birincisi Küba halkını arkasına almıştır⁵⁶⁷, ikincisi ise uluslararası sistemin yapısını kendi lehine kullanmayı başarmıştır.

⁵⁶³ Domínguez'e göre; Küba salt bir kukla değildir, daha zayıf, daha az kaynağa sahip ve bu nedenle daha hassas durumda olmakla beraber bir ittifak ortağıdır. Bkz. Domínguez, 1979:1,6-7; Ayrıca bkz. Mead, 1995: 43.

⁵⁶⁴ Aktaran Friedmann, 1982: 280; Paul B. Thompson, gıdanın silah olarak değerlendirilmesi metaforunun etik olarak iflas anlamına geldiğini belirtmiştir. Bkz. Thompson, 1988:84.

⁵⁶⁵ Domínguez, 1978:86; Ayrıca bkz. Fagen, 1962: 216.

⁵⁶⁶ Dawdy, 2002: 67.

⁵⁶⁷ Yamaoka'ya göre, Küba Devrimi iki şekilde Küba halkının desteğini arkasına almayı başarmıştır. Bunların ilki, ulusal bağımsızlık ve egemenlik fikri, ikincisi ise sosyal adalettir. Bkz. Yamaoka, 2004: 305-306; bu açıdan, Atatürk önderliğindeki Türk Devrimi ile benzeşmektedir. (y.n.)

3.1.3. Küba ve İkinci Dönem (1989-94): İğne Deliğinden İkinci Geçiş

1989-1994 dönemi Küba için yeni yol ayrımlarının ortaya çıktığı dönemdir. Çünkü Küba'nın en büyük dayanağı olan Sovyet Bloku dağılmıştır, ancak ambargo olanca hızıyla devam etmektedir.⁵⁶⁸ Üstelik uluslararası ekonomik yapı, ulusların ekonomileri üzerinde daha fazla söz ve hak sahibi olduğu 1950 ve 1960'lardan çok daha farklıdır; artık ekonomiler birbirleriyle iç içe geçmiş durumdadır.⁵⁶⁹ Dolayısıyla 1990'lar Kübalılar için özel bir dönemin başlangıcıdır. Kübalılar, savaş zamanı koşullarını barış zamanında deneyimledikleri bu kriz dönemini özel dönem (special period) olarak tanımlamışlardır.⁵⁷⁰ 1990-1995 arası dönemi en kötü ekonomik dönem olarak nitelendiren Yamaoka, bu süreç içinde insanların teknelerle Florida'ya göç ettiklerini belirtmiştir.⁵⁷¹

⁵⁶⁸ ABD ve Küba arasındaki ilişki, Sovyetlerin yıkılışından sonra bile yeniden kurulmamıştır. Kaya, bunu iki ülke arasındaki ideolojik düşmanlıkların aşılmasına bağlamaktadır Bkz. Kaya, 2016:366; ancak sorunun temelinde ideolojik düşmanlıktan çok psikolojik faktörlerin etkin olduğunu düşünmek daha açıklayıcı bir çözüm sunmaktadır. Örneğin Mead, normalleşme kavramının ABD-Küba ilişkilerinin merkezinde olduğunu belirtmektedir; ancak tarihi açıdan bakıldığında ABD-Küba ilişkilerinin hiçbir zaman normal olmadığını ileri sürer. Buna göre, 1898-1901 ve 1917-1922 askeri işgal dönemleridir. 1935'ten önce Platt değişikliği olarak adlandırılan ve ABD'nin Küba'yı tanımasının karşılığı olarak Küba Anayasasında açık bir şekilde Küba egemenliğini kısıtlayan ve ABD'nin müdahale hakkını sağlama alan hükümler talep eden dönem vardır. Diğer taraftan Batista dönemi veya ABD'nin Kübalılar üzerinde ekonomik ve politik kontrol uyguladığı dönemleri de normal saymak mümkün değildir. Mead, 1995:31; ABD'nin gerçek bir Küba politikasının olup olmadığı da tartışma konusudur. Bu görüşe göre, Amerikan dış politika yapıcılarının Küba'ya yaklaşımları hiç anlamlı değildir. 1985 yılından bu yana Küba ile olan uluslararası ihtilaflar hep çözüme kavuşmuştur ve Küba diğer Latin Amerika ülkelerini istikrarsızlaştırma peşinde değildir. Moskova ile olan ilişkileri ise ABD'ye yönelik tehdit niteliğini çoktan yitirmiştir. Küba, ABD'ye ilişkin göç gibi konulardaysa bütün yükümlülüklerini yerine getirmektedir. Dolayısıyla Mead, Küba'nın ABD'ye sorun yaratan veya tehdit teşkil eden bir ülke olmadığı halde dış politika yapıcıları tarafından öyleymiş gibi ele alındığını belirtmekte ve bunu anlamsız bulmaktadır. Bkz. Mead, 1995: 48.

⁵⁶⁹ Mead, 1995:43.

⁵⁷⁰ Gonzalez, 2003:686; bu özel dönemin ne zaman başladığı konusunda çok fazla tereddüt olmasa da ne zaman bittiğine ilişkin farklı görüşler vardır. Bu çalışmada, özel dönemin ilk evresi 1989 yılı itibarıyla başlatılmış ve ilk beş yıllık dönem ele alınmıştır.

⁵⁷¹ Yamaoka, 2004: 301-311.; Bu dönemde, Küba halkı açlık hakkında geniş bir mizah oluşturmuşlardır. Bunlardan bazıları şöyledir: *"Farelerin en iyi arkadaşı kimdir? Kübalılar. Neden? Çünkü bütün kedileri yiyorlar."*; *"Küba Devriminin üç başarısı nedir? Eğitim, sağlık ve spor. Küba Devriminin üç başarısızlığı nedir? Kahvaltı, öğle yemeği ve akşam yemeği"*; *"Havana Hayvanat Bahçesindeki İşaretler: 1960'tan önce; Hayvanlara yem vermeyiniz, 1960 ve 1989 arasında; Hayvanların yiyeceğini almayınız, 1990 sonrası; Lütfen hayvanları yemeyiniz."* Bkz. Wilson, 2011: 89, 98.

Uluslararası sistemin çökmesinden önce yurtiçi tahıl tüketiminin yüzde altmış dokuzu, yurtiçi süt tüketiminin yüzde otuz sekizi Doğu Bloku Ülkeleri Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi (COMECON)⁵⁷² ile yapılmaktadır.⁵⁷³ Uluslararası sistemin çökmesini müteakip ise Küba dış ticaretinde yüzde otuzluk bir düşüş yaşamıştır. İthalatındaki düşüş ise yüzde altmışlardan fazladır; gübre ithalatındaki azalma yüzde yetmiş yedidir, gıda ithalatı ise yüzde elliden fazla düşüş göstermiştir. Gürçan, Miguel Angel Salcine Lopez'in⁵⁷⁴, kriz patladığında Kübalıların yüzde sekseni şehirlerde yaşarken kalan nüfusun yalnızca yüzde on ikisinin tarım faaliyetleri ile meşgul olmasının krizin derinleşmesinin sebeplerinden biri olarak gördüğünü aktarmaktadır.⁵⁷⁵

Küba tarımını vuran 1989'daki ani değişikliklerin özellikle zor olması dört nedene bağlıdır. Bunlardan ilki, Küba tarımının yüksek oranda endüstrileşmiş olmasıdır. Küba'da hektar başına Amerikan sisteminden bile daha fazla traktör ve nitrojen gübre kullanımı vardır. İkincisi, Küba, hayatını idame ettirmek için gerekli tarımsal girdilerin ve yiyecek maddelerinin çoğunluğunu ithal etmektedir. Örneğin, 1988 yılında gübre ve tarım ilaçlarının yüzde doksani, günlük kalori alımının yüzde elli yedisi ithal edilen mallardan gelmektedir. Üçüncü neden ise Küba'nın uluslararası şeker fiyatlarının düştüğü global şeker piyasasına giriş yapmak zorunda kalmasıdır. Son olarak ise, Küba otuz yıl içinde tarım ürünlerini çeşitlendirmek için çok az yol kat etmiştir.⁵⁷⁶

⁵⁷² Doğu Avrupa ekonomilerini içeren Sovyet modeline uygun uluslararası ekonomik örgütlenme. Bkz.Sander, 1996:214.

⁵⁷³ Gonzalez, 1980'lerin sonu itibariyle, Sovyetler ile COMECON üyeleriyle yapılan ticaretin, Küba'nın dış ticaretinin yaklaşık yüzde seksenini oluşturduğunu belirtmektedir. Gonzalez, 2003: 686.

⁵⁷⁴ Bu Özel Dönemde (Special Period) Kübalılar kendi yiyeceklerini yetiştirmeyi öğrenmek zorunda kalmışlardır. Dış ticaret dengesinin bozulması nedeniyle gıda anlamında geçirilen zor günler Kübalıları başka çözümler aramaya itmiştir. Bu nedenle balkonlardan çatılara, terk edilmiş binalardan eski otoparklara kadar her yerde, Sovyetlerden gelen yapay gübrenin de artık olmaması nedeniyle, organik bahçeler (organopónicos) yaratılmıştır. Bunlardan biri de Havana'da bulunan ve Lopez'in kurucularından olduğu bir şehir çiftliği olan Vivero Alamar'dır. Bkz. Söylemez, "[Dünyadan Kent Bahçeleri] Küba: Ambargoya karşı Organopónicos", *Yeşil Gazete*, 11.02.2017, <https://yesilgazete.org/dunyadan-kent-bahceleri-kuba-ambargoya-karsi-organoponicos-rana-soylemez/>, (erişim tarihi:02.12.2021).

⁵⁷⁵ Aktaran Gürçan, 2014: 131-132.

⁵⁷⁶ Wright, 2012:132; Aslında Küba Tarım Bakanlığı, 1985 yılında tarımsal üretimi çeşitlendirmeyi amaçlayan yeni bir Gıda Programı (Programa Alimentario) tasarlamıştır. Buna göre, iç tüketim için üretilen gıda miktarı arttırılacak, Havana ve Santiago şehirleri sebze ve çiğ tüketilebilen ürünler açısından kendi kendine yeter hale getirilecek ve ihraç ürünlerinin üretimi arttırılacaktır. Ancak, Küba tarımı, Sovyetlerden gelecek yardım ve ticarete dayandığından program başarısız olmuştur. Bkz Aktaran Gonzalez, 2003:713.

Küba sistemin çökmesinden sonra iki yıl içinde, aşırı petrol tüketen ve petrole bağımlı bir ülke durumundan aşırı petrol sıkıntısı çeken bir ülke durumuna gelmiştir.⁵⁷⁷ Bu durum, son derece endüstrileşmiş tarım sistemini sürdürebilmek için dışarıdan gelen petrol, makine, sentetik gübreler ve tarım ilaçlarına ihtiyaç duyan Küba'nın işini çok zorlaştırmıştır. 1959 Devriminin başından itibaren Küba'da hâkim olan ideoloji, köylüyü angarya olarak görülen tarım faaliyetlerinden makineleşme yoluyla kurtarmak ve bol miktarda ucuz yiyecek tedarikini sağlamak olmuştur. Bu amaçla, Küba ve COMECON içinde yer alan diğer sosyalist ülkeler birbirlerinden yardım almışlardır. Bunun bir nedeni de siyasi olarak muhalif ülkelerin birbirlerine uyguladıkları ticaret yaptırımlarıdır.⁵⁷⁸ Neticede, Küba tarımsal modernleşmesi dışa bağımlı bir tarımsal kalkınma gerçekleştirmiştir. Kendi petrol rezervleri olmayan Küba, sübvans edilmiş fiyatlar üzerinden petrol ve tarım kimyasalları satın almıştır, bunlara temel bazı gıda maddeleri de dâhildir. Karşılık olarak ise Küba, büyük ölçüde şeker kamışı, bir ölçüde de tütün ve meyve satmıştır. Ancak, yapılan şeker satışı dünya piyasalarındaki fiyatın ortalama 5,4 katı üzerinden yani sübvans edilerek yapılmıştır. Dolayısıyla Kübalılar bu bozulmuş sembiyotik (birlikte yaşayan) ekonomik ilişkiyi otuz yıl kadar sürdürmüşler, 1980'lerde iyice bolluk seviyesine ulaşan dönemi de "yağlı inek yılları" olarak adlandırmışlardır. "Yağlı inek yılları" 1990 yılı itibariyle bittiğinde, gübre ve tarım ilaçları yüzde 80 oranında, fosil yakıtlar dizelde yüzde 47, benzinde yüzde 75 oranında düşmüştür. Tarımsal üretim neredeyse yüzde 40 azalırken, yerli tohum üretimi yarı yarıya azalmıştır. Bunun sonucunda ortalama kalori alımı 1980'lere kıyasla yüzde 30 oranında düşmüştür. 1993 yılında ülke büyük bir yiyecek krizinin eşiğindedir. Wright'e göre, Küba'nın bu dönemde sıkılaşan ekonomik yaptırımlar da dikkate alındığında gıda krizini yönetmekte açık başarısı diğer uluslar için önemli dersler içermektedir.⁵⁷⁹ 1990'ların başında Küba gıda, petrol ve tarımsal girdilerinin ana kaynağı olan Sovyet Bloğunun çöküşü ile krize saplanmıştır. Ancak on yıl içinde tarımsal üretimini ikiye katlamış, kalori alımını yüzde 25 oranında arttırmış ve

⁵⁷⁷ Wright,2012:131.

⁵⁷⁸ Friedmann, uluslararası gıda düzeninin asli koşulunun kendi bloğu ile sınırlı kalarak ticaret yapmak olduğunu belirtmektedir. Ancak, örneğin, 1972 ve 1973 yıllarında Sovyetlere yapılan buğday satışı bu düzenin ayağını kaydırarak dengeyi bozmuştur. Bu bakımdan, iki güç arasındaki yumuşama yani detant dönemi özgür dünya projesini hükümsüz bırakmayı amaçlayan bir denemedir. Uluslararası gıda düzeninin inşası da özgür dünya projesinin bir parçası olduğu için bundan etkilenmiştir. Bkz. Friedmann, 1982:272.

⁵⁷⁹ Wright, 2012:132-133; Küba'nın gübre, tarım ilacı ve diğer kimyasal girdilere bağımlılığına ve sonrasında yaşanan krize ilişkin bkz. Gonzalez, 2003: 708, 712; Ayrıca bkz. Davidson ve Krull, 2011: 65.

istikrarlı ve eşitlikçi bir sosyal gıda programını kalıcı hale getirmiştir.⁵⁸⁰ Küba, bunu nasıl başarmıştır?

Koruyucu Sovyet zırhından mahrum kalarak uluslararası baskılara daha açık hale gelen Küba için, hayati önem taşıyan ekonomik ilişkilere yönelik riskleri asgariye indirecek yollar aramak zorunluluğu ortaya çıkmıştır.⁵⁸¹ Berríos, bu dönemde Küba'nın sosyalizmi inşa etmek için kapitalistleri istediğini ama kapitalizmi istemediğini belirtmektedir.⁵⁸² Berríos, Küba ekonomisinin bu zaman dilimindeki yeniden yapılanmasını üç aşamada incelemiştir. Buna göre, birinci aşama 1990-93 yılları arasındaki kriz yönetimidir. İkinci aşama, 1993-1994 yılları arasındaki mali ve finansal alanlarda yeniden yapılanma dönemidir. Üçüncü aşama yani ekonomik toparlanma, ancak 1994-1995 yılları arasında olmuştur. Birinci aşama olan kriz yönetiminde öncelik gıda üretimine verilmiştir. Küba'nın 1990'ların başında yeterli miktarda yiyecek ithal edememesi gıda üretiminde kendi kendine yeterlilik hedefinin öncelikli olmasına yol açmıştır.⁵⁸³ Gıda sıkıntısını azaltmak için, 1993 yılı ortalarında devlet çiftlikleri yeniden organize edilerek kooperatiflere dönüştürülmüştür. Aynı zamanda çiftçi pazarları oluşturulmuş ve bu pazarlarda çiftçilerin ve kooperatiflerin ürünlerini serbest fiyatlarla satmalarına müsaade edilmiştir. Bu şekilde, tarımsal üretim 1994'ten itibaren istikrarlı bir şekilde artmaya başlamıştır. 1994 sonu itibariyle devlete ait tarım alanlarının yüzde 58'i yeni kurulmuş olan dört bin kooperatifin elindedir ve yaklaşık üç yüz bin tarım işçisi de kooperatif üyesi olmuştur. Ancak, gıda fiyatları düşmüş olsa da fiyatların sıradan bir Kübalının alım gücünün yine de üzerinde olduğunu belirtmek gerekmektedir.⁵⁸⁴

⁵⁸⁰ Wright, 2012:130.; Ayrıca bkz. Gonzalez, 2003: 705-706.

⁵⁸¹ Nazario, 1996:93.

⁵⁸² Berríos, 1997: 25, 32.

⁵⁸³ Berríos, 1997: 27; Berríos'un kriz yönetimi olarak sınıflandırdığı 1990-1993 yılları arasında, yeterli gıda ürünleri ithalatı yapamayan ve yeterli gıda üretiminin de olmadığı ülkede yetersiz beslenme söz konusu olmuştur. Yetersiz beslenmenin ilk işaretleri altı ay ila bir yaş arası bebeklerde tespit edilmiştir. Akabinde pek çok hamile kadına kansızlık tanısı konmuştur. Ayrıca, 1992-1993 yılları arasında B vitamini eksikliğinden kaynaklandığına inanılan bir nörolojik bir hastalık yaklaşık 40.000 Kübalıyı etkilemiştir. Bkz. Aktaran Gonzalez, 2003:686; Davidson ve Krull, bu sayının elli binden fazla olduğunu aktarmıştır. Bkz. Davidson ve Krull, 2011: 60, 77.

⁵⁸⁴ Berríos, özel dönemde uygulanan paketi yetersiz ve başarısız bulmuştur. Ona göre, bu duruma büyük ölçüde eski ideolojik ve ahlaki tedbirlerin etkisinin devam etmesi neden olmuştur. Ayrıca sektörel planlama ve devletin istihkak uygulaması daha geniş yapısal ve sistematik değişim ihtiyacını göz ardı etmiştir. Bkz. Berríos, 1997:27-28; Gürcan, "Özel Dönemin" koşulları nedeniyle bu reformların yapılması gerektiğini belirtmiştir. Bkz. Gürcan, 2014:131-132; Ayrıca, özel döneme ilişkin bkz. Gonzalez, 2003: 688.

Bu dönemde, Küba Devriminin aşıl topuğu gıda güvenliğidir.⁵⁸⁵ Küba yönetimince, yaşanan gıda sıkıntısı atlatmak için çeşitli tedbirler alınmış ve Küba hükümeti acilen “Barış Zamanında Özel Dönem” adını verdiği bir iyileştirme stratejisi benimsemiştir. Bakanlıklar ve kurumlar arasında iş birliği ile geniş bir destek harekete geçirilmiş, hatta ordu yardımı çağırılmıştır. Bir başka deyişle, insan sermayesi ve sosyal sermaye siyasi irade ile harmanlanmıştır.⁵⁸⁶ Hatta genç annelerin bebeklerini emzirmeleri özendirilmiş, emzirme oranı 1990 yılında yüzde 63 iken 1994 yılında yüzde 97’ye ulaşmıştır. 1994 yılında Ulusal Beslenme Faaliyet Planı oluşturulmuş ve ulusal gıda üretiminin artırılması ve çeşitlendirilmesi amaçlanmış, yalnızca ulusal üretimi tamamlayacak ürünlerin ithal edilmesi yoluna gidilmiştir.⁵⁸⁷ Randımsız ve üretken olmayan devlet çiftlikleri kooperatiflere dönüştürülmüş, çiftçi pazarlarının yeniden açılmasına izin verilmiş⁵⁸⁸ ve aktif bir şekilde organik ve yarı organik üretim teknikleri teşvik edilmiştir. Ayrıca, şehir tarımcılığı hareketi de desteklenerek Tarım Bakanlığı bünyesinde bir birim oluşturulmuş ve bostancıların (şehir bahçecilerinin) toprak kullanma hakları garanti altına alınarak onlara teknik yardım ve bilgi sağlanmış, bu şekilde gıda üretimi artırılmaya çalışılmıştır.⁵⁸⁹ Ekoloji temelli tarım teknikleri, tarımsal kimyasalların yerini ikame edecek şekilde kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁹⁰ Yani organik tarım ve bunun yanında şehir tarımı Küba halkının değişen uluslararası sisteme yönelik ilk cevabı olmuştur.⁵⁹¹ Buna Küba Devriminin yeşil hale getirilmesi (greening revolution) de denebilir.⁵⁹²

“Özel Dönemin” tecrübe edildiği 1990’lı yılların başında, Küba’da gıda üretiminin artırılmasına ilişkin çabalar tek başına yeterli olmamıştır. Sovyet sonrası bu dönemde,

⁵⁸⁵ Gonzalez, 2003:686.

⁵⁸⁶ Wright, 2012:134.

⁵⁸⁷ Örneğin, soğan ve sarımsak ulusal üretim ve depolama maliyetlerinin çok yüksek olması nedeniyle ithal edilirken, pirinç sübvans edilmiş fiyatlarla Çin’den sağlanmış, patates üretimi ise Küba halkı tarafından çok tüketiliyor ve seviliyor olması nedeniyle ulusal üretimi maliyetli olmasına karşın ülke içinde üretilme yoluna gidilmiştir. Bkz. Wright, 2012:135, 142.

⁵⁸⁸ Giderek büyüyen karaborsayı ve yiyecek sıkıntılarını sınırlamak için 1994 yılında serbest piyasa mantığı ile hareket eden çiftçi pazarları yeniden kurulmuştur. Wright, 2012: 139.

⁵⁸⁹ Gonzalez, 2003:688,717.

⁵⁹⁰ Wright, 2012: 137.

⁵⁹¹ 1989 öncesinde şehir tarımcılığı Havana’da çok nadirdir; çünkü fakirlik ve az gelişmişliğin bir sembolü olarak görülmektedir. Özel Dönem olarak adlandırılan 1990’lı yıllar boyunca ise Kübalılar kendiliğinden balkonlarda, avlularda, çatılarda ve mümkün olan kamuya ait ya da özel mülkiyet olan her yerde, hatta çöp toplama alanlarında bile yiyecek yetiştirmeye başlamışlardır. Bkz. Gonzalez, 2003:718.

⁵⁹² Gonzalez, 2003:687; Wright, 2012:136.

Küba’da İspanya’nın rolünden de bahsetmek gereklidir. 1990’lı yıllarda İspanyol yatırımları ve İspanyol turistler Küba’nın kötüleşen ekonomisi için son derece önemlidir. Bu nedenle, İspanya’nın Küba’ya sırtını dönmemesi için gerekli bazı tavizler verilmiştir. Bu dönemde, İspanya Küba liderliğine saygılı olmakla beraber, Küba’ya sahip olduğu nüfuzu yani tesir gücünü hatırlatmak hususunda çekingen davranmamış, hatta ısrarlı bir tutum göstermiştir. Örneğin, 1992 yılında Küba hükümeti, Havana’daki yabancı diplomatları insan hakları aktivistlerine yardım etmekle suçladığında, İspanyol hükümeti, eğer bu diplomatlar sınır dışı edilirse Castro’nun Madrid’de yapılacak zirveye davet edilmeyebileceği konusunda Küba’yı uyarmıştır. Ayrıca, İspanya Küba’nın çok ihtiyaç duyduğu yardımların okul ve hastanelere doğrudan İspanyol hükümeti yetkililerince dağıtılmasını yani Küba devlet işleyişinin bir kenara bırakılmasını da talep etmiştir. Küba, kendisinden talep edilen iç reformları yerine getiremeyeceğini, çünkü ABD ablukasının tehdidi altında olduğunu belirttiğinde ise; İspanya karşılık olarak, Küba’nın abluka altında olmadığını, eğer abluka altında olsaydı İspanya’nın adada yatırım yapamayacağını, turist gönderemeyeceğini ve şimdi yaptığı gibi iş birliği yürütemeyeceğini belirtmiş ve eklemiştir: *“Bir milyon pesata değerinde süt tozunu şimdi yaptığımız gibi size ulaştıramazdık.”*⁵⁹³ Diğer taraftan, İspanya gibi AB’de Küba hükümetinden yapılacak yardımın resmi hükümet kuruluşları tarafından değil, Katolik Kilisesinin yerel bir kolu olan Caritas Cuba adlı bir uluslararası yardım kuruluşu vasıtasıyla yapılmasını istemiştir. 1994 Nisan ayında da AB İnsani Yardım Ofisi (The European Union Humanitarian Office/ECHO) Havana’da büro açmış ve yardımların büyük bölümünün dağıtımını denetimi altına alırken, yardımın sadece yüzde 25’ten az bir bölümünü dağıtılmak üzere Küba hükümetine bırakılmıştır. Tüm bu talepler, adadaki ekonomik sıkıntının daha da artmasına neden olan Küba tarihindeki en düşük şeker rekoltesinin yaşandığı 1994-1995 dönemi ile çakışmıştır.⁵⁹⁴

Küba, Sovyetlerin dağılmasından sonra beklentilerin aksine sosyalist devrimci yönetim ile yoluna devam etmiştir. Yamaoka, bunun başarılmasında Küba’nın sosyal politikasının rolünün büyük olduğu kanısındadır. Yamaoka’ya göre, Soğuk Savaş döneminde ABD tehdidi Küba rejimi için halk desteğinin sağlanmasına yardımcı olmuştur. Ancak Sovyetler Birliği’nin dağılmasını müteakip ulusal bağımsızlık ve egemenlik fikrinin önemi azalmış ve sosyal adalet Küba rejiminin meşruiyetini devam ettiren en önemli prensip haline gelmiştir.⁵⁹⁵

⁵⁹³ Nazario, 1996:88.

⁵⁹⁴ Nazario, 1996: 89-90.

⁵⁹⁵ Yamaoka, 2004: 305-306.

Küba’da sosyal adalet sisteminin temelinde Karne Sistemi (La Libreta) yer almaktadır. Karne Sistemi, Küba Devriminin ardından 1962 yılında uygulamaya konmuştur. Bu şekilde, her Küba vatandaşı için temel ihtiyaç maddelerinde asgari tüketim seviyesi korunmuştur. Karne sistemi hiçbir zaman tam olarak gıda ihtiyacını karşılamamış olsa da 1980’lerde alternatif gıda kaynaklarının bolluğu karne sisteminin etkisini azaltmıştır. Ancak, 1990 sonrasında karneye bağlı ihtiyaç maddelerinde kıtlık baş göstermiştir. Karneye bağlı alınan yiyecek maddeleri, artık yalnızca on günlük veya en fazla iki haftalık ihtiyacı karşılayacak orana gerilemiştir. Yine de karne sisteminin temel gıda maddelerine erişim sağlamadaki hayati rolü 1990’ların kritik yılları boyunca kendini kanıtlamıştır.⁵⁹⁶

1990’dan sonra sosyalist blokun ortadan kalkmasıyla yalnız kalan Küba yine de ayakta kalmayı başarmıştır. Birinci etken, o dönemde başlangıçta uluslararası ilişkilere hâkim olan bahar ve dostluk havasının Küba’yı gıda yoluyla baskı altına almayı gereksiz bulması veya o kaos ortamında akıl edememiş olması olabilir.⁵⁹⁷ Bir diğer etken, Küba’nın tarım politikasını başarılı bir şekilde yönlendirmesidir. Tarımını yeniden organize etmesi, organik tarım ve şehir tarımcılığı gibi üretimi arttıracak şekilde tarımı desteklemesi etkili olmuştur. Ayrıca, Küba’nın küçük bir ülke olması ve hala sosyalist yapısını devam ettiriyor olması, uluslararası şirket baskısını diğer ülkeler kadar vahşi bir şekilde hissetmesine engel olmuştur. Komünizmin yıkılması ile ortaya çıkan Küba pazarının uluslararası şirketlere cazip gelmemiş olması (veyahut hemen etki edememiş olması yani halen bir sürecin devam ediyor olması) bir başka ihtimaldir. Ayrıca, Küba halkına özgü niteliklerin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Açlık ve sıkıntılara kasırgalar, ekonomik krizler gibi pek çok nedenle fazlasıyla alışık olan Küba halkının dayanışması da bu ayakta kalma başarısında önemli rol oynamıştır.⁵⁹⁸

⁵⁹⁶ Karne sistemi, yalnızca yiyecek için geçerli değildir. Giyim, sabun, deterjan gibi diğer ihtiyaçlar da bu sistem içinde yer almaktadır. Bkz. Yamaoka, 2004: 309, 328.; Wright, 2012:135; Ayrıca bkz. Davidson ve Krull, 2011:66.

⁵⁹⁷ Bu durum, daha sonra tersini kanıtlamıştır. 1992 yılı Küba karşıtı tasarının kanunlaştığı dönemdir. 1992 yılında Amerikan Kongresi’nde Küba Demokrasi Yasası’nın kabul edilmesiyle sıkışan ambargo krizin etkilerini büyütülmüştür. Bkz. Gonzalez, 2003: 712; Amerikan şirketlerinin Küba’ya yatırım yapmasını önlemeye yönelik Küba Demokrasi Yasasını 1995 yılında Clinton yönetimi döneminde kabul edilen Helms-Burton Yasası takip etmiştir. Küba’ya yatırım yapan yabancı şirketler üzerinde ekonomik baskıyı arttırmak amacını taşıyan Kanunun üçüncü başlığı altında Amerikan vatandaşlarına 1959 yılındaki Küba Devrimi sonrası kamulaştırılan alanlardan faydalanan yabancı şirketlere karşı Amerikan Federal Mahkemeleri’nde dava açma hakkı tanınmıştır. Bkz. Berríos, 1997: 31.

⁵⁹⁸ Açlık, Küba’da son derece eşitlikçi bir şekilde tecrübe edilmiştir. Hemen herkes eşit derecede zorluklarla mücadele etmiş ve açlığa benzer stratejilerle cevap vermiştir. Tutumluluğun bütün Küba toplumunda bu derece

Küba gıda sistemi, 1990 krizine ender rastlanan bir mukavemet göstermiştir. Bunun sebebi büyük ölçüde Küba devletinin gıdaya eşitlikçi erişime öncelik vermesidir.⁵⁹⁹ Ayrıca, Küba devletinin sorun karşısında öğrenme ve değişim konusunda hızlı davranması, bu konuda ortaya koyduğu kabiliyet önemlidir. Küba örneği, siyasi iradenin hem kendi içinde organize olarak hem de halkı motive ederek neler başarılabilceğinin bir göstergesidir.⁶⁰⁰

3.1.4. Sonuç Yerine: Karşılaştırma

Gıda, uluslararası politikanın veya diplomasinin yeni bir aktörü değildir. Örneğin, Wallerstein, Avrupa'nın genişlemesini gıda ihtiyaçlarına özellikle baharat ihtiyacına bağlamıştır. Lloyd George, savaşın kaderini belirleyen şeyin yiyecek olduğunu belirtmiştir, çünkü ona göre yiyecek sıkıntısı Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın düşmesinin doğrudan sorumlusudur. David Hume ise dolu bir mısır ambarı ile cephanelik ve giyecek deposunu devletin asıl zenginliği ve gücü olarak görmüştür.⁶⁰¹ Küba için bunlardan ilkinde yani dolu bir yiyecek ambarına sahip olması çoğu zaman para dolu bir kasa gerektirmiştir ve Küba çoğu kez bu tür bir kasaya sahip değildir. Ama Küba yine de boyun eğmeden halkını doyurmayı başarmıştır.

Küba'nın bunu nasıl başardığını anlamaya yönelik olarak yapılan incelemede, iki dönem gıdanın bir baskı aracı olarak kullanılmasına imkân verecek şekilde hassas olarak nitelendirilmiştir. Bunlardan ilki, Küba Devrimi sonrası 1959-1964 yılları arasındaki beş yıllık dönemdir. İkinci dönem ise Sovyet Bloğunun yıkılışı sonrasındaki 1989-1994 yılları arasındaki beş yıllık dönemdir. Her iki dönem, Küba için koşulların temelden değiştiği zamanlara denk düşmektedir. Birincisinde, Küba dış politikasının uzun yıllar boyunca yöneliminde olduğu eksenden çıkarılması varken, ikincisinde mevcut sistemin işlemlerini sağlayan düzenin yıkılması ile kendini yeniden kaos içerisinde bulan bir ülke söz konusudur.

Dolayısıyla bu incelemenin sabit değişkeni Küba ülkesi iken, ana bağımlı değişkenler ABD ve Sovyet Bloğu olarak (ikinci dönemde denkleme kısmen İspanya ve AB girmiş olsa da) ortaya çıkmıştır. İncelemenin en önemli unsuru ise bağımsız değişken olarak tespit edilen uluslararası sistemin etkisidir. Küba sabit kalan unsur ise, gıda açısından hassas olarak nitelendirilen birinci dönem ve ikinci dönem arasındaki farklar nelerdir? Birinci dönemde, en

yaygın olmasının nedenlerinden biri budur. İnsanların hepsi aynı açlık hatıralarını paylaşmaktadır. Wilson, 2011:80.

⁵⁹⁹ Wilson, 2011: 73, 80.

⁶⁰⁰ Wright, 2012:147-149.

⁶⁰¹ Akt.Nau, 1978: 775-776.

önemli gelişme Küba devrimidir. Ancak yine de Küba Devrimine sadakatin bu dönemde tam olarak yerleşmiş olduğu varsayılmaz.⁶⁰² Ayrıca, başlangıçta Küba'ya Sovyet desteği henüz gelmemiştir. Fakat tarım reformlarının aldığı yön karşısında son derece rahatsız olmuş bir ABD vardır. Dolayısıyla, ABD'nin yaklaşımının (başta) psikolojik ve milliyetçi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Sonrasında ise Soğuk Savaş ortamı, kamplaşan uluslararası sistem ve Sovyetler Birliği'nin hemen her alandaki desteği görülmüştür. Yine de Küba'nın özgürlük alanı, hayati çıkarlarda gözle görünür bir ayrışma yaşanmadığından büyük ölçüde korunmuştur. Zaten çıkar ayrışmasının yaşandığı geç dönemde, Küba'nın hayli zorlandığı görülmektedir. Bu dönemde, hemen tüm gelişmeler realist paradigmaya uygun şekilde ilerlemiştir.

Birinci ve ikinci dönem arasındaki en büyük farklılık, uluslararası sistemdeki devasa değişikliktir: Uluslararası sistem değişmiştir ve artık Sovyetler Birliği yoktur. Sovyetler Birliği'nin yok olduğu böyle bir ortamda Küba'nın boyun eğmesi gerekirken Küba neden boyun eğmemiştir? Öncelikle Küba, tarımda yeterlilik konusuna en başından itibaren çok ciddi bir şekilde yaklaşmış, tökezlediğinde de neden tökezlediğini neyi değiştirmesi gerektiğini sorgulamıştır.⁶⁰³ İkinci olarak lider faktörü, Küba siyasal yaşamında önemli bir rol oynamaya devam etmiştir. Bu nedenle, Fidel Castro faktörünü denkleme dâhil etmek gerekmektedir. Üçüncü olarak, uluslararası ortamdaki başlangıçta hüküm süren bahar havası Küba'nın lehine olmuştur. Küba, değişime çabuk tepki vererek özellikle tarım alanında ekonomik organizasyonunu çok iyi bir şekilde yapmıştır. Dördüncü olarak, Küba halkının kültürel özelliklerinden kaynaklanan dayanıklılığı bu süreçte rol oynamıştır.⁶⁰⁴ Ayrıca, gıda ambargosunun devam ettiği süre boyunca Küba ABD müttefikleri dahil olmak üzere diğer

⁶⁰² Küba devriminin belki de en göz alıcı başarısı Küba dış politikasıdır. Çünkü devrimci yönetimin hayatta kalması Küba dış politikasının en önemli hedefidir. Ekonomik kalkınma için dış destek sağlamak bu bakımdan her zaman ikincil önemde olmuştur. Dolayısıyla, kısa süreli iç refah kazançları temel amaç için yani Küba'nın kendine özgü siyasi rejiminin hayatta kalması ve yerine oturarak sağlamlaşması için feda edilmiştir. Bkz. Domínguez, 1978:83-84.

⁶⁰³ Bu konuda, çiftçi pazarlarının karaborsayı engellemek için yeniden açılması örnek verilebilir. Çiftçi pazarları, Küba'da tarımsal üretimi arttırmak ve karaborsayı engellemek için ilk kez 1980 yılında kurulmuş, daha sonra çiftçilerin kâr ettiği ve bu pazarlarda satmak üzere devlete vermeleri gereken üretim kotasını vermedikleri gerekçesiyle Castro tarafından 1986 yılında kaldırılmıştır. Ancak 1990'lı yılların zorluğu karşısında Küba bu pazarları yeniden açmak zorunda kalmıştır. Bkz. Akt. Gonzalez, 2003:719- 720.

⁶⁰⁴ Özel Döneme ilişkin kendisi ile mülakat yapılan kadın şunları söylemiştir: “Özel Dönemi düşündüğümde, dayanışmayı hatırlıyorum. Sahip olduğumuz çok az şeyi paylaşıyorduk. Eğer evde gaz yoksa komşumuzun evinde yemek pişiriyorduk. Her şey aşırı derecede zordu, fakat her zaman çözüm bir çözüm buluyorduk. Bizlere bak; hâlâ mücadele ediyoruz”. Bkz. Davidson ve Krull, 2011: 72.

lkelerle iliisini devam ettirmiştir.⁶⁰⁵ Dolayısıyla gıda ambargosunun etkisini yumuatabilmitir.

Özel Dönem (1989-1994) boyunca, ABD'nin gıdayı baskı aracı olarak kullanmak yoluyla Küba'nın dış politikasını etkileme fırsatı varken ve muhtemelen sonuç da verecekken ABD'yi bundan alıkoyan ne olmuştur? Veya Küba bu tehlikeyi nasıl bertaraf etmiştir? Bu soruların cevapları gıdanın bir baskı aracı olarak başarılı bir şekilde kullanılmasının önündeki tahditleri bir ölçüde gün yüzüne çıkarmaktadır. lk olarak, uluslararası sistemin dnmne ABD dahil olmak üzere tüm aktörler hazırlıksız yakalanmıştır. Dolayısıyla, gıdanın başarılı bir şekilde arasallatırılabilmesi için öncelikle uluslararası sistemin yapısını iyi okumak gerektiği anlaşılmaktadır. Oysa Sovyetler Birliği'nin k herkes için bir sürpriz olmuştur.⁶⁰⁶ Dolayısıyla, ABD'nin Sovyet knn getirdiği iyimserlik havası (euphoria) içinde Küba'nın en büyük desteğini yitirmiş olmasından yeterince yararlanamadığı görülmektedir. Gıdanın başarılı bir şekilde baskı aracı olarak kullanılabilmesinin önündeki ikinci tahdit ise hedef ülkenin yapısına bağlıdır. Küba rneğinde, Riera ve Swinnen'in belirttiği gibi Küba geleneksel özellikler gösteren bir ülke değildir. Riera ve Swinnen bunu Küba'nın "*her şeyden biraz (a bit of everything)*" olmasına bağlamıştır. Örneğin Küba, diğer komünist ülkeler gibi bir köylü toplumu değildir, aslında temelinde kapitalizme dayalı plantasyon ekimine aınadır.⁶⁰⁷ Küba'nın zorluklara dayanıklı olması, lider etkisinin yüksek olması gibi Küba'ya has özellikler gıda baskısının gğslenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu nedenle, gıda baskısının başarılı olması için hedef ülke dinamiklerinin buna izin vermesi veya buna izin verecek hale getirilebilmesi önemlidir.⁶⁰⁸

⁶⁰⁵ Lindsay, 1986:164.

⁶⁰⁶ Sovyetler Birliği'nin çökmesi ile büyük siyasi, ekonomik ve kurumsal değişiklikler yaanmıtır. Bu süreç, neredeyse otuza yakın komünist ülkenin serbest pazar ekonomisine geçiş sürecini balatmıtır ve bir buçuk milyardan fazla insanı etkilemiştir. Bkz.Riera ve Swinnen, 2016:415; geçiş sürecinin büyüklüğünün anlaşılması bakımından bir inceleme için bkz. Rozelle ve Swinnen, 2004:404-456.

⁶⁰⁷ Riera ve Swinnen, 2016:417,438.

⁶⁰⁸ Hindistan bu açıdan iyi bir örnektir. ABD'nin Hindistan üzerinde gıda gücünden yararlanarak üstünlük kurduğu Hint siyasetinde sıcak tartışmalara neden olurken, muhalefetin ABD'nin talep ettiği gübre kullanım politikası için daha fazla taviz verilmemesini isteyen muhalefet sözcüsüne, dönemin Hindistan Tarım Bakanı olan C.Subramaniam (1964-1967) tüm samimiyetiyle şöyle cevap vermiştir: "*Böyle bir tavır alabilecek durumda olduğumuzu sanmıyorum.*" Akt. Paarlberg, 1985:161; Küba'nın yıllarca ihraç edilmek üzere eker kamıı üretimine mecbur bırakılması gibi, Hindistan'da da onlarca yıl boyunca İngilizlerin ihraç etmesi için ticari nitelikli ürünler üretilmiştir. Bu zorunlu retim Hindistan tarımını darmadağın etmiştir. Öyle ki, 1966 yılında günde ortalama üç gemi Amerikan buğdayını Hint limanlarına taşımakta ve buradan dağıtımı yapılarak hemen tüketilmekteydi. Gıda yardımı hakkında ABD Başkanı Johnson'ı aramak zorunda kalan dönemin Hindistan

Küba tarımı için sonrasındaki yol ayrımı büyük ölçüde ABD ile olan ilişkisinin seyrine olacaktır.⁶⁰⁹ Kaya, bu noktada bir tehlikeye dikkat çekmiştir. Küba ile ABD arasındaki ilişkilerin iyileşmesinin ticari ilişkilerin artmasına yol açacağını ve böylelikle Wallerstein'in dünya sistemleri teorisine uygun olarak sömürülme sürecinin başlayacağını belirtmiştir.⁶¹⁰ Şimdiye dek uygulanan ambargolar ve uluslararası finans kurumlarından dışlanmış olmak Küba'nın bu süreçten zarar görmesini engellemiş ve tarımını korumasını sağlamıştır.⁶¹¹ Yani Fagen'in belirttiği gibi bazen zayıf olmak daha avantajlı olabilmektedir.⁶¹²

Sonuç olarak, Küba'nın gıda baskısı nedeniyle dış politika değişikliğine gitmesine engel olan, Küba yönetiminin akılcı çıkarımlar yaparak uluslararası sistemin etkilerini kendi lehlerine çevirmeleri olmuştur. Böylece, uluslararası sistem değişim gösterse de Küba'nın ayakta kalmasını sağlayabilmiştir.⁶¹³

Başbakanı Indira Gandhi basın danışmanı olan Sharada Prasad'a görüşme sonrası şöyle demişti: *"Bir daha yiyecek için asla yalvarmak zorunda kalmak istemiyorum."* Bkz. Akt.Menon vd., "Hungry India, A Nawabi US President, "Mexican Blood"-The Real Story of Green Revolution", *The Print*, 19.02.2022.

⁶⁰⁹ Fagen, Küba Devrimi karşısında heyecanlı, ama ABD-Küba ilişkileri açısından yeterince gerçekçi olarak değerlendirdiği Jean Paul Sartre'ın iki ülkenin ilişkisine dair yorumunu şöyle aktarmıştır: *"Eğer ABD var olmasaydı Küba Devrimi belki de onu icat etmek zorunda kalacaktı. Küba'nın tazeliğinin ve orijinalliğinin muhafazasını sağlayan ABD'dir."* Bu yorumun hale geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Bkz. Akt. Fagen, 1962: 217; Bkz. Sartre, 1961:113; Sovyetler'in çöküşünden sonra, onun yerini 1999 yılı itibarıyla (Chavez iktidarı) Venezuela doldurmuştur. Ancak Venezuela'nın ekonomik problemleri bu durumu sıkıntıya soktuğundan ABD ile ilişkiler ayrıca önem kazanmıştır. Bkz. Riera ve Swinnen, 2016: 414, 426.

⁶¹⁰ Kaya, 2016:371-374; diğer taraftan Kaya, bazı araştırmacıların modern dünya sistemine karşı ilk gelişmenin Küba Devrimi olduğunu belirttiklerini ifade etmiştir. Bkz. Kaya, 2016:373; Küba'ya yönelik ambargonun kalkmasını arzu eden çok sayıda Amerikan tarım endüstrisi kuruluşunun üyesi olduğu şemsiye kuruluş USACC'ın Biden yönetimine yazdığı mektubu bu açıdan da değerlendirmek gerekir. Biden yönetimine hitaben yazılan mektup metni için bkz. USACC, "United States Agriculture Coalition for Cuba Encourages Biden Administration to Improve US/Cuba Agriculture Relations", <https://www.usagcoalition.com/post/biden-harris-transition-letter>, (erişim tarihi:02.12.2021).

⁶¹¹ Gonzalez, 2003:729-731.

⁶¹² Fagen, 1962: 220.

⁶¹³ Wright'ın dikkat çektiği Küba gıda sistemi ile serbest piyasa sistemi içindeki gıda sistemi arasında paradoksal benzerlik de önem taşımaktadır. Küba tarım ekonomisi devlet kontrolünde işleyişini sürdürse de serbest pazar ekonomisi içinde hareket eden diğer ülkelerin gıda sistemleri de bir elin parmakları kadar az bir avuç özel şirketin elinde yüksek ölçüde merkezileşmiş durumdadır ve ulusal piyasayı veya ürün piyasasını kontrol etmektedir. Dolayısıyla, ideolojik olarak farklı bu sistemler aslında aynı değerler dizisini kullanmaktadır. Aradaki fark, global ve neoliberal ticaret sistemi az sayıda kuruluşun elinde ve kontrolünde daha merkezi hale gelirken, Küba sistemi daha dağınık ve merkezi olmayan bir sisteme doğru yol almaktadır. Bu yönelim devam ederse, Küba gıda sistemi modern ve az petrol kullanımına dayalı bir gıda sistemini yerleştirebilecektir. Tarıma

3.2. Rusya Federasyonu: Rus Dış Politikası ve Gıda

Bu başlık altında, Rus dış politikasında "gıda"nın bir baskı aracı olarak kullanımı incelenmiştir. Çalışmanın belkemiği olarak Rus dış politikası açısından buhran yaratan iki dönem seçilmiştir. Bunlardan ilki, RF'nin 2014 yılından itibaren Kırım nedeniyle Batılı ülkeler ve ABD ile yaşamış olduğu Ukrayna krizidir. Batılı ülkeler ve ABD tarafından ilhak olarak nitelendirilen Kırım'ın RF'ye bağlanması yani Kırım Meselesi, RF'nin önce kendisinin yaptırımlara maruz kalmasına, sonrasında ise karşı yaptırım olarak Batılı ülkelere yönelik olarak gıda ambargosu uygulamasına ve böylece gıdanın Rus dış politikasında bir baskı aracı olarak kullanılmasına ilişkin en belirgin örneği ortaya koymasına neden olan gelişmedir. Gıdanın, bir dış politika aracı olarak, Rus dış politikasında kullanımına yönelik seçilen ikinci örnek ise 2015 yılı Kasım ayında bir Rus savaş jetinin Türkiye tarafından düşürülmesinin ardından RF tarafından Türkiye'ye karşı uygulanan gıda ambargosudur. Söz konusu gıda ambargosu, hem RF'nin tarıma bakış açısının yani tarımı bir ulusal güvenlik meselesi olarak görmesinin hem de komşu bir ülkeyi bir dış politika gelişmesi nedeniyle zora nasıl sokabildiğinin iyi bir örneğidir. Her iki örnek olayda Moskova tarafından uygulamaya konulan gıda ambargoları, gıdanın Rus dış politikasında giderek artan şekilde güç kazandığının ilk belirgin işaret fişekleridir. Ayrıca, her iki örnek olayın şöyle bir önemi vardır: Sovyetlerin yıkılışından sonra, hegemonik değil ama çok kutuplu uluslararası sisteme inanan ve bu uluslararası sistemde kendisine layık olduğunu düşündüğü yeri açmaya çalışan Moskova belirli bir çizgiyi takip eden bütüncül bir politika izlemektedir. Bu bütüncül politika, doğal olarak tarımı da içine alan, hemen her alanda kendi kendine yeterlilik ve güç kazanma politikasıdır. Bu iki örnek olay da bu kendi kendine yeterlilik ve güç kazanma politikasının izlerini taşımaktadır. Moskova'nın gıda üçgeninde, ABD ve Batılı ülkeler sabit değişken olarak yer alırken, uluslararası sistem bağımsız değişken olarak Rus dış politikasında etkisini göstermektedir.

ve gıda tedarik zincirine ilişkin "Özgür Dünya" kararlarının çoğu, birkaç şirketin elinde yüksek oranda merkezileşmiş olduğundan üretici ve tüketicilerin gerçek seçimlerinin boyutu daraltılmıştır. Batılı tarımın ve gıda sistemlerinin son yıllardaki bir özelliği artan oranda homojenleşmedir. Bu yönüyle katı yakıt tüketiminde de önemli bir rol oynamaktadırlar. Bunun zıddı olarak ise Küba daha âdemi merkeziyetçi, insan boyutlu, biyolojik merkezli üretim ve tüketim sistemleri ile daha otonom ve çeşitlilik içeren bir gıda sistemine doğru yol almaktadır. Bkz. Wright, 2012: 149-150.

3.2.1. RF ve Ukrayna Krizi: Kırım'ın İlhakı, Gıda ve Yaptırımlar

3.2.1.1. Kilit Nokta: Kırım Yarımadası

Batı ile RF arasındaki yaptırım savaşının başlangıcı ve kilit noktası Kırım yarımadasıdır. Zamanında Osmanlı Devleti ve Rusya arasında çekişme konusu olan Kırım, Ukrayna Krizi ile yeniden uluslararası sahneye dâhil olmuştur. Büyük bir Rus nüfusa sahip olan Kırım'ın Ukrayna ile bağlantısını resmileştiren karar 1954 yılına aittir. Kendisi de Ukrayna asıllı olan SSCB Başkanı Nikita Kruşçev, Kırım'ın Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden alınarak Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne verilmesine neden olan kararın sahibidir. Söz konusu kararın hoşnutsuzlukla karşılık bulmasının sebebi ise o tarihte toplam bölge nüfusunun yaklaşık yüzde 90'ını oluşturan Rus nüfusedir. Şüphesiz, Kırım meselesinin Moskova için önemi yalnızca Rus nüfustan kaynaklı değildir; Sivastopol üssü, Karadeniz Rus filosuna ev sahipliği yapmaktadır.⁶¹⁴ Dolayısıyla, Rus merceği ile bakıldığında, Ukrayna'da yaşanan savaş, meşru temellere dayanan haklı bir savaş olmasının yanı sıra savunma amaçlıdır ve Mart 2014'te Kırım'ın Rusya'ya katılması Putin'in gözünde yalnızca Kruşçev'in 1954 yılındaki hatasının düzeltilmesidir.⁶¹⁵

⁶¹⁴ Tüysüzöğlü, 2015: 192-194; Ayrıca bkz. Turan, 2015: 30.

⁶¹⁵ Caşın ve Derman; Rus Savcılığının, Kırım'ın 1954 yılında dönemin Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine dâhil edilmesine ilişkin kararı geçmişe dönük olarak sorgulamasının dahi Kırım'ın Moskova açısından vazgeçilmez olmasının tuhaf bir tezahürü olarak nitelemişlerdir. Bkz. Caşın ve Derman, 2016: 368, 464-465; Kruşçev, Ukrayna Krizinde önemli bir tarihi şahsiyettir. Stalin'in emirlerini koşulsuz bir şekilde yerine getirmesi nedeniyle "Ukrayna Kasabı" olarak anılan Kruşçev, Kırım'ı Ukrayna'ya vererek, aslında, Ukrayna'nın 1654 yılında Rusya'ya katılma kararının üç yüzüncü yıldönümünü vurgulamak istemiştir; ancak bu kararı ile bir başka sorunun tohumlarını atmış oldu. Kruşçev, eğitilmiş bir devlet adamı değildi ve bu nedenle sorunlar yaşanmasına neden olabiliyordu. Örneğin, ülkenin buğday sıkıntısını hafifletmek için buğdayın Amerikalıların ektiği gibi Rus topraklarına ekilmesini istemiş ama iki ülkenin toprak ve iklim farklılıklarını göz önüne almamıştı. Bu nedenle, başarısızlık kaçınılmaz hale gelmiştir. Bkz. Aktaran Carrère D'encausse, 2013:17; ayrıca bkz. Carrère D'encausse, 2020:172; Ayrıca bkz. Onay, 2007:210- 213; Ukrayna'nın Sovyetler Birliği çatısı altında yaşadığı açlığın da Ukraynalılar tarafından bir hata hatta soykırım olarak görüldüğünü belirtmek gerekir. Tarımsal kolektif çiftliklerde Rus köylüsünün zorla çalıştırılarak tarımsal üretimin arttırılmasının hedeflendiği Stalin'in kolhoz politikası döneminde, katı bir şekilde uygulanan bu politika Ukrayna gibi yerlerde açlık felaketine (Ukraynaca holodomor) neden olmuştur. Ukrayna'da her yıl Kasım ayının son hafta sonu, bu felakette hayatını kaybedenler anılmaktadır. Holodomor, Ukrayna Parlamentosu tarafından Victor Yuşçenko döneminde soykırım olarak kabul edilmiştir. Kolhoz uygulaması için bkz. Özdemir, 2018,138; ayrıca bkz. Standage, 2020: 222-227; Holodomor ile ilgili olarak bkz. "1932-1933 Yıllarında Ukrayna'da Holodomor", *Ukrayna'nın Ankara Büyükelçiliği*, 30.10.2020, <https://turkey.mfa.gov.ua/tr/about-ukraine/1932-33-yillarinda-ukraynada-holodomor>,

Kırım'ın statüsüne ilişkin 16 Mart 2014 tarihinde yapılan referandum sonucunda Kırım'ın Moskova'ya bağlanması yaptırımlar savaşının ilk adımını ABD ve Batılı ülkelerin atmasına neden olmuştur. Kırım referandumundan yalnızca bir gün sonra, 17 Mart 2014 tarihinde, ABD Rusya'ya yönelik ilk yaptırım listesini açıklamıştır. Buna göre, üst düzey Rus yetkililer ABD tarafından yaptırım listesine alınarak hesaplarının dondurulması, malvarlıklarına el konulması ve vize sınırlamalarına maruz kalmak gibi kısıtlamalarla karşı karşıya bırakılmıştır. Benzer şekilde Kanada, üst düzey Rus yetkililer ile Yanukoviç dönemi Ukrayna yetkililerini kapsayan yaptırımların uygulanmasına karar vermiştir. ABD ve Kanada ile aynı yolu izleyen AB yaptırım kararına katılmıştır. Avustralya ve Yeni Zelanda'nın da Mart 2014 ayı içinde yaptırımlara katılımı ile çember daha da genişlemiştir. Moskova ise bu süreç içinde Kırım'ın ilhak sürecini tamamlamaya odaklanmıştır. Her ne kadar ilk kez 20 Mart 2014 tarihinde Amerikan Kongresinin dokuz üyesine Rusya'ya giriş yasağı getirerek ve bu yasağı diğer yaptırım uygulayan ülke vatandaşlarına genişleterek karşı yaptırımda bulunsa da Şamiloğlu, bu dönem içinde RF'nin *"Batılı ülkelerin yaptırımlarına yaptırımla değil, Ukrayna'nın doğusundaki "bombanın pimini çekerek"* karşılık verdiği kanaatindedir.⁶¹⁶

"Kırım sendromunun" Ukrayna'nın diğer bölgelerine de yayılmasının ardından ayrılıkçı Donetsk ile Lugansk gibi vilayetler ile merkezi Kiev yönetimi arasında savaş devam etmiş, ABD ve müttefikleri ise bölgeyi istikrarsızlaştırdığını düşündükleri Rus desteğini kesmek için Rusya'ya yönelik yaptırımlarının dozunu artırmıştır.⁶¹⁷ Bu çerçevede, Washington, 16 Temmuz 2014 tarihinde, iki önemli Rus bankasının (Gazprombank ve Dış Ekonomi Bankası), ayrıca iki büyük devlet şirketinin (petrol şirketi Rosneft ve doğalgaz şirketi Novatek) faaliyetlerine sınırlama kararı almıştır. Bir gün sonra, yani 17 Temmuz 2014 tarihinde ise Ukrayna'nın ayrılıkçıların kontrolü altındaki Donbass bölgesinde bir Malezya yolcu uçağı vurulmuştur. Moskova, uçağın düşürülmesinden dolayı Ukrayna'yı suçlasa da

(erişim tarihi: 03.12.2021); Berktaş, "Ukrayna'da "Soykırım" Tartışmaları", *21.Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, 14.12.2017, <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/rusya-slav-arastirmalari-merkezi/ukraynada-soykirim-tartismalari> , (erişim tarihi: 03.12.2021).

⁶¹⁶ ABD'nin yaptırım listesinde dönemin Rusya Federasyon Konseyi Başkanı Valentina Matvienko, Başbakan Yardımcısı Dmitri Rogozin, Devlet Başkanı danışmanı Sergey Glazyev, Devlet Başkanı yardımcısı Vladislav Surkov, Senatör Andrey Klişas ve parlamentonun alt kanadı Duma'nın Komite Başkanları Leonid Slutskiy ve Yelena Mizulina bulunmaktaydı. AB ise Sergey Aksynov, Aleksey Çaly, Vladimir Konstatinov gibi Rusya ile birleşme yanlısı Kırımlı politikacıları da yaptırım listesine eklemiştir. Bkz. Şamilkızı, "Rusya-Batı Yaptırım Savaşı", *TRT Türk*, 16.12.2014, <http://www.trthaber.com/haber/dunya/rusya-bati-yaptirim-savasi-156322.html>, (erişim tarihi:11.11.2021).

⁶¹⁷ Askeroğlu, 2014:68.

ABD ve Batılı ülkeler sorumlu olarak Moskova'yı seçmişlerdir. ABD, 29 Temmuz 2014'te yaptırım listesine Sberbank, Rosselkhozbank (*Rus Tarım Bankası*)⁶¹⁸ ve VTB'yi (*Rus Dış Ticaret Bankası*) eklemiştir. Diğer taraftan AB, RF'nin finans, petrol ve savunma sanayi alanındaki 26 şirketine yaptırım uygulama kararı alırken yaptırım uygulanan kişilerin sayısını da arttırmış, ABD'nin yaptırım uyguladığı Sberbank, VTB, Gazprombank, Dış Ekonomi Bankası ve Rosselkhozbank'a da sınırlamalar getirmiştir. Moskova, ABD'nin ve Batılı ülkelerin giderek büyüyen bu kara listesine ilk altı ay boyunca gerçek bir cevap vermemiştir. Karşı yaptırım olarak, ABD ve yaptırım uygulayan ülke vatandaşlarına giriş yasağı getirse de genel olarak sessiz kalmıştır. Bu süreçteki sessizlik, Şamilkızı'nın belirttiği üzere, Moskova'nın Kırım'ın ilhak sürecini tamamlama çabasına yorulabilir.⁶¹⁹ Korhonen tarafından ileri sürülen diğer bir görüş ise Rusya'ya yönelik yaptırımların içeriğine ilişkindir. Buna göre, Moskova'ya yönelik yaptırımlar iki dalga halinde gelmiştir. Birinci dalga, Kırım'ın Rusya'ya bağlanmasından hemen sonradır ve yaptırımlar genel olarak sınırlı kalmıştır. Oysa Malezya uçağının düşürülmesinden sonra gelen ikinci dalga yaptırımlar, Rus bankacılık sektörünün yaklaşık olarak yüzde 60'ını kontrol eden Sberbank ve VTB gibi bankaların faaliyetlerini engellemektedir ki, bu da küresel finans piyasalarında Moskova'yı yalnızlığa itmek için atılmış büyük bir adımdır.⁶²⁰ Gould- Davies'e göre, uygulamaya konulan bu yaptırımlar daha önce hiç bu büyüklükte bir ekonomi üzerinde uygulanmamıştır. Bu anlamda, Moskova bir ilktir.⁶²¹

⁶¹⁸ Yaptırım uygulanan kurumlardan Rosselkhozbank yani Rus Tarım Bankası özellikle önemlidir. Çünkü Batı yaptırımları nedeniyle söz konusu bankanın uluslararası kredilere erişimi kesilmiştir. Oysa söz konusu banka, Rus gıda üreticilerinin ana borç alma kaynağı ve devlet sübvansiyonlarının da ana kanalıdır. Bkz. Wegren vd., 2016: 673.

⁶¹⁹ Şamilkızı, "Rusya Batı Yaptırım Savaşı", "Rusya-Batı Yaptırım Savaşı", *TRT Türk*, 16.12.2014, <http://www.trthaber.com/haber/dunya/rusya-bati-yaptirim-savasi-156322.html>, (erişim tarihi: 11.11.2021).

⁶²⁰ Korhonen, 2019:4.

⁶²¹ Aktaran Korhonen, 2019: 4; ancak bu görüş, zaman tablosuna bakıldığında bir noktada aksamaktadır. ABD'nin sektörel yaptırımlara başladığı tarih 16 Temmuz 2014'tür. Bu yaptırım listesinde, başlangıçta, Sberbank ve VTB olmasa da Gazprombank, Dış Ekonomi Bankası, Rus petrol şirketi Rosneft ve Rus doğalgaz şirketi Novatek gibi büyük kuruluşlar bulunmaktadır. Yani, ağır yaptırım olarak sayılabilecek uygulamalar Malezya uçağının düşürülmesinden önce zaten başlatılmıştır. Ancak, Moskova'nın üzerine gelmekte olan büyük dalgayı fark etmiş olması ve misilleme kararı üzerinde çalışıyor olması elbette mümkündür. Bu konuda, ABD'nin yaptırım kararlarına ilişkin olarak bkz. "Announcement of Treasury Sanctions on Entities Within the Financial Services and Energy Sectors of Russia, Against Arms or Related Material Entities, and those Undermining Ukraine's Sovereignty", *U.S. Department of the Treasury*, 16.07.2014, <https://www.treasury.gov/press-center/press-releases/Pages/jl2572.aspx>, (erişim tarihi: 11.11.2021);

Tablo 3.1. Kırım Meselesinin Rus Gıda Ambargosuna Kadar Önemli Aşamalarına Dair Kronoloji

Kırım Meselesinde Rus Gıda Ambargosuna Kadar Önemli Aşamalar	
16 Mart 2014	Kırım'ın statüsüne ilişkin referandum yapılması
17 Mart 2014	ABD'nin Moskova'ya yönelik yaptırım listesinin açıklanması (önemli üst düzey Rus yetkililerin ABD'deki mal varlıklarına el konulması, hesaplarının dondurulması ve giriş çıkışlarının yasaklanması)
Mart 2014	AB, Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda vd. katılımıyla Moskova'ya yönelik yaptırım çemberinin genişlemesi
20 Mart 2014	Moskova'nın Amerikan Kongre üyesi dokuz kişiye RF'ye giriş yasağı getirmesi
16 Temmuz 2014	ABD tarafından sektörel yaptırımların başlatılması (Gazprombank, Dış Ekonomi Bankası, petrol şirketi Rosneft ve doğalgaz şirketi Novatek)
17 Temmuz 2014	Malezya'ya ait yolcu uçağının ayrılıkçıların kontrolündeki Donbass bölgesinde düşürülmesi
29 Temmuz 2014	AB'nin yaptırım listesini genişletmesi (Sberbank, Rosselkhozbank (<i>Rusya Tarım Bankası</i>) ve VTB (<i>Rus Dış Ticaret Bankası</i>))
06 Ağustos 2014	Moskova'nın kendisine yaptırım uygulayan ABD ve Batılı ülkelere yönelik gıda ürünleri ithalatında kısıtlamaya gitmesi (de facto olarak gıda ambargosu uygulamaya başlaması)

Kaynak: Alt başlığa ilişkin dipnot kaynaklarından derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Moskova, Batının bu ilk olma hevesine kayıtsız kalmamıştır ve satranç tahtasını hareketlendirerek cevap vermiştir. Moskova'nın kendisine yönelik bu yaptırımlara karşı sessizliğini bozması tarım ürünlerini konuşmaya başlaması ile olmuştur: "*Rusya, yaptırım savaşındaki "sessizliğini" 6 Ağustos'ta bozmuştur. Devlet Başkanı Vladimir Putin'in emriyle Moskova kendisine yaptırım uygulayan ülkelere karşı gıda ambargosu uygulama kararı almıştır.*"⁶²²

3.2.1.2. Putin'in Gıda Oyunu

"*Koyunumuza geri dönelim*"⁶²³

"Ukraine/Russia Related Sanctions Program", *Office of Foreign Assets Control (OFAC), U.S. Department of the Treasury*, 16.06.2016, https://home.treasury.gov/system/files/126/ukraine_overview_of_sanctions.pdf, (erişim tarihi: 11.11.2021); "Ukraine Crisis: Russia and Sanctions", *BBC News*, 19.12.2014, <https://www.bbc.com/news/world-europe-26672800>, (erişim tarihi: 11.11.2021).

⁶²² Şamilkızı, "Rusya Batı Yaptırım Savaşı", "Rusya-Batı Yaptırım Savaşı", *TRT Türk*, 16.12.2014, <http://www.trthaber.com/haber/dunya/rusya-bati-yaptirim-savasi-156322.html>, (erişim tarihi: 11.11.2021).

⁶²³ Özdemir, "*Koyunumuza geri dönelim*" tabirini Rusların "konumuza geri dönelim" anlamında kullandığını aktarmaktadır. Bkz. Özdemir, 2018:99; Putin, Sovyetler Birliği'nin yıkılışını yüzyılın jeopolitik faciası olarak

Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, 06 Ağustos 2014'te 560 sayılı "Rusya Federasyonu'nun Güvenliğini Temin Etmek Maksudıyla Belirli Özel Ekonomik Önlemlerin Uygulanmasına" dair kararı imzalamıştır. 560 sayılı bu karar ile bir yıllık bir süre için Rus kurumlarına ya da bireylerine yaptırım uygulayan bir ülkeden gelen tarım ürünleri ile ham maddelerin ithalatı ya yasaklanmış ya da sınırlandırılmıştır. Karar, ithalat yasağına konu olacak belirli ürünlerin listesinin oluşturulması konusunda ise Rus hükümetini görevlendirmiştir. 560 sayılı kararı takiben Rus hükümeti 7 Ağustos 2014'te çıkardığı 778 sayılı kararname ile hem yasaklanan ürünleri hem de ürünleri yasaklanan ülkeleri belirlemiştir. Yasaklanan ürünler arasında et, deniz ürünleri ve balık, süt ve süt ürünleri, meyve ve sebzeler ile soslar bulunmaktadır. Ürünleri yasaklanan ülkeler ise AB üye ülkeleri, ABD, Avustralya, Kanada ve Norveç'tir.⁶²⁴

Moskova'nın söz konusu karar ile uygulamaya başladığı gıda ambargosu ya da Rus yönetiminin tercih ettiği tabirle -karşı önlemler- aşağıda bahsedildiği gibi pek çok açıdan ilki barındırsa da ithal gıda ürünleri kısıtlamaları uygulaması Rusya için aslında yeni değildir. Moskova, bir baskı aracı yöntemi olarak gıda ürünü kısıtlamalarını kamu sağlığı kurumları aracılığıyla belirli bir süredir zaten kullanmaktadır.⁶²⁵ Örneğin, Batılı ülkelerin Kırım nedeniyle uyguladığı yaptırımlara karşı gıda ürünleri ambargosu ile misilleme yapmadan önce, Ukrayna'ya ait çikolata markası Roshen üzerinden bir çikolata savaşı yaşanmıştır. Kanserojen maddeler içerdiği gerekçesiyle Rusya, AB yanlısı ve Moskova karşıtı fikirleri ile bilinen Petro Poroshenko'nun⁶²⁶ sahibi olduğu Roshen ürünlerini Temmuz-Kasım 2013

tanımlamıştır. Bkz. Carrère D'enceausse, 2013:9; bu çerçevede, Rusya'yı, hemen her alanda, eski gücüne döndürme çabası Putin'in politikasının temelini oluşturmaktadır. Putin'in tarım alanındaki politikasının da işte bu "koyunumuza geri dönelim" in bir parçası olduğu bu çalışmada incelenmeye çalışılmıştır.

⁶²⁴ Matthews, "Russian Food Sanctions against the EU", *CAP Reform*, 15.08.2014, <http://capreform.eu/russian-food-sanctions-against-the-eu/>, (erişim tarihi: 02.11.2021)

⁶²⁵ Rusya'da kamu sağlığının korunmasına ilişkin görev ve yetkiler çeşitli kurumlar arasında paylaştırılmıştır. Rospotrebnadzor, yurt içindeki tüketici haklarının korunması ile sorumlu tutulurken, Rosselkhoznadzor, tarım ve hayvancılık ürünlerini denetlemektedir. RF'deki bu tür standart ve düzenlemelere ilişkin ABD Tarım Bakanlığına bağlı kuruluş ve veri tabanları tarafından hazırlanan ayrıntılı bir rapor bulunmaktadır. Söz konusu rapor için bkz. Ayala, *Food and Agricultural Import Regulations and Standards (FAIRS) Country Report*, Report No.RS2019-0020, 28.01.2020, U.S. Department of Agriculture (USDA) Foreign Agricultural Service (FAS) and GAIN (Global Agricultural Information Network).

⁶²⁶ Petro Poroshenko, 2014 yılı seçimlerinde Ukrayna Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. 07 Haziran 2014-20 Mayıs 2019 tarihleri arasında görev yapmıştır. Biyografi için bkz. "Portre: Petro Poroshenko", *Aljazeera Turk*, 26.05.2014, <http://www.aljazeera.com.tr/portre/portre-petro-poroshenko/>, (erişim tarihi: 11.11.2021).

tarihleri arasında beş ay boyunca yasaklamıştır. Söz konusu yasaklama, Ukrayna'nın AB ile serbest ticaret anlaşması imzalaması gündemde iken⁶²⁷ ve Ukrayna'nın araba ithalatı üzerine ilave vergi koyarak Rusya'nın araba ihracatını daha pahalı bir hale getirdiği dönemde gelmiştir. Aynı yılın Kasım ayında, Ukrayna Başbakanı'nın Moskova ile ekonomik ilişkileri onarmak üzere görüşmelere başlayacaklarını ilan ettiği gün yasak kaldırılmıştır.⁶²⁸

Ancak, Moskova'nın ABD ve Batı ile yaşadığı Ukrayna krizi yani Kırım Meselesi sonrası uyguladığı gıda ambargosu, daha önce ayrı ayrı ülkelere uyguladığı yasaklardan çok daha kapsamlı bir zemin üstüne inşa edilmiştir. Putin, imzaladığı bu kararname ile Moskova'nın daha önce genel olarak “güvenli gıdanın Rus halkına sunulması” gerekçesini kullanan münferit ambargolardan kapsam, gerekçe ve hukuki zemin olarak farklı önlemler

⁶²⁷ Moskova'nın, Ukrayna'nın AB ile ticaret anlaşması imzalamasına sıcak bakmadığı bilinmektedir; çünkü Moskova'nın Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) adı altında kendi girişimi bulunmaktadır. Moskova'nın liderliğini üstlendiği kuruluş Belarus, Kazakistan, Kırgızistan ve Ermenistan'ı içinde barındırmaktadır. Söz konusu girişim, Moskova'nın Amerikan hegemonyasını ortadan kaldırarak çok kutuplu bir sistem yaratma arayışının bir parçası olarak da değerlendirilmektedir. Bkz. Tüysüzoğlu, 2015:199; Ayrıca bkz. Turan, 2015: 25.

⁶²⁸ Nieburg, “Russia Lifts Ban on Roshen Chocolate”, *Confectionery News*, 28.11.2013, <https://www.confectionerynews.com/Article/2013/11/28/Roshen-Russia-ban-lifted>, (erişim tarihi: 11.11.2021); Bu konuda, Ukrayna Eski Dışişleri Bakanı Volodymyr Ohryzko, Rospotrebnadzor'un hiçbir yasak açıklamasının tesadüfi olmadığını belirtmektedir. Ona göre; “*Onishchenko (Rospotrebnadzor direktörü) 'nun açıklamaları söz konusu olduğunda rast gele tesadüf yoktur. Roshen'den sonra boru hatları olacaktır. Boru hatlarından sonra peynir. Ve peynirden sonra başka bir şey. Bu, tek ve aynı çizgidir. Ayrıca, korkarım ki bu, son da değildir. Vilnius zirvesi yaklaştıkça Ukrayna'nın “standart dışı” ürünlerine yönelik tehditler artacaktır.*” Aktaran bkz. Sindelar, “Moscow's Latest War on Good Taste: No Ukrainian Chocolate”, *Radio Free Europe Radio Liberty*, 29.07.2013, <https://www.rferl.org/a/russia-ukrainian-chocolate-ban/25060451.html>, (erişim tarihi: 11.11.2021); Vilnius Zirvesi, AB liderlerinin Litvanya'nın başkenti Vilnius'da Ukrayna'nın ortaklık anlaşmasını masaya yatırmayı planladıkları, ama Ukrayna'nın kararından vazgeçerek ortaklık anlaşmasını askıya alması nedeniyle şok etkisini yaşadıkları 28-29 Kasım 2013 tarihinde toplanan iki günlük zirvedir. Bkz. “Vilnius'te Doğu Ortaklığı Zirvesi Başladı”, *Kırım Haber Ajansı*, 28.11.2013, <http://old.qha.com.ua/tr/siyaset/vilnius-te-dogu-ortakligi-zirvesi-basladi/130078/>, (erişim tarihi: 11.11.2021); “Ukrayna Rusya'ya Döndü”, *Euronews*, 27.11.2013, <https://tr.euronews.com/2013/11/27/ukrayna-rusya-ya-dondu>, (erişim tarihi: 11.11.2021); “Vilnius Zirvesi Ukrayna Krizinin Gölgesinde Başladı”, *Euronews*, <https://www.dailymotion.com/video/x17r84o>, (erişim tarihi: 11.11.2021); “AB Zirvesine Ukrayna Gölgesi”, *VOA*, 28.11.2013, <https://www.amerikaninsesi.com/a/ab-zirvesine-ukrayna-golgesi/1799635.html>, (erişim tarihi: 11.11.2021); Ukrayna-Rusya uyuşmazlığında çikolatanın rolü için ayrıca bkz. Flintoff, “Why Chocolate is a Bargaining Chip in the Ukraine-Russia Conflict”, 08.04.2014, <https://www.npr.org/sections/thesalt/2014/04/08/300265710/why-chocolate-is-a-bargaining-chip-in-the-ukraine-russia-conflict>, (erişim tarihi: 11.11.2021).

alma yoluna gitmiştir.⁶²⁹ Wegren, geçmiş gıda yasaklarının genellikle münferit ülkeleri hedef aldığını, daha kısa süreli veya bir ülkenin ürünü üretme şekliyle ilgili olduğunu belirtmektedir. Söz konusu yasaklar, belirli ürünlere yönelik, geçici ve genellikle sağlık ya da hijyen kuralları sebep gösterilerek konulmuştur.⁶³⁰ 2014 yılında başlatılan ambargo ise Moskova'ya yaptırım uygulayan bütün ülkeleri ve onların bütün ihracat ürünlerini kapsayan bir “battaniye yasağı” yani tamamen yasaklamadır.⁶³¹

Ürünleri “battaniyenin” altında kalan ülkeler söz konusu yasaktan eşit ölçüde etkilenmemişlerdir. Bir başka deyişle, bazı ülkelerin ürünleri ağır battaniyenin altında daha çok ezilmiştir. Ambargo nedeniyle, yaptırım uygulanan ürünlerdeki fiyat düşüşleri, söz konusu ülkenin ulusal üretimindeki payının ne kadarının Rusya'ya ihraç edildiğine bağlı

⁶²⁹ Şamilkızı bu durumu şöyle açıklamaktadır: “RF'nin güvenliğinin sağlanması amacıyla belirli ekonomik önlemlerin alınmasına dair” kararname 2006 senesinde kabul edilen ilgili yasanın maddelerinin uygulanmasını öngörmektedir. Söz konusu yasa, uluslararası ilişkilerde olağanüstü durumlar ortaya çıktığı zaman uygulanabilecek geçici ekonomik önlemlerin hukuki çerçevesini belirlemektedir. Yasaya göre, uluslararası hukuka aykırı durumlara veya herhangi bir yabancı ülkenin (veya onun vatandaşının) düşmanca davranışına tepki zarureti ortaya çıktığında, RF'nin güvenliği ve çıkarlarına yönelik bir tehdit olduğunda, Rusya vatandaşlarının hak ve özgürlükleri ihlal edildiğinde veya BM Güvenlik Konseyi kararı gereği özel ekonomik önlemler alınabilmektedir. Özel önlemler, ekonomi, teknik yardım, askeri-teknik işbirliği programlarının tamamen veya kısmen durdurulması, finans, dış ticaret operasyonlarının yasaklanması veya sınırlandırılması, uluslararası ticaret anlaşmalarının feshi veya durdurulması, gümrük vergilerinin değiştirilmesi, Rusya hava ve deniz limanlarının kullanımının kısmen veya tamamen yasaklanması, turistik faaliyetlere sınırlama getirilmesi, uluslararası bilimsel program ve projelerin yasaklanması veya katılımın reddedilmesi gibi adımları içermektedir. İlgili yasa, Rusya Güvenlik Konseyi'nin, Federal Meclis'in veya hükümetin önerisi ve Devlet Başkanının kararıyla, onun belirlediği süre ve çerçeve dâhilinde uygulanmaktadır. Eğer belirlenen yaptırım süresi içerisinde bu önlemlerin alınmasına neden olan durum değişirse acil karar alınmaktadır. Ekonomik önlemlerin detaylı listesi ise hükümet tarafından belirlenmektedir. Dolayısıyla, Putin'in imza attığı kararname, Rusya'nın daha önce baskı yapmak istediği ayrı-ayrı ülkelere uyguladığı yasaklardan hem kapsam hem gerekçe hem de hukuki zemin açısından farklı önlemler içermektedir.” Bkz. Şamilkızı, “Gıda Savaşı”, TRT Avaz, 09.08.2014, <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avasyadan/gida-savasi/53e5c0d48a58c90fa86da638>, (erişim tarihi:11.11.2021).

⁶³⁰ Örneğin, ABD'nin domuz üretiminde hayvan yemine ilave edilerek büyümeyi hızlandıran ractopamine adlı maddeyi kullanıyor olması, ABD ürünlerinin Moskova tarafından yasaklanmasının temel gerekçesini oluşturmuştur. Ractopamine, 160 ülkede yasaklı bir maddedir. Bkz. Wegren vd., 2016: 686; ancak ABD ürünlerine yönelik yasağın, insan hakları ihlalleri ile ilişkilendirilen Rus yetkililerin cezalandırılmasını içeren Amerikan yasal düzenlenmesine misilleme niteliği taşıdığı da öne sürülmüştür. Bkz. Quilty, “Russian Ban on Ractopamine Boosts Brazilian Exports”, *Beef Magazine*, 27.03.2013, <https://www.beefmagazine.com/foreign-trade/russian-ban-ractopamine-boosts-brazilian-exports>, (erişim tarihi:11.11.2021).

⁶³¹ Wegren vd., 2016: 687.

olarak değişmiştir. En keskin fiyat düşüşleri meyve ve sebze sektörü (Polonya, Litvanya, Yunanistan ve Belçika) ile çiğ süt ve süt ürünleri pazarında (Finlandiya ve Litvanya) olmuştur.⁶³²

Rus pazarı, söz konusu ambargoya kadar, AB tarım ürünleri ihracatı için yerleşmiş bir pazar niteliği taşımaktadır. Çünkü AB tarım ürünlerinin ikinci büyük pazarı 2009 yılından bu yana sabit kalan yüzde 10'luk ihracat oranı ile Rusya olmuştur. 2013 yılında Rusya'ya yapılan toplam AB tarım ürünleri ihracatının toplam tutarı 12 milyar Euro'ya ulaşmıştır.⁶³³ Moskova'nın ilan ettiği ambargo, 2013 yılında Rusya'ya yapılan AB ihracatı miktarının neredeyse yüzde 45'ine denk ve 5,2 milyar Euro değerinde bir ticaret hacmine mâl olmuştur. Kuşkusuz, bu ambargodan en çok etkilenen sektör meyve sebze sektörü olmuştur. Hem Rus pazarına olan yüksek derecedeki bağımlılık hem de söz konusu ürünlerin dayanıklı ürünler olmaması konuyu AB için acil bir sorun haline getirmiştir.⁶³⁴ AB Komisyonu, üreticilerinin kaybını hafifletmek amacıyla, Rus ambargosundan etkilenen meyve ve sebze üreticileri için 125 milyon avroluk acil AB fonunu açıklamıştır. Bu AB fonunun, ambargo nedeniyle

⁶³² Boulanger vd., 2016: 289; örneğin, ambargo öncesi Moskova'nın en büyük süt ve süt ürünleri tedarikçisi olan Finlandiya, Moskova'nın ambargo kararı sonrası, pazarını kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Bkz. *Türkiye Tarım Almanak*, 2015:10; Eurostat COMEXT 2013 yılı verilerine göre Finlandiya'nın ambargoya tabii gıda ürünleri ihracatı 283,4 milyon Euro'dur. Bu miktarın, toplam ulusal ihracatı içindeki payı ise yüzde 39,9. ile toplam ihracatının üçte birinden fazlasına denk düşmektedir. Benzer bir yüksek oran Baltık ülkeleri için geçerlidir. Örneğin, Litvanya'nın Rusya'ya ihraç ettiği 913,7 milyon Euro değerindeki gıda ürününün ulusal ihracatındaki payı yüzde 44,9'dur. Bkz. Matthews, "Russian Food Sanctions against the EU", *CAP Reform*, 15.08.2014, <http://capreform.eu/russian-food-sanctions-against-the-eu/>, (erişim tarihi: 02.11.2021); Ayrıca bkz. "EU Counts Losses as Russia Marks 4th Anniversary of Embargo on Western Food", *Sputniknews*, 07.08.2018, <https://sputniknews.com/20180807/food-russia-embargo-eu-losses-1067013027.html>, (erişim tarihi:11.11.2021).

⁶³³ ABD, Rus gıda ambargosundan AB kadar rahatsızlık duymamıştır. Çünkü AB'nin Rus gıda ambargosundan kaybettiği rakam yaklaşık 12 milyar avroyken, ABD sadece 1,1 milyar dolarlık bir kayıpla karşı karşıya kalmıştır. Bkz. "Gıda Savaşı mı Para Savaşı mı? *Sabah*, 14.08.2014, <http://www.sabah.com.tr/ekonomi/2014/08/14/gida-savasi-mi-yoksa-para-savasi-mi>, (erişim tarihi:11.11.2021); AB İstatistik Kurumu Eurostat'ın verilerine göre, Avrupa tarım ürünleri için ABD'den sonra ikinci en büyük pazar olan Rusya ile tarım ürünleri ticareti, ambargodan önceki yıl olan 2013'te 11,8 milyar Euro'dur. Bu da söz konusu dönemde yaklaşık 15,7 milyar dolara tekabül etmektedir. Aktaran MacFarquar ve Smale, "Russia Responds to Western Sanctions With Import Bans of Its Own", *The New York Times*, 08.08.2014, <https://www.nytimes.com/2014/08/08/world/europe/russia-sanctions.html>, (erişim tarihi:02.11.2021).

⁶³⁴ Matthews, "Russian Food Sanctions against the EU", *CAP Reform*, 15.08.2014, <http://capreform.eu/russian-food-sanctions-against-the-eu/>, (erişim tarihi: 02.11.2021).

satılamayan taze ürünlerin okul, hastane ve diğer kurumlara dağıtılmasında kullanılması planlanmıştır.⁶³⁵

Söz konusu AB ülkeleri içinde Moskova'nın ambargosundan en çok etkilenen meyve üreticisi ülkelerden biri Polonya olmuştur. 1 Mayıs 2004 tarihinde AB üyesi olan Polonya'nın bu tarihten sonra hızla artan dış ticareti nedeniyle Gayri Safi Yurt İçi Hasılası (GSYİH)⁶³⁶ artışı ile ihracat artışı paralellik göstermiştir.⁶³⁷ Polonya'nın yaklaşık 40 milyon toplam nüfusunun 13,5 milyonu kırsal alanda yaşamaktadır.⁶³⁸ Polonya, dünyanın en büyük elma üreticilerinden ve ihracatçılarından biridir.⁶³⁹

Tablo 3.2. Polonya GSYİH ve İhracat Göstergeleri (2004-2017)

Polonya GSYİH ve İhracat Göstergeleri (2004-2017)					
Yıllar	GSYİH	İhracat	Yıllar	GSYİH	İhracat
2004	255,284	74,828	2011	528,571	187,151
2005	306,145	89,245	2012	500,846	183,523
2006	344,759	110,941	2013	524,399	202,107
2007	429,473	140,338	2014	545,074	216,666
2008	533,8	170,998	2015	477,347	198,232
2009	440,14	136,786	2016	471,173	203,936
2010	479,161	159,829	2017	524,833	230,793

Kaynak: Yurdadoğ vd., 2019: 35 (IMF verilerinden yararlanarak Yurdadoğ vd. tarafından hazırlanmış orijinal tablo daha geniştir, çalışmanın kapsamı dikkate alınarak burada yazar tarafından kısaltılmış ve ihracat verilerinin düşüş gösterdiği üç dönem yine yazar tarafından koyu font ile gösterilmiştir.)

Tablo 3.3. Dünya Elma Üretimi (Ton) (2000-2017)

Ülkeler	2000	2010	2015	2016	2017	2017 (%)
Çin	20.437.065	33.265.186	38.900.319	40.394.483	41.391.500	49,79
ABD	4.799.416	4.210.290	4.556.790	5.160.750	5.173.670	6,22
Türkiye	2.400.000	2.600.000	2.569.759	2.925.828	3.032.164	3,65
Polonya	1.450.376	1.877.906	3.168.818	3.604.271	2.441.393	2,94
Hindistan	1.050.000	1.777.200	2.134.000	2.521.000	2.265.000	2,72

⁶³⁵ Bkz. "EU compensates fruit and veg growers hit by Russian ban", *BBC News*, 18.08.2014, <https://www.bbc.com/news/world-europe-28834170>, (erişim tarihi: 02.11.2021).

⁶³⁶ GSYİH, bir ülke sınırları içerisinde belirli bir dönem içinde (üç ay ya da bir yıl) üretilen nihai mal ve hizmetlerin genel toplamıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kubilay, 2021: 35; Doğan, "Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) Nedir? Nasıl Yorumlanır?", *Paratic*, 05.12.2016, <https://paratic.com/gayri-safi-yurt-ici-hasila-nedir/>, (erişim tarihi: 06.03.2022).

⁶³⁷ Yurdadoğ vd., 2019: 35-36, 41.

⁶³⁸ AB 2020 yılı verilerine göre, AB kırsal kesim nüfusunun yoğun olduğu ilk beş ülke sırasıyla şöyledir: Fransa (18,8 milyon), Polonya (13,5 milyon), Almanya (12,9 milyon), Romanya (10,2 milyon) ve İtalya (5,8 milyon). Bkz. European Commission, EU Statistical Factsheet, June 2021, https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/food-farming-fisheries/farming/documents/agri-statistical-factsheet-eu_en.pdf, (erişim tarihi:04.03.2022).

⁶³⁹ TMMOB, 2019 Elma Raporu.

Diğer	28.995.642	27.463.167	31.115.720	30.598.080	54.303.727	34,68
Toplam	59.132.499	71.193.749	82.445.406	85.204.412	83.139.327	100,00

Kaynak: TMMOB, 2019 Elma Raporu (FAOstat verileri). (Orijinal tablodan yazar tarafından kısaltılarak yeniden düzenlenmiş ve Polonya hanesi koyu font ile gösterilmiştir.)

Tablo 3.4. Dünya Elma İhracatı İlk Beş Ülke (Ton) (2013-2017)

Ülkeler	2013	2014	2015	2016	2017	2017 (%)
Çin	1.034.924	902.315	875.159	1.358.029	1.377.185	14,32
Polonya	1.205.248	1.062.068	888.801	1.093.132	1.037.455	10,79
İtalya	788.021	975.250	1.143.883	1.049.438	1.033.666	10,75
ABD	890.463	888.632	989.083	776.652	910.292	9,46
Şili	833.251	820.184	629.046	764.813	716.092	7,45
Diğer	3.832.889	4.182.712	5.307.074	4.303.490	4.543.115	47,23
Toplam	8.584.796	8.831.161	9.269.906	9.345.554	9.617.805	100,00

Kaynak: TMMOB, 2019 Elma Raporu (FAOstat verileri). (Orijinal tablodan yazar tarafından kısaltılarak yeniden düzenlenmiştir.)

Moskova'nın Polonya menşeli elmalara yönelik yasaklamaları, genel battaniye yasağından daha önce ürünlerde bulunan ilaç kalıntıları bahanesiyle başlatılmıştır. Polonya, Moskova'nın Ukrayna'daki politikasına güçlü bir muhalefet göstermekle yetinmemiş, Moskova'ya yönelik yaptırımlara da destek vermiş bir ülkedir. Bu nedenle, önce ilaç kalıntısı nedeniyle başlatılan sonra AB ülkelerine genişletilen Rus ambargosu, AB'nin Rus pazarına yönelik en büyük meyve ihracatçısı üye ülkesi Polonya'yı sert bir biçimde etkilemiştir.⁶⁴⁰ Reuters, 800'den fazla elma üreticisi Polonyalı şirketin bu yasaktan etkilendiğini bildirmiştir. Bu ise Polonyalı çiftçiler ile ihracatçıların faydalandığı 300 milyon avrodan fazla (400 milyon dolar) değere sahip bir piyasanın kaybolması demektir. Polonya İstatistik Kurumu'nun verilerine göre, Polonya'nın 2013 yılında sattığı 316 milyon avro değerinde meyve ve sebze satışının yaklaşık yüzde 90'ını elma oluşturmaktaydı. Polonya Tarım Bakanlığı, Polonya'nın üç milyon tonluk elma üretiminin yurt dışına gönderildiğini ve bunun yaklaşık 700.000 tonunun yalnızca Rusya'ya gittiğini belirtmiştir.⁶⁴¹ Polonyalı elma üreticileri ihracat

⁶⁴⁰ 2013 yılında AB üye ülkeleri içinde Rusya'ya taze meyve ve sert kabuklu yemiş ihracatında en büyük pay Moskova'nın komşuları Polonya ve Litvanya'ya aittir. Bkz. "EU compensates fruit and veg growers hit by Russian ban", *BBC News*, 18.08.2014, <https://www.bbc.com/news/world-europe-28834170>, (erişim tarihi: 02.11.2021); "Putin Allies Poised to Profit on Russia's Food Sanctions", *The Moscow Times*, 29.12.2014.

⁶⁴¹ "Russian Sanctions Retaliation Bruises Polish Apple Farmers", Reuters, 07.08.2014; ayrıca bkz. Rankin, "European Fruit Growers Bruised by Russian Sanctions", *The Guardian*, 18.09.2014, <https://www.theguardian.com/business/2014/sep/18/fruit-growers-russian-sanctions-vegetables>, (erişim tarihi: 05.03.2022).

kanallarını çeşitlendirmek için girişimlerde bulunsalar da⁶⁴² Rusya, dünyanın en büyük ikinci elma ithalatçısı ülkesidir.⁶⁴³

Tablo 3.5. Dünya Elma İthalatı İlk Beş Ülke (Ton) (2013-2017)

Ülkeler	2013	2014	2015	2016	2017	2017 (%)
Almanya	658.442	622.678	648.104	610.955	790.276	8,32
Rusya	1.352.347	1.049.872	880.311	676.837	705.553	7,43
Birleşik Krallık	479.667	437.084	413.639	381.591	527.210	5,55
Belarus	180.494	414.655	731.082	599.014	483.467	5,09
Çin	300.995	317.656	416.199	417.797	418.165	4,40
Diğer	5.642.412	5.753.836	6.348.467	6.479.795	6.573.356	69,21
Toplam	8.614.357	8.595.781	9.437.802	9.165.989	9.498.027	100,00

Kaynak: TMMOB, 2019 Elma Raporu (FAOstat verileri). (Orijinal tablodan yazar tarafından kısaltılarak yeniden düzenlenmiştir.)

Rusya'nın Polonya menşei ihraç ürünlerini yasaklamasının neden olduğu ihraç fazlası elmaların tüketiminin bir tür ulusal göreve dönüştüğü görülmüştür. Sosyal medya ortamı twitter bunun mecralarından biri olmuş ve “elma ye” etiketi ile hız kazanmıştır.⁶⁴⁴ Hatta dönemin Polonya Cumhurbaşkanı Bronislaw Komorowski sosyal medyada elma yerken çekilmiş özçekim (selfie) fotoğraflarını paylaşmıştır. Dönemin Polonya Tarım Bakanı Marek Sawicki ise gazetecilere *"Tüm bunlar Putin'in bir oyunu olabilir. Putin Avrupa'yı bölmeye çalışacak"* demecini vermiştir.⁶⁴⁵

⁶⁴² Polonya'nın çaresizlik içinde alternatif piyasa araştırmalarına girdiği görülmektedir. Basında buna yönelik çıkan haberlerden bazıları için bkz. “Poland Plans to Export Apples to India After Russia Ban”, *The DollarBusiness*, 12.08.2014, <https://www.thedollarbusiness.com/news/poland-plans-to-export-apples-to-india-after-russia-ban/3894>, (erişim tarihi: 05.03.2022); “Problem Solved: Poland Gives Away Embargoed Apples to US Army”, *Sputnik International*, 29.03.2015, <https://sputniknews.com/20150329/1020170361.html>, (erişim tarihi: 06.03.2022).

⁶⁴³ TMMOB, 2019 Elma Raporu.

⁶⁴⁴ Söz konusu yasağın sonucunda Polonya'da elma şarabı üretimi hız kazanmıştır. Plucinska'nın aktardığına göre, Polonya Tarım Bakanlığı Sözcüsü Iwona Chromiak bu durumu şöyle açıklamıştır: *“Elma şarabı üreticileri ambargoya karşı oluşan ulusal protestodan çok iyi bir şekilde yararlandılar. Ambargo, doğrudan doğruya elma şarabının popüler olmasına yol açtı.”* Öyle ki, Polonya Tarım Bakanlığı'nın verileri göre elma şarabı pazarı 6,63 milyon dolardan 21 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır. Bkz. Plucinska, “When Life Gives You Apples, Make Cider”, *The Time*, 04.08.2015, <https://time.com/3974431/poland-apple-cider/>, (erişim tarihi: 04.03.2022).

⁶⁴⁵ MacFarquar ve Smale, “Russia Responds to Western Sanctions With Import Bans of Its Own”, *The New York Times*, 08.08.2014.

Rus gıda ambargosunun Polonya’da milliyetçi duyguların güçlenmesine ve Rusya ile Putin karşıtı görüşlerin güçlenmesine katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır. Pew Research Center tarafından 2015 yılında yapılan bir araştırmada Ruslara yönelik olumsuz duyguların en fazla olduğu ülkelerden biri yüzde 80 ile Polonya’dır. Putin’e güvensizlik oranı ise yüzde 87’lik bir oran ile daha da yüksek çıkmıştır.⁶⁴⁶ 2015 yılı seçimlerini ise Moskova ve göçmen karşıtı milliyetçi sağ bir parti olan Hukuk ve Adalet Partisi yüzde 37,7 oy oranıyla kazanırken Avrupa yanlısı Yurttaş Platformu yüzde 24,1 oy almıştır.⁶⁴⁷ Moskova’nın gıda ürünlerini içeren karşı ambargosunun Polonya içinde de ayrılıklar çıkmasına neden olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin, Polonya Köylü Partisi, Rus gıda ambargosundan Polonyalı çiftçilerin ağır yara aldığını belirterek Rusya’ya karşı AB yaptırımlarının kaldırılması çağrısında bulunmuştur.⁶⁴⁸ Söz konusu elma yasağı, Polonya’nın makroekonomik verilerinde önemli değişikliklere yol açmasa da Polonyalı çiftçiler üzerinde ağır bir etki bırakmıştır. Bu nedenle, dönemin koalisyon hükümeti içinde de çatlaklara yol açmıştır. Koalisyon ortaklarından olan Köylü Partisi’nden, Varşova’nın Kremlin’i açıktan eleştirmesinin sonuçlarının üzücü bir şekilde yaşandığına ilişkin eleştiriler gelmiştir.⁶⁴⁹

Rus gıda ambargosunun, Polonya örneği üzerinde, iki önemli etkisinin olduğu görülmektedir. Bunun ilki, Rus politikacıların arzu ettiği bir sonuç olmasa da Polonya’da yurtseverlik duygularının ve Rus karşıtlığının güçlenmesidir. İkincisi ise Polonya Köylü Partisi’nde görüldüğü gibi farklılıkların su yüzüne çıkmasını sağlamış olmasıdır. Bu yalnızca Polonya için değil diğer AB ülkeleri için de geçerlidir. Aslında AB’nin Moskova’ya uyguladığı ambargonun neden olduğu Rus karşı ambargosu nedeniyle ekonomilerinin zarar

⁶⁴⁶ Pew Research Center, 2015: 2, 5.

⁶⁴⁷ “Polonya Seçimlerini Milliyetçi Sağ Kazandı, Sol Silindi”, *Gazete Manifesto*, 27.10.2015, <https://gazetemanifesto.com/2015/polonya-secimlerini-milliyetci-sag-kazandi-sol-silindi-4767/>, (erişim tarihi:06.03.2022).

⁶⁴⁸ “Polish Apples Up for Grabs Amid Russian Food Ban”, *Sputnik International*, 04.04.2016, <https://sputniknews.com/20160404/poland-apples-ban-1037459842.html>, (erişim tarihi: 06.03.2022).

⁶⁴⁹ “Russian Sanctions Retaliation Bruises Polish Apple Farmers”, Reuters, 07.08.2014; ayrıca bkz. Rankin, “European Fruit Growers Bruised by Russian Sanctions”, *The Guardian*, 18.09.2014, <https://www.theguardian.com/business/2014/sep/18/fruit-growers-russian-sanctions-vegetables>, (erişim tarihi: 05.03.2022); Rus ambargosu nedeniyle çeşitli rota saptırımlarına başvurulduğu basına yansıyan haberlerden anlaşılmaktadır. Örneğin, Polonya menşeli elmaların “Türk Malı” etiketi basılarak Rusya’ya gönderilmek istendiği ancak Belarus yetkilileri tarafından bunun fark edildiğine ilişkin bir haber yapılmıştır. Bkz. “Türk Malı Diye Rusya’ya Göndermişler/Polonya’da İhracat Sahtekarlığı”, 09.06.2021, <https://www.iyigunler.net/ekonomi/turk-mali-diye-rusyaya-gondermisler-polonyada-ihracat-sahtekarligi-h343156.html>, (erişim tarihi:06.03.2022).

görmesini istemeyen AB ülkeleri için bu yaptırımlar bir turnusol kâğıdı vazifesi görmüştür. Almanya ve Fransa başta olmak üzere bazı AB üyelerinin Ukrayna'daki sorun çözülünceye kadar AB yaptırımlarının devam etmesi gerektiğini düşündükleri bilinse de⁶⁵⁰ Rus karşı ambargosundan zarar gören AB üye ülkelerinin, AB'nin Rusya'ya uyguladığı yaptırımların işlerliğini ve gerekliliğini sorgulaması⁶⁵¹ ve bu şekilde AB üye ülkeleri arasındaki ayrılıkların derinleştirilmesi Rus politikasının başarı hanesine yazılmıştır.

Moskova'nın ambargo kararı sonrası, AB'nin asıl beklentisi ambargo nedeniyle Rusya'da yükselen gıda fiyatlarının halkı bezdireceği ve Rus halkının bu politikadan vazgeçmesi için Putin'e baskı yapacağı varsayımına dayanmıştır.⁶⁵² Gerçekten de Kırım'ın ilhakının ertesinde uygulanmaya başlayan Batı ambargosu düşen petrol fiyatları ile birleşerek Rus ekonomisini sarsmış, öyle ki Temmuz 2014'te Rus para birimi ruble dolar karşısında yaklaşık yüzde 20 değer kaybetmiş, nihayetinde Rus ekonomisi 2008 dünya mali krizinden

⁶⁵⁰ AB üyesi ülkelerin farklı duruşları ve bunun nedenlerine ilişkin bir değerlendirme için bkz. "Russian Sanctions and EU Member States Stance", *Association of Accredited Public Policy Advocates to the European Union*, 11.09.2017, <http://www.aalep.eu/russian-sanctions-and-eu-member-states-stance>, (erişim tarihi: 05.03.2022).

⁶⁵¹ Bkz. "Hungary Opposes Rubber Stamping Anti-Russian Sanctions Extension", *Signs of the Times*, 25.06.2016, <https://www.sott.net/article/319013-Hungary-opposes-rubber-stamping-anti-Russian-sanctions-extension>, (erişim tarihi: 05.03.2022); Dönemin İtalyan İçişleri Bakanı Matteo Salvini, "...yaptırımların ekonomik, sosyal ve kültürel bir delilik olduğuna eminim" demiş ve ilave etmiştir: "AB, 1974'ten beri Türkiye'nin Kuzey Kıbrıs'ı "bir Avrupa ülkesini" işgaline yönelik hiçbir eylemde bulunmazken Rusya'ya Ukrayna'daki sözde ihlalleri nedeniyle yaptırım uyguluyor." Dönemin İtalyan İçişleri Bakanı'nın açıklamalarına göre, İtalyan ekonomisinin zarar görüyor olması nedeniyle İtalya yaptırımlara karşıdır, ancak veto hakkını kendisi açısından daha önemli konular için sakladığından kullanamamaktadır. Bkz. "Italian Minister Says Rome Will Oppose Extension of EU Sanctions on Russia", *Radio Free Europe Radio Liberty*, 18.10.2018, <https://www.rferl.org/a/italian-deputy-prime-minister-salvini-says-rome-opposes-extension-eu-sanctions-russia-/29549946.html>, (erişim tarihi: 04.03.2022); Rusya'ya karşı uygulanan yaptırımlara en başından itibaren Almanya içinde dahi muhalif sesler çıkmıştır. Bkz. "Who Opposes Russian Sanctions? German Companies", *CNBC*, 16.05.2014, <https://www.cnbc.com/2014/05/16/who-opposes-russian-sanctions-german-companies.html>, (erişim tarihi: 05.03.2022).

⁶⁵² Matthews, "Russian Food Sanctions against the EU", *CAP Reform*, 15.08.2014, <http://capreform.eu/russian-food-sanctions-against-the-eu/>, (erişim tarihi: 02.11.2021); Oysa 2016 yılında Rus Dışişleri Bakanı Lavrov'un Macar Magyar Nemzet gazetesine verdiği demeç Rus bakış açısını tüm çıplaklığıyla ortaya koymaktadır: "Rusya üzerine baskı kurma denemeleri, temel politikalarımızı değiştirmemizi ya da ulusal çıkarlarımızdan vazgeçmemizi sağlayamaz." Bkz. "Hungary Opposes Rubber Stamping Anti-Russian Sanctions Extension", *Signs of the Times*, 25.06.2016, <https://www.sott.net/article/319013-Hungary-opposes-rubber-stamping-anti-Russian-sanctions-extension>, (erişim tarihi: 05.03.2022)

altı yıl sonra ilk kez küçülmek zorunda kalmıştır.⁶⁵³ Ancak, Putin'den “beklenmeyi beklemek gerektiğini” belirten Andrew Michta haklı çıkmıştır.⁶⁵⁴ Çünkü Rus topraklarında ortaya çıkan sonuç, Putin yönetiminin sarsılmasından ziyade, artan gıda milliyetçiliği olmuştur.⁶⁵⁵

Yerli üretim olan gıda ürünlerinin satın alınmasının ve tüketilmesinin etik bir nitelik kazanarak tüketici davranışında yer etmesi “tüketici etnosantrizmi” (consumer ethnocentrism) olarak tanımlanmaktadır.⁶⁵⁶ Etnosantrizm kavramı yani kişinin ait olduğu grupta üstün özelliklerin şekillendiğinin kabulü ve diğer grupların bunun dışında bırakılması sosyolojik bir çalışmanın sonucu olarak 1906 yılında Sumner tarafından ortaya konulmuştur. Etnosantrizm kavramında, “biz” ve “diğerleri” ayrımı çerçevesinde gurur ve üstünlük duygusu “biz” kalıbının içine dahil edilirken “diğerleri” daha az nitelikli olma durumu ile eşleştirilmektedir. Etnosantrizmin daha geniş versiyonu olan “tüketici etnosantrizmi” ise 1987 yılında Shimp ve Sharma tarafından kavramsallaştırılmıştır. Buna göre, yabancı ürünlerin satın alınmasında uygunluk (appropriateness) ve ahlaki kaygılar (morality) tüketicide bir inanç kalıbı oluşturmaktadır. Tüketiciler, kendi ülkelerine ait ürünleri satın almanın uygun ve ahlaki olduğuna inanmakta, tersinin ise ülke ekonomisine zarar vereceğini ve kendi vatandaşlarının

⁶⁵³ Kovancılar, “Vladimir Çıkmazı: Silah mı? Tereyağı mı?”, *Hür Fikirler*, <http://www.hurfikirler.com/vladimir-cikmazi-silah-mi-tereyagi-mi/>, (erişim tarihi:11.11.2021); Liefert ve Liefert, 2020: 57, 63.

⁶⁵⁴ Michta, “Europe’s Russia Denial”, *Politico*, 25.07.2015, <https://www.politico.eu/article/europe-russia-denial-ukraine-baltics-central-europe-attack/>, (erişim tarihi: 11.11.2021).

⁶⁵⁵ Rusya'ya yönelik uygulanan yaptırımların ters teperek milliyetçiliği artırma ihtimaline yönelik olarak Askeroğlu şu tespiti yapmıştır: “ABD'nin Rusya'ya karşı yaptırımlarının amacı aynı zamanda Rusya'yı dünyadan izole etmek ve Batı'yla iş birliği sayesinde elde ettiği ekonomisindeki modernizasyon fırsatından mahrum bırakmaktır. Rusya'nın ekonomisinin zayıflamasıyla birlikte giderek fakirleşecek olan Rusya halkının Putin'e karşı tepkisinin artması ve Putin iktidarının zayıflaması diğer aşamadır. Yaptırımların devam etmesi ve Rusya ile Batı'nın herhangi bir uzlaşmaya varamaması durumunda ilerleyen yıllar boyunca Rusların gelirlerinin yüzde 20'sini kaybetmesi ve Rus ekonomisinin yıllık yüzde 4 küçülmesi beklenmektedir. Ancak bunların hepsi tam ters etki yaparak kısa vadede Putin'in politikalarına karşı Rusların desteğinin yüzde 90'a kadar artmasına sebep olmuştur. Uzun vadede ise Rus milliyetçiliğinin daha da yükselmesine neden olacağı beklenmektedir.” Bkz. Askeroğlu, 2014:70-71; Askeroğlu'nun belirttiği Putin iktidarının zayıflatılması hedefi, Çek Cumhurbaşkanı tarafından 2018 yılında yapılmış üstü kapalı değerlendirmeden anlaşılmaktadır. Çek Cumhurbaşkanı, Küba'ya yönelik on yıllardır yürürlükte olan ama Küba rejimini değiştirmeyi başaramamış Amerikan yaptırımlarını RF'ye yönelik yaptırımların nafîle oluşunun açık bir illüstrasyonu olarak görmüştür. Bkz. Harutyunyan, “Czech President Calls for Removal of anti-Russian Sanctions, *Armenpress*, 30.08.2018, <https://armenpress.am/eng/news/945431.html/>, (erişim tarihi:04.12.2021).

⁶⁵⁶ Bu çalışmada, gıda etnosantrizmi ve gıda milliyetçiliği aynı anlamda kullanılmıştır.

işlerini kaybetmesine yol açacağını düşünmektedirler.⁶⁵⁷ Bu bakımdan, tüketici etnosantrizmi, yerel ekonomilerin, hükümetlerin ve bireylerin ithalat tehlikesine ve yabancı rekabetine karşı bir nevi “*meşru müdafaa refleksi*” gibidir. Ayrıca, “yerli malı tüket” gibi etnosantrik bilgilere uzun süre maruz kalmak, etnosantrik eğilimlerin uzun süreli hafızada tutulmasını kolaylaştırmakta ve nihayetinde otomatik şekilde harekete geçmesini sağlamaktadır.⁶⁵⁸ Han ve Terpstra, tüketicilerin kendi ülkelerine ait ürünleri tercih etme eğilimlerinin temelinde yerli ürünün kolayca erişilebilir nitelikte olması ile yurtseverlik duygusunun bu eğilimin temelindeki iki sebep olabileceğini belirtmiştir.⁶⁵⁹

Gıda etnosantrizmi yani yerli üretimi yabancıya tercih etmenin daha etik olduğu anlayışı Rus halkında aslında öteden beri yaygın bir anlayıştır. Örneğin, 1990’lı yılların sonlarında St.Petersburg’da bir araştırma yürüten Jennifer Patico, Rus ürünlerinin tüketilme sebebinin yurtseverlikle bağlantılı olduğu sonucuna varmıştır. Gıda güvenliği konusunun bir yurtseverlik retoriği/söylemi olarak ilk ortaya çıkışı ise Rusya’nın DTÖ üyeliği müzakere sırasında “DTÖ’yü Durdur” (Stop WTO) eylemleri ile ortaya çıkmıştır.⁶⁶⁰ 2014 yılında ise Rusya’da kendilerini “gıda vatanseverleri” olarak tanımlayan bir grup, tüketicileri “zararlı” dedikleri Batılı yiyecek ürünleri yerine Rus muadillerini kullanmaya teşvik etmiştir. Rusya’nın en büyük sosyal medya ağı olan VKontakte’de söz konusu grup “*Hepimiz birer tüketiciyiz ve ideolojik düşmanlarımızın ürünlerine karşı rublelerimize oy verebiliriz*” demiştir.⁶⁶¹ Fakat gıdayla ilişkili olarak su yüzüne çıkan vatanseverlik söyleminin, tüketici

⁶⁵⁷ Shimp ve Sharma, 1987: 280; Zeugner-Roth vd., 2015: 25-29; Siamagka ve Balabanis, 2015:66-71; Fischer ve Zeugner-Roth, 2017: 191,193, 201; etnosantrizm kavramının karşıtı ise zenosantrizm (xenocentrism) olarak adlandırılmaktadır. Bu kavram ise yabancı olan her şeyin en iyi olduğuna dair bir inanç kalıbını yansıtır. Ait olunan yaşam biçimi, ürünler ya da fikirler diğerlerinininkilere göre daha alt seviyede ve daha az niteliklidir. Bkz. Balabanis ve Diamantopoulos, 2016: 60, 72.

⁶⁵⁸ Siamagka ve Balabanis, 2015: 66, 70.

⁶⁵⁹ Han ve Terpstra, 1988: 236-237.

⁶⁶⁰ Akt.Bulgakova, 2019: 15, 27.

⁶⁶¹ "Putin Allies Poised to Profit on Russia's Food Sanctions", *The Moscow Times*, 29.12.2014.; gıda kavramının vatanperverlikle ilişkilendirilmesi kuşkusuz yeni değildir. Özellikle savaş dönemlerinde gıda ile vatanperverlik kavramları sıklıkla eşleştirilmiştir. Örneğin, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları boyunca üretilen vatandaşa telkin amaçlı posterler kâh gıdayı mühimmata benzetmiş kâh bir silah olarak tanımlamıştır. Bu döneme ilişkin ilgi çekici poster örnekleri için bkz. Onaran, 2016:169-175; gıdanın vatanseverlikle ilişkilendirilerek görsel içerikler hazırlanması sosyal medya hareketleri vasıtasıyla internet üzerinden yapılr hale gelmiştir. Ukrayna’ya yönelik olarak uygulanan Rus ambargosuna karşılık olarak 2013 yılında Rus mallarının satın alınmaması çağrısında bulunan ve Kırım’ın işgali ile yeniden ivme kazanan bir sosyal medya hareketi “*Rus Mallarını Satın Almayın!* (Do Not Buy Russian Goods!) bunlardan biridir. Kampanya çerçevesinde hazırlanan görselde, sivri dişleri ile

eğiliminden önce, Rus devlet politikası ile uyumlu bir şekilde, Rus yönetimi tarafından desteklendiğini belirtmek gerekmektedir. Çünkü, Rus ürünlerinin yabancı menşeli ürünler yerine tercih edilmesi Moskova tarafından bir devlet politikası olarak -ithal ikame politikası- zaten yürütülmektedir. 2010 yılından bu yana “Gıda Güvenliği Doktrini” çerçevesinde yürütülen bu politika, gıda politikasının ulusal kimliğin pekiştirilmesinde ve ulusal birliğin sağlanmasında yeni bir taban sağlamak için kullanılmıştır.⁶⁶² Rus vatanseverliği ile gıdanın ilişkilendirilmesine yönelik söylemlere, Rus yetkililer tarafından sıklıkla başvurulmuştur. Örneğin, Rusya’nın tüketicileri korumakla görevli kuruluşu Rospotrebnadzor’un 2013 yılındaki direktörü Gennady Onishchenko, bir basın toplantısında, Rusların yabancı gıda ürünlerine yönelik iştahını Rus ürünleri lehine bastırmalarını önermiştir. Benzer şekilde, başka bir zamanda da hamburgerlerin Rus halkı için iyi bir seçenek olmadığını, çünkü Rus mutfağına ait olmadığını ifade etmiştir. Diğer taraftan, Onishchenko’nun Rus halkına güvenli gıda sağlamak için olduğunu öne sürdüğü politikalarının jeopolitik kaygılarla beslendiği ve

karşısındaki yemeye hazır, korkutucu bir hale bürünmüş geleneksel Rus matruşkalarından biri Rus mallarının kötücüllüğünü simgelemektedir. Bkz. “Do Not Buy Russian Goods”, *The Spectroom*, <https://www.spectroom.com/102293960-do-not-buy-russian-goods>, (erişim tarihi:18.04.2022); Benzer şekilde, Rus içkilerine ödenen paraların Rus ordusunu beslediğine ve 1956 yılında Macaristan’dan başlayarak 2014 yılında Ukrayna’ya kadar çeşitli Rus işgallerine yol açtığını gösteren bir posterde “*sorumlu bir şekilde için (drink responsibly)*” çağrısı yapılmıştır. Bkz. “Every Time You Buy Russian Goods, You Are Investing in the Blood Army”, https://vk.com/wall-63030591_556741?ysclid=124ndqlh37, (erişim tarihi: 18.04.2022).

⁶⁶² Bulgakova, 2019: 23, 29-30; Moskova’nın “Gıda Güvenliği Doktrini”, 10 Ocak 2010 tarihinde Medvedev’in imzası ile yürürlüğe girmiştir. Gıda bağımsızlığını hedefleyen doktrinin ikinci bölümünde yer alan altıncı maddesi birtakım göstergeler belirlemiştir. Buna göre, Moskova, gıda güvenliğinin sağlanması için tükettiği hububatın ve patatesin yüzde 95’ini, et ve et ürünlerinin yüzde 85’ini, balık ürünlerinin yüzde 80’ini, süt ve süt ürünlerinin yüzde 90’ını üretmelidir. Bkz. Wegren, 2010:199; Wegren, 2017: 53-55; Rutland, 2016: 352; Söz konusu doktrin 2020 yılının Ocak ayında bu kez Putin’in imzasıyla yenilenmiştir. İlk versiyonuna göre daha detaylı olan bu doktrin tarım sektörünün gelişmesi için stratejik hedefler koymakta ve gıda ihracatının artırılmasına önem vermektedir. Bkz. Nilssen, 2022:139-164; 2020 Gıda Güvenliği Doktrini’nde süt ve süt ürünleri için hedef yine yüzde 90’ta tutulmuştur. Balık ürünleri için yeterlilik hedefi yüzde 80’den yüzde 85’e çıkarılmıştır. Şeker ve bitkisel yağlarda yeterlilik oranı hedefi yüzde 80’den yüzde 90’a çıkarılırken, sebze için yüzde 90, meyve için yüzde 60, temel tarım ürünleri tohumlukları için yüzde 75 olarak belirlenmiştir. Rusya, 2019 yılı itibariyle 2020 hedeflerinin büyük kısmına ulaşmıştır. Domuz eti ve kümes hayvanlarında kendi kendine yeterli hale gelmiş, hatta ihracata başlamıştır. Tereyağında yeterlilik oranı yüzde 77’e çıkmış, peynirde yüzde 70/80 oranına ulaşılmış, elmada ve domateste yüzde 80 yeterlilik oranına ulaşılmıştır. Sebze üretimi seralarla desteklenmiş ve 2013’ten 2019’a kadar geçen süre içinde yerli üretim iki kat artmış ve bu da ithalatı azaltmıştır. Bkz. Götz vd., 2022:123-125, 132; Wegren ve Nilssen, 2022:6-7.

özellikle eski Sovyet Birliği'nin parçası olan ülkelerle ticaret savaşı başlatmak için kullandığını düşünenler de mevcuttur.⁶⁶³

Yabancı ürünler yerine Rus ürünlerinin tüketilmesine ilişkin yukarıda bahsedilen ve güçlü bir şekilde desteklenen bu devlet politikasının⁶⁶⁴ ambargo sonrası Rus halkındaki yansımaları, gıda milliyetçiliği akımı ile bağlantılı olarak başarılı görünmektedir. RF'nin Batı menşeli ürünlere yönelik uyguladığı ambargo nedeniyle gıda ürünlerine yönelik milliyetçi akımın yükselmesine ilişkin bir tespit Masha Lipman tarafından yapılmıştır. Lipman, Rus vatanseverliğinin ve ulusal bütünleşmenin sembolü haline gelen Kırım'da icra edilen bir toplantıda Vladimir Putin'in *"Bu bir misilleme önlemi değildir; bu pazarlarımızı Rusya ile işbirliği yapmak isteyen ve bu tür bir işbirliği için hazır olan uluslara ve üreticilere açmak kadar, öncelikle Rus üreticileri desteklemek için bir önlemdir"* şeklindeki konuşmasına atıfta bulunmuş ve söz konusu yasağın geniş yurtsever Rus çoğunluğu ile cılız ve bıkkın Batı yandaşları arasındaki bölünmeyi derinleştirecek şekilde Putin'in propaganda amaçlarına hizmet ediyor gibi görüldüğünü belirtmiştir. Basılı resmi bir ulusal araştırma olmamasına rağmen o dönemde gerçekleştirilen gayri resmi bir çevrimiçi ankette, yasağın halkın yüzde 91'i tarafından desteklendiği ve yalnızca yüzde 7'sinin yasağa karşı olduğu ifade edilmiştir.⁶⁶⁵ 2015 yılı Nisan ayında yani ambargodan yaklaşık dokuz ay sonra, Wegren ve ekibi tarafından Rusya'nın üç ayrı bölgesinde gerçekleştirilen araştırma sonucunda katılımcıların yüzde 73'ünün Rusya'nın gıda maddesi ithal etmemesi gerektiğine inandığı ortaya çıkmıştır. İthalat karşısı bu güçlü duruş, bölge, yaş, cinsiyet, gelir seviyesi ve eğitim seviyesi gibi farklılıkları da tanımamaktadır. Buna göre, eşit fiyat ve kalitede iki ürün arasında Rus menşeli ürün tercih edeceğini söyleyenlerin oranı yüzde 94'tür.⁶⁶⁶

⁶⁶³ Fossett, "Comment: Russia Food Inspector Advances 'Food Patriotism'", SBS News, <https://www.sbs.com.au/news/comment-russia-food-inspector-advances-food-patriotism>, 14.10.2013, (erişim tarihi:11.11.2021).

⁶⁶⁴ Moskova, yalnızca yurtiçine yönelik ithal ikame alanında değil ihracatta da pay sahibi olmaya yönelik olarak politika üretmektedir. Deloitte tarafından yapılan bir araştırmada, küresel piyasada Rus tarım endüstrisinin rekabetçiliğine ilişkin üç önemli unsur arasında düşük enerji maliyetleri yanında hükümet desteği ile istikrarlı hukuki ve düzenleyici politikalar gösterilmiştir. Bkz.Deloitte, 2018: 6.

⁶⁶⁵Bkz. Lipman, "Putin's Sanctions against Russia", *The Newyorker*, 19.08.2014.

⁶⁶⁶ Rosa Lüksemburg Vakfı tarafından finanse edilen araştırma, Rusya'nın belirlenen üç bölgesinde telefon yoluyla, 1831 kişinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Bkz. Wegren vd., 2017: 55, 57.

Ambargo sonrası RF’de gıda milliyetçiliğinin artışına yönelik ampirik kanıt sağlayan bir çalışma Yormirzoev ve arkadaşları tarafından ⁶⁶⁷ 2016 yılında Rusya’nın bir milyon kadar sakini bulunan en büyük ve en çok endüstrileşmiş şehirlerinden biri olan Perm’de gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın konusu olarak seçilen “sert peynir” Rusya’da çok tüketilen ve ağırlıklı olarak da ithal edilen bir üründür. Rus tüketicilerin ambargodan sonra yerel ve ithal gıda ürünlerine yönelik algı ve yaklaşımlarının incelendiği bu çalışmada, demografik ve gelir çeşitliliğini sağlayacak şekilde seçilen bir zincir marketin değişik konumlarda bulunan şubelerinde rastgele 400 tüketiciyle yüz yüze yapılan mülakatlarda-katılımcılara 150 ruble ödeme yapılmıştır- katılımcıların çoğunun yerli peyniri ithal peynire oranla daha az kaliteli bulduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca, eğitim ve gelir düzeyi arttıkça tüketiciler, özellikle kalite arayışı nedeniyle yerel peyniri tercih etmemektedir. Yerli peynirin içeriğine dair, maliyeti düşürmek için üreticiler tarafından süt yerine palm yağı kullanılması gibi, birtakım kuşku da bulunmaktadır. Bununla birlikte, tüketicilerin yerel peynir için ödemeye razı olduğu fiyat ile ithal ürüne ödemeye razı olduğu fiyat arasındaki farkın (%8) nispeten küçük kalmasının, katılımcıların “yerel peyniri satın almanın yapılacak doğru şey olduğu” kanısına varmış olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Yani, Rus tüketici davranışında yerli ürüne yönelik güçlü bir damar oluşturulmuştur ve ortalama bir Rus tüketici, güvenli ve kaliteli gıda ile gıda milliyetçiliği arasında karar verme durumunda olduğunda Rus ürünlerini tercih etme eğilimindedir.⁶⁶⁸

Tablo 3.6. Yerli ve Yabancı Ürünlere İlişkin Rus Tüketici Algı ve Davranışlarına Dair Sonuç Tablosu

Değişkenler	Katılımcılar (%)
Yerli peynirin marketlerde bulunuyor olması	
Çok olumlu	16.33
Kısmen Olumlu	41.46
Nötr	25.88

⁶⁶⁷ Yormirzoev ve arkadaşları, ambargodan sonra Rus tüketicilerin yerli ve ithal ürünlere yönelik tutum ve algılarının değerlendirildiği kendi araştırmalarının ampirik kanıt sağlayan ilk araştırma olduğunu belirtmişlerdir. Çünkü Wegren’in Rus yönetiminin gıda güvenliği politikasına verilen desteğin değerlendirildiği ve Rus halkı üzerinde ambargonun analiz edildiği telefon araştırması tüm koşulların eşit olması halinde-*ceteris paribus*- Rus ürünlerinin tercih edildiğine dair bir sonuç ortaya koymuştur. Oysa gerçek hayatta böyle bir eşitlik yoktur ve Rus tüketici farklı özelliklere sahip yerli ve yabancı ürün arasında seçim yapmak zorundadır. Bkz. Yormirzoev vd., 2019:371-372.

⁶⁶⁸ Yormirzoev vd., 2019:372-374, 377-379, 381-832.

Kısmen olumsuz	12.06
Çok olumsuz	2.01
Fikrim yok	2.26
Yerli peynir tüketimiyle ilgili sağlık risklerinin varlığı	
Evet, çok yüksek riskli	3.02
Evet, bazı riskler var	21.61
Hayır, hiç risk yok	56.03
Fikrim yok	19.35
Yerli üretim peynir ithal peynire göre daha sağlıklı ve beslenme değeri daha yüksek	
Kesinlikle katılmıyorum	7.75
Katılmıyorum	48.50
Ne katılıyorum ne de katılmıyorum	32.50
Katılıyorum	9.5
Kesinlikle katılıyorum	1.75
Markette halihazırda satılan yerel üretim peynir yüksek kaliteli	
Kesinlikle katılmıyorum	8.00
Katılmıyorum	41.00
Ne katılıyorum ne de katılmıyorum	14.25
Katılıyorum	31.50
Kesinlikle katılıyorum	5.00
Yerli üretim peynir Rus ekonomisinin yararlıdır	
Kesinlikle katılmıyorum	1.25
Katılmıyorum	3.25
Ne katılıyorum ne de katılmıyorum	14.00
Katılıyorum	52.25
Kesinlikle katılıyorum	29.25
Yerli üretim peynir ekolojik faydalar sunar	
Kesinlikle katılmıyorum	9.25
Katılmıyorum	12.00
Ne katılıyorum ne de katılmıyorum	47.00
Katılıyorum	26.75
Kesinlikle katılıyorum	5.00
Yerli üretim peynir ithal peynirden daha güvenlidir	
Kesinlikle katılmıyorum	10.50
Katılmıyorum	42.75
Ne katılıyorum ne de katılmıyorum	31.25
Katılıyorum	13.25
Kesinlikle katılıyorum	2.25
Yerli üretim peynirin tadı ithal edilenden daha iyidir	

Kesinlikle katılmıyorum	30.33
Katılmıyorum	40.35
Ne katılıyorum ne de katılmıyorum	17.04
Katılıyorum	10.03
Kesinlikle katılıyorum	2.26
Yerli üretim peyniri satın almak yapılacak doğru şeydir	
Kesinlikle katılmıyorum	3.25
Katılmıyorum	8.25
Ne katılıyorum ne de katılmıyorum	16.00
Katılıyorum	45.25
Kesinlikle katılıyorum	27.25
Yerli üretim gıdanın yenmesinin güvenli olduğu konusunda Rus gıda kontrol yetkililerine güvenebilirim.	
Kesinlikle katılmıyorum	17.25
Katılmıyorum	15.25
Ne katılıyorum ne de katılmıyorum	23.00
Katılıyorum	37.00
Kesinlikle katılıyorum	7.50

Kaynak: Yormirzoev vd., 2019:378-379 (Orijinal tablodan Türkçe 'ye çevrilerek yazar tarafından hazırlanmıştır. Orijinal tablo daha geniştir.)

İthal ikame politikasının beslemekte olduğu bu gıda milliyetçiliği/gıda etnosantrizmi iç üretim artışında da kendini göstermektedir. Rosstat (Rusya Federal Devlet İstatistik Kurumu) 2017 verilerine göre, ithalat yasağından sonra -yüzde 81'i AB'den yapılan- peynir ithalatı yarı yarıya düşen Moskova'nın yerli peynir ve peynir ürünleri 2014 yılında 499 bin ton iken 2016 yılında yüzde 20'lik bir artışla 600 bin tona ulaşmıştır.⁶⁶⁹ Rus tarım üreticilerinin kredi ihtiyaçlarını karşılayan ve devlet sübvansiyonlarının ana kanalı olarak işlev gören Rosselkhozbank tarafından yapılan açıklamada da Rus pazarında tüketilen peynirin üçte ikisinin yerli olduğu belirtilmiştir: *“Yerli üretimin gelişmesiyle artık Rusların buzdolaplarındaki peynirlerin yüzde 75'inin yerli olduğunu söyleyebiliriz.”* Rosselkhozbank Sanayi Uzmanlık Merkezi Başkanı Andrey Dalnov, 2014 yılında başlayan gıda ambargosunun yerli peynir üretiminin artmasında kilit rol oynadığını ve 2014 öncesi yüzde 13

⁶⁶⁹ Yormirzoev vd., 2019:372-374, 377-379, 381-832.

olan peynir ve peynir ürünlerindeki yeterliliğin 2014 sonrasında yüzde 24'e ulaştığını ifade etmiştir.⁶⁷⁰

Çağdaş Kalkınma Enstitüsü yöneticisi iktisatçı Igor Yurgens "*Rusların yüzde 80'i bu duruma karşılık verilmesi ve savaşılmaması gerektiği konusunda hemfikir*" diyerek ambargonun ülkeye yayılan yurtseverlik dalgasının bir parçası olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, kırsal alanda yaşayan ve tarımdan ya da işlenmiş gıdadan veya ilgili endüstriden geçimini sağlayan halk Rusya nüfusunun yüzde 30'unu oluşturmaktadır. Bu kesim, Putin için önemli bir destek tabanıdır ve yerel üretimin ithal edilen ürünler yerine ikame edilmesi için uğraşmaktadır.⁶⁷¹ Bu bakımdan, gıda milliyetçiliği, tarımsal gelire bağımlılıkla açıklanabilecek şekilde en çok kırsal kesimde yaşayanlarca benimsenmiştir. İstatistiksel veriler temel alınarak, RF'nin yapısını yansıtacak bir model çerçevesinde, toplam 700 katılımcıyla 2012-2020 yılları arasında gerçekleştirilen bir araştırma, kırsal ve kentsel yerleşim yerlerinin farklı ölçülerde gıda milliyetçiliği gösterdiğini ortaya koymuştur. Gıda milliyetçiliği, yüksek gelir seviyesine sahip kentsel yerleşim bölgelerinde kırsal kesimin aksine daha az etkilidir. Söz konusu araştırmanın diğer bir sonucu ise gelir seviyesi arttıkça ürün fiyatı ne olursa olsun ürün kalitesinin tüketim tercihinde ön plana geçmesidir. Buna göre, 2020 yılında gelir seviyelerindeki değişime göre üç gruba ayrılan katılımcılardan, gelir seviyesi artanlar gıda milliyetçiliğine dair en alt seviyede kaygı gösterirken, geliri düşen grupta yer alan katılımcıların yüzde 46 ila 50'si ürünün kalitesine, yüzde 65'i ise ürünün menşesine olan ilgisini kaybetmiş ve ürünün fiyatındaki azalmaya odaklanmıştır. Gıda milliyetçiliği konusunda en istikrarlı ilgili kesim ise istikrarlı bir gelire sahip olup gelir seviyesi değişmeyen gruptur. Bu grup hem gıda ürününün kalitesi hem de gıda milliyetçiliği konusunda alaka göstermiştir.⁶⁷²

Wegren, 2008 sonlarında başlayarak tüm dünyayı kasıp kavuran mali kriz boyunca dahi, Rusya'nın giderek artmış gıda ithalat faturasına rağmen, Rus halkının klasik anlamda (aç kalmama) gıda güvenliğini sağlama konusunda 1992'den çok daha iyi bir durumda olduğunu belirtmektedir. Buna rağmen, Rus yönetici eliti sürekli olarak ulusal gıda

⁶⁷⁰ "Rusya'da Tüketilen Peynirlerin Üçte İki Yerli", *Gazetem*, 05.02.2022, <https://www.gazetemru.com/2022/02/05/rusyada-tuketilen-peynirlerin-ucte-ikisi-yerli/>, (erişim tarihi: 26.02.2022); ayrıca bkz. "Rusya'da Yerli Peynir Rekoru", *Türkrus*, 03.02.2022, <https://turkrus.com/1925552-rusyada-yerli-peynirin-payi-yuzde-75-xh.aspx>, (erişim tarihi: 26.02.2022).

⁶⁷¹ MacFarquar ve Smale, "Russia Responds to Western Sanctions With Import Bans of Its Own", *The New York Times*, 08.08.2014; Kırsal kesimin Putin'i desteğine ilişkin bkz. Wegren vd., 2017: 55.

⁶⁷² Vorotnikov vd., 2021:476-479.

güvenliğinin öneminden bahsetmiştir.⁶⁷³ Bu noktada, Rus yöneticilerinin güvenlikleştirme yoluna başvurdukları söylenebilir. Buzan, “*güvenlikleştirme, bir şeyin değerli kabul edilen bir öznenin varlığına yönelik bir tehdit olarak inşa edilmesi ve buna mukabil alınan istisnai tedbirleri desteklemek için kullanılmasıdır*”⁶⁷⁴ tanımını yapmıştır. Bu nedenle, güvenlikleştirme hem söylemsel hem de siyasal bir kurgulamadır.⁶⁷⁵

Güvenlikleştirme yani bir konunun kullanılan söylem aracılığıyla ulusal güvenlik sorunu olduğuna halkın inandırılması, uluslararası ilişkilerde istisnai olması arzu edilen ama sıklıkla başvuru yollarından biridir. Ancak güvenlikleştirmenin başarılı olmasının temel koşulu toplumsal kabulün sağlanmasıdır. Rus gıda ambargosu örneğinde, bu kabul son derece başarılı bir şekilde sağlanmıştır. Güvenlikleştirici aktör yani Rus yönetici eliti, Rus halkını yani hedef alınan alıcı kitleyi, gıda güvenliğinin yani referans nesnenin bir ulusal güvenlik sorunu olduğuna inandırmışlardır. Rus yönetici elitinin, gıda ambargosunu milliyetçilik ve vatanseverlik temalarıyla beraber işleyişi gıda güvenliğine ilişkin çabasının da eşsiz bir örneğini sunmaktadır.

Rus yönetiminin güvenlikleştirme söyleminin bu başarısına rağmen bazı endişeler varlığını korumaya devam etmiştir. Moskova’nın uyguladığı gıda ürünleri ambargosu nedeniyle yükselişe geçen gıda milliyetçiliğine karşın, Rus tüketicileri gıda fiyatlarında yaşanacak artıştan endişe duymuştur. Diğer taraftan, Rus gıda üreticileri Avustralya, Avrupa Birliği, Norveç ve Amerika’dan yapılan ithalata uygulanan bu yasaktan memnundur. Öyle ki, yurt içi üretimdeki büyüme, Rusya’nın et ve tarım ürünleri ithalatının yüzde 10 oranında azaltılmasını sağlamıştır.⁶⁷⁶

Gıda fiyatlarında ambargodan sonra yaşanan artış, ambargonun kendisinden ziyade Rus halkının alım gücünün düşmesi ile ilgili olmuştur. Petrol fiyatlarının düşmesi nedeniyle rublenin değer kaybetmesi ve artan gıda enflasyonu, Rus tüketicinin ithal gıda mallarına olan

⁶⁷³ Wegren vd., 2017: 53.

⁶⁷⁴ Buzan, 2008:107.

⁶⁷⁵ Teoride belli başlı bazı diğer kavramlar bu kurgulama eylemi için gereklidir. Referans nesnesi, tehdit edildiği düşünülen önemli şey, güvenlikleştiren aktör, referans nesnesine yönelik varsayılan tehdidi meşrulaştıran söylemi gerçekleştiren taraf ve olağanüstü tedbirlerin uygulanabilmesi için rızasını ortaya koyan kamuoyu diğer kavramlardır. Bkz. Waever, 2008:152-153; Ayrıca bkz. Waever, 1995, 48-86; Güvenlikleştirme yaklaşımının Kırım’da kullanımına ilişkin örnek bir makale için bkz. Tüysüzöğlü, 2015:189-231.

⁶⁷⁶ Schearf, “Russia’s Food Sanctions: Boon for Some, Bust for Others”, VOA, 24 Eylül 2014; “Rus Üretici İthal Gıda Ambargosundan Memnun”, VOA, 09.10.2014, <https://www.amerikaninsesi.com/a/rus-uretici-ithal-gida-ambargosundan-memnun/2477328.html>, (erişim tarihi: 11.11.2021).

talebinin düşmesine sebebiyet vermiştir.⁶⁷⁷ Diğer taraftan, özellikle AB üyesi ülkelerin kendilerine uygulanan ambargo nedeniyle zorunlu olarak boşalttığı Rus pazarını doldurmak üzere Brezilya, Azerbaycan gibi ülkeler sahneye girmiştir.⁶⁷⁸ Türkiye ve Rusya arasında yaşanan gümrük problemleri nedeniyle daha önce geri çevrilen Türk ürünlerine yeşil ışık yakılmıştır. Öyle ki, Ankara'ya gelen Rus yetkililer ile yapılan toplantı sonucunda, daha önce domates, patlıcan üzüm gibi ürünlerin Türkiye'den girişini ilaç kalıntısı gibi gerekçeler öne sürerek engelleyen Moskova gümrük kurallarını esnetmiştir: "*Buna göre, Rusya'ya giriş yapacak ürünler için Türkiye resmi makamlarının verdiği teminat geçerli sayılacak ve Rus gümrüklerinde inceleme yapılmayacaktır.*"⁶⁷⁹ Bu şekilde, anlaşılmıştır ki, gıda ithalatı meselesi yalnızca sağlık ve hijyen koşullarına bağlı değildir, fakat siyasi meselelere göre hal ve şekil değiştirebilmektedir.

Moskova'nın ambargosu nedeniyle Rus pazarını kaybetmiş özellikle AB üyesi ülkeler için ise alternatif bir arayış başlamıştır. Başlangıçta başvurulacak yöntemlerden biri rota saptırımı olmuştur. Söz konusu rota saptırımı öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, örneğin, Belarus gibi kıtaya hapsolmuş ve balıkçılık endüstrisi dahi olmayan bir ülke, Rusya'ya yaptığı deniz ürünleri ihracatı ile anılır hale gelmiştir.⁶⁸⁰ Bu dönemde şahit olunan bir olgu da ülkeye bir şekilde giren ambargoya dâhil kaçak yiyeceklerin, yakalandığında imha edilmesidir. Putin, söz konusu kaçak ürünlerin bulundukları yerde veya Rusya içinde yok edilmesini istemiştir.⁶⁸¹

Booth'a göre bir konunun devletin güvenlik ajandasına dâhil edilmesi o sorunun öncelikli bir konuma yükseltilmesini sağlamaktadır; alınan kararlar devlet tarafından yürürlüğe konarak tüm toplumun sorunu haline getirilmekte yani güvenlikleştirme yaklaşımı tedavüle sokulmaktadır. Böylece, özgürlüklerin alanı daraltılarak her anlamda şiddet de meşru

⁶⁷⁷ Wegren vd., 2017: 56.

⁶⁷⁸ Putin'in Ağustos kararnamesinden sonra çeşitli ülkeler Rusya'ya gıda satışlarını artırmak üzere isteklerini belli ederek harekete geçmişlerdir. Arjantin ve Brezilya, bu ülkeler arasında yer almaktadır. Putin kararnamesinden bir gün sonra Rosselkhoznadzor'un Brezilya'da bulunan 90 işlenmiş et tesisinden sığır eti ihracatına onay vermesiyle Moskova bu fikre açık olduğunu göstermiştir. Bkz. Wegren, 2014: 493, 508; Ayrıca bkz. Liefert ve Liefert, 2020:65.

⁶⁷⁹ Turkishtime Tarım Almanak, s.3,26; Schearf, ironik bir şekilde, ABD'nin, Moskova'nın 2012 yılında DTÖ üyeliğine nihayet destek vermesinin ancak Rusların Amerikan kümes hayvanları ürünlerine uyguladığı ithalat yasağını kaldırmasıyla gerçekleştiğini aktarmaktadır. Yani, gümrük kuralları duruma göre veya karşılığında ne elde edildiğine bağlı olarak esnetilebilmektedir. Bkz. Schearf, "Russia's Food Sanctions: Boon for Some, Bust for Others", VOA, 24.10.2014.

⁶⁸⁰ Wegren, 2016: 4; Wegren, vd., 2017: 54.

⁶⁸¹ Wegren vd., 2017: 54; Wegren vd.,2016: 684; Wegren, 2016: 4.

hale getirilmektedir.⁶⁸² Yoksa Kırım'da Polonya menşeli elmaların, İspanyol menşeli portakal ve şeftalinin imha edilmesinin açıklanması mümkün olmayacaktır. Rosselhoznadzor'un açıklamasına göre “*Yasaklanan gıda ürünleri, Akmescit'in çöp poligonuna götürülerek imha edilmiştir.*”⁶⁸³ Bu şekilde, güvenlikleştirme kavramına uygun olarak “düşman yiyecekler” sahadan çekilmiştir.

Rus gıda ambargosunu delmek üzere kullanılan rota saptırımlarının, Rus yetkililerin polisiye tedbirler almasına neden olması bir yana, uzun vadede çözüm olmayacağından ambargodan etkilenen ülkeler Rusya'nın yerine alternatif arayışlara girmişlerdir. *The New York Times*'da yayınlanan editoryal ambargoya maruz kalan ekonomilerin bu baskıyı atlatacağına dair görüşünü şu şekilde ortaya koymuştur: “*Bu ülkelerdeki pek çok üreticinin Rusya'ya 30 milyar dolarlık gıda ihracatının kaybını hissedeceğine şüphe yoktur. Fakat büyük ve çeşitlendirilmiş bu ekonomiler üzerindeki genel etki marjinal kalacaktır.*”⁶⁸⁴

İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV) tarafından Aralık 2015 tarihinde hazırlanan değerlendirme notunda, AB'nin Rusya'ya gıda ürünleri ihracatının Ağustos 2014-Temmuz 2015 tarihleri arasında yüzde 43'lük bir düşüşle 11 milyar avrodan 6,3 milyar avroya gerilediği ifade edilmiştir. Ancak AB, Rus ambargosundan kaynaklanan bu ihracat kaybını telafi etmeyi başarmış görünmektedir. Alternatif ülkeler olarak Çin, Güney Kore, Hong Kong, ABD ve İsviçre ile Arap ülkeleri öne çıkmıştır. Diğer taraftan her AB üyesi ülkede eşit oranda ambargodan etkilenmemiştir. Özellikle Rus pazarına bağımlı olan ülkelerin etkilenme oranı daha yüksektir.⁶⁸⁵

Putin'in imzasıyla 06 Ağustos 2014 tarihinde başlayan ve o günden bu yana sürekli olarak uzatılan Rus gıda ambargosunun hali hazırda 31 Aralık 2022 tarihine kadar devam ettirilmesi kararı alınmıştır.⁶⁸⁶ Rus gıda ambargosunun ilk hasarları her iki tarafta da elbette

⁶⁸² Aktaran bkz. Tüysüzöğlu, 2015: 202-204.

⁶⁸³ “Ruslar Kırım'da 15 Ton Avrupa Meyvesi İmha Etti”, *Kırım Haber Ajansı*, 11.07.2016, <https://old.qha.com.ua/tr/toplum/%20ruslar-kirim-da-15-ton-avrupa-meyvesi-imha-etti/146780/>, (erişim tarihi:11.11.2021).

⁶⁸⁴ The Editorial Board, "Russia Sanctions Itself", *The New York Times*, 07.08.2014, <https://www.nytimes.com/2014/08/08/opinion/russia-sanctions-itself.html>, (erişim tarihi: 11.11.2021)

⁶⁸⁵ Kilit, “İKV Değerlendirme Notu: Rusya'nın AB'ye Uyguladığı Gıda Ürünleri Ambargosunun Etkileri”, https://www.ikv.org.tr/images/files/AB_Rusya_Ambargo_IKV_degerlendirme.pdf, (erişim tarihi:11.11.2021).

⁶⁸⁶ 30 Aralık 2006 tarihli ve 281 sayılı “Özel Ekonomik Önlemler ile Zorunlu Önlemler” konulu yasa ile 390 nolu “Güvenlik” konulu yasa gereği, RF'nin ulusal çıkarlarını korumak maksadıyla uygulamaya konan Rus gıda ambargosu sırasıyla 24 Haziran 2015 (No.320), 29 Haziran 2016 (No.305), 30 Haziran 2017 (No.293), 12 Temmuz 2018 (No.420) ve 24 Haziran 2019 (No.293) tarihlerinde Başkanlık kararı ile uzatılmıştır. Söz konusu Rusça orijinal metinler ile resmi olmayan İngilizce tercümeleri için bkz. “Russian Import Ban on EU Products”,

atlatılmıştır. Ambargodan en çok etkilenen AB üyeleri, ambargoya maruz kalan ürünleri öncelikle kendi bünyeleri içinde eritmeye çalışmışlar, sonrasında ise alternatif pazarlar bulma yoluna gitmişlerdir. Örneğin, Litvanya, ambargo öncesinde Rusya'ya çiğ süt ihraç ederken, ambargo sonrasında tereyağı ve yağsız süt üretimine başlamış ve ürünlerinin çoğunu yurt içi tüketim ile komşu AB ülkelerine yönlendirmiştir. Benzer şekilde Finlandiya, Fransa ve Suudi Arabistan'a yönelerek ambargo öncesi ihracat rakamlarına ulaşmayı başarmıştır. Alternatif olarak, diğer piyasalara, özellikle Doğu Asya'ya yönelen üreticiler, böylece, Rus ambargosunun etkilerini bir yıl içinde telafi etmeyi başarmış hatta yaptıkları gıda ürünleri ihracatında artış dahi kaydetmişlerdir.⁶⁸⁷

Rus tarafında ise, Kuznetsova ve Volchkova, Batılı ülkelerin sektörel ambargolarına karşı misilleme olarak Moskova tarafından başlatılan gıda ambargosunun yarattığı ekonomik sapma sonucunda piyasa dağılımının hatırı sayılır ölçüde değiştiğini ve bundan en çok Belarus'un kazançlı çıktığını tespit etmişlerdir. Rosstat, Euromonitor, UN Comtrade gibi çeşitli kaynaklardan elde ettikleri bilgilere dayanarak araştırmalarını tamamlayan Kuznetsova ve Volchkova, 2018 yılında Rus tüketicinin fiyat artışları nedeniyle oluşan kaybının her bir Rus vatandaşı için kişi başı yıllık 3000 ruble olduğu sonucuna varmıştır. Bu kaybın yüzde 84'ü üreticilerin cebine giderken, ithalatçılar yüzde 3 ile kalmışlardır. Yüzde 13 ise dara kaybı yani kota nedeniyle oluşan refah kaybıdır.⁶⁸⁸ Tüketicinin aleyhine gelişen yeni fiyat dengesi

https://ec.europa.eu/food/safety/international_affairs/eu_russia/russian_import_ban_eu_products_en, (erişim tarihi:11.11.2021); Moskova, karşı yaptırımların süresini uzatmaya devam etmektedir. 31 Aralık 2021 tarihinde sona ermesi gereken karşı yaptırımların süresi bir yıl daha uzatılmış ve 2022 sonuna atılmıştır. Karşı yaptırımların uzatılmasına ilişkin olarak bkz. "Rusya 'Karşı Yaptırımlar' Süresini Uzattı", *Gazetem*, 21.11.2020, <https://www.gazetemru.com/2020/11/21/rusya-karsi-yaptirimlar-suresini-uzatti/>, (erişim tarihi:03.12.2021); "240 Milyar Dolar: Rusya Gıda Ambargosunu Yine Uzattı", *TürkRus*, 21.09.2021, <https://www.turkrus.com/1778296-240-milyar-dolar-rusya-gida-ambargosunu-yine-uzatti-xh.aspx>, (erişim tarihi: 14.02.2022); "Russia Extends Embargo on Foods From the EU, US and Others", *DailySabah*, 20.09.2021, <https://www.dailysabah.com/business/economy/russia-extends-embargo-on-foods-from-the-eu-us-and-others>, (erişim tarihi: 13.02.2022); "President of Russia Extends Food Embargo to 2022", *Agroberichten Buitenland*, 21.09.2021, <https://www.agroberichtenbuitenland.nl/actueel/nieuws/2021/09/21/president-putin-extends-russias-food-embargo-to-2022>, (erişim tarihi:14.02.2022); AB, Ukrayna politikası nedeniyle Moskova'ya uyguladığı ekonomik yaptırımları 31 Temmuz 2022'ye kadar uzatmıştır. Bkz. "AB:Rusya'ya Ekonomik Yaptırımlar 6 Ay Uzatıldı", *TRT Haber*, 13.01.2022, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ab-rusyaya-ekonomik-yaptirimlar-6-ay-uzatildi-644979.html>, (erişim tarihi: 13.02.2022).

⁶⁸⁷ Banse vd., 2019:23-24; Ayrıca bkz. "EU Counts Losses as Russia Marks 4th Anniversary of Embargo on Western Food", *Sputniknews*, 07.08.2018.

⁶⁸⁸ Dara kaybının terim olarak tanımı şu şekilde yapılmıştır: "*Dara kaybı (deadweight loss): Tahsis etkinsizliğinin bir ölçüsüdür. Rekabetçi bir piyasadan, rekabetin kısıtlandığı bir piyasaya, örneğin tekele*

içinde, ulusal üretimin tüketici fiyatlarını ambargo öncesi fiyat seviyesine çekebildiği, bir başka deyişle Rusya'nın ithal ikamesi politikası çerçevesinde başarılı olduğu sektörler tavukçuluk, domuz eti, domates ve bir ölçüde sığır eti olmuştur. Kuznetsova ve Volchkova, elma, peynir, balık, süt ve işlenmiş et gibi sektörlerde ise ithal ikame politikasının başarısız olduğu kanısına varmıştır.⁶⁸⁹ Her şeye rağmen, Rus tarım üreticilerinin söz konusu kısıtlamalardan ciddi avantaj elde ettiği çeşitli araştırmalarda ifade edilmiştir.⁶⁹⁰ Avrupalı meslektaşlarının ürettiği nitelikte ol(a)masa da, Rus üreticilerin ürünleri, Rus raflarında, AB ürünleri yerine ülkeye giren Belarus, Türkiye, Mısır gibi ülkelerin üretimleri ile beraber yerini almıştır.⁶⁹¹

Rusya'nın gıda ambargosu, Banse ve arkadaşlarına göre, ülkenin ithal ikamesi politikasının bir devamı olarak görülmelidir; amaç, yeterince faydalanılamayan tarım sektörü potansiyelinin harekete geçirilerek gıda sektörünün geliştirilmesidir. Ancak, yalnızca gıda ürünleri ithalatının azaltılarak gıdada kendi kendine yeterli hale gelmek değil, aynı zamanda Rusya'nın dünya piyasasında büyük bir tarımsal aktör olarak gıda ihracatçısı olması

geçmekten kaynaklanan toplam fazladaki (üretici ve tüketici fazlasındaki) azalışı ifade eder. Dara kaybı, piyasada rekabetin kısıtlanmasından dolayı, toplumun tamamının ödediği ne üreticilerin ne de tüketicilerin "fazla" (surplus) olarak kendilerine yansıtamadığı, dolayısıyla boşa giden mal veya hizmetleri temsil eden sosyal refah kaybıdır., bkz. "Dara Kaybı", <https://terim.rehberim.gen.tr/terim/dara-kaybi-nedir>, (erişim tarihi:03.12.2021); Rus tüketicinin artan gıda fiyatları ile mücadelesi 2021 yılı itibariyle devam etmektedir. Söz konusu endişe 2021 yılı itibariyle halen geçerlidir. 2021 yılında Putin'in katıldığı bir televizyon programında en çok soru sorulan konulardan biri gıda ürünlerindeki fiyat artışı olarak ortaya çıkmıştır. Rus Halkı Ekvator'dan gelen muzun komşu ülkelerden gelen patatesten neden daha ucuz olduğunu ve gıda ürünlerindeki fiyat artışını sormuştur. Putin'in cevabı tüm dünyada gıda fiyatlarının yükselişte olduğu ile bağlantılı olmuştur. Ayrıca, hükümet tarafından alınan bir dizi önlemden bahsetmiştir. Bu önlemler arasında üretici ve perakende ağı arasında anlaşma yapılması, üreticiye sübvansiyon sağlanması, ithalat vergilerinin arttırılması vb. yer almaktadır. Bkz. Berezovskaya vd. (30 June 2021), The Annual Special Direct Line with Vladimir Putin, [Television and Radio Broadcast]. Channel One, Rossiya 1, Rossiya 24, NTV, Public Television of Russia (OTR) and Mir TV channels, and Mayak, Vesti FM and Radio Rossii radio stations, <http://www.en.kremlin.ru/events/president/news/65973>, (erişim tarihi:04.12.2021).

⁶⁸⁹ Kuznetsova ve Volchkova, 2019: 1-4; Rus gıda ambargosunun ekonomik etkileri için ayrıca bkz. Banse vd.,2019:25.

⁶⁹⁰ Bkz. Novorossisk Ticaret Ataşeliği, "Rus Tarımcılar Gıda Ambargosundan Ciddi Şekilde Yararlandı", 06.08.2019, <https://ticaret.gov.tr/blog/ulkelerden-ticari-haberler/rusya/rus-tarimcilar-gida-ambargosundan-ciddi-sekilde-yararlandi>, (erişim tarihi:11.11.2021).

⁶⁹¹ Kalinina, "Three Years of Embargo in Russia: The Winners and Losers", *Russia Beyond*, 06.08.2017, https://www.rbth.com/business/2017/08/06/3-years-of-embargo-in-russia-the-winners-and-losers_816898, (erişim tarihi: 11.11.2021).

hedeflenmiştir.⁶⁹² Ballatore, güçlü ülkelerin pek çoğunun dış politikalarında siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel araçlarını birbirlerinin tamamlayıcısı olarak kullandıklarını ve ayrıca küresel bir bakış açısıyla olaylara yaklaştıklarını belirtmiştir. Rusya bu konuda bir istisna olmadığından, dış politikasını bu bileşenlerin hepsini kullanarak tasarlamaktadır. Kırım'ın ele geçirilmesi ile Rusya Karadeniz'de hâkim bir pozisyon elde etmiştir. Sivastopol limanı, Moskova'nın askeri, jeolojik ve ekonomik güç planlarının tam göbeğindedir. Rusya, 2014 yılında iki büyük şokla sarsılmasına rağmen (petrol fiyatlarında yaşanan düşüş ve Batı yaptırımları) Ukrayna politikasında bir değişikliğe gitmemiştir. Bahsedilen iki büyük ekonomik şokun etkilerinin ekonomide daralmaya yol açmasına, rubleyi darmadağın etmesine ve sonucunda ortaya çıkan enflasyona rağmen Rusya mücadele etmeye devam etmiştir. Örneğin, yaptırımlar sonrasında tarımsal kalkınma programında düzeltmeler yapmış ve ilave kaynak planlamıştır. Neticede, gıda ithalatını üçte bir oranında azaltırken Moskova aynı zamanda dünyanın en büyük buğday ihracatçısı ülkesi olma unvanını taşımaktadır. Bu nedenle, Ballatore'nin 2000'li yıllardan bu yana Rus tarım sektöründeki gelişmeyi “*Rus tarımının Rönesans'ı*” olarak tanımlaması haksız değildir. Rusya, gıda güvenliğinin yeniden Yeltsin döneminde olduğu gibi Batılı ülkelerin eline düşmemesi ve onların insafına kalmamak için elinden geleni yapmaya kararlı görünmektedir.⁶⁹³ Moskova'nın bu bakış açısının temelinde ise Rusya'nın dünya siyasetinde marjinal bir ülke konumuna itilmesine karşı koyan

⁶⁹² Banse vd, 2019: 22; Wegren, 2010:199-203; Wegren vd., 2016: 678, 689-691; Putin gıda ihracatçısı olma konusunu sık sık dile getirmektedir. 2020 yılında TASS'a (Rus Haber Ajansı) verdiği mülakatta karşı önlemler olarak adlandırdığı gıda ambargosunun tarım endüstrisini canlandırmakta yardımcı olduğunu, tarımsal üretimin iki ila altı kat arttığını ve daima tahıl ithalatçısı olan ülkenin dünyanın en büyük buğday ihracatçısı olduğunu belirtmiştir. Öyle ki, tarım ihracatının 2019 yılında 25 milyar dolar ile 15 milyar dolar olan silah satışı hasılatını geçtiğini ifade etmiştir. 2021 yılında Rus halkının sorularını doğrudan yanıtladığı bir programa katılan Putin yine tarımsal ürün ihracatından bahsetmiş ve bir rekora ulaşarak 30 milyar doların üzerinde kazanç elde edildiğini belirtmiştir. Bkz. Vandenko, (16 March 2020). *Interview with Vladimir Putin: Sanctions As An Economic Booster* [News Broadcast], TASS, <http://www.en.kremlin.ru/events/president/news/62991>, (erişim tarihi:04.12.2021); Berezovskaya vd. (30 June 2021), *The Annual Special Direct Line with Vladimir Putin*, [Television and Radio Broadcast]. Channel One, Rossiya 1, Rossiya 24, NTV, Public Television of Russia (OTR) and Mir TV channels, and Mayak, Vesti FM and Radio Rossii radio stations, <http://www.en.kremlin.ru/events/president/news/65973>, (erişim tarihi:04.12.2021); Moskova'nın ihracat ve ithalat verilerini de içeren bir çalışma için bkz. Liefert ve Liefert, 2020: 56-70.

⁶⁹³ Ballatore, 2021: 2, 4,10, 22, 24, 41; Zhou, 2022: 201.

bir anlayış birliği vardır.⁶⁹⁴ Dolayısıyla, Moskova, her alanda yeni bir dengenin peşindedir ve tarım politikası bunun ayrılmaz bir parçasıdır.

3.2.1.3. Sonuç Yerine

Mearshiemer, realist akımın önde gelen temsilcilerinden biri olarak Ukrayna krizinin Batı'nın hatası olduğunu belirtmiştir.⁶⁹⁵ Ona göre, Rus sınırında Batı tabyası bir Ukrayna Moskova'nın korkusunu tetiklemekten başka bir işe yaramayacaktır. Çünkü büyük güçler, komşuları söz konusu olduğunda, daima güç dengesi hakkında kaygı duymuşlar ve kapı eşiğine doğru gelen diğer büyük devletleri de geri iterler. ABD'nin Monroe Doktrini'ni 1800'lü yılların başlarında kabul etmesinin sebebi de budur.⁶⁹⁶

Kara Toprakların (Black Soil/Earth) ülkesi ⁶⁹⁷ Ukrayna'yı “*Batıcı teamüllerin illetkeni*” olarak tanımlayan Dugin ise daha henüz iki binli yılların başında, Kırım meselesi henüz alevlenmemişken, bekleyen büyük tehlikeye dikkat çekmiştir:

Ukrayna'nın egemenliği Rus jeopolitiği için o kadar olumsuz bir olgudur ki, prensipte askeri çatışmayı kolaylıkla teşvik edebilir... Bahis konusu topraklarda yeni bir (Atlantikçi ittifaka girmeye can atan) jeopolitik öznenin belirmesi, jeopolitik açıdan sadece tamamen sorumsuz adımlara yol açacak mutlak bir anomalidir.⁶⁹⁸

⁶⁹⁴ Moskova'nın Ukrayna politikası da bu bakış açısı ile şekillenmiştir. Komşularına “*seçme özgürlüğü veren*” bir Rusya dünya siyasetinde marjinal bir konuma itilmiş olacaktır. Bkz. Lynch, 2016: 110.

⁶⁹⁵ Mearsheimer, 2014: 77-89.

⁶⁹⁶ Mearshiemer'in Ukrayna krizinin Batı'nın hatası olduğuna ilişkin makalesine yöneltilen eleştiriler ve Mearshiemer'in cevabı için bkz. McFaul vd., 2014:175-178.

⁶⁹⁷ Ukrayna, Chernozem/Black Soil olarak tanımlanan humus bakımından çok zengin ve verimli bir toprak örtüsüne sahiptir. Bu nedenle, bölgenin tahıl ambarı olarak nitelendirilmektedir. Bkz. “Soil Fertility to Increase Climate Resilience in Ukraine”, *The World Bank*, 05.12.2014, <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2014/12/05/ukraine-soil>, (erişim tarihi: 15.02.2022); Yüzyıllardır verimli toprakları nedeniyle Avrupa'nın ekmek sepeti olarak da bilinen Ukrayna'nın en önemli tarım ihraç ürünü buğdaydır. Ukrayna, 2020 yılında ürettiği 24 milyon ton metrik küp buğdayın kabaca 18 milyon tonunu ihraç etmiştir. Bu bakımdan, Ukrayna buğdayı pek çok ülke için hayati önemdedir. Örneğin, FAO verilerini aktaran tarım uzmanı Alex Smith, 2020 yılında Lübnan'da tüketilen buğdayın yarısının Ukrayna'dan temin edildiğini, Lübnan halkının beslenmesinde yüzde 35 oranında kalorinin Ukrayna buğdayı ile yapılan ekmek ve diğer tahıl ürünlerinden karşılandığını belirtmektedir. Bu nedenle, Lübnan ciddi derecede Ukrayna buğdayına bağımlıdır. Ukrayna topraklarında cereyan edecek uzun süreli bir olası bir savaş bu açıdan da pek çok ülke için ciddi sonuçlar içermektedir. Bkz. Smith, “A Russia-Ukraine War Could Ripple Across Africa and Asia”, *Foreign Policy*, 22.01.2022, <https://foreignpolicy.com/2022/01/22/russia-ukraine-war-grain-exports-africa-asia/>, (erişim tarihi: 26.02.2022).

⁶⁹⁸ Dugin, 2005:175-176, 362.

Dolayısıyla, Mart 2014'te Kırım'ın Rusya'ya katılmasının, Putin'in gözünde, yalnızca Kruşçev'in yıllar önce yapmış olduğu hatayı düzeltmek olmasına şaşmamak gerekir. Ancak bu durum, şüpheli gözlerin daha kuvvetli bir şekilde Moskova'ya çevrilmesine neden olmuştur. Öyle ki, Kırım'ın Moskova'ya katılması sonrasında Kaliningrad-Polonya ve Litvanya sınırında Rus askeri birliklerince icra edilen tatbikat nedeniyle Polonya ve Litvanya NATO'nun dördüncü maddesinin işletilmesini ⁶⁹⁹ talep etmek zorunda kalmıştır.⁷⁰⁰

Kiev ve Moskova arasında başlayan ve başta ABD olmak üzere tüm diğer ülkeleri yavaş yavaş içine alan bu girdabın asıl sebebi ise değişim sancısı yaşayan, bu çalışmada da bağımsız değişken olarak değerlendirilen, uluslararası sistemdir. Bu nedenle, Turan'ın da belirttiği gibi, devleti merkez alan klasik realizmin aksine, devletlerin sistem içindeki rollerini esas alarak sistemsal bir bakış açısı öngören neorealist okul, Kırım'ın Moskova tarafından işgalini tek kutuplu sistemden tekrar iki kutupluluğa geçmeye çalışma süreci olarak değerlendirebilecektir. Dönemin RF Başbakan Yardımcısı Dmitriy Rogozin'in Kırım ve Sivastopol'un Moskova ile bütünleşmesini tek kutuplu dünyanın sonu olarak değerlendirmesi bu bakımdan çok önemlidir.⁷⁰¹

⁶⁹⁹ NATO'nun dördüncü maddesi, bir üye ülkenin ulusal güvenliğinin, sınır bütünlüğünün ya da bağımsızlığının tehlikeye girmesi gibi hallerde diğer üye ülkeleri istişare için toplantıya çağırmasına olanak sağlamaktadır. Söz konusu madde NATO kurucu anlaşmasının ortak savunmanın işletilmesine dair beşinci maddesine de dayanak sağlamaktadır.

⁷⁰⁰ Caşın ve Derman, 2016: 368; Ayrıca bkz. Tetrault-Farber, "If Russia Gets Crimea, Should Germany Get Kaliningrad?", *The Moscow Times*, 20.03.2014, <https://www.themoscowtimes.com/2014/03/20/if-russia-gets-crimea-should-germany-get-kaliningrad-a33194>, (erişim tarihi:12.11.2021).

⁷⁰¹ Turan, 2015: 23, 28,29,39; diğer taraftan, realist kuramın Ukrayna meselesinde kullanılmasının delilik olduğunu düşünenler de vardır. Örneğin, Jeffrey Gedmin, Rus nüfuz alanlarının kabul edilmesinin sadece daha fazla talebe yol açacağını, bu nedenle sınırlandırma (containment) stratejisinin en güçlü şekilde uygulanması gerektiğini belirtmektedir. Bkz. Gedmin, 2014:13; Sınırlandırma Politikası (Containment Policy), Sovyetler Birliği'ni çevreleme politikasıdır. Bu politika, Sovyet tehdidi altındaki ülkelere destek vermeyi öngörmektedir. Bkz. Sander,1996: 232; Ukrayna'nın doğalgazını soğuk bir yılbaşı gecesi kesen Moskova'nın, böylece "Turuncu Devrim"i cezalandırırken Batı'nın sessiz kalmasını da yine Rus doğalgazına bağımlı olmaları nedeniyle sağlamasını bu uluslararası sistem şekillendirme savaşı içinde değerlendirmek mümkündür. Moskova, yalnızca tarım alanında değil, enerji gibi çok güçlü olduğu alanlarda da dış politika baskısı yaratmaya çalışmakta ve tam anlamıyla bütüncül bir politika izlemektedir. Ukrayna'nın doğalgazının Rusya tarafından kesilmesine ve Batı'nın sessiz kalmasına ilişkin bkz. Onay, 2007: 281.

Şamilkızı'na göre Moskova'nın Kırım'ı kendisine bağlaması, RF'nin Avrasya'da yayılmacı ve işgal politikasının dönüm noktasını oluşturmuştur.⁷⁰² AB, her ne kadar Kiev'le bütünleşme fikrine sıcak baksa da Moskova'nın Ukrayna'ya yönelik saldırgan politikalarından Ukrayna'yı korumak için herhangi bir gerçekçi adım atmakta geç kalmıştır.⁷⁰³ ABD ise Çin ve Ortadoğu ile o kadar meşguldür ki, Moskova Ukrayna'da başıboş bırakılmıştır.⁷⁰⁴ Oysa Moskova için, *“Ukrayna ve Kırım Moskova'nın güneye doğru politikasının ayrılmaz bir parçasıdır”* yani hegemonya mücadelesinin merkezini oluşturan Avrasya stratejisinin temelinde yer almaktadır.⁷⁰⁵ Dolayısıyla, Ukrayna ve Kırım, Moskova'nın Avrasya stratejisinin çatal ayağıdır ve tıpkı bir silahın namlusuna destek olan çatal ayak gibi nişan almak için gereklidir. Diğer taraftan, Sovyetler Birliği'nden sonra vitesi azaltmak zorunda kalan Moskova, kendisini doğrudan ilgilendiren konuları rekabet alanı olarak belirlemiştir. Bu nedenle, Ukrayna krizi yani Ukrayna'nın bölünerek Kırım'ın Moskova'da kalması, jeopolitik kaygılar ile bezenmiş bir durumu yansıtmaktadır.⁷⁰⁶

Yukarıda ana hatları ile ortaya konan bu uluslararası yapı içinde, Wegren, Moskova'nın gıda politikasının ABD'ye yönelik çok boyutlu bir meydan okumanın yerleşik bir unsuru olduğu kanısındadır. Bu çerçevede, Rus gıda politika stratejisi hâlihazırda birbiriyle çakışan üç parçadan oluşturulmuştur. Bunlardan ilki, yurtiçi üretimin arttırılması hedefidir ki, hükümetin mali politikaları ile desteklenmektedir. İkincisi, gıda güvenliğinin yabancıların Rus gıda pazarına girişlerinin sınırlandırılarak sağlanmasıdır. Son parçayı ise başta tahıl olmak üzere Rus gıda ürünleri ihracatının arttırılması ve Moskova'nın küresel gıda ticaretinin ana oyuncularından biri haline getirilmesi hedefi oluşturmaktadır. Bu üç parça, birleşik bir gıda politikası stratejisi oluşturmak maksadıyla, iç içe geçirilmiştir.⁷⁰⁷

Geleneksel anlamda gıda güvenliği, vatandaşın gıdayı raflarda bulabilmesi, parasının gıda ürünlerini almaya yetmesi ve satın alabildiği gıda ürünlerinin yeterli besleyici özelliği olması gibi gıdaya erişim veya gıdanın niteliği üzerine kuruludur. Ancak Rus siyasi liderler tarafından, gıda güvenliği kavramı, bu klasik anlamından sıyrılarak ulusal güvenlik ile

⁷⁰² Demirtürk, “Rusya-Ukrayna Krizi”, Gönül Şamilkızı ile Röportaj, 13.04.2021, Türkiye Politik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi (TÜRPAV) Milli Politikalar Enstitüsü, <http://www.turpav.org/serbest-alan/roportaj/rusya-ukrayna-krizi.html>, (erişim tarihi:12.11.2021).

⁷⁰³ Şamilkızı, “Analiz: Ukrayna'da Belirsiz Dönem”, 22.04.2019, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/ukraynada-belirsiz-donem/1459554>, (erişim tarihi:12.11.2021).

⁷⁰⁴ Gedmin, 2014:12-13.

⁷⁰⁵ Turan, 2015:31-32.

⁷⁰⁶ Götz, 2015: 3-10; Özdemir, 2018:212, 215.

⁷⁰⁷ Wegren, 2010: 189.

ilişkilendirilmiştir. Çünkü gıda ürünlerinde ithalata bağlı kalan Rusya'nın ulusal güvenliği hiçbir zaman tam anlamıyla güvende olmayacak ve Rusya korunmasız kalacaktır. Bu nedenle, Rus liderler için gıda egemenliği ve gıda güvenliği kavramları neredeyse birbirleri ile eş anlamlı hale gelmiştir.⁷⁰⁸

Putin'e göre, Rusya, milli çıkarlarını ancak güçlü olduğu sürece koruyabilir.⁷⁰⁹ Henüz 2000 yılında güçlü bir tarım politikasını bunun ayrılmaz bir parçası olarak görmüştür. Putin tarafından imzalanan Ulusal Güvenlik Konsepti (2000 Konsepti) uluslararası sistemin dinamik değişimi göz önüne alınarak oluşturulmuş ve tarımda durağanlık Moskova'nın ulusal güvenliğine yönelik tehditler arasında sayılmıştır. Buna göre, Moskova'nın ulusal güvenliği sosyal eksenli ve bağımsız bir ekonomik politikaya bağlıdır. Dolayısıyla, Rus ürünlerinin pazarlarının genişletilmesi ve Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) üyelerinin ekonomik alanını birleştirmek hedefler arasında gösterilmiştir.⁷¹⁰ Moskova için tarımda hedef, çok güçlü olmak değilse bile korunmasız kalmamaktır.⁷¹¹

Putin, bu anlamda, bir kıyamet hazırlıkçısıdır.⁷¹² Rus tarihi, Rus halkını zorunlu olarak, sürekli en kötüyü düşünen ve buna hazırlanan kıyamet hazırlıkçılarına dönüştürmüş olsa da Gardner'a göre, bu durumu, kişisel seviyeden ulusal seviyeye taşıyan Putin'dir. Putin, petrolden doğalgaza, ilaçtan hayvan yemine kadar, hemen her konuda, devasa ulusal rezervler

⁷⁰⁸ Wegren, Nikulin&Trotsuk, "The Russian Variant...", s.47, 53,57.

⁷⁰⁹ Carrère D'encausse, 2013: 260.

⁷¹⁰ Russia's National Security Concept, 2000:15-18; Rus Ulusal Güvenlik Stratejisi 2021 yılı temmuz ayında yenilenmiştir. "Rusya'nın Ulusal Güvenlik Belgesi'nde Ne Var?", *CRI Turk*, 06.07.2021, <https://www.criturk.com/rusyanin-ulusal-guvenlik-belgesinde-ne-var/>, (erişim tarihi: 04.12.2021).

⁷¹¹ Wegren vd., 2017: 53-55.

⁷¹² Fiona Hill ve Clafford Gaddy, Putin'in kişiliğinin çeşitli katmanlardan oluştuğunu ve bunlardan birinin de hayatta kalmak (survivalist) olduğunu belirtmektedirler. Onun amaçlarını ve önceliklerini belirleyen özelliklerinden biri de budur. Bkz. Hill ve Gaddy, 2013:78-112; Kıyamet hazırlıkçıları (hayatta kalmacılık/survivalism/preppers) dünyanın sonunun geleceğini düşünerek hayal ettikleri kötü günler için ellerinde rezerv oluşturmaya çalışan insanlardır. Bu hareketin kökeni nükleer savaş tehdidinde dayanmaktadır. Nükleer savaş tehdidine karşı sığınak inşası ile başlayan süreç, Soğuk Savaş'ın psikolojisi içinde toplumsal çöküş gibi ileri seviyede kötü senaryolara uzanınca, dinsel motiflerin de etkisi ile güç kazanmıştır. Büyük ekonomik buhranlar, dünya savaşları, salgın hastalıklar bu inancı pekiştirmiştir. Hali hazırda, dünya çapında pek çok hazırlıkçı bulunmaktadır Bkz.Yücel, "Hayatta Kalmacılık Survivalism Nedir?", 12.08.2016, <https://www.dmy.info/hayatta-kalmacilik-survivalism-nedir/>, (erişim tarihi:12.11.2021).

yaratmak peşindedir. Böylece, Rusya herhangi bir doğal afet veya savaş halinde yeterli kaynaklara sahip olabilecektir.⁷¹³

Putin için yapılan söz konusu tarif abartılı bulunabilirse de Rus halkının 1998 yılında kitlesel açlığın eşiğinden döndüğü ve ABD ile AB'nin gıda yardımlarına muhtaç hale geldiği düşünüldüğünde, bu duruma yeniden düşmemek için Moskova'nın gıda konusunda bir daha asla savunmasız kalmama refleksi anlaşılır bulunacaktır.

Moskova, 1998 yılı deneyimini aklının bir kenarında tutarak, bir yandan gıda güvenliğini sağlamayı, Wegren'in belirttiği gibi gıda egemenliği kavramı ile eş anlamlı hale getirirken, diğer yandan Rus halkını arkasına almak için güvenlikleştirme yoluna başvurmayı ihmal etmemiştir. Bu şekilde, Rus yöneticiler tarafından kullanılan söylemde, gıda güvenliğinin ulusal güvenlik ile ilişkisi bilinçli bir şekilde göz önüne getirilerek parlatılmış, başarının temel koşulu olan toplumsal kabul bu iki kavramın birbirinden beslenmesi yoluyla elde edilmiştir. Böylece, gıda güvenliğinin, bir ulusal güvenlik meselesi olduğundan hiç kimsenin şüphesi kalmamıştır. Ne gıdadaki fiyat artışları ne kaliteli gıda maddelerinin raflardan birer birer silinişi ya da her ne olursa olsun Rus gıda politikası nedeniyle karşılaşılabilecek zorluklar artık Rus halkı için ulusal güvenlikten önemli değildir; bunların her biri, ulusal güvenliğin sağlanabilmesi için katlanılabilecek zorluklara dönüştürülmüştür. Burada, güvenlikleştirici aktör yani Rus yönetici eliti, Rus halkını yani güvenlikleştirme söyleminin hedefi olan alıcı kitleyi; gıda güvenliğinin yani referans nesnenin bir ulusal güvenlik sorunu olduğuna inandırmışlardır. Bu açıdan, Rus gıda ambargosu, uluslararası ilişkilerde güvenlikleştirme kavramının mükemmel bir örneğini sunmuştur.

Ukrayna krizi sonrasında, güvenlikleştirmenin katkısıyla artan milliyetçilik duygularını, ambargoya güç kazandırmak için kullanan Putin'in, uluslararası siyasete bir diğer katkısı yeni bir sessiz cephe açmak olmuştur. Rus gıda ambargosu nedeniyle Putin, Moskova'ya karşı yaptırımları destekleyen ülkelere yönelik ithalat yasağının neden olduğu boşluğu doldurabilmek için başka ülkelere yönelmek zorunda kaldığından, Çin, Sırbistan ve Azerbaycan gibi ülkelere Rusya'ya yapılan ihracat artmıştır. Bunun sonucu ise, tarımsal üretimin Doğu-Batı gerginliğinde ikinci bir cephe (proxy battleground) haline gelmesidir.⁷¹⁴

⁷¹³ Gardner, "Six Questions about Putin's Food Ban", *Politico*, 07.08.2014, **Hata! Köprü başvurusu geçerli değil.**, (erişim tarihi: 12.11.2021); Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi olarak görev yapan Ümit Yardım, Putin'in Rus halkına yeni bir kimlik ve özgüven kazandırdığını ve Yeltsin döneminin başıbozukluğunu giderdiğini belirtmiştir. Bkz. Yardım, 2020: 275.

⁷¹⁴ Dönemin Rus Tarım Bakanı, gıda endüstrisinin Putin'in arzu ettiği gibi kendi kendine yeter hale gelmesinin ve hükümetin artan ölçüde düşman gördüğü Batıya bağımlılığını azaltabilmesi için devlet bütçesinden ilave 8,1 milyar dolara ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla, bir müddet daha ithalata devam etmek zorunludur. Bkz.

Dolayısıyla, Dickinson'a göre, pek çok kişi farkına varmasa da Moskova'nın Kırım'ı işgali Soğuk Savaş sonrası dönemin bitişi göstermiştir. Putin, başka bir ülke toprağına girerek bu toprakları ele geçirmiş ve böylece modern Avrupa'nın güvenlik mimarisini yırtıp atmıştır. Ukrayna ise tüm bu olanların ana tiyatro sahnesidir. Ancak diğer pek çok alanda Kremlin varlığını farklı şekillerde göstermektedir ve tüm Avrupa'da yürüttüğü bu hibrid savaşta⁷¹⁵ Suriye mülteci krizinden Rus diasporasına kadar her şeyi silah haline getirmiştir.⁷¹⁶ Sonuçta, gıda ambargosu da aslında bu hibrid savaşın bir parçası olmuştur.

Ukrayna ile yaşanan Kırım Meselesi nedeniyle Batılı ülkelerin devam eden yaptırımları karşısında, 2014 yılı Ağustos ayında Moskova'nın karşı önlem olarak uygulamaya koyduğu gıda ambargosu, Rus gıda politikasında aslında başka bazı değişikliklerin de habercisidir. Putin, yeni uluslararası düzenden rahatsızlığını ilk kez ifade ettiği 2007 yılındaki Münih konuşmasından⁷¹⁷ bu yana Rus topraklarında pek çok değişikliğe imza atmıştır. Bunlardan biri de Moskova'nın, gıda konusunda giderek daha güçlü ve artan bir şekilde, kendine güven duyuyor olmasıdır. Bu güven duygusu, kendini, Rus politikacıların

"Putin Allies Poised to Profit on Russia's Food Sanctions", *The Moscow Times*, 29.12.2014; Baig, Ukrayna krizinin ABD tarafından kışkırtıldığını öne sürer ve Ukrayna'nın Moskova'yı sıkıştırmak için yeni bir taşeron (Proxy) olarak kullanıldığını kanıtlar. Bkz. Baig, "The Return of Proxy Wars", *The News*, 16.02.2022.

⁷¹⁵ Hibrid (Hibrit) Savaş, İngilizce anlamına (melez) uygun olarak birden fazla yöntemin bir arada kullanımını içerir. İçeriğinde bulunan propaganda, ekonomik ve ticari unsurların kullanımı gibi faktörler bu tür bir savaşı klasik anlamda askeri bir savaştan farklılaştırır. Hibrid Savaş tanımlarına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Bıçakçı, 2019:1-8; Costea, 2020:15-16.

⁷¹⁶ Dickinson, "Europe Still in Denial As Russia Ushers in the Age of Hybrid Hostilities", *Atlantic Council*, 31.05.2016, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/%20ukrainealert/europe-still-in-denial-as-russia-ushers-in-the-age-of-hybrid-hostilities/>, (erişim tarihi: 12.11.2021); Aynı makale için ayrıca bkz., Dickinson, "Europe Is In Denial About Putin's Threat of War", *Newsweek*, 06.02.2016, <https://www.newsweek.com/europe-denial-about-putin-threat-war-465406>, (erişim tarihi:12.11.2021); Gedmin, Putin'in yumuşak gücün karanlık tarafının kullanımında ustalık payesine sahip olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Putin, yumuşak gücü bazen Estonya'da Nisan 2007'de bir Sovyet askerinin bronz heykelinin kaldırılması tartışmaları esnasında parlamento, banka, medya gibi ana arterlerde yoğun bir siber saldırıya maruz bırakılması gibi küstahça, bazen ise Makedonya'da basının Rus etkisine alınmasında olduğu gibi daha hafif dokunuşlarla kullanmaktadır. Bkz. Gedmin, 2014: 8-12.

⁷¹⁷ Moskova'nın tek kutuplu sistemden rahatsızlığını ilk kez dile getirdiği 43'üncü Münih Güvenlik Konferansı'ndaki konuşması için bkz. President of Russia, "Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy", 10.02.2007, <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>, (erişim tarihi:12.11.2021); Ayrıca bkz. Bila, "Putin'in Tarihi Çıkışı", *Milliyet*, 11.02.2007, <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/fikret-bila/putinin-tarihi-cikisi-188878>, (erişim tarihi:12.11.2021); "Putin'in Münih Konuşması Dönüm Noktası Oldu", *Yeniçağ*, 14.09.2007, <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/putinin-munih-konusmasi-donum-noktasi-oldu-1415h.htm>, (erişim tarihi:12.11.2021).

gıdayı bir dış politika aracı olarak kullanmak için gösterdikleri istek ile dışa vurmaktadır.⁷¹⁸ Dolayısıyla, Moskova'nın gıda politikası da arttığını hissettiği güce paralel olarak değişmektedir. Moskova'nın daha önce uyguladığı, kısa süreli, genellikle hijyen ya da sağlık koşullarının yeterli standartları sağlayamadığının öne sürüldüğü ve dönemsel olarak siyasi ilişkilerinin kötü gittiği belirli ülkeleri hedef alan gıda yasakları, Batılı ülkelere karşı neredeyse topyekûn uygulanan bir ambargoya dönüşmüştür. Üstelik bu kez, hijyen ya da sağlık standartları bahanesinin ardına saklanarak değil, uluslararası ilişkilerde olağanüstü durumlar ortaya çıktığında Rus çıkarlarının korunmasını esas alan ve bunun için özel önlemler alınmasına izin veren 2006 tarihli bir yasa çerçevesinde ambargo uygulanmaktadır. Bir başka deyişle, Moskova “gıda silahı” konusunda bir adım daha öne gitmiştir.⁷¹⁹

Moskova'nın, gıdayı dış politika aracı olarak kullanımının, karşı tarafın politika tercihlerinde kayda değer bir değişiklik yapmadığı, Batı'nın yaptırımlarına devam ettiği ve ambargodan en çok etkilenen AB ülkelerinin dahi kısa bir süre sonra kendilerine alternatif

⁷¹⁸ Wegren vd., 2017: 57; ABD'nin hegemonyasının azalmasına bağlı olarak gıda gücünü kullanma ihtimalini daha çok aklına getirmesi (Friedmann, 1982: 280; Thompson, 1988: 84.; D.Paarleberg'den aktaran Coffey, 1981: 30) ile RF'nin gücü arttıkça gıda gücünü kullanmayı tercih etmesi ilginç bir tezat oluşturmaktadır. Buradaki tezatın Moskova'nın asimetrik güç kullanımını tercih etmesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. ABD için ise gıda gücünün bir baskı aracı olarak kullanılması diğerleri bir işe yaramadığında gündeme geliyor gibi görünmektedir.

⁷¹⁹ Washington ve Moskova'nın gıdayı dış politika amaçları için kullanma biçimleri temel bazı farklılıklar göstermektedir. ABD'nin gıdayı dış politikada bir baskı aracı olarak kullanmayı denediği örneklerde (Hindistan ya da Küba gibi) baskın olan unsur ABD'nin büyük bir gıda ürünü ihracatçısı olmasıdır. ABD, özellikle 1960'lı yıllarda bu büyük gücünün fazlasıyla farkındadır ve tabiatıyla bu güçten faydalanma yollarını keşfetmeye çalışmıştır. Moskova ise iyi bir gıda üreticisi olmasına karşın coğrafyası nedeniyle bazı handikaplarla baş etmek zorundadır. Rus tarihi, Rus halkının açlıkla mücadele etmek zorunda kaldığı örneklerle doludur. Dolayısıyla, dış politikada gıda gücünün kullanılması Moskova için ters yönlü işlemiştir; Moskova, ABD'nin aksine ithalat gücünü kullanmaktadır. Ukrayna'dan Polonya'ya, ABD'den AB'ye kadar gıda ithalatının gücünü kullanan Moskova'nın Putin'in sıklıkla belirttiği gibi nihai amacı dünyanın en büyük gıda üreticisi olmaktır. Bu çerçevede, Türkiye, Mısır ve Suriye'ye başta olmak üzere diğer ülkelere gıda ihracatını arttırmaktadır. Bu noktada, Moskova'nın gıda güvenliği ile kendine yeterlilik kavramlarını neredeyse eş gördüğünü belirtmek gerekir. Moskova için gıdada kendi kendine yeterli olmak bağımsız bir dış politika izlemeyi kolaylaştırıcı unsurlardan biridir. Gıda ihracatını arttırmak ise Moskova'nın yeniden büyük bir güç haline gelmesinin tezahürü olacaktır. Moskova ile Washington'ın gıdanın dış politikada kullanımına yönelik ikinci farklılıkları ise teknoloji alanında kendini göstermektedir. ABD, Yeşil Devrim'den biyoteknolojiye kadar tarımı ilgilendiren konularda öncü rol oynamıştır. Bu teknolojilerin yayılmasını sağlamak çoğu kez bir dış politika amacı haline dönüşmüştür. Bazı durumlarda ise, Vietnam veya Küba'da olduğu gibi, dış politika amaçlarını gerçekleştirmek için gayri ahlaki durumlar içeren planlamalara konu olmuştur. Moskova için bu durumun geçerli olmadığını belirtmek gerekir.

pazarlar bularak toparlandığı söylenebilir. Oysa Moskova bu oyunda yeni bir el hazırlamıştır. Buna göre, Wegren'in belirttiği gibi “*korunmasız olmamak*”⁷²⁰ dış politika tercihlerinin üzerine gidebilmek ve onları gerçekleştirebilmek için önemlidir. Böylece, gıda egemenliği kavramı ön plana çıkarılmıştır. Gıdanın dış politikada kullanımı, tek başına, karşı tarafın politikalarında bir değişikliğe yol açabilmek için yeterli olmayabilir. Ama tüm diğer politikalarla birlikte uyum içinde kullanılması, güçlü bir dış politikanın anahtarını taşımaktadır. Bu nedenle, mesela domatesler tek başına yeterli olmasa da bir sonraki adımın ilk basamağını teşkil etmektedir.

Putin, Suriye üzerinde uçuş yapmakta olan bir Rus savaş uçağının Türkiye tarafından sınırının ihlal edildiği ve uyarılara rağmen hava sahasını terk etmediği gerekçesiyle 24 Kasım 2015 tarihinde düşürülmesinin ardından “*Arkamızdan vurulduk, yapılanı unutmayacağız ve onların domateslerini yasaklamakla yetinmeyeceğiz*” demiştir.⁷²¹ Bunun anlamı şudur; domatesler, sonrası için vurucu hamleleri hazırlayan ilk adımdır.

Putin, Rusya için hayati olarak gördüğü ulusal çıkarların korunması amacından vazgeçmeyecektir.⁷²² Dolayısıyla, Ukrayna krizi nedeniyle Batı'ya karşı kullanılmak üzere, raftan alınan gıda mermisi yeni bir Rus ruletini de başlatmıştır. Bunun ikinci safhası, domateslerin yasaklanması ile gündeme oturan Türk-Rus uçak krizidir. Bir sonraki alt başlıkta Rus gıda politikasının nasıl sistemli bir şekilde dış politikanın içine yerleştirildiğinin daha iyi bir şekilde anlaşılmasına izin veren bu konu ele alınmıştır.

⁷²⁰ Moskova'nın gıda bağımsızlığını hedefleyen doktrini çerçevesinde bazı üretim göstergelerinin (hububatın ve patatesin yüzde 95'inin, süt ve süt ürünlerinin yüzde 90'ının, et ürünlerinin yüzde 85'inin ülke içinde üretilmesi gibi) korunmasız kalmamak için önemlidir. Bkz. Wegren, 2010:199; Wegren, 2017: 53-55; Rutland, 2016: 352.

⁷²¹ Caşın ve Derman, 2016: 474; Ayrıca bkz. “Putin: Türkiye Pişman Olacak”, *BBC News*, 03. 12.2015, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/12/151203_putin_turkiye, (erişim tarihi: 12.11.2021).

⁷²² Askeroğlu, 2014:71; Solovyov, 02 Temmuz 2021 tarihinde kabul edilen 2021 Rus Ulusal Güvenlik Stratejisi'nin güvenlikleştirme nesnesinin Rusya'nın ulusal çıkarları olduğunu, Stratejide bahsedilen tehdit ve negatif unsurların yüze yaklaştığını, güvenliği sağlamak için en çok bahsedilen yolun devlet kontrolü ve denetimi olduğunu, böylece kendi kendini sürekli besleyen bir güvenlikleştirme sisteminin yaratıldığını ifade etmiştir. Bkz. Solovyov, 2021: 165-166.

3.2.2. Türk -Rus Jet Krizi: Yeni Yaptırımlar

“Kriz uzun süredir artmakta olan baskıların bir anda ortaya çıkması ya da aniden harekete geçmesidir.”⁷²³

Kriz kelimesinin aslı Yunanca kökenli krisis ile krino fiilinden gelmektedir ve ayırım yapmak, dönüm noktası gibi anlamlara sahiptir.⁷²⁴ 24 Kasım 2015 tarihinde, Türkiye-Suriye sınırında bir Rus savaş uçağının, hava sahası ihlali gerekçesiyle Türkiye tarafından düşürülmesi de böyle bir dönüm noktasıdır. Bu krizin ardından yaşanan gelişmeler, Rus gıda politikasının nasıl sistemli bir şekilde Rus dış politikasının içine yerleştirildiğinin ipuçlarını vermiştir. Putin’in düşen Rus savaş uçağının ardından *“Arkamızdan vurulduk, yapıları unutmayacağız ve onların domateslerini yasaklamakla yetinmeyeceğiz”*⁷²⁵ şeklindeki sözleri Türk ürünü domateslere konulacak yasağın tek bir hamleden ibaret olmadığını ortaya koymuştur. Bu durum ise beraberinde pek çok soruyu akla getirmiştir: Çeşitli tarım ürünlerinin ambargo konusu edilerek dış politika gelişmelerine bağlanması Rusların dış politika yönetiminde genellikle başvurmayı tercih ettikleri asimetrik önlemlerden biri olarak asli bir güce sahip olmayan kurusıkı mermilerden biri midir? Yoksa yalnızca Rus liderin kızgınlığının ölçüsüzlüğünün bir nişanesi midir? Ya da tüm bunların ötesinde, ulusal güvenlik ve ulusal çıkar kavramlarının sürekli cilalanmasıyla Rus ülkesinin gerçekten büyük olduğu⁷²⁶ eski günlere dönme arzusunun bir parçasını mı oluşturmaktadır?

Putin’in Rus çıkarları için vazgeçilmez gördüğü her alanda varlığını arttırmaya çalıştığı bilinmektedir. Rus tarımının güçlendirilmesi bunun en önemli ayaklarından biridir. Nitekim Putin’in imzasını taşıyan Ulusal Güvenlik Konseptinde (2000 Konsepti) tarımda durağanlık ulusal güvenliğe yönelik tehdit olarak tanımlanmış ve Rus ulusal stratejisinde bunun ilk nüveleri ortaya konmuştur.⁷²⁷

⁷²³ Diamond, 2019b:18.

⁷²⁴ Diamond, 2019b:15; Ayrıca bkz. Can vd., 2019:5.

⁷²⁵ Caşın ve Derman, 2016: 474; Ayrıca bkz. “Putin: Türkiye Pişman Olacak”, *BBC News*, 03. 12.2015.

⁷²⁶ Simeonov, Rusların kendilerine dair “Ruskaya Vlast” yani Rus gücü ya da Rus egemenliği şeklinde ifadesini bulabilecek kavrama inançlarından bahsetmektedir. Bu kavram, Rus meziyetlerinin üstünlüğüne ve mutlak iktidarlarına işaret etmektedir. Bkz. Simeonov, 2020: 583,585; Özdemir, 1990’lı yıllarda ezilen, aşağılanan Rusya için Putin’in küresel ölçekte etkili büyük devlet statüsünü yeniden elde etmek peşinde olduğunu belirtmiştir. Bkz. Özdemir, 2018: 204-205;

⁷²⁷ Russia’s National Security Concept, 2000): 15-18; Wegren vd., 2017: 50-54.

2000 yılında atılan bu tohumların 2014 yılına kadar gelişip güçlendirildiği görülmektedir. Öyle ki, 2014 yılına gelindiğinde Batı ambargosuna karşı önlem olarak uygulamaya konan gıda ambargosu aslında tarıma verilen önem ve desteğin bir sonucu olarak tedavüle girmiştir. Ancak Ukrayna krizi nedeniyle, Batı'ya karşı kullanılmak üzere kutudan çıkarılan bu gıda “mermisi” Rus dış politikasında asli bir değere gerçekten ulaşmış mıdır? Bu sorunun cevabını şekillendiren olaylardan biri nihayetinde Türk domatesinin yasaklanması ile özdeşleşerek gündeme oturan Türk-Rus uçak krizi olmuştur. Dolayısıyla, Ukrayna krizinin ardından yaşanan bir başka dış politika krizi olan Türk-Rus Uçak Krizi'nde, gıda silahının bir dış politika aracı olarak, Rus dış politikasının asıl çerçevesine nasıl ve ne şekilde yerleştirildiği aşağıda incelenmiştir.

3.2.2.1. Rus Su-24 Uçağının Düşürülmesi

Türk-Rus ilişkileri geçmişte çok derinlere gitmektedir ve modern uluslararası ilişkilerde muhtemelen ikisi arasındaki ilişkiden daha karmaşık olanı da yoktur.⁷²⁸ Bu

⁷²⁸ Aghayev ve Aktaş, 2017: 98; Gorodetsky, 2019: xxv-xxviii; Özel ve Uçar, 2019: 2-3; Çelikkpala, 2019: 3; Çopuroğlu ve Karpuzcu, 2017: 466; Türk-Rus ilişkilerinin dolambaçlı seyrine dair pek çok örnek verilebilir. Bazen dost bazen düşman şeklinde ilerleyen bu ilişkiye dair örneklerin bazıları şunlardır: Osmanlı maliyesini iflas ettiren savaş olarak Kırım Savaşı (1853-1856) gösterilmektedir. Bu savaşla hem Osmanlı hem de Rusya ekonomik açıdan çöküşe sürüklenmiştir. (Bkz. Ortaylı, 2013b: 71-72); Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki Kırım Savaşı'nı konu eden Vatan yahut Silistre adlı eseri ile Namık Kemal Türk edebiyatına vatanseverlik kavramını ilk kez getirmiştir. Dolayısıyla Türk edebiyatına Rusların bu şekilde bir katkısı da bulunmaktadır. (Eser hakkında bilgi için bkz. Özön, 1972: 5-38); 1877-1878 (93 Harbi) Rusların Yeşilköy'e kadar inmeyi başardığı savaştır. Rusların kazandığı savaşın sonunda imzalanan Ayestafanos Antlaşması Berlin'de hükümsüz kılınca Rus Dışişleri Bakanı “*bir hiç için para ve asker harcadık*” demiştir. Bu savaşta Rumeli'de ilerleyen Rus ordusu en çok açlık ve hastalıktan etkilenmiştir. (Bkz.Ortaylı, 2013a:72,74); Güran, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Osmanlı bütçe dengesini alt üst eden bir savaş olarak tanımlamıştır. 1877/1878 yıllarında bütçe gelirlerinin giderleri karşılama oranı yüzde 43,4'tür. Söz konusu açık yıllar içinde büyüyerek devam etmiştir. (Bkz.Güran, 2019:324-325); III.Mustafa'nın Rusya'ya savaş açması Kırım'ın kaybedilmesinden başlayarak Anadolu'nun tarım ekonomisinin ağır vergiler altında ezilmesine kadar uzanan bir dizi sonuca yol açmıştır. (Bkz Berkes, 2018: 327-328); Özdemir, “*Aydan post Moskof'tan dost olmaz*” şeklinde Türklerin hafızasına kazınmış tanımlamayı hatırlatmıştır. (Bkz. Özdemir, 2018:251); Ancak İstiklâl Savaşı dönemi dost ve düşmanların yer değiştirdiği bir dönemdir. Aghayev ve Aktaş, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yalnızca askeri destek sağlamadığını fakat silah ve altın dışında Bolşeviklerin, Sovyetler Birliği'ndeki kıtlığa rağmen, Türkiye'ye gıda ürünleri temin ettiklerini belirtmişlerdir. (Bkz. Aghayev ve Aktaş, 2017: 98-99); Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki kalkınma çabalarında belirgin bir Rus desteği vardır. Örneğin, Rusların 1932 yılında verdikleri 16 milyon liralık kredinin geri ödemesinin Rusya'nın talep edeceği mallarla yapılacağına dair anlaşma imzalanmıştır. Türkiye'de pamuklu dokuma üretilmesi için öneriler Rus uzmanlar tarafından yapılmıştır.

karmaşık ilişkiye yeni bir halka uçak krizi ile eklenmiştir: Türkiye-Suriye sınırında uçan bir Rus Su-24 jet uçağı, 24 Kasım 2015 tarihinde bir Türk F-16 uçağı tarafından düşürülmüştür. Ankara, söz konusu uçağın Türk hava sahasını ihlal etmesi ve yapılan uyarılara rağmen hava sahasını terk etmemesi üzerine düşürüldüğünü açıklamıştır. Bir Rus savaş uçağının düşürülmesi, üstelik Türkiye tarafından düşürülmesi, büyük bir şaşkınlıkla karşılanmıştır. Çünkü Kore Savaşı'ndan bu yana, hiçbir NATO üyesi ülke tarafından, Moskova'nın herhangi bir savaş uçağı düşürülmemiştir.⁷²⁹ Putin'in "*arkamızdan bıçaklandık*" sözü ile olayın Ruslar açısından dehşet derecesi ifade edilmiştir.⁷³⁰

Kuşkusuz Putin'in "*arkamızdan bıçaklandık*" sözünün bir arka planı bulunmaktadır. Çünkü Moskova tüm farklılıklara rağmen anlaşmazlıkları ayrı bir vagona koyarak (kompartmantalizasyon) Ankara ile yakın iş birliği içinde hareket etmektedir.⁷³¹ Türk-Rus

(Bkz. Korhan, 2012: 97-99); Ayrıca bkz. Masumova, 2018: 34-35; Gürün, Türk Rus iş birliğinin 1925-1933 yılları arasında en üst seviyeye çıktığını belirtmiştir. Bkz. Gürün, 1991: 118; Rus psikolojisinde Türk Boğazları'nın önemi büyüktür. Rus tarım ürünlerinin ve hammaddelerin dış dünyaya ulaşmasında büyük rol oynayan Türk Boğazları'nın önemi Birinci Dünya Savaşı sırasında anlaşılmıştır. "*Boğazlar açılıncaya kadar*" her türlü tarımsal ürün ve hammadde sevkiyatı beklemek zorunda kalmıştır. (Bkz. Simeonov, 2020:595-596); Sovyetler Birliği'nin Çarlık Rusya'sının aksine İstanbul ve Boğazlarda gözünün olmadığı şu şekilde ifade edilmiştir: "*İstanbul ve Boğazlar, bir tek Kızıl Ordu askerinin kemiklerinden bile daha değerli değildir..*" (Bkz. Gorodetsky, 2019: 32); Ancak Montrö Antlaşması'nın eskidiği gerekçesiyle Sovyetler tarafından yapılan toprak talepleri Türk tarafının güvensizliğini arttırmıştır. (Çelikpala, 2019: 4); Türkiye'nin topraklarına yerleştirilmesine müsaade ettiği Amerikan füzeleri Kruşçev'in Türkiye değerlendirmesini değiştirmiş ve Türkiye'nin maşa olduğu kanısını yaratmıştır. (Bkz. Simeonov, 2020: 600); Diğer taraftan, Sovyetler Birliği ile 1967 tarihinde yapılan anlaşmayla Türkiye'de kurulması planlanan demir çelik fabrikası, alüminyum fabrikası, petrol rafinerisi vb. tesisler için Rus teknik desteği ve malzemesi sağlanmıştır. Bu hizmetlerin karşılığı ise munzam olarak ödenmiştir. Munzam karşılıklar arasında tütün, fındık, kuru üzüm, narenciye, yaş meyve ve sebze vb. yer almıştır. (Bkz. 02.06.1967 tarih ve 12611 sayılı Resmî Gazete).

⁷²⁹ Balta, 2019:70; Özlük, 2015: 2.

⁷³⁰ "Russia Restricts Turkish Imports to 'Protect National Security'", *The Moscow Times*, 30.11.2015, <https://www.themoscowtimes.com/archive/russia-restricts-turkish-imports-to-protect-national-security>, (erişim tarihi:12.11.2021); Coşkun, 2019: 41-42; Simeonov, 1936 yılında Türkiye'nin tutum değiştirerek Rusya yerine İngiltere ile stratejik ilişki kurmayı seçmesinin bir kırılma noktası olduğu kanısındadır. Bu tarih Rusların Tükler hakkında zihinsel şok yaşadıkları tarihtir. Bkz. Simeonov, 2020: 594, 599; Putin'in tepkisine bakılarak (arkadan bıçaklanma) bu krizin ikinci bir zihinsel şok yarattığı ve ikinci bir kırılma noktasına neden olduğu söylenebilir. Rus zihninde 1936 yılında Türkiye'nin tutum değiştirerek Sovyetleri Dünya Gücü olma yolunda yarıda bırakması gibi bir darbe anlaşılmış olmalıdır.

⁷³¹ Pritchett, "Less Than A Full Deck: Russia's Economic Influence in the Mediterranean", *Carnegie Endowment for International Peace*, 21.07.2021, <https://carnegieendowment.org/2021/07/21/less-than-full-deck-russia-s-economic-influence-in-mediterranean-pub-84973>, (erişim tarihi: 08.12.2021).

ilişkilerine beklenmedik bir darbe vuran uçak krizi, “bölümlendirme” ya da “kompartmanlara ayırma” olarak tanımlanan bu yöntemin başarısını da gölgelemiştir. Bu yönetime göre, Ankara ve Moskova, görece rahat ilerleyen ve gelişen ekonomik ilişkiler ile karşılıklı ulusal çıkarların daha sık çatıştığı siyasal alanın birbirinden ayrılması politikasını gütmektedirler.⁷³² Ancak, uçak krizi bu politikanın aslında ne kadar hassas dengeler üzerinde yürüdüğüne bir göstergesi olmuştur. Suriye konusu her iki ülkenin hayati önemde gördükleri çıkarlarının daha önce olmadığı kadar keskin hatlarla karşı karşıya gelmesine sebebiyet vermiştir.⁷³³

Putin’in aslında ilk kez iktidara geldiği iki binli yıllardan bu yana Rus etkisini Akdeniz’e yaymak istediği ve özellikle 2015 yılında Rus askerlerinin Suriye’ye müdahalesinden sonra daha çok istediği bilinmektedir. Üstelik bunu çok az bir maliyetle başarmıştır.⁷³⁴ Rusların Suriye’ye müdahalesinin ve askeri operasyonlara başlamasının Esad’ın daveti üzerine olduğu sıklıkla belirtilse de bu durumun Ankara’yı memnun etmediği aşikârdır. Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın Moskova’nın Suriye ile sınırı olmadığını ve Rusların neden Suriye’de bulunduğunu anlamadığını ifade etmesi bu memnuniyetsizliğin ve aynı zamanda alevlenmekte olan çıkar çatışmasının bir ifadesidir.⁷³⁵

Moskova açısından ise, eski güçlü günlerine ve uluslararası arenadaki yerine dönmek istiyorsa Libya’da yaptığı hatayı yapmamalı⁷³⁶ ve Suriye’yi yalnız bırakmamalıdır.⁷³⁷ İki ülke

⁷³² Şaban Kardaş, Türk-Rus ilişkilerinin sorunsuz yürütülmesi için Türkiye’nin kullandığı üç mekanizmanın varlığından bahsetmektedir. Bunlardan birincisi, bölümlendirme (compartmentalization) mekanizmasıdır. Buna göre, sorunlu olan alanlar ile sorunlu olmayan alanlar birbirinden ayrı değerlendirilmektedir. İkinci mekanizma, transatlantik müttefik ağının içindeki çatlakları manipüle etmeye dayanmaktadır. Üçüncü mekanizma ise yeni bir aşamayı ifade eden stratejik koordinasyondur. Bu aşamaya geçilmesinin nedeni ise Suriye’dir. Bkz. Kardaş, 2019:3; Ortadoğu’nun büyük değişimi karşısında, Ankara ve Moskova politika ayarlarını yeniden yaparken bölgede daha etkili olmanın yollarını aramışlardır. Bu durum, ilişkilerinin kimi zaman iş birliği içinde kimi zaman ise rekabete dayalı olmasına neden olmuştur. Bkz. Dalay, “Turkey and Russia Are Bitter Frenemies”, *Foreign Policy*, 28.05.2019, <https://foreignpolicy.com/2019/05/28/turkey-and-russia-are-bitter-frenemies/>, (erişim tarihi:12.11.2021).

⁷³³ Balta, 2019: 79; Çelikpala, görünüşteki sıkı iş birliğine karşın 2012-2015 döneminin Türk-Rus ilişkilerinde sınırların görülmeye başladığı dönem olduğu kanısındadır. Bkz. Çelikpala, 2019: 15-16.

⁷³⁴ Katz, 2021: 5.

⁷³⁵ Coşkun, 2019: 39-40; Erşen, 2017a: 89.

⁷³⁶ Rüma ve Çelikpala, 2019: 71; Liik, “What Can We Expect From Russia in Syria?”, 27.11.2015, *European Council on Foreign Relations (ECFR)*, https://ecfr.eu/article/commentary_what_can_we_expect_from_russia_in_syria5035/, (erişim tarihi: 12.11.2021); Libya ile ilgili bir değerlendirme için ayrıca bkz. Göksedef, “Türkiye-Rusya İlişkilerinde Sorunlu Alanlar”, 10.02.2020, *BBC Türkçe*, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-51389034>, (erişim tarihi: 12.11.2021).

arasında gelişmekte olan bu karşıtlık, ilk kıvılcımlarını Ankara'nın Moskova'yı neredeyse sürekli olarak hava sahası ihlalleri nedeniyle uyarması ile göstermiştir.⁷³⁸ Ekim 2015'ten itibaren Rus Hava Kuvvetleri uçaklarının Suriye semalarında gezmesini⁷³⁹ takip eden ayda, 24 Kasım 2015 tarihinde, Su-24 Rus savaş uçağı angajman kurallarını ihlal ederek Türk hava sınırını geçtiği gerekçesiyle düşürülmüştür.

Rus Devlet Başkanı Putin, bu olayı “*arkadan bıçaklanma*” olarak tanımlarken dönemin Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, olayın “*planlı bir tuzak*” olduğunu iddia etmiştir. Lavrov'a göre Rus uçaklarının Suriye üzerinde uçmaya başlamasından kısa bir süre sonra yaşanan bu düşürme olayı kaza değildir.⁷⁴⁰ Takip eden dönemde, her iki taraf da kendilerini haklı çıkarmak üzere çeşitli video kayıtları ve argümanlar öne sürmüşlerdir.⁷⁴¹ ABD ve

⁷³⁷ Katz, Putin'in Akdeniz'deki politikasının amaçlarını şu şekilde sıralamıştır: Birinci ve en önemlisi, Putin'in Akdeniz'i Washington-Moskova rekabetinin bir parçası olarak gören politikası nedeniyle Moskova bölgede en azından varlığını devam ettirebilmelidir. Bunun diğer bir parçası da NATO'nun zayıflatılmasıdır. İkinci neden, petrol ve doğalgaz kaynakları ile bağlantılıdır. Ukrayna üzerinden doğalgaz dağıtımını yapmak istemeyen Rusya için özellikle Türkiye ile iyi ilişkilerini devam ettirmesi temel bir gereksinimdir. Başta Türkiye, Mısır ve Cezayir olmak üzere Akdeniz ülkelerine yapılan silah satışları Moskova'ya hem bu satışlardan jeopolitik fayda sağlamak umudu vermekte hem de silah endüstrisini ayakta tutmaktadır. Ayrıca Rusya hem Mısır'a hem de Türkiye'ye büyük miktarlarda buğday satmaktadır. Batılı ülkelerin ekonomik yaptırımları karşısında özellikle Akdeniz'deki bazı ülkelerin Rusya ile ekonomik ilişkilerini devam ettirmek istemeleri Moskova için önemlidir. Cihatçı asilerin Rusya'ya dönüşünü engellemek de Rusya'nın Suriye rejimini savunmak üzere bu ülkeye müdahalesini haklı göstermek için kullanılan argümanlardan biridir. Rusya'nın Suriye'deki varlığı Moskova'nın Libya'ya yardım etmesini de kolaylaştırmaktadır. Putin'in Akdeniz bölgesinde etkisini arttırmak istemesinin son nedeni ise Pekin dikkatini tamamen Akdeniz'e vermeden bölgede Çin'i atlatarak bir etki alanı oluşturmaya çalışmaktır. Bkz. Katz, 2021: 5-8;

⁷³⁸ Coşkun, 2019:40-41; Press Release Regarding the Violation of Turkish Airspace by a Russian Federation Aircraft, No.269, Ministry of Foreign Affairs (MFA), 05.10.2015, https://www.mfa.gov.tr/no_-269_-05-october-2015_-press-release-regarding-the-violation-of-turkish-airspace-by-a-russian-federation-aircraft.en.mfa, (erişim tarihi:12.11.2021); Magen vd., 2015: 1-2; “Türkiye Ekim Ayında Rusya'yı Beş Kez Uyardı”, *Milliyet*, 24.11.2015; Yardım, 2020:316.

⁷³⁹ Moskova'nın Suriye'de askeri uçuş faaliyetleri Ekim 2015 ayı itibarıyla başlamıştır. RF'nin Suriye'de bulunma nedenlerine ilişkin bir analiz için bkz. Liik, “What Can We Expect From Russia in Syria?”, 27.11.2015, *ECFR*; Suriye'de Rus askeri faaliyetlerine yönelik Türkiye'nin kaygılarına ilişkin bir analiz için bkz. Erşen, 2017a: 89-90.

⁷⁴⁰ “Lavrov Rules Out War Action on Turkey, Says Downing Su24 Pre-Planned Provocation”, *Almanar TV*, 25.11.2015, <http://archive.almanar.com.lb/english/article.php?id=241173>, (erişim tarihi:12.11.2021); Magen vd., 2015: 1.

⁷⁴¹ Özçetin ve Baybars-Hawks, 2018: 37.

NATO Türkiye'nin sınırlarını korumaya hakkı olduğunu belirtse de olaya itidalle yaklaşma eğilimi göstermişlerdir.⁷⁴² Kesin olan ise Türk-Rus ilişkilerinin derin bir yara aldığıdır.

Uçak krizi, iki ülke arasında stratejik ortaklık kavramının altında nispeten kaygan bir zemin olduğunu göstermiştir. Yüzyıllar boyu çoğunlukla birbirine düşman olan, ikisi de iki büyük imparatorluğun mirasçısı bu iki ülke ortak çıkarlarını belirginleştirerek farklılıklarını muğlaklaştırmayı seçse de başarılı olunamayan bir an gelip çatmıştır. Uluslararası sistem ve bu sistem içinde yer edinme kaygısı iki ülkeyi en sonunda karşı karşıya getirmiştir.⁷⁴³

Putin, ülkesinin hayati çıkarlarının peşinde olduğunu sık sık vurgulamaktadır ve bu çıkarlar için satranç tahtasına istediği şekli vermeye çalışmaktadır. Ancak, savaş seçeneği, yeni yüzyıl parametrelerinin favorileri arasında yer almamaktadır. Nitekim uçak krizinden sonra bile Moskova, Türkiye'ye savaş açmak niyetinde olmadığını deklare etmiş ve dönemin Rus Dışişleri Bakanı Lavrov, *“Türkiye'ye savaş açmayacağız ama Ankara ile olan ilişkilerimizi çok ciddi bir şekilde yeniden değerlendireceğiz”* açıklamasında bulunmuştur. Buna göre, Moskova'nın Türk halkına karşı duygularında herhangi bir değişiklik yoktur ama Ankara'nın bu tavrının ciddi sonuçları olacaktır.⁷⁴⁴ Kadri Liik'e göre, gıda ürünlerine yönelik getirilen kısıtlamalar Moskova'nın bir ülkeye olan kızgınlığını göstermesinin bir yolu olsa da aslında gerginliği tırmandırmadan olayların ikili ilişkiler içinde cereyan etmesi için de kullanılan bir yoldur. Domatesleri içeren bir savaş füzeleri içeren bir savaştan yeğdir.⁷⁴⁵

Paarleberg, gıdayı ticaret savaşları ya da ticaret dengesi içinde değerlendirdiği bir çalışmada, gıdanın asla etkili bir dış politika aracı olamayacağını öngörmektedir. Ancak, tarım konusunun salt ticaret dengesi verileri içinde değerlendirilmesinin ötesine geçildiğinde, farklı bir pencere ortaya çıkmaktadır. Açılan bu pencere, gıda egemenliği kavramıyla iç içedir. Domates yasağı, bir sonraki vurucu hamle için bir ilk adım, yerli üreticiler için güçlü bir güdülenme nedeni, ulusal çıkarların dış etkilerden bağımsız bir şekilde şekillendirilmesi için verimli bir tohumdur.

⁷⁴² Trudeau, E., Daily Press Briefing, 30.11.2015, US Department of State, <https://2009-2017.state.gov/r/pa/prs/dpb/2015/11/250155.htm>, (erişim tarihi:12.11.2021); Erşen, 2017a: 90-91.

⁷⁴³ Rüma ve Çelikpala, 2019: 83.

⁷⁴⁴ “Lavrov Rules Out War Action on Turkey, Says Downing Su24 Pre-Planned Provocation”, *Almanar TV*, 25.11.2015; Walker, “Turks in Russia Hit by Putin's ‘Serious Consequences ‘After Downing of Warplane”, *The Guardian*, 02.12.2015; Kurban ve Cabbarlı, Jirinovski'nin “Çar veya Stalin olsaydı Türkiye'nin yarısını çoktan yok etmişlerdi” ifadesini Regnum'dan aktarmışlardır. Bkz. Kurban ve Cabbarlı, 2019: 112.

⁷⁴⁵ Aktaran Ponniah, “Russia-Turkey Crisis: Food and Foreign Policy Mix”, *BBC News*, 26.11.2015, <https://www.bbc.com/news/world-europe-34931098>, (erişim tarihi:12.11.2021).

3.2.2.2. Gıda Ambargosu Dönemi

Rus uçağının düşürülmesinin ardından, Türk elçiliklerinin önünde nümayişler cereyan etmiş ve elçilik duvarları kırık yumurtalar ile boyanmıştır.⁷⁴⁶ Ancak Moskova, dönemin Rus Dışişleri Bakanı Lavrov'un da belirttiği gibi Türkiye'ye savaş açmamış, bunun yerine, bir dizi ekonomik tedbir almıştır. Rus turistlerin Türkiye'ye gelişi yasaklanmış,⁷⁴⁷ inşaat firmalarının faaliyetlerini durdurması istenmiştir. Rus uçağının 24 Kasım 2015 tarihinde düşürülmesinin ardından Moskova Türkiye'ye yönelik bu gibi yaptırımların yanında 1 Ocak 2016 tarihi itibarıyla geçerli olmak üzere Türkiye'den gelen yirmi dört tarım ürününün ithalatına yasak getirmiştir.⁷⁴⁸

Uçak krizinin ardından Türkiye'ye yönelik başvuru bu gıda ambargosunun üç amacı bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Türkiye'nin uçak krizinde izlediği politikanın cezalandırılmasıdır. Türkiye ile RF arasındaki ticaret hacmi yıllar geçtikçe büyümüş ancak artan ticaret ağı RF lehine gelişmiştir. Türk yaş sebze ve meyve ihracatının en büyük pazarı

⁷⁴⁶ Press Release Regarding the Attacks against the Turkish Embassy in Moscow and other Missions in the RF, No.297, *Ministry of Foreign Affairs (MFA)*, 26.11.2015, <http://www.mfa.gov.tr/no-297-26-november-2015-press-release-regarding-the-attacks-against-the-turkish-embassy-in-moscow-and-other-missions-in-the-rf.en.mfa>, (erişim tarihi: 12.11.2021); Dönemin Moskova Büyükelçisi Yardım, büyükelçiliğe yapılan saldırıyı ve o dönem yaşananları yazmış olduğu anı kitabında dile getirmiştir. Bkz. Yardım, 2020:317-320.

⁷⁴⁷ Pritchett, turizm konusunda da gıdanın dış politikada kullanımına benzer bir değerlendirmeden bahsetmiştir. Nisan 2021 tarihinde Rusya Türkiye'ye yönelik bir başka turizm yasağını uygulamaya koymuştur. Söz konusu yasağın, Ukrayna Cumhurbaşkanı Volodymyr Zelenskiy'in Türkiye ziyareti esnasında, Türkiye'nin Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü Kırım dahil olmak üzere desteklediğini belirtmesinin hemen iki gün sonrasında gelmesi, virüs nedeniyle oluşan kamu sağlığı hakkındaki endişesinden çok Türkiye'nin Ukrayna'yı destekleyen politikasına ilişkin rahatsızlığını gösteriyor olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Bkz. Pritchett, "Who Suffers Most From Russian Tourism Sanctions Against Turkey", *Carnegie Endowment for International Peace*, 10.05.2021, <https://carnegieendowment.org/2021/05/10/who-suffers-most-from-russian-tourism-sanctions-against-turkey-pub-84495>, (erişim tarihi: 08.12.2021); Pritchett, "Less Than A Full Deck: Russia's Economic Influence in the Mediterranean", *Carnegie Endowment for International Peace*, 21.07.2021; tıpkı gıda ürünlerinin vatanperverlikle ilişkilendirilmesi gibi Türkiye'ye uçuş yasağı da vatanperverlikle ilişkilendirilmiştir. Buna göre, söz konusu yasağa uyulup uyulmaması bir vatanseverlik testidir. Bkz. "Half a Million Russians Shut Out of Turkey After Virus Restricts Travel Again", *The Moscow Times*, 13.04.2021, <https://www.themoscowtimes.com/2021/04/13/half-a-million-russians-shut-out-of-turkey-after-virus-restricts-travel-again-a73571>, (erişim tarihi: 09.12.2021).

⁷⁴⁸ "Russia Restricts Turkish Imports to 'Protect National Security'", *The Moscow Times*, 30.11.2015; Balta, 2019: 82; Can vd., 2019:8.

Moskova'dır ve Türkiye'nin de bu ürünler için başka bir alternatif pazarı bulunmamaktadır.⁷⁴⁹ Kriz sonrasında Rusya'nın ambargo kararı üzerine Türkiye yeni pazar arayışlarına girmiş olsa da Rusya iyi bir pazardır ve aslında Türk tarafı pazarını çeşitlendirememiş fakat yine ağırlıklı olarak Rusya'ya ihracat yapan ülkelere ihracat yapmıştır.⁷⁵⁰ Moskova'nın ikinci hedefi ise bu durumu üreticileri için fırsata çevirmektir. Türk ürünlerinin yerini Rus üreticilerin ürünlerinin alması hem bir tarım politikası hem de daha büyük ölçekte ulusal çıkarların korunması çerçevesinde teşvik edilmiştir. Son olarak ise, Moskova'nın eski gücünü kazanma

⁷⁴⁹ Kriz boyunca Türk ihracatçıları Rusya'nın yerine alternatif bir pazar bulmakta ciddi zorluklarla karşılaşmıştır. Bkz. Özel ve Uçar, 2019: 25; Demiryol, 2018: 1449; Yıldırım, "Rusya ve Irak Pazarını Kaybeden Yaş Meyve Sebze Sektörü Çıkmazda", *Dünya Gazetesi*, 23.12.2015, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/rusya-ve-irak-pazarini-kaybeden-yas-meyve-sebze-sektoru-cikmazda/26529>, (erişim tarihi: 12.11.2021); uçak krizinden yaklaşık iki ay sonra 22-23 Ocak 2016'da Antalya'da ilgili kurum ve kuruluşların katılımıyla "Yaş Meyve ve Sebze Alternatif Pazarlar Ortak Akıl Toplantısı" yapılmıştır. Bkz. AKİB Çalışma Raporu 2016, <https://www.akib.org.tr/tr/birliklerimiz-akdeniz-yas-meyve-sebze-ihracatcileri-birligi-birlik-hakkinda.html>, (erişim tarihi: 10.12.2021); Akib Aktüel, 2016: 8-12; "Yaş meyve ve sebze sektörü alternatif pazarlar toplantısı yapıldı", 22.01.2016, <https://turktob.org.tr/tr/yas-meyve-ve-sebze-sektoru-alternatif-pazarlar-toplantisi-yapildi/21315>, (erişim tarihi: 10.12.2021); Alternatif pazar arayışına yönelik çabalara dair bir yazışma için bkz. UIB, "Uludağ Yaş Meyve ve Sebze İhracatçıları Birliği Üyelerine Sirküler No:126", 06.04.2016, <http://onlineislemler.uib.org.tr/evrak/Documents/2016/62376169620164612418.pdf>, (erişim tarihi: 10.12.2021); Yıldırım'a göre, Türkiye'nin Rusya yerine alternatif bir pazarı yoktur. Ayrıca, alternatif pazarların bulunması da kolay değildir. Tamamlanması gereken bir dizi prosedür bulunmaktadır. Örneğin, bir ülkeye ihracat yapılabilmesi için izin gerekliliği bulunmakta olup bunun için de iki ülke arasında karantina anlaşması imzalanması gerekmektedir. Bitki Sağlığı Sertifikası'nın alınması için ön koşul olan karantina anlaşmasının imzalanması, bazen on bazen yirmi yıl gibi uzun sürelerle yayılabilmektedir. Bu nedenle, Japonya'ya greyfurt ihracatı izni alabilmek için sekiz yıl, limon için ise on iki yıl beklemek gerekmiştir. Bkz. Yıldırım, "Unutulan Rusya Krizi ve Alternatif Pazarlar", *Dünya Gazetesi*, 30.03.2016, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/unutulan-rusya-krizi-ve-alternatif-pazarlar/27641>, (erişim tarihi: 12.11.2021);

⁷⁵⁰ Ersoy, Ali Ekber Yıldırım ile gıda meseleleri üzerine telefon mülakatı, 26.01.2021 (Ali Ekber Yıldırım, *Dünya Gazetesi*'nde 1996 yılından bu yana tarım konuları üzerine yazılar kaleme almaktadır. Türk tarımı üzerine derin bilgi sahibi nadir yetkin uzmanlardan biridir. y.n.); Alternatif pazarlar bulmak için yukarıda bahsedilen ortak akıl toplantıları benzeri toplantılar halen devam ettirilmektedir. Bkz. "Uluslararası Rekabet Stratejileri: Yaş Meyve ve Sebze Mamulleri Sektörü Ortak Akıl Toplantıları", Ekim 2019, <https://turkishtimedergi.com/wp-content/uploads/2019/11/yasmeyvesebze-ortak-akil.pdf>, (erişim tarihi: 10.12.2021); ancak tüm alternatif pazar arayışına karşın Rusya yaş sebze ve meyve sektörü için en çok ihracat yapılan birincil pazar olmaya devam etmektedir. Bkz. AKİB Çalışma Raporları (2016, 2017, 2018), <https://www.akib.org.tr/tr/birliklerimiz-akdeniz-yas-meyve-sebze-ihracatcileri-birligi-birlik-hakkinda.html>, (erişim tarihi: 10.12.2021).

politikasının bir parçası olarak ihracatçı kimliğini güçlendirme çabaları ön plana çıkmaktadır.⁷⁵¹

Türkiye ile RF arasındaki ticaret hacmi yıllar içinde Moskova lehine büyümüştür.⁷⁵² Türkiye'ye doğal gaz ihracatının yüzde sekseninden fazlasını tek başına karşılayan RF, aynı zamanda Akkuyu Nükleer Santrali'nin da yapımını üstlenmiştir. Diğer taraftan Türkiye'ye gelen Rus turistler Türkiye için önemli bir döviz kaynağıdır. Artan Rus-Türk evlilikleri ise iki ülke ilişkilerinin yalnızca ekonomik yönünü değil kültürel ve sosyal yönünü de geliştirmiştir. Türkiye cephesinde ise artan sayıda inşaat firması RF'de faaliyet göstermektedir. Türk tarım üreticilerine gelince, özellikle yaş meyve ve sebze üretiminde sırtlarını büyük Rusya pazarına yaslamıştır. Kriz öncesinde 2015 yılı verileriyle yıllık ortalama 2,5 milyon ton yaş meyve ve sebze ihraç eden Türkiye, bu ihracatın yaklaşık 1 milyon tonunu, yüzde 40'ın üzerinde bir pay oranıyla, RF ile gerçekleştirmektedir.⁷⁵³ Yani, Türk tarım üreticileri için en büyük pazarlardan biri Rus pazarıdır.

Oysa Türk-Rus Uçak Krizi, tüm bu iş birliğini durma noktasına getirmiş ve Rusya'nın Sibirya soğuğu tüm ilişkileri sarmıştır.⁷⁵⁴ 01 Ocak 2016 tarihinde yürürlüğe giren kararname ile Türk tarım ürünlerine uygulanan ambargo, çok soğuk geçecek bir yedi ayın başlangıcı olmuştur. Bu yedi aylık süre içerisinde Türk üreticiler ciddi zararlara uğramışlardır. Akdeniz Yaş Meyve ve Sebze İhracatçıları Birliği'nin verilerine göre, ambargonun Moskova tarafından resmi olarak uygulanmaya başladığı 01 Ocak 2016 ile 30 Haziran 2016 tarihleri arasında söz

⁷⁵¹ Putin, 20 Mayıs 2020 tarihinde tarım ve gıda endüstrisi üzerine yaptığı bir toplantıda bu "stratejik" hedefi teyit etmiştir. Buna göre; "*Rusya, ihtiyaç duyduğu temel gıda maddelerini tamamen sağlamakta, istikrarlı bir şekilde küresel pazarlar aramakta ve bir dizi üründe de önde gelen ihracatçıları arasında yer almaktadır.*" Bkz. President of Russia, Meeting on Agriculture and Food Industry, 20.05.2020, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/63371>, (erişim tarihi: 12.11.2021).

⁷⁵² Rusya Pazar Bilgilerine ilişkin veriler için bkz. "Rusya Pazar Bilgileri", TC. Ticaret Bakanlığı, <https://ticaret.gov.tr/data/5f1fe51b13b8760478550859/Rusya%20Pazar%20Bilgileri.pdf>, (erişim tarihi: 12.11.2021); Meyve ve sebze ihracat verileri için bkz. Uludağ İhracatçı Birlikleri (UIB), 2019: 1-24; Özel ve Uçar, 2019: 4.

⁷⁵³ Bechev, 2018: 96-97; Özel ve Uçar, 2019: 11-18, 24-25; Yıldırım, "Yaş Meyve ve Sebze Rusya Umudu", *Dünya Gazetesi*, 28.07.2016, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/yas-meyve-ve-sebzede-rusya-umudu/28848>, (erişim tarihi: 12.11.2021).

⁷⁵⁴ Uçak krizinin ardından 2015 yılında 24 milyar dolar olan iki ülke arasındaki toplam ticaret hacmi 2016 yılında yaklaşık 17 milyar dolara düşmüş ve ancak normalleşmenin ardından aşamalı olarak yükselmiştir. Bkz. Özdemir, "Türkiye Ekonomisi Açısından Rusya ile Ticari İlişkiler Ne Kadar Önemli", *BBC Türkçe*, 10.02.2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51385834>, (erişim tarihi: 09.12.2021); Ayrıca bkz. Koçak, 2017: 12.

konusu ihracat hem miktar hem de değer bazında yüzde 80 oranında azalmıştır. Türk üreticilerinin bundan çıkardığı ders tek pazara bağlı kalınmasının yüksek risk içerdiğidir.⁷⁵⁵

Rus tarafında da zorlukların bulunduğu aşîkârdır. Özellikle 2014 yılında rublenin yaklaşık yüzde kırk oranında devalüasyona uğramasından sonra Rus tüketicinin alım gücü çok zayıflamıştır.⁷⁵⁶ Türk ürünlerine alışkın olan Rus tüketici Türk mallarını pazarda bulamaz hale gelmiştir.⁷⁵⁷ Diğer taraftan, tıpkı Ukrayna krizinde olduğu gibi Moskova bunu yerli

⁷⁵⁵ Yıldırım, “Rusya Ambargosu Yaş Meyve Sebze İhracatını Çökertti”, *Dünya Gazetesi*, 24.02.2016, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/rusya-ambargosu-yas-meyve-sebze-ihracatini-cokertti/27267>, (erişim tarihi:12.11.2021); Ayrıca bkz. Yıldırım, “Rusya ile Tarımda Yeni Dönem”, *Dünya Gazetesi*, 10.08.2016, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/rusya-ile-tarimda-yeni-donem/28987>, (erişim tarihi: 12.11.2021); AKİB verileri için bkz. AKİB, “Yaş Meyve ve Sebze Sektörü Türkiye Geneli Değerlendirme Raporu 2015/2016 Mayıs Ayı”, 01.06.2016, <https://www.akib.org.tr/files/downloads/arastirmaraporlari/ysm/degerlendirme-raporu-mayis-2016.pdf>, (erişim tarihi: 10.12.2021); Rusların AB ambargosu karşısında geliştirdikleri gıda milliyetçiliğine benzer şekilde Türklere de gıda milliyetçiliği emareleri görülmüştür. Bunlardan biri oldukça ilginçtir. Bursa’da bir turşu kooperatifinin bulunduğu Gedelek Mahallesi’nin muhtarı Mehmet Dönmez şu şekilde Türk sebze üreticilerine şu şekilde hitap etmiştir: “Sebze meyve işleri ile uğraşan çiftçi kardeşlerimin endişeleri var, ‘Rusya kapıları kapatırsa ne yaparız’ diye. Buradan sebze üreten kardeşlerime sesleniyorum, ne kadar malları varsa getirsinler biz burada turşusunu kuralım ve dünyanın her yerine pazarlayalım. Bizim devletimiz güçlü bir devlet, Rusya’ya pabuç bırakmayız. ‘Ruslar malımızı almıyor, biz ne yapacağız’ dememeliyiz, koskoca Türkiye bunun altından kalkamayacak durumda değildir. Bunu Cumhurbaşkanımız da Başbakanımız da söyledi ve biz söylediklerine katılıyoruz. Halkımız da aynı görüşte. Bu bir siyaset olayı da değildir. Dünya da duysun, yeri geldiğinde Çanakkale’de düşmana karşı nasıl birleştiysek bugün de birleşiriz. Satılamayan ne kadar mal varsa getirsinler burada turşusunu kuralım.” Bkz. “Rusya’nın Almadığı Sebzelerin Turşusunu Kuracaklar”, *Habertürk*, 06.12.2015, <https://www.haberturk.com/ekonomi/is-yasam/haber/1163169-rusyanin-almadigi-sebzelerin-tursusunu-kuracaklar>, (erişim tarihi: 19.12.2021).

⁷⁵⁶ Rus Ekonomik Kalkınma Bakanlığınca açıklanan verilere göre, Ağustos 2014 tarihinden itibaren fiyat artışı ortalama yüzde 32 olmuştur. Ancak Rus gazeteleri, temel gıda paketinin yüzde 69 daha pahalı bir şekilde dolduğunu belirtmişlerdir. Bkz. Kalinina, “3 Years of Embargo in Russia: The Winners and Losers”, *Russia Beyond*, 06.08.2017.

⁷⁵⁷ Bkz. Kalinina, “3 Years of Embargo in Russia: The Winners and Losers”, *Russia Beyond*, 06.08.2017; Ambargo sonrası Rosselkhoznadzor, Rospotrebnadzor ve gümrük servisleri denetleme yapmaya başlamışlardır. Denetlemeden korkan bir Rus satıcı sorular soran muhabirin denetleme elemanı olmasından endişe ederek şu cevabı vermiştir: “Türk ürünü yok, annemin üzerine yemin ederim!” Komsomolskaya Pravda’dan aktaran bkz. Altuntaş, “Rusya’da Türk Malı Kalmadı”, 25.01.2016, *İsveç Gündemi*, <https://www.isvecgundemi.com/ekonomi/rusya-da-turk-mali-kalmadi-h5012.html>, (erişim tarihi: 12.11.2021); Rus tüketici, Türk ürünlerine alışkın olduğu gibi, Türk üretici de Rus tüketicisine alışkındır. Türkiye’nin domates ihracatı ağırlıklı olarak Almanya ve RF’ye yapıldığı için, bu tüketicilerin damak tatlarına uygun olan bandita türü yani salkım domates üretilmektedir. Bandita çeşidi domates üretiminin Türkiye için handikabı ise şudur: Söz konusu bandita tohumu İsrail kökenli bir tohumdur ve Hollanda’dan ithal edilmektedir. Bkz. Yıldırım,

üreticilerini güçlendirmek için bir fırsat olarak görmüştür. Kendi domateslerini yetiştirmek üzere özellikle seracılığı güçlendirmiş ve üreticilerini güçlü bir şekilde teşvik etmiştir. Öyle ki, Erdoğan'ın Putin'e 27 Haziran 2016 tarihinde üzüntülerini iletmediği mektuptan⁷⁵⁸ sonra başlayan yakınlaşma sonrasında⁷⁵⁹ peyder pey Türk ürünlerine yönelik yasaklar kalkarken⁷⁶⁰ dahi Türk domatesinin yasağı devam etmiştir.⁷⁶¹ Putin bunu şu şekilde açıklamıştır:

“Domateste Fiyat Artışı ve Rusya'nın Yatırımları”, *Dünya Gazetesi*, 07.12.2017, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/domateste-fiyat-artisi-ve-rusyanin-yatirimlari/393502>, (erişim tarihi:12.11.2021).

⁷⁵⁸ President of Russia, “Vladimir Putin Received a Letter from President of Turkey Recep Tayyip Erdogan”, 27.06.2016, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/52282>, (erişim tarihi:12.11.2021); Balta, 2019: 80; Coşkun, 2019: 42-43; “Kremlin: Erdoğan Özür Diledi”, *BBC News Türkçe*, 27.06.2016, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/06/160624_erdogan_rusya, (erişim tarihi: 10.12.2021); bu mektup sonrasında başlayan yakınlaşma neticesinde Ağustos 2016 tarihinden itibaren tarım ürünleri üzerindeki yasaklar aşamalı olarak kaldırılmıştır.

⁷⁵⁹ Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 09 Ağustos 2016 tarihli Rusya ziyareti uçak krizinden sonraki ilk ziyaretidir. Söz konusu ziyaret sonrasında yapılan basın toplantısında, 2016 yılının ilk beş ayı içinde iki ülke arasındaki ticaret hacminin yüzde 43 oranında azaldığı bizzat Devlet Başkanı Putin tarafından dile getirilmiştir. Bkz. President of Russia, “News Conference Following Talks with President of Turkey Recep Tayyip Erdoğan”, 09.08.2016, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/52673>, (erişim tarihi:12.11.2021).

⁷⁶⁰ Rus hükümetinin 09 Ekim 2016 tarihli ve 1020 sayılı kararnamesi ile bazı ürünler ambargo kapsamından çıkarılırken bazı ürünlerde ambargoya devam edilmiştir. Bkz.Yıldırım, “Rusya Ambargosu ve Gıda Güvencesi”, *Dünya Gazetesi*, 13.10.2016, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/rusya-ambargosu-ve-gida-guvenesi/333328>, (erişim tarihi: 12.11.2021); dönemin Ekonomi Bakanı Zeybekçi, 24 Kasım 2015 öncesi duruma gelineemediğini itiraf etmiştir: “Birçok alanda yollar açıldı ancak istediğimiz noktaya gelemedik. Bazı tarım ürünlerinde açıldı, turizmde açıldı ancak diğer tarım ürünlerinde hala bekliyoruz” demiştir. Bkz. “Zeybekçi: Rusya ile Ticarete İstedğimiz Noktaya Gelemedik”, 19.10.2016, <http://haber7.ru/zeybekci-rusya-ile-ticarete-istedigimiz-noktaya-gelemedik.html>, (erişim tarihi: 09.12.2021).

⁷⁶¹ Türkiye, domates yasağının bir türlü kalkmaması üzerine başta buğday ve ayçiçeği olmak üzere ithal edilen bazı Rus menşeli tarım ürünlerini Dahili İşleme Rejimi (DİR) dışına çıkarmıştır. DİR, ithal edilen hammaddenin ihracat ürünü üretiminde kullanılması halinde vergi avantajının sağlandığı bir ticaret rejimidir. DİR dışına çıkan ürün yüksek vergi oranlarına tabi hale geldiği için ithalatı fiilen (de facto) durdurulmuş olmaktadır. Böylece, Türk domatesinin devam eden yasağına karşılık olarak Rus buğdayı yasaklı hale gelmiştir. Ancak Rusya'ya karşı misilleme olarak planlandığı anlaşılan bu durum makarna ve un üreticileri arasında huzursuzluk yaratmıştır. Dahili İşleme İzin Belgesi (DİİB) çerçevesinde kendilerine taahhüt edilen miktarda ithalat yapmalarına izin verilmediği için (3000 ton ithalat izni olan firmaya 600 ton için izin verilmesi gibi) ihracat taahhütlerini yerine getiremeyeceklerini belirten üreticilerin şikayetleri yerini bulmuş olmalıdır ki, Moskova'nın domates yasağı devam etmesine karşın bu uygulamadan kısa süre sonra vazgeçilmiştir. DİR için bkz. Aydın ve Çatuk, 2018: 746, 748; Yıldırım, “Rus Buğdayına İthalat Kısıtlaması”, *Dünya Gazetesi*, 18.05.2017, <https://www.dunya.com/sektorler/tarim/rus-bugdayina-ithalat-kisitlamasi-haberi-363314>, (erişim tarihi: 10.12.2021); “Türkiye'den Rus Buğdayına Miktar Kısıtlaması”, *T24*, 18.05.2017,

Malum trajik olaylardan sonra Türk ortaklarımızın ve dostlarımızın şunu anlamasını rica ettik: Bu kısıtlamalar yürürlüğe konulduğunda hayat yerinde durmadı, devam etti. Bu bahsettiğiniz gibi domates üretimini de içermektedir. Tarım üreticilerimiz hatırı sayılır borçlar aldılar, kredi kaynaklarını kullandılar. Bizim iklim koşullarımızda bu epeyce uzun bir üretim döngüsüdür; seraların inşası vb. Bu nedenle, bu tür ürünler için kısıtlamalar yürürlükte kalacaktır. Ürün gruplarına gelince, domatesler de dahil olmak üzere, pazarlarımızı sonsuza kadar tüm ithalatlara, domates ithalatı da bunun içindedir, kapalı tutamayız ve tutmayı da planlamıyoruz. Bu bahsettiğim yatırım döngüsü geçtiğinde pazarımızın bu kısmı da liberalleştirilecektir. Genel olarak tüm diğer kısıtlamaların kaldırılması gerektiğine inanıyoruz. Bugün bu konuda da hemfikir olduk. Bu kısıtlamalar pilotumuzun trajedisinin bir sonucu olarak yürürlüğe girmiştir...fakat olmuştur ve kısıtlamalar ortaya çıkmıştır. ...Üreticilerimiz borç aldılar, şimdi bunu geri ödemeleri gerekiyor. Zamana bağlı olarak, borçları geri ödemek için ve ürünleri satmak için belirli bir döngü var. Başkan (Erdoğan) Türk domatesinin biraz daha ucuz olduğunu söylerken haklıdır ve tüketicilerimizin daha ucuza ürünleri almalarını isteriz. Ancak biz Rus tarım sektörünün gelişmesini de istiyoruz...bu döngü bir gün bitecek ve biz de bunu duyuracağız.⁷⁶²

Benzer bir ifade, ambargoyu kendi üreticileri için bir fırsata çeviren dönemin Rus Tarım Bakanı Alesandr Tkaçev tarafından da kullanılmıştır: *“Türk gıda ürünlerine pazarımızı açmakta aceleci davranmayacağız. Bunun anlaşılır sebepleri var. Hepsinden önce kendi tarım üreticilerimizi desteklememiz gerekiyor.”*⁷⁶³

Böylece, Moskova tarım ürünlerindeki ambargoyu aşamalı olarak kaldırmaya başlamıştır. Ancak bu kez de kota uygulaması getirmiştir. Sadece RF’nin uygun gördüğü birkaç firma tarafından elli bin ton olarak tespit edilen domatesin Rus pazarına girmesine

<https://t24.com.tr/haber/turkiyeden-rus-bugdayina-miktar-kisitlamasi,404816>, (erişim tarihi: 10.12.2021); Yıldırım, “Rusya’dan Buğday ve Ayçiçeği İthalatında Kısıtlama Kalktı”, *Dünya Gazetesi*, 29.05.2017, <https://www.dunya.com/sectorler/tarim/rusyadan-bugday-ve-aycicegi-ithalatinda-kisitlama-kalkti-haberi-364976>, (erişim tarihi: 10.12.2021); “Rusya’yla Buğday-Domates Hattında Yeni Gelişme”, *Bloomberg HT*, 30.05.2017, <https://businessht.bloomberght.com/piyasalar/haber/1512660-rusyayla-bugday-domates-hattinda-yeni-gelisme>, (erişim tarihi: 10.12.2021).

⁷⁶² President of Russia, “News Conference Following Russian-Turkish Talks”, 03.05.2017, <http://www.en.kremlin.ru/events/president/news/54444>, (erişim tarihi: 10.12.2021); Ayrıca bkz. “Turkey, Russia Agree on Lifting All Trade Restrictions, Except for Tomatoes”, *Daily Sabah*, 03.05.2017, <https://www.dailysabah.com/economy/2017/05/03/turkey-russia-agree-on-lifting-all-trade-restrictions-except-for-tomatoes>, (erişim tarihi: 10.12.2021).

⁷⁶³ “Türkiye’ye Gıda Ambargosunun Kaldırılmasında Aceleci Davranmayacağız”, *Rusya’da Bugün*, 06.07.2016, <https://www.rbg24.ru/news/turkiyeye-gida-ambargosunun-kaldirilmasinda-aceleci-davranmayacagiz-2467.html>, (erişim tarihi:10.12.2021).

müsaade eden Rus kontrollü bir yapı oluşturulmuştur. Daha sonra bu kota miktarı peyder pey arttırılmıştır ama kota uygulaması halen yürürlüktedir.⁷⁶⁴

Rus tarım yetkililerinin, Türk piyasasını da son derece yakın bir şekilde takip ettiği anlaşılmaktadır. Türk ayçiçek piyasası, bunun bir örneğidir. Ayçiçek üretimi kendisine yalnızca sekiz aylık bir süre için yeten Türkiye, geri kalan dört aylık ayçiçek yağı ihtiyacını ithalat yoluyla karşılamaktadır ve Rus ayçiçeği bu ithalatın en büyük kaynaklardan biridir. İpsala Ticaret Borsası yetkilisinin belirttiğine göre, gıda enflasyonunu azaltmak için Türk devleti ithalat vergiyi düşürdüğü anda ithalat yapılan ülke (bu örnekte Moskova) aynı oranda fiyatı arttırmaktadır. Dolayısıyla Türk vatandaşları yine ayçiçek yağını daha ucuza alamamaktadır.⁷⁶⁵

⁷⁶⁴ Yıldırım, “Rusya’dan Et, Süt ve Balık İthalatı Yapılacak”, *Dünya Gazetesi*, 14.03.2018; ayrıca bkz. Masumova, 2018: 39; Örneğin, AKİB resmi internet sitesinde paylaşılan T.C. Ticaret Bakanlığı İhracat Genel Müdürlüğü’nden alınan 22.04.2019 tarihli ve 452.01 sayılı yazıda kota uygulamasına dair yaşanan sıkıntılardan biri şu şekilde ifade edilmiştir. “*Bilindiği üzere; 18/04/2019 tarihinde Rus gümrüklerinde ülkemiz menşeli domates ürünlerinin girişine izin verilmemeye başlandığına yönelik bilgiler edinilmiş olup, anılan uygulamaya gerekçe olarak da ülkemize tanınan 100 bin tonluk kotanın dolduğu bilgisi gösterilmiştir. Moskova Ticaret Müşavirliği tarafından konu hakkında Rusya Federasyonu Tarım Bakanlığı yetkilileriyle bir toplantı yapılmış olup, Rus gümrüklerinde bekletilen ülkemiz menşeli domates ürünlerinin girişine ivedilikle izin verilmesi, mevcut kota uygulaması konusunda ise tarafımıza resmi bildirimde bulunulması ve kotanın arttırılması talep edilmiştir. Anılan Müşavirlikten Bakanlığımıza intikal eden yazıda, 19/04/2019 tarihi itibarıyla Rus gümrüklerinde bekletilen ülkemiz menşeli domates ürünlerinin gümrük işlemlerinin muhtelif giriş kapılarında tekrar başlatıldığı belirtilmektedir. Bahse konu yazıda devamla, Rusya Federasyonu Tarım Bakanlığı ve Federal Gümrük Servisi yetkilileriyle gerçekleştirilen şifahi görüşmelerde ise ülkemize tanınan 100 bin tonluk kotanın dolmak üzere olduğu ve mevcut üst limitin 150 bin tona yükseltilmesine yönelik çalışmaların ise halihazırda yürütülmekte olduğu bilgisinin edinildiği kaydedilmekte olup, konuya yönelik olarak kaydedilecek gelişmelerden ayrıca malumat verilecektir.*” Bkz. AKİB, “Rusya Federasyonu’na Domates İhracatı Hakkında”, Sirküler, <https://www.akib.org.tr/tr/birliklerimiz-akdeniz-yas-meyve-sebze-ihracatcilar-birligi-sirkuler-rusya-federasyonuna-domates-ihracati-hakkinda.html>, (erişim tarihi: 10.12.2021); Rusya’nın uygulamakta olduğu domates kotasının arttırılmasına yönelik Rus Tarım Bakanlığının “ikna edilmesi” yönündeki çabalara yönelik AKİB Başkanı Nejdât Sin’in açıklaması için bkz. “Sebze Meyve İhracatı Yüzde 22 Arttı”, *Gazete Ekonomi*, 13.04.2021, <http://www.gazeteekonomi.com/is-dunyasi/sebze-meyve-ihracati-yuzde-22-artti-h583511.html>, (erişim tarihi: 10.12.2021); “Rusya’nın, Türkiye’den Domates Alım Kotasını Artırması Üretici ve İhracatçıyı Sevindirdi”, 25.02.2020, <https://www.haberler.com/rusya-nin-turkiye-den-domates-alim-kotasini-12954683-haberi/>, (erişim tarihi: 11.12.2021); Domates kotası 20 Ocak 2021’de 250 bin tona çıkarılmıştır. Bkz. Türkiye Moskova Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2021: 7.

⁷⁶⁵ Yıldırım, “Romanya ve Rusya’nın İhracat Yasağı Ayçiçeğinde Krize Neden Olabilir”, *Dünya Gazetesi*, 15.04.2020, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/romanya-ve-rusyanin-ihracat-yasagi-ayciceginde-krize-neden-olabilir/467773>, (erişim tarihi: 12.11.2021).

Bazı ürünlerde ise Rus yetkililer yerinde kontrol mekanizmasını işletmektedirler. Ürünler daha Türkiye’de iken Rus yetkililer tarafından incelenmekte ve ihraç edilmesi engellenmektedir. Benzer şekilde, Türk üreticilerin de ayrıntılı bilgilerini talep eden RF, üretim sürecinin neredeyse her aşamasına hâkim olmak arzusundadır.⁷⁶⁶

Moskova, Mart 2018 tarihi itibarıyla biber, marul ve kabaktan oluşan son ambargolu ürünleri de yasak kapsamından çıkarmış ve ambargoyu sonlandırmıştır. Ancak, kurulan yeni düzen uçak krizi öncesinden çok farklı bir yapıya bürünmüştür. RF, yasaklı ürünleri bir pazarlık gücü olarak kullanırken hem Türk üreticilere uyguladığı tarım politikasını kendine uygun hale getirmiş ve kontrolü altına almış hem de tarımda yeterlilikten bir adım ötesine yani ihracata Türkiye üzerinden geçiş yapmıştır. Yıldırım, ambargo sonrası Rus pazarının açılmasının bir pazarlık unsuru olarak kullanılacağını ve tarımda ilişkilerin 24 Kasım 2015 öncesi gibi olmayacağını öngörmüştür. Türk şirketlerin ihraç ettiği süt ürünlerinin örnek gösterilerek Türkiye’nin de süt ürünleri pazarını Rus firmalara açması talebi bunlardan biridir.⁷⁶⁷ Nihayetinde, Yıldırım’ın öngörüsü gerçekleşmiş ve Türk üreticisi söz konusu krizde masadan dezavantajlı bir şekilde kalkmıştır.⁷⁶⁸

⁷⁶⁶ RF’ye ihracat yapacak firmalar, yaş meyve ve sebze üretimi ile ilgili tüm detaylar Ruslar tarafından talep edilmektedir. Bkz. Yıldırım, “Rusya İstedi, Meyve ve Sebze Üretimi Kayıt Altına Alınıyor”, *Dünya Gazetesi*, 30.05.2019. <https://www.dunya.com/kose-yazisi/rusya-istedi-meyve-ve-sebze-kayit-altina-aliniyor/446363>, (erişim tarihi: 13.11.2021); Yıldırım, “Rusya’ya Yaş Meyve ve Sebze İhracatına Yeni Önlemler Geliyor”, *Dünya Gazetesi*, 19.12.2018, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/rusyaya-yas-meyve-ve-sebze-ihracatina-yeni-onlemler-geliyor/435103>, (erişim tarihi: 13.11.2021); Yazar tarafından Yıldırım ile yapılan mülakatta, yukarıda bahsedilen üretim sürecine müdahale ve denetimlere ilişkin olarak “Türkiye tarım alanında Rusya’nın kolonisi mi oluyor” sorusuna cevaben bunun çok ağır bir ifade olacağı belirtilmiştir. Benzer uygulamaların Çin gibi başka ülkeler tarafından da yapıldığı, bu tür uygulamalar ile üreticinin ilave maliyetlerden korunabildiği anlatılmıştır. Çünkü ürünün gidip sınırdan dönmesi daha büyük bir maliyet getirmektedir. Yıldırım’a göre buradaki asıl sorun, bu uygulamayı Türkiye’nin kendi aldığı ürünler için benimsememiş olmasıdır. Ersoy, Ali Ekber Yıldırım ile gıda meseleleri üzerine telefon mülakatı, 26.01.2021.

⁷⁶⁷ Yıldırım, “Rusya’dan Et, Süt ve Balık İthalatı Yapılacak”, *Dünya Gazetesi*, 14.03.2018; Yıldırım, “Yaş Meyve ve Sebze Rusya Umudu”, *Dünya Gazetesi*, 28.07.2016; Dönemin Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanı Ahmet Eşref Fakıbaba’nın söz konusu ihracat konusundaki yorumu şöyle olmuştur: “...Genelde halkın sandığı gibi Türkiye’nin et ihtiyacından değil, siyasi amaçlı olarak veya ihracat yaptığınız ülkelere ithalat yapmak zorunda olduğunuzdan dolayı bazı kalemlerde ister istemez bazen böyle şeyler gündeme gelebiliyor.” Bkz. “İhtiyaçtan Değil, Siyasi Olarak Et İthal Ediyoruz”, *Artı Gerçek*, 12.03.2018, <https://artigercek.com/index.php/haberler/ihciyactan-degil-siyasi-olarak-et-ithal-ediyoruz>, (erişim tarihi: 10.12.2021); “Rusya’dan Süt Almayız”, *Yeni Alanya*, 13.03.2018, <https://www.yenialanya.com/haber/3839713/rusyadan-sut-almayiz>, (erişim tarihi: 10.12.2021); “Tarım Kredi Kooperatifleri Şeker Fabrikalarına Talip”, *TÜRKTOB*, 14.03.2018,

Moskova, uzun dönemli politikasının bir gereği olarak, Rusya’da üretimini geliştirmek istediği ürünleri ambargo kapsamında tutmakta, yalnızca Rusya’da az yetişen veya hiç yetişmeyen ürünleri ithal etme yoluna gitmektedir.⁷⁶⁹ Bunun tüketici üzerindeki olumsuz etkilerinin getirdiği tepkiler ise güvenlikleştirme söylemi kullanılarak asgariye indirilmektedir. Buna göre, Rusya topraklarında satılan her bir Türk domatesi Türk ekonomisine katkıda bulunarak Rus savaş uçaklarına ateşlenebilecek füzelerin satın alınmasına katkıda bulunmaktadır.⁷⁷⁰

Moskova, gıda konusunu Rus dış politikası içine ulusal çıkar ve güvenlik kavramlarıyla eş anlamlı olarak yerleştirmektedir. Bu çerçevede, Moskova aslında, dış politika kararlarına ve uygulamalarına tarım ürünlerini de dâhil ederek, her türlü kaynağını ulusal çıkarlarının korunması ve geliştirilmesi amacına hizmet edecek şekilde yeniden düzenlemektedir. Tarım ürünleri alanındaki Rus kozu, ithalat veya ihracat fark etmeksizin, dış

<https://www.turktob.org.tr/index.php/en/tarim-kredi-kooperatifleri-seker-fabrikalarina-talip/25268>, (erişim tarihi: 10.12.2021).

⁷⁶⁸ Yıldırım, “Domates Krizinin Kazananı Rusya Oldu”, *Dünya Gazetesi*, 25.10.2017, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/domates-krizinin-kazanani-rusya-oldu/387880>, (erişim tarihi: 13.11.2021);

Yazar tarafından Yıldırım ile yapılan mülakatta uçak krizi sonrasında kazananın Rusya olduğu şeklindeki bu yazısına atfen hâlâ aynı fikirde olup olmadığı sorulmuştur. Yıldırım, aynı fikri muhafaza ettiğini belirtirken ihracat rakamlarına bakılmasının dahi bu sonuca varmak için yeterli olduğunu belirtmiştir. En basitinden domatesten kota uygulamasının varlığının dahi sıkıntı verici olduğunu, Rusya’nın önceleri şirket bazında uyguladığı ürün alımını durdurmayı ülke bazına çevirdiğini ve sürekli olarak dış politikada bir koz olarak bu durumu kullandığını ifade etmiştir. Ersoy, Ali Ekber Yıldırım ile gıda meseleleri üzerine telefon mülakatı, 26.01.2021; Can ve arkadaşları Türkiye’nin kriz sonrası uyguladığı stratejilerin başarısız olduğunu çünkü ihracat verilerinin hâlâ 2014 seviyesine gelemediğini belirtmiştir. Bkz. Can vd., 2019: 3; Ayrıca bkz. Pritchett, “Less Than A Full Deck: Russia’s Economic Influence in the Mediterranean”, *Carnegie Endowment for International Peace*, 21.07.2021.

⁷⁶⁹ Moskova’ya tarım ürünü satışının giderek zorlaşmasının temel nedeni, Moskova’nın uyguladığı ithal ikameci politikadır. Örneğin, Wegren ve arkadaşları, Batı ülkelerine yönelik ambargo kalksa bile Batılı ülkelerin Rus gıda pazarına sınırlı bir giriş elde edebileceğini, bunun ise daha güçlü Rus tarım sektörü ile gıda güvenliği ve ulusal güvenlik arasındaki kırılmaz bağın bir sonucu olduğunu belirtmişlerdir. Bkz. Wegren vd., 2017: 57.

⁷⁷⁰ Gennady Onischenko, RF’nin tüketici haklarını takipten sorumlu kuruluşu Rospotrebnadzor’un o dönemki başkanı, bu sözlerin sahibidir. Rus Dış Politikası ve gıda arasında kurulan ilişki; Gürcü şarabı, Polonya elması, Litvanya sütü, AB peyniri gibi ürünlere konulan ambargolarla belirgin hale geldikçe Rospotrebnadzor yetkilileri yasakları politik olmadığını, yetersiz standartlara bağlı olduğunu daha sık olarak açıklamak ihtiyacı duymuşlardır. Bkz. Ponniah, “Russia-Turkey Crisis: Food and Foreign Policy Mix”, *BBC News*, 26.11.2015.; Wegren ve arkadaşları, 2008-2009 yılından bu yana, Rusya’da hükümet tarafından gıda güvenliğine ilişkin yapay bir kaygı yaratıldığı kanısındadır. Gıda üretimi ve tüketimi artsa bile kamuda kullanılan ifadeler bu kaygıyı arttırmaya yöneliktir. Bkz. Wegren vd., 2017: 53, 57.

politika alanına dâhil edilmekte ve bu durumun sistematik bir politikaya dönüştürülmesine çalışılmaktadır.

Tarım alanındaki gücünü, ithalat veya ihracat fark etmeksizin, dış politikaya dâhil eden Moskova, tarımın buradaki rolünü, uluslararası alanda kaybettiği yerini geri alma politikasının bir parçası olarak çizmiştir. Domates yasağının, yalnızca Rus üreticilerin üretimini teşvik etmek ve kendi kendine yeterliliği sağlamak için bir fırsat olarak görülmediği, Demokles'in kılıcı gibi üstte sallanan bir pazarlık kozu olarak kullanılmasının amaçlandığı sonraki gelişmeler ile görülmüştür. Domates yasağının kaldırılması, ithalata kota uygulamasının getirilmesi ve Rus süt üreticilerine Türk pazarının açılması şartlarıyla mümkün olmuştur. Tüm bunların ötesinde, Rus üreticiler Türkiye'deki Rusya'ya ihraç edilecek ürünlerin her aşamasında kontrol gücüne sahip hale gelmiştir. Nihayetinde Moskova, gıda ruletinin Ukrayna'dan sonraki ikinci safhasını da Türkiye'de kazanmış görünmektedir.

3.2.2.3. Sonuç Yerine

“Kurt neyi yiyebileceğini neyi yiyemeyeceğini çok iyi bilir ve bu konuda kimseyi dinlemez”⁷⁷¹

Putin, Rus uçağının 24 Kasım 2015 tarihinde bir Türk uçağı tarafından düşürülmesinin ardından *“arkadan bıçaklandıklarını”* ve bunun çok ciddi sonuçlarının olacağını belirtmiştir. Bu kriz, 1950'lerden beri Türk-Rus ilişkilerinin tecrübe ettiği en kötü krizlerinden biridir.⁷⁷² Kore Savaşından bu yana düşürülmeyen bir Rus savaş uçağının bir NATO üyesi tarafından 2015 yılında düşürülmesi, üstelik bu ülkenin de zaman zaman stratejik ortaklık kavramlarıyla ifade edilen Türkiye olması, şüphesiz ki, Rus tarafında şiddetli bir sarsıntı yaratmıştır. Ancak Putin'in 2006 yılındaki Halka Sesleniş konuşmasında belirttiği gibi *“Kurt neyi yiyebileceğini neyi yiyemeyeceğini çok iyi bilir ve bu konuda kimseyi dinlemez.”* Uçak krizi, bu anlamda, Putin'in neyi yiyip neyi yiyemeyeceğini yeniden değerlendirmesine neden olmuştur. Dönemin Dışişleri Bakanı Lavrov'un da açıkladığı gibi, Moskova Türkiye'ye savaş açmayı düşünmemiştir. Ancak, bir dizi oyun pulunun uzun vadeli olarak harekete geçirildiği rahatlıkla anlaşılmaktadır. Söz konusu oyun pullarından biri ise, Rus dış politikasının ve ulusal çıkarlarının ayrılmaz bir parçası olarak görülen tarımın, dış politika karar ve uygulamaları içine monte edilmesi ve bunun sistematik bir hale getirilmesidir. Daha önce belirli ülkelere ve kısa süreli olarak (Gürcistan gibi) ve yine belirli ürünleri içerecek şekilde

⁷⁷¹ Putin'in 10 Mayıs 2006 tarihli Kremlin'de Halka Sesleniş Konuşmasından; Aktaran Onay, 2007: 301.

⁷⁷² Balta, 2019: 69-86.

(Gürcü şarabı gibi) uygulanan bu politika, Ukrayna krizi sonrası AB üyesi ülkelere karşı uygulanan ambargo politikası ile belirginleşmiş, ete kemiğe bürünmüştür.⁷⁷³ Türkiye ile yaşanan uçak krizi sonrasında tarım ürünlerine uygulanan ambargo ile ise *sistemik hale* getirilmiştir. Bundan sonra yaşanacak dış politika krizlerinde, Moskova'nın gıda silahını kullanması sürpriz olmayacaktır. Söz konusu gıda silahının ne ölçüde başarılı kullanılabileceği ise Moskova'nın şimdiye kadar ısrarla yürüttüğü, birinci aşaması kendi kendine yetme, ikinci aşaması yayılma (ihracat) olan ve ulusal çıkar ile güvenlik kavramlarına sıkı sıkı bağlı olarak tanımlanan tarım politikasını sürdürüp sürdüremeyeceğine ve karşısındaki ülke(ler)in buna ne ölçüde cevap verebileceği (kapasite) ile ilgilidir. Özdemir'in belirttiği gibi Rusya'nın hedefleri ile mevcut ekonomik durumu arasında sıkı bir tezat bulunmaktadır.⁷⁷⁴

Moskova'nın kendi açısından bakıldığında, ithal ikameci ekonomi politikası vasıtasıyla kendi kendine yeterlilik hedefine bağlı kalarak gıda silahının *"kendisine karşı bir baskı aracı veya koz olarak kullanılmaması"* için uğraşmaktadır.⁷⁷⁵ Bu bakımdan Türkiye'nin başarılı bir sınav verdiği söylenemeyecektir. Bir alt başlıkta Türkiye'nin gıdada sürekli artan asimetrik bağımlılığının gıda güvenliği ve gıda egemenliği kavramları ile bağlantılı olarak gerekli ve yeterli önlemler alınmaz ise ulusal güvenliğini sarsacak boyuta gelebileceği ve bunun dış politikaya yansımalarının ne şekilde ve nasıl görülebileceği incelenmiştir.

3.3. Türkiye: Gıda ve Dış Politika

*"Meşhur bir Rus atasözü der ki: 'Ekmek her şeyin başıdır.'"*⁷⁷⁶

Az bulunur bir meyve olması nedeniyle İngiliz Kralı II.Charles'ın kral sofrasıyla özdeşleşen ananas 1600'lü yıllarda İngiltere'nin denizlerdeki ve Karayipler'deki hakimiyetinin simgesiydi.⁷⁷⁷ Yaklaşık dört yüz yıl sonra bu kez başka bir gıda ürünü yeniden bir güç ve iktidar unsuru olarak ancak ters istikamette kullanılmıştır: Türk domatesi, Rus

⁷⁷³ Wegren vd., 2016: 687.

⁷⁷⁴ Özdemir, 2018: 172.

⁷⁷⁵ Bkz. Wegren vd., 2017: 57.

⁷⁷⁶ "Rus Mutfağı", *Rusya Federasyonu Türkiye Büyükelçiliği*, https://turkey.mid.ru/tr/rusya_ve_turkiye/rusya_hakkinda_bilgiler/rus_mutfa/, (erişim tarihi:11.12.2021).

⁷⁷⁷ Kul, 2019:27; Standage, 2020:139-145.

sofralarından yasaklanarak Putin'in güç ve iktidarının simgesi olmuştur. Ama Türk sofrasının asıl hâkimi her zaman buğdaydır⁷⁷⁸ ve bu konuda Türkler Ruslarla hemfikirdirler.

Türk halkının beslenmesinde önemli bir yeri olması nedeniyle ekmek (dolayısıyla buğday) Türk tarımının çatısını teşkil etmektedir.⁷⁷⁹ Bu nedenle, bu alt başlık altında, Türkiye'nin gıda güvenliği ve gıda egemenliği ile bu kavramlar içindeki mevcut durumunun dış politikadaki olası etkileri buğday temel alınarak incelenmiştir. İlk olarak, Türk tarımının genel rotası ve gelişimi buğdayla ilişkilendirilerek ortaya konmuştur. İkinci olarak, Türkiye'nin gıda güvenliğindeki mevcut konumu ele alınmıştır. Son olarak ise Rus buğdayının Türk ekonomisindeki artan yerinin dış politikaya olası etkileri bir örnek olay şeklinde incelenmiştir.

3.3.1. Türk Tarımının Genel Rotası ve Gelişimi

Ekmeğin hammaddesi buğday yalnızca halkın temel besin maddelerinden biri değil aynı zamanda ordunun ekmek ihtiyacı nedeniyle her yönüyle stratejik bir üründür. Yemek tarihi açısından da en önemli tahıl türü sayılan buğdayın⁷⁸⁰, örneğin, Osmanlı döneminde başkent İstanbul'a akışının sağlanması devletin temel meselelerinden biri olmuştur.⁷⁸¹

⁷⁷⁸ Ünsal, Türklerin ekmek kültürünün Orta Asya'nın göçebe Türk boylarından başlayarak Selçuklular, diğer Türk Beylikleri, Osmanlı İmparatorluğu ve nihayetinde Türkiye Cumhuriyeti olmak üzere zamanla geliştiğini ve bölgelerin alışkanlıkları ve çeşitleriyle harmanlandığını belirtmiştir. Ekmek konusundaki zenginliğin temeli de budur. Bkz. Ünsal, 2021:43; Işın, ekmeğin kutsal sayılmasının yaygın bir inanış olduğunu belirtirken tuz ekmek hakkı kavramından bahsetmiştir. Misafire sunulan yemek anlamında kullanılan bu terime ilişkin Akkaya'dan şöyle bir hikâye aktarmıştır: “*Selçuklu komutanı ve Danişmendliler Beyliği'nin kurucusu Melik Gazi (ö.1134) Sivas Kalesi önünde savaştığı bir Hristiyan yiğidin akşam savaşa ara verildiği zaman “gel yemek yiyelim” teklifini, “Seninle yemek yersem artık savaşamayız, çünkü tuz ekmek yemiş oluruz” diye reddetmiştir.*”, Bkz. Akt.Işın, 2021: 203; bir yiyeceği tüketirken hissettiklerimizin belli bir deneyime ilişkin bellek yaratmasının mümkün olduğu öne sürülmektedir. Bkz. Kul, 2019:83-84; Ayrıca bkz. Allen, 2021, 146-180.

⁷⁷⁹ Koçtürk, 1968b: 340-341.

⁷⁸⁰ Işın, 2021:26.

⁷⁸¹ Dinç, 2019: 291; Osmanlının klasik döneminden Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar yalnızca İstanbul için değil bütün Osmanlı için hububat (buğday) stratejik bir üründür. Bkz. Kolaç, 1999: 1, 9-10; buğdayın stratejik önemini ortaya koyan uygulamalardan biri de İstiklal Harbi döneminde uygulamaya konulan Tekalif-i Milliye'dir. 07 Ağustos 1921 yılında uygulamaya konan bu emirlerle ordunun iâşe ve hububat ihtiyacı karşılanmıştır: “1. Elde mevcut buğday, saman, un, arpa....stoklarından yüzde kırkına komisyonlarca vaz'iyet edilerek ambarlara alınacaktır...2.Komisyonlarca derc olunan buğdayların una tahvili için komisyonlar muntıkalarında mevcut fabrika ve değirmenlere mütesaviyen taksim-i amal edecek...3. Bu hususta en ufak suiüstimali görülen memurun veya tekaliften kendisini azade tutan ferdin cezası hiyanet-i vataniyyedir.”

Osmanlı'nın borç krizi ve çöküşü üzerine yaptığı bir incelemede, Parvus Efendi, 1850 yılında düşmeye başlayan dünya buğday fiyatlarının Osmanlı'nın ticaret dengesini bozduğunu ve çöküşün böyle başladığını savunmuştur.⁷⁸² Parvus Efendi, ayrıca “*tarımın pek acınacak durumda*” olduğunu belirtirken Anadolu'da hüküm süren müzmin bir açlıktan da bahsetmektedir.⁷⁸³

Kaymakçı, “Türk Mucizesi ve Tarım” başlıklı bir yazısında Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkenin tarımsal görünümünü tasvir ederken tarımsal üretimin halka yetmediğini ve ekmeklik unun bile dışarıdan getirildiğini ve şeker yokluğunu anlatmıştır.⁷⁸⁴ Bu nedenle, Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk sanayileşme hamlesinde un ve şeker vardır. Bu dönemde, Amerikan ve Avrupa unlarının rekabeti karşısında ayakta kalmaya çalışan yerli Türk değirmenciler ve onların sorunları hakimdir.⁷⁸⁵

Milli ekonominin temelini tarımda gören genç Cumhuriyetin kurucusu Atatürk, tarımın savaşa üstünlüğünü sürekli vurgulamıştır. Bu nedenle başta buğday olmak üzere ihtiyaç duyulan temel maddelerin temini, miktarının artırılması, kalitesinin yükseltilmesi, üretim maliyetinin azaltılması gibi konularda vakit geçirilmeden gerekli tedbirlerin alınmasını

Anlaşıldığı üzere, emirlere uymayan kimseler için vatana ihanet suçlaması söz konusudur. Bkz. Kolaç, 1999:12-13.

⁷⁸² Parvus Efendi, Türk tarımı gibi Rus tarımının da bu durumdan etkilendiğini belirtmektedir. Kuzey Amerika'da artan buğday üretimi fiyatları düşürmüş, artan rekabet korumacı tedbirleri beraberinde getirmiştir. Bkz. Sencer, 2005: 13, 181-182.

⁷⁸³ Sencer, 2005: 291, 295, 303.

⁷⁸⁴ Kaymakçı, 2011: 151-153; Koçtürk, 1968a: 58; savaşlar, salgın hastalıklar 1914-1924 yılları arasında buğday üretiminin yüzde seksen oranında düşmesine neden olmuştur. Bkz. Duru vd., 2019:557; Türkiye, 1930'dan sonra buğday ithalinden kurtulmuştur. Bunun bir nedeni demiryolları ile ulaşımın iyileştirilmesi diğeri ise hububatı himaye politikasıdır. Bkz. Kolaç, 1999: 87, 176; Kolaç, ayrıca, buğday üretiminin korunmasına ilişkin olarak İsmet Paşa'nın şu ifadesini aktarmıştır: “*Buğdayı bilhassa himaye ettiğimiz doğrudur...Bizim halkımızın yüzde 70'i çiftçidir...Takip ettiğimiz buğday himayesinden milletimizin yüzde 70'inin sefaleti bedeli olarak vazgeçmeyeceğiz.*” Bkz. Kuruç'tan akt. Kolaç, 2011:97; Suvla, Türkiye'nin buğday ihracatı yapan bir ülkeye dönüşmesine ilişkin tabloyu şöyle çizmiştir: “*Türkiye bir ziraat memleketidir. Türk çiftçisinin çoğu tahıl (hububat) yetiştirir. Tahıl içinde de bilhassa buğday çok önemli yer tutar. Türk ekonomisinin dayandığı ilk mahsul buğdaydır. Memleketimizde buğday ekonomisi son on beş sene içinde değişik safhalardan geçmiştir. Türkiye 1929 senesi nihayetine kadar devamlı bir buğday ithalâtçısıydı. O zamandan beri buğday istihsalimiz memleket ihtiyacını karşılayabilecek miktara ulaşmış ve ithalât da durmuştur. 1930-1940 yıllarında buğday ürünüümüz memleketi doyurduktan başka ihracat imkânları da göstermiştir.*” Bkz. Suvla, 2012:17.

⁷⁸⁵ Boratav, 2015:20; Kaymakçı, 2011:153.

istemiştir.⁷⁸⁶ Türkiye’de 1923-1950 dönemi ekonomisini şekillendiren ilkeler Birinci Türkiye İktisat Kongresi’nde belirlenmiştir. Buna göre, ekonomik faaliyetlerde hem özel teşebbüse ve yabancı sermayeye hem de devletin girişimci eline yer vardır.⁷⁸⁷

İDS’nin başladığı 1939 yılından itibaren Türkiye savaşa girmemesine karşın savaş ekonomisi uygulamalarına başvurmak zorunda kalmıştır. Askere alınan nüfusun artması nedeniyle tarımsal üretim azalmış ve ürünlerin fiyatları istikrarlı bir şekilde artmaya başlamıştır.⁷⁸⁸ Bu dönemde en yüksek fiyat artışı buğday fiyatlarında yaşanmış ve buğday fiyatlarındaki aşırı artış olağanüstü kazançlara kapı açmıştır.⁷⁸⁹ Boratav’ın 1940-1945 arası dönemi ekonomik gelişmenin durduğu kesinti yılları olarak tanımlaması şaşırtıcı olmamalıdır.⁷⁹⁰

İDS döneminde ayrıca hububat kontrolü ve devlet tarafından el koyma uygulamaları söz konusudur. Hububata el konulması nedeniyle çiftçi hububatını devletten kaçırma yollarını aramıştır. Karaborsa da bunun sonuçlarından biridir. Örneğin, devletin el koyduğu hububata biçtiği fiyat 20 kuruş iken karaborsada bu fiyat 100 kuruşa kadar çıkabilmektedir.⁷⁹¹ 1946’dan sonra savaşın bitmesinin getirdiği rahatlık Demokrat Parti (DP) iktidarına da yansımış ve DP yüksek taban fiyat uygulamaları ile çiftçiyi memnun ederken enflasyonist gelişmelere de zemin hazırlamıştır.⁷⁹² DP Dönemi, aynı zamanda, Avrupa’nın kalkınması hedefi çerçevesinde ABD tarafından uygulamaya konulan Marshall Yardımı’nın sağladığı fonlardan da yararlanarak tarımda makineleşmenin arttırılması için tarımsal alet ve makinelerin ithalatının arttığı bir dönemdir.⁷⁹³ Ancak tarımda makineleşmenin artmasıyla köylerde azalan istihdam ihtiyacı köyden kente kontrolsüz bir göçün başlamasına da neden olmuştur.⁷⁹⁴

İDS sonrasında ABD’nin uygulamaya koyduğu, Amerikan gıda fazlası ürünlerin eritilmesini amaçlayan, başta buğday olmak üzere az gelişmiş ülkeleri Amerikan gıda ürünlerine bağımlı hale getirdiği için “*bombadan bile daha etkili bir silah*” olarak tanımlanan

⁷⁸⁶ Kolaç, 1999:43-45; Koçtürk, 1968a: 59; Putin’in iktidara geldiğinden bu yana Rus tarımı için Atatürk’üne benzer politikalar takip ettiği görülecektir. Ancak Putin’in politikası (en başta Rusya’nın DTÖ’ye üye olması nedeniyle) mevcut uluslararası ekonomik sistemin bazı kurallarıyla sınırlanmak zorunda kalmıştır. (y.n.)

⁷⁸⁷ Kolaç, 1999: 20, 237; Özellikle buğdaya yönelik koruyucu kamu politikalarının izlenmesinde 1929 yılı Büyük Buhranının etkisi büyüktür. Bkz. Özdiç, 2010: 2-4, 11.

⁷⁸⁸ Ünal, 2009: 73, 80,83,100.

⁷⁸⁹ Boratav, 2009:91-92.

⁷⁹⁰ Boratav, 2009:83-94.

⁷⁹¹ Kolaç, 1999:240-241.

⁷⁹² Kolaç, 1999:242.

⁷⁹³ Pamuk, 2017: 227-229.

⁷⁹⁴ Kubilay, 2021: 360; ayrıca bkz. Pamuk, 2017: 230-231.

PL-480 Kanunu az gelişmiş ülkeler açısından çok önemlidir. PL-480 ile İDS'ye değin tarımsal üretimde büyük ölçüde kendilerine yeten bu az gelişmiş ülkeler 1980'lere kadar geçen süreç içinde ABD buğday ihracatının yüzde 78'inin alıcısı yani ithalatçısı haline gelmişlerdir. Öyle ki, az gelişmiş ülkelerin buğday ithalatı 1961'den 2000'e kadar sürekli artan bir yükseliş göstermiştir.⁷⁹⁵

PL-480 uygulamalarına dahil olmuş ülkelere biri de Türkiye'dir. Programın birinci başlığı altında alınan ürünlerin yüzde 63'ünü buğday oluşturmuştur.⁷⁹⁶ Ayrıca, Marshall Planı çerçevesinde 1948 yılında Türkiye'ye buğday ve un yardımı yapılmıştır.⁷⁹⁷ Koçtürk, bu dönemde ucuz fiyatla buğday ithal edip daha pahalıya buğday ihraç etme yoluna başvurulduğunu ve bu yolla buğday ihracatçısı bir ülkenin yavaş yavaş buğday ithalatçısı bir ülkeye dönüştürüldüğünü belirtmiştir.⁷⁹⁸ Örneğin Kore Harbi (1950-1953) esnasında Türkiye buğday ihracatında dünya dördüncülüğüne yükselmiştir. Ama harbin bitişiyle bu yükseliş de bitmiş ve 1955 yılından itibaren Türkiye buğday ithaline başlamıştır.⁷⁹⁹

Buğday ithalinin en önemli dezavantajı ise sürekli bir döviz girdisine ihtiyaç duymasıdır. Boratav, dış ticaret açığını kapatamayan ülkelerin ekonomik gelişiminin bağlı olduğu bu dış kaynak girişinin kesintisiz ve en üst seviyeden gerçekleşmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu ise uluslararası sermayenin söz konusu ülkenin iktisadi politikaları üzerinde

⁷⁹⁵ Karabağ, 255, 268, 276-277.

⁷⁹⁶ Aktan, 1965: vii-x, 1-5.

⁷⁹⁷ Geçikli, 2016, 107; Marshall Planı çerçevesinde Türk tarımında makineleşme de başlamıştır. Bu plan çerçevesinde getirilen tarım aletlerini ve makinelerini kullanmak üzere kurslar açılmış ve ithalatçı firmalarla sıkı bir iş birliği geliştirilmiştir. Örneğin, firma temsilciliklerinin kolay ulaşılabilir olmasına dikkat edilmiş ve ithalatçı firmalar da ürünlerinin kullanımı, bakım ve onarımı için el kitaplarını Türkçe 'ye çevirtip dağıtmışlardır. Bkz. Geçikli, 108-109.

⁷⁹⁸ Koçtürk, 1968a: 59-65; Koçtürk, 1968b: 171; Koçtürk, 2019: 33-35, 92.

⁷⁹⁹ Berkes, geri kalmış ülkelerin tarım yoluyla kalkınacağına ilişkin tezler öne süren ve Türkiye'yi buna örnek gösteren uzmanların bu tarihten sonra suskunlaştığını belirtmiştir. Bkz. Berkes, 1965: 92, 161; Pamuk, Kore Savaşı'nın bitişiyle ihraç mallarının yüksek fiyatlardan satılmasını sağlayan elverişli ortamın sona erdiğini ve ihraç mallarının fiyatının düşmesiyle beraber tarıma dayalı büyümenin zayıf yönlerinin açığa çıktığını belirtmiştir. Tarımsal gelirlerin düşmesiyle DP iktidarı destekleme alımlarına başvurmuş, bu da enflasyonist baskıyı getirmiştir. İthalatın da serbestçe yapılıyor olması döviz rezervlerinin tükenmesine neden olmuş ve bolluk döneminden yokluk dönemine geçiş yapılmıştır. Bkz. Pamuk, 2017: 231-232; Koçtürk'ün önerisi, terimi bulan Halperin tarafından Agrindus (Agriculture-Industry) adı verilen tarım ve sanayinin tek bir bünyede birleştiği yöntemdir. Koçtürk'ün İsrail'in başarıyla uyguladığını belirttiği bu yöntemde amaç, tarımsal üretimi en üst seviyede tutmayı sağlayacak bir endüstri oluşturmaktır. Örneğin tarım ilaçları üretebilen laboratuvarlar veya tarım ürünlerini işleyen tesisler bunlar arasında sayılabilir ancak yabancı sermaye ortaklı ilaç endüstrisi veya margarin endüstrisi buna dahil edilmez. Bkz. Koçtürk, 1967: 27, 31-32.

artan bir etkiye sahip olması demektir. Böylece karar odakları giderek ülkenin başkentinden uzaklaşmakta ve uluslararası alana yaklaşmaktadır.⁸⁰⁰

Kubilay'a göre, 1950'lerden sonra Türkiye'nin sürekli olarak döviz ihtiyacı yaşamasının temel sebebi, plansız ekonomi yönetimi ile sanayileşmeden dışa açılmanın üretimi değil tüketimi arttırması ve bunun da sürdürülebilir dış ticaret açığının temel mesele haline gelmesine neden olmasıdır. Bu durumun ekonomik sonuçlarından biri, nihayetinde Türkiye'de devalüasyon olması ve IMF tavsiyelerinden oluşan istikrar programının reçete olarak gösterilmesidir. Büyüyen dış açıkların önlenmesi amacıyla da ekonomiye çeki düzen verip planlama getirmek maksadıyla Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) 1960 yılında kurulmuştur.⁸⁰¹

DPT'nin kurulmasından sonra, ilk kez 1963 yılında hazırlanan beş yıllık kalkınma planının çerçevesi, iç piyasaya yönelik ithal ikameye dayalı sanayileşmeye ağırlık verirken tarım kesimini büyük ölçüde göz ardı etmiştir. Koç, Sabancı gibi sanayi kuruluşları bu dönemde montaj sanayinin kolaylıklarından yararlanmışlardır. Tarım kesimi için ise taban fiyat uygulamaları ve tarımsal destek programları devam ettirilmiştir. Ayrıca, devletin sulama alanındaki yatırımları da bu dönemde başlatılmıştır. Ancak 1971 yılında ABD'nin altın standardından vazgeçerek doları dalgalanmaya açık bırakması ve akabinde doların değer kaybetmesi petrol fiyatlarında yaşanan artışla birleştiğinde gelişmekte olan ülkelerin yavaşlayan dünya ekonomisi karşısında dış borç yüküyle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur ve Türkiye'de bu ülkeler arasındadır. 1970'lerin zor ve bunalımlı yılları, dönemin Süleyman Demirel hükümetinin liberalleşme yolunu tercih etmesi ile ekonomik politika açısından bir başka yol ayrımına gelmesi ile sonuçlanmıştır.⁸⁰² Böylece, Türkiye, 24 Ocak 1980 kararları ile ithal ikameci politikadan vazgeçmiş ve IMF destekli ihracata dayalı büyüme modelini benimsemiştir. Bu büyüme modeli ile tekstil, işlenmemiş gıda gibi konularda

⁸⁰⁰ Boratav, 2015:163, 241; Bugün tarım politikalarını uluslararası dev şirketler belirlemektedir. Bkz. Yıldırım, 2020:100-102, 308; Aysu, bir örnek vaka incelemesi olarak Cargill'in Türkiye faaliyetlerini ele almıştır. Bkz. Aysu, 2015:51-55.

⁸⁰¹ Kubilay, 2021: 360-361; Kayra, büyük dış ticaret açıklarının ortaya çıkmasında, hükümetlerin kamu harcamalarını plansız bir şekilde yapmalarının önemli bir etkisi olduğu kanısındadır. Bkz. Kayra, 2013:370; DPT'nin kurulmasına ilişkin bkz. 05.10.1960 tarih ve 10621 sayılı Resmî Gazete. (Devlet Planlama Teşkilâtının Kurulması Hakkında Kanun, Kanun Nu.91, Kabulü 30.09.1960); ayrıca bkz. Pamuk, 2017:250-251; DPT, 2011 yılında kapatılmıştır. Konuya ilişkin olarak bkz. Uras, "DPT "Kendi Gitti, Adı Kaldı Yedigâr", *Milliyet*, 10.06.2011.

⁸⁰² Pamuk, 2017: 235-238, 241-242, 245, 265.

uzmanlaşması ve bu yolla ihracatını arttırarak döviz yokluğu sorununu aşması öngörülmüştür.⁸⁰³

Türkiye’de 1998-2008 yılları boyunca IMF programları kesintisiz uygulanmıştır. Dünya Bankası patentli bu programlardan Tarım Reformu Uygulama Projesi 2001-2007 yılları arasında benimsenerek uygulamaya konulmuş; ürüne yönelik destek yok edilerek yerine mülkiyete dayanan doğrudan gelir desteği (DGD) kabul edilmiş⁸⁰⁴, Tarım Mahsulleri Ofisi (TMO), Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (ÇAYKUR), Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (FİSKOBİRLİK) gibi temel destekleyici kurumlar etkisizleştirilmiştir.

805

Türkiye’de IMF programlarının uygulandığı 2003-2007 döneminde gıda güvenliğini tehlikeye atan uygulamalara şahitlik edilmiştir. Serbest piyasa diye tanımlanan IMF destekli piyasa yapısının bir özelliği alım politikasında çiftçinin fiyatlara hiç müdahale edememesidir. Özkaya bunu şöyle bir örnekle açıklamıştır: bir yandan çiftçiye yardımcı olması beklenen

⁸⁰³ Uysal, 2020:18; Pamuk, 2017: 265; Galeano, uluslararası iş bölümünün hep kazananlar ve hep kaybedenlerden ibaret olduğu kanısındadır. Latin Amerika et, meyve, kahve gibi pek çok kaynağına rağmen daima kaybedenlerin tarafına aittir, daima kazananlar tarafına ait zengin ülkeler ise bu ürünleri hem herkesten çok tüketirler hem de bu ürünleri üretenlerden çok fazlasını kazanırlar. Bkz. Galeano, 2017:13; Parvus, borçlanma politikasına ilişkin olarak ama yine Galeano’ya benzer şekilde oyunun kurallarının hep kaybettirecek şekilde baştan eşitsiz olduğunu öne sürmüştür. Bu nedenle, ekonomik denge kurulmadan mali denge kurulamaz sonucuna varmıştır. Bkz. Sencer, 2005: 15-17.

⁸⁰⁴ Bu modelde destek üretime değil üreticiye verilmektedir; Türkiye’de üreticiye verilen söz konusu destek sistemini Tekinarslan, şu şekilde özetlemiştir: “...artık dünyada çiftçi tanımını yaptığınızda bir alana sahip bir insandan bahsediyorsunuz ve bütün sübvansiyonlarınızı ve desteklerinizi o alan bazlı olarak veriyorsunuz. Ama “hangi çiftçinin” tanımına baktığınızda aslında o belirli sınırları olan alandan ekip biçen, bir katma değer yaratan, bir ürün çıkartan ve bu ürünü de ekonomiye kazandıran kişi olarak tanımlanır. Türkiye’de ne yazık ki şu an tapuya sahip olan kişi çiftçi olarak görünüyor. Çünkü Türkiye’de çiftçiyi istatistiksel olarak kayıt altına almak o kadar zor ki, bunun için bulunan yol çiftçi kendi deklarasyonu ile gelip kendisi beyan ediyor, ben çiftçilik yapıyorum diyor, benim alanım bu kadar bana destek ver diyor, buna da çiftçi kayıt sistemi deniyor ve devlet tüm desteklerini buna göre yapıyor. Çiftçi kayıt sistemine kayıtlı olmayan herhangi bir alan Türkiye’de desteklenmiyor.”, Ersoy, Osman Yalçın Tekinarslan ile gıda meseleleri üzerine mülakat, 19.06.2019 (Osman Yalçın Tekinarslan, ECAS Belgelendirme ve Denetim Limited Şirketi Genel Müdürü olarak görev yapmakta olup tarım tedarik zincirinde uzun yıllardır sürdürülebilirlik alanında çalışan bir uzmandır. y.n.).

⁸⁰⁵ Boratav, 2015:199, 203; 1990’lı yıllar tarımdaki bu çözülmenin yanı sıra finansallaşmanın arttığı döneme denk gelmektedir. Doğruel, bu finansallaşmayı üniversite öğrencilerinin hayalleri üzerinden açıklar. Önde gelen Türk üniversitelerinden mezun olmuş gençler finans kuruluşlarında çalışmak arzusundadır. Doğruel, durumu şu şekilde özetlemiştir: “Kral finans sektörüydü, tarım ise parya!” Bkz. Doğruel, 2020: 11.

TMO gibi kuruluşlar⁸⁰⁶ buğday ve arpada alım fiyatını düşük belirlemektedir, diğer yandan ise üretim yetersiz olduğunda gümrük vergileri düşürülerek ithalat kapısı sonuna kadar açılmaktadır. 2006 yılında kabul edilen tarım yasası bu neoliberal anlayışın izlerini taşımaktadır.⁸⁰⁷

Diğer bir örnek doğrudan buğdaya ilişkindir. Buğdayın stratejik bir ürün olması nedeniyle stok yönetiminin asgari iki üç yıllık döngülerle planlanması gerekmektedir. TMO, uzun yıllar bu bakış açısı ile planlamasını yapmıştır. Ancak 2006 yılında IMF programına uygun davranmak için stoktaki buğdayının tamamını ucuza elden çıkarmak zorunda kalmıştır. Buğday stokunun 2006 yılında elden çıkarılması ile 2007 yılında Türkiye’de yaşanan kuraklığın birleşimi, Türkiye’nin buğdayı yüksek fiyatla dışarıdan satın almak zorunda kalmasıyla sonuçlanmıştır.⁸⁰⁸

⁸⁰⁶ TMO’nun pek çok binasında yer alan slogan “Ofis Çiftçinin Kara Gün Dostudur” idi. Bkz. Sağlam, 2013: 153-155; Kaynar, fındık konusunda da TMO’nun bir tüccardan farklı davranmadığını belirtmektedir. TMO’ya giden üretici ya fındığının beğenilmemesi ya da randımanın düşük hesaplanıp fiyat kırılması ihtimalleri ile karşılaşmaktadır. Kaynar’a göre “fındık dalda kalmasa da Türkiye’nin en önemli ihrac ürünlerinden biri olarak sahipsiz kaldığı açıktır.” bkz. Kaynar, 2020:72-73; 1938 yılında üreticiye destek olması amacıyla kurulan ve bir dönem çiftçinin kara gün dostu olarak tanımlanan TMO’nun patates ithalatı yaptığı ve Mısır’dan patates getirildiği de Yıldırım tarafından aktarılmıştır. Bkz. Yıldırım, 2020:27; Buğday başta olmak üzere tahıl, yem grubu ve yağlı tohum tedariki yapan ve Türkiye ithal buğday pazarında lider konumda bulunduğunu belirten bir şirketin en üst düzey yöneticisi TMO’ya ilişkin şu tespiti yapmıştır: “TMO’nun piyasa hammadde fiyatlarının yükselmemesi için yaptığı düşük fiyatlı satışlar, önümüzdeki dönem için çiftçilerin bu ürünü tercih etmemesine neden oluyor. Bir şekilde çiftçilerin bu ürünleri ekmesini sağlayacak güven onlara sağlanmalı.” Bkz. “Un ve Makarna İhracatındaki Gücümüzü Kaybetmemeliyiz”, Hasan Hacıhaliloğlu (Taban Gıda CEO) ile Röportaj, 13.12.2021, *BBM*, <https://magazinebbm.com/tr/blog/%E2%80%99Cun-ve-makarna-ihracatindaki-gucumuzu-kaybetmemeliyiz%E2%80%9D-1890>, (erişim tarihi: 16.12.2021).

⁸⁰⁷ Özkaya, 2020:44-45.; 31.10.2006 tarihinde kabul edilen 5553 sayılı kanun için (Tohumculuk Kanunu) bkz. 08.11.2006 tarih ve 26340 sayılı Resmî Gazete; Tohumculuk Kanununun getirdikleri için bkz. Yıldırım, 2020:57-58.

⁸⁰⁸ Aysu, 2015:49; IMF, stok maliyetinin zarara neden olduğu kanısındadır. Halbuki TMO’nun kanundaki kuruluş amaçlarından biri zaten stok bulundurmaktır. TMO, 3491 sayılı kanunun 24 Haziran 1938 tarihinde kabul edilmesi ve 13 Temmuz 1938 tarihli Resmî Gazetede yayınlanmasıyla “buğday işleri ile iştigal etmek” üzere kurulmuştur. Bu maksatla “buğday piyasasını korumak ve tanzim etmek ve stok bulundurmakla” sorumlu tutulmuştur. Bkz. 13.07.1938 tarih ve 3958 sayılı Resmî Gazete; Aysu’nun aktardığına göre, 09 Aralık 1999 tarih ve B.02.01.HM.0.DEİ.02.00/500 sayılı Hazine Müsteşarlığının yazısında (Niyet Mektubu) tarım politikalarına ilişkin olarak 41. paragrafta şu ifade yer almaktadır: “...TMO tarafından yapılan hububat alım miktarını düşürmek ve TMO’nun yüksek miktarlı stok tutmasından kaynaklanan zararlarını ortadan kaldırmak için Hükümet...”. Bkz. Aysu, 2008:250.

Tüm bu politikaların bir sonucu olarak kırdan kente göç tetiklenmiş⁸⁰⁹ ve küçük üreticilik tasfiye edilmiştir. Aydoğuş'a göre bu durumun yol açtığı önemli bir sorun: *"hem tarım ürünlerinde hem de tarımsal ara girdilerde dışa bağımlılığın bu dönemde olağanüstü artması nedeniyle gıda güvenliğinin zayıflamış olmasıdır."*⁸¹⁰

3.3.2. Türkiye’de Gıda Güvenliğinin Mevcut Durumu

Aydoğuş, Türkiye’nin tarımda net ithalatçı haline geldiğini TÜİK verilerinden yararlanarak ortaya koymuştur. Buna göre; 1993 ve 1997 yılları arasında tarım ihracatı ve tarım ithalatı arasında bir denge mevcutken, 2015-2019 yıllarına gelindiğinde bu denge tamamen kaybolmuş ve tarım ithalatı açık ara öne geçmiştir.

Tablo 3.7. Beş Yıllık Dönemler İtibariyle Tarım Dış Ticaretinin Gelişimi:1993-97/2015-19 (Milyar \$)

Yıllar	Tarım İhracatı	Tarım İthalatı	Denge
1993-1997	8,5	7,4	1,1
1998-2002	10,0	9,0	1,0
2003-2007	11,6	14,4	-2,8
2015-2019	23,0	39,1	-16,1

Kaynak: Aydoğuş, 2020:6. (TÜİK verilerinden yararlanarak Aydoğuş tarafından hazırlanan şekil yukarıdaki tabloya yazar tarafından dönüştürülmüştür.)

Çeşitli göstergeler üzerinden ülkelerin gıda güvenliği durumunu inceleyen Küresel Gıda Güvenliği Endeksinin (GFSI) 2020 yılına ait verilerinde Türkiye %65,3 oranla 113 ülke arasında 47’nci sırada yer almaktadır. RF genel derecelendirme içinde %73,7 ile 24’üncü

⁸⁰⁹ Kırdan kente göç olgusu ne Türkiye’ye has ne de yeni bir olgudur. Koçtürk, toprağından ayrılan çiftçi sorununa ilişkin 1960 yılı ILO verilerini aktarırken çeşitli ülkelerden örnekler vermiştir. Buna göre (1960 verileri) Fransa’da toprağı terk eden emek bir asırdan bu yana devam etmektedir, Avustralya’da 1930’larda başlamıştır. Sonrasında da Kanada, Danimarka, Almanya, Norveç gibi ülkelere yayılmıştır. Bkz. Koçtürk, 1967:21; Hobsbawn’ın köylülüğün ölümü diye tanıttığı kavram da budur. Bkz. Hobsbawn, 1996:336-339; Ayrıca bkz. Magdoff, 2006: 45-46; Emiroğlu, tarımda destekleme uygulamalarının dünya piyasalarında dengesizliğe neden olduğunu, liberal politikaların da şehirlerin köylü nüfusu içine çektiğinden bahsetmiş, şehirlerdeki köylü nüfusun varlığını da simit sarayları ile açıklamıştır. Buna göre, şehirler artık bolca rastlanan ve adı saray olan bu yerlerde hesaplı yiyecek türlerine ev sahipliği yapmaktadır. Bkz. Emiroğlu, 2019:329.

⁸¹⁰ Aydoğuş, 2020:5.

sırada yer alırken, diğer komşularımızdan Bulgaristan %67,4 oranla 44’üncü sırada, Yunanistan ise %73 oranıyla genel sıralamada 27’nci sıradadır.⁸¹¹

Tablo 3.8. 2020 Yılı Küresel Gıda Güvenliği Endeksinde (GFSI) Türkiye ve Bazı Ülkeler

Ülkeler	Genel Derecelendirme	%
Finlandiya	1	85.3
İsrail	8	78.0
Yunanistan	27	73
RF	24	73.7
BAE	42	68.3
Bulgaristan	44	67.4
Türkiye	47	65.3
Azerbaycan	56	62.3
Suriye	101	40.0
Yemen	113	35.7

Kaynak: EIU, 2021:38. (1-100 arası değerlendirmede 100 ideal rakamı temsil etmektedir. Tablodaki ülkeler bu çalışmanın sınırları içinde faydalanılmak üzere endekse dahil 113 ülke arasından yazar tarafından seçilmiştir. Karşılaştırma yapılmasında kolaylık sağlaması açısından tablonun bazı verileri koyu font kullanılarak farklı işaretlenmiştir.)

Aynı endeksin 2019 yılı verileri tüm dünya genelinde gıda fiyatlarının arttığını ortaya koyarken gıda fiyatlarının en çok arttığı iki ülke arasına Türkiye’yi yerleştirmiştir. Buna göre, gıda fiyatlarının en çok %51 oranıyla Arjantin’de arttığı ve Türkiye’nin %25 ile onu takip ettiği belirtilmiştir.⁸¹²

⁸¹¹ EIU, 2021: 38; Burada bir farklılığa daha işaret etmek gerekir. Türkiye söz konusu endekste 2014 yılından bu yana Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri arasında değerlendirilmektedir. Türkiye 2014 yılından önce küresel endekste Avrupa ülkeleri arasında değerlendirilmekteydi. RF ise küresel endeks ülke seçiminde Avrupa içinde gösterilmektedir. Bkz.EIU: 2021: 42; Ögütçü, Ortadoğu’nun “geleceği olmayan kaotik coğrafya” olarak tanımlandığını ifade etmektedir. Bkz. Ögütçü, 2017:78; Türkiye’nin Ortadoğu coğrafyası içinde değerlendirmeye alınmasını gıda güvenliği açısından bu tanım içinde bir sinyal olarak değerlendirmek gerekir. (y.n.).

⁸¹² Hem Arjantin hem Türkiye için yaşanan gıda enflasyonunun sebebi para birimlerindeki değer kaybının bir yansıması olarak değerlendirilmiştir. Bkz. EIU, 2019:7; Gıda enflasyonu, ne yazık ki Türkler için alışlageldik bir olgu ve bir nevi makus talih olmuştur. Bu özellikle İstanbul’da yaşayanlar için geçerlidir. Örneğin, Koloğlu, XVIII. yüzyılda Midilli ve Edremit yörelerinde okkası 11 akça olan zeytinyağının İstanbul’da 38,5 akçaya satıldığını anlatır. Bkz. Koloğlu, 2012: 61-62.

Türkiye’de gıda güvenliğini tehlikeye atan belli başlı bazı sorunlar vardır.⁸¹³ Ekilen tarım alanlarının daralması,⁸¹⁴ Suriyeli geçici sığınmacıların hızla artan sayısının gıda talebindeki artışa yansması,⁸¹⁵ iklim değişikliği ve obezite,⁸¹⁶ kırsalda yaşayanların tüketiciye dönüşmesi bunlardan bazılarıdır.⁸¹⁷ Üstelik Türk tüketicisi Rus tüketicilerin aksine güvenilir gıda konusunda şanslı bir konumda değildir. Örneğin, Rusya’ya ihraç edilen ve sonrasında Türkiye’ye iade edilen ürünlerin akıbeti sık sık gündeme gelmektedir. Bu ürünlerin yurt içi piyasaya sürüldüğü ve Türk tüketicisinin sofrasına geldiği şüphesi sıklıkla dile getirilmektedir.⁸¹⁸ Türkiye’de üretilen gıda ürünlerinin denetimi sürekli bir eleştiri konusudur. Buğdaya çeşitli katkı maddeleri eklenmesi ile besleyici özelliğini yitiren ekmeğin çeşitli hastalıklara yol açması güvenli gıda kavramının Türkiye açısından önemli bir sorun olduğunu ortaya koymaktadır.⁸¹⁹ 1960’lı yıllarda buğday zararlısı haşerelerle mücadele etmek için henüz yeterince denenmemiş bir uygulama olan ışınlendirme teknolojisinin FAO ve Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA)’nın da dahil olduğu bir proje ile İskenderun’daki TMO silosundaki buğdaylara uygulanmasının ve Türk halkına yedirilmesinin son kertede engellenmesinin⁸²⁰ ya da 1986 yılında Rusya’da yaşanan Çernobil faciasından sonra

⁸¹³ Uysal, “*sorun çoksa çözüm üretilemiyor*” der. Uysal, tarım özelinde de geçerli bu durumu, Türkiye’de tarım politikalarının iki özelliğe hiçbir zaman sahip olmadığını belirterek açıklamıştır: bu özelliklerin ilki uzun vadeli olması, ikincisi ise bilimsel nitelikli olmasıdır. Türkiye her ikisine de sahip değildir. Bkz. Uysal, 2020: 17, 23.

⁸¹⁴ Aydoğuş, 2020:6, Doğruel, 2020:15

⁸¹⁵ Aydoğuş, 2020:7; Ayrıca bkz. Güneş ve Turmuş, 2020: 138.

⁸¹⁶ Karakaş, 2020:1726-1733.

⁸¹⁷ Yıldırım, 2020:30.

⁸¹⁸ “Yurt Dışından İade Edilen Hastalıklı Gıdalar Yerli Tüketiciye mi Satılıyor?”, *Artıgerçek*, 09.05.2019, <https://artigercek.com/index.php/haberler/yurt-disindan-iade-edilen-hastalikli-gidalar-piyasaya-mi-suruluyor>, (erişim tarihi: 18.12.2021); “Rusya ve Ukrayna’dan İade Edilen Sebzeler İç Piyasaya mı Sürülüyor?”, *Rusyada Bugün*, 10.05.2019, <https://www.rbg24.ru/news/rusya-ve-ukraynadan-iade-edilen-sebzeler-ic-piyasaya-mi-suruluyor-8992.html>, (erişim tarihi: 18.12.2021); Soydan, “Rusya’nın Zararlı Diye Reddettiği Ürünleri Kim Yiyor?”, 17.06.2019, <https://t24.com.tr/yazarlar/baris-soydan/rusya-nin-zararli-diye-reddettigi-urunleri-kim-yiyor,22845>, (erişim tarihi: 18.12.2021).

⁸¹⁹ Unu beyazlatmak için, küflenmeyi önlemek için veya kıvam arttırmak ya da suni şekilde tatlandırmak için kullanılan çeşitli katkı maddeleri nedeniyle günümüz ekmeğinin besleyiciliği ve yararı tartışmalı hale gelmiştir. Bkz. Yalçın, 2017:56; Karakaş, Türkiye’de yüzde otuz olan ve artış eğilimi gösteren obezitenin ulusal güvenlik tehdidi olarak da değerlendirilebileceğini belirtmiştir. Bkz. Karakaş, 2020: 1730-1731.

⁸²⁰ 1967 yılında BM kuruluşlarının da dahil olduğu bu projede haşerelerle mücadele için buğdaylar üzerinde ışınlama tekniğini kullanmak üzere TMO İskenderun silosu seçilmiştir. Ancak o dönemde gıda maddesinin kimyasal yapısında henüz bilinmeyen değişikliklere neden olabileceği, yeterince denenmemiş bir besini Türk halkına yedirmek için formalitelerin dahi uygulanmadığı ve parlamentodan kanun çıkarmak yerine büyükelçilik

radioaktif çayın zararlı olmadığı söylemlerinin⁸²¹ gösterdiği gibi güvenli gıda konusu eskiden beri önemli bir meseledir.

Yalnızca buğday değil, buğdayın yanında diğer bazı ürünlerin de sağlıklı ürün kategorisinde değerlendirilmesi giderek zorlaşmaktadır. Örneğin, Yıldırım'ın belirttiğine göre, askeri ihalelerde dahi birinci sınıf kaşar peynirin fiyatı o peyniri üretmek için kullanılması gereken süte ödenen fiyatın altındadır. Bunun anlamı ise tüketicinin peynir yerine margarin tüketmesidir. Margarin ile peynir üretilmesi durumunda imalatçı 45 tonluk peynir üretiminde 500 ton süt tasarruf etmektedir.⁸²² Yine bir dondurma firması da ürünlerinde Avrupa ülkeleri ile Türkiye arasında farklı uygulama yaptığı gerekçesiyle eleştirilere maruz kalmıştır.⁸²³

vasıtasıyla bir anlaşmanın nihayetlendirildiği gerekçeleriyle projeye karşı çıkmıştır. Basına da yansıyan mesele İskenderun'daki silo amirinin bir deri hastalığı belirtileri göstermesiyle çevre halkını endişeye sevk etmiştir. Dönemin Adana Senatörü Mukadder Öztekin'in uygulamanın neden yapılmadığı yönündeki soru önergesi dönemin Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Vedat Âli Özkan tarafından, hazırlanan bir komisyon raporuna dayanılarak, *“ışınlandırılmış buğdayın daimi olarak yenilmesinin zararsız olabileceğine dair kesin hüküm getirmediği”* gerekçesiyle sakıncalı olarak değerlendirilmiş, ama tüketime verilmemek kaydıyla tesisin çalışabileceği yönünde görüş bildirilmiştir. Sonuçta, Sağlık Bakanı ikna edilemediği için proje uygulanamamıştır. Bkz. Koçtürk, 1968b: 272-335; ayrıca bkz. Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 61. Birleşim, 30.09.1968, 47: 451-453.

⁸²¹ Pamir, Çernobil'den sonra dönemin Sanayi ve Ticaret Bakanı Cahit Aral'ın *“biraz radyasyon iyidir”* ifadesini ve dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın *“radioaktif çay daha lezzetlidir”* ifadesini aktarmıştır. Bkz. Pamir, 2015: 420; Cahit Aral, Çernobil nedeniyle çaylara zarar gelmediğini ve çayın tehlikeli olmadığını kanıtlamak için kameralar karşısında çay içmesiyle hafızalara kazınmıştır. Aral, 1986 yılında kalp yetmezliği nedeniyle vefat etmiştir. Bkz. “Radyasyondan Korkmayan Bakan Öldü”, *Milliyet*, 02.11.2011, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/radyasyondan-korkmayan-bakan-oldu-1458256>, (erişim tarihi: 19.12.2021).

⁸²² Yıldırım, 2020:203-204; 2000'li yıllarda peynir üretirken az süt kullanmak uğruna margarin kullanan imalatçı karşısında 1970'li yıllarda Türkiye'de margarin kıtlığı nedeniyle yaşanan margarin kuyruklarını anımsamak gerekir. Fransız kimyager Hippolyte Mège-Mouriès'in keşfi olan margarin varlığını III.Napolyon'un askerlerini çabuk bozulan tereyağından kurtarmak istemesine borçludur. Türkiye'de de tereyağına göre daha dayanıklı ve ucuz olması nedeniyle yaygınlaşmıştır. Bkz. Onaran, 2016:44-45, 189; Ayrıca bkz.İşin, 2021:370-371.

⁸²³ Algida'nın İngiltere'de satılan ürününde süt oranı yüzde 13 iken Türkiye'de satılan aynı ürünün süt oranının yüzde 1 olması sosyal medya platformlarından birinde dondurma tartışması başlatmıştır. Tezel, “Dondurma Tartışması”, *Sabah*, 17.06.2019, https://www.sabah.com.tr/yazarlar/gunaydin/sb-mevlut_tezel/2019/06/17/dondurma-tartismasi, (erişim tarihi: 18.12.2021); firmanın diğer bir ürünü “Maraş Usulü İrmik Helvalı Dondurma”nın hem DSÖ'nün önerdiği günlük şeker oranına neredeyse tek başına yaklaştığı hem de Maraş dondurmasının özelliği olan keçi sütünden yapılma özelliğini karşılamadığı gıda ürünleri etiketleri üzerinden değerlendirmelerde bulunan bir internet sitesi tarafından tespit edilmiştir. Bkz.

Diğer taraftan endüstriyel gıda üretim sistemi tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de sorunlara yol açmıştır. Ünal, endüstriyel gıda üretim sistemini beslenmede ilkele dönüş olarak tanımlamaktadır. Bunun sebebi olarak ise beslenmenin içerik olarak son derece dar, kıt bir tabana oturtulmaya çalışmasını göstermiştir; rafların çeşitlilik göstermesi bir yanılsamadan ibarettir, çünkü renkler ya da isimler değişmekte ama içerik değişmemektedir. Bu beslenme sistemi içinde Tablo 2.6.’da gösterilen bazı planlı aşamalar bulunmaktadır:

Tablo 3.9. Endüstriyel Gıda Sistemi: Beslenmede İlkele Dönüşün Planlı Aşamaları

Beslenmede İlkele Dönüş
Evde yemek yapmayı terk etmek, refah göstergesi olarak dışarıda yemek
Evde yesen bile dondurulmuş gıda kullanmak
Eve dışarıdan yemek siparişi vermek (Alo pizza ...vd.)
Ev dışındaki öğünleri fast food ile geçiştirmek

Kaynak: Ünal, 2017b: 51. (Ünal tarafından madde madde sıralanan aşamalar kolaylık olması açısından yazar tarafından tabloya dönüştürülmüştür.)

Endüstriyel gıda sisteminin bir diğer yönü ise gıda ürünleri piyasasında birkaç firma temelinde görülen yoğunlaşmadır. Bu çerçevede, özellikle zincir marketlerin artan gücüne yönelik endişeler zaman zaman dile getirilmiştir. Örneğin, İstanbul Büyükçekmece Birleşik Esnaf ve Sanatkarlar Odası, mal ve hizmet piyasasındaki rekabeti engelleyici unsurlarla mücadele ederek rekabetin korunmasını sağlamakla görevli olan Rekabet Kurulu’na küçük ölçekli esnafın iş yapmasını zorlaştırdıkları gerekçesiyle 2009 yılında başvurmuştur. Ancak o dönemki Rekabet Kurulu incelemesi sonrasında bu durumu serbest piyasa ekonomisi koşullarına uygun addederek reddetmiştir.⁸²⁴ Rekabet Kurulu’nun anılan bu kararından on yıl kadar sonra, gıda enflasyonunun dizginlenememesi nedeniyle fahiş fiyat soruşturması kapsamında Rekabet Kurulu tarafından altı şirkete toplamda yaklaşık 2,7 milyar TL. idari para cezası verilmesine karar vermiştir.⁸²⁵ Görüldüğü üzere, gıda sektörünün tekelleşen yapısı

“Algida Maraş Usulü İrmik Helvalı Dondurma”, *Gıda Dedektifi*, 09.07.2019, <https://gidadedektifi.com/2019/07/09/algida-maras-usulu-irmik-helvali-dondurma/>, (erişim tarihi:18.12.2021).

⁸²⁴ Rekabet Kurulu’nun 06.08.2009 gün ve 09-35/891-214 sayılı kararı için bkz. akt. Leblebici, 2011:370-371.

⁸²⁵ “Zincir Marketlere Ceza Yağdı”, *Dünya Gazetesi*, 29.10.2021, <https://www.dunya.com/ekonomi/zincir-marketlere-ceza-yagdi-haberi-638114>, (erişim tarihi: 18.12.2021); “Rekabet Kurumu, Zincir Marketlere Ceza Yağdı”, *Bloomberg HT*, 29.10.2021, <https://www.bloomberght.com/rekabet-kurumu-zincir-marketlere-ceza-yagdi>

bir dizi sorunu da beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda, gıda enflasyonunun, gıda güvenliği konusunda önemli handikaplardan birini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Eğilmez’in belirttiği gibi “*pazarlar iktisatçının laboratuvarıdır*”⁸²⁶ ve pazardaki gıda enflasyonu da üretimle ilgili sorunlara işaret etmektedir.

Gıda güvenliğine ilişkin yukarıda bahsedilen tüm bu sorunların arasında belki de en tehlikeli olanı üretim yerine ithalat yolunun tercih edilmesidir. Enflasyonu düşürmek ve tüketiciyi korumak amacıyla ithalat yoluna başvurarak üretim açığını kapatmaya çalışma stratejisi, destekleme politikalarının yetersizliği ile birleşince üreticilerin üretimden vazgeçmesine yol açmaktadır.⁸²⁷

Çiftçinin “*üretmezsem ne olur*” sorusunu kendine sormaya başlaması ise tarımda çok ciddi sorunların varlığının habercisi sayılmaktadır, çünkü “*üretim olmazsa, açlık olur.*”⁸²⁸ İktisatçılar, üreticinin üretimden kaçmasını örümcek ağı teoremi ile açıklamışlardır. Tarımsal piyasalar için geçerli olan bu teori, tarım ürünlerinin (soğan, patates gibi) fiyatlarındaki dalgalanmayı şuna bağlamaktadır; üretici (çiftçi), arz fazlası nedeniyle önceki yıl fiyat düşmüşse bir sonraki sene o ürünü daha az eker. Bu sefer de bir sonraki yıl arz kıtlığı nedeniyle o ürünün fiyatı artar. Çiftçinin bu döngüsü fiyat dalgalanmalarına neden olur ve grafik üzerinde de örümcek ağına benzeyen bir sonuç çıkarır. Mordecai Ezekiel’in geliştirdiği bu örümcek ağı teoreminin temel noktası patates soğan gibi ürünlerde mevcut yılın üretim miktarının geçen yılın fiyatına göre belirlenmesidir.⁸²⁹ Ancak bu teorem Türkiye’de çökmeye

[yagdirdi-2291000](#) , (erişim tarihi: 19.12.2021); Rusya’da da zincir market hakimiyeti söz konusudur. On büyük perakende zinciri toplam piyasanın dörtte birine yakın bir bölümünü kontrol etmektedir. Bkz. Türkiye Moskova Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2021:15.

⁸²⁶ Eğilmez, “Soğan Fiyatı Niçin Arttı?”, *Kendime Yazılar*, 22.06.2018, <https://www.mahfiegilmez.com/2018/06/sogan-fiyat-nicin-artt.html> , (erişim tarihi: 14.12.2021).

⁸²⁷ Duru vd., 2019: 561; Uluslararası Piyasalar Uzmanı Selçuk Şağban büyüyen ithalata ilişkin durumu şöyle ifade etmiştir: “20 yıl önceki nüfus 64 milyondur. Şu an mültecilerle birlikte 90 milyonu buluyor. Üretim artışı olmaması nedeniyle ithalat artıyor. Bu sene gübre fiyatlarının beş katına çıkması nedeniyle birçok ürünle birlikte buğday da gübresiz ekildi. 2021’de yaşanan kuraklığın 2022’de de devam etmesi durumunda verim azalışına bağlı olarak ithalatın on beş milyonu geçeceği öngörülmüyor.” Bkz. “Herkes Bu Soruyu Soruyor: Un ve Makarna Fabrikaları Rusya’ya mı Taşınıyor?”, *Gaziantep Güneş Gazetesi*, 10.12.2021, <https://www.gaziantepgunes.com/haber/8841173/herkes-bu-soruyu-soruyor-un-ve-makarna-fabrikalari-rusyaya-mi-tasiniyor> , (erişim tarihi: 16.12.2021).

⁸²⁸ Yıldırım, 2020:9-10, 29-30.

⁸²⁹ Eğilmez, “Soğan Fiyatı Niçin Arttı?”, *Kendime Yazılar*, 22.06.2018, <https://www.mahfiegilmez.com/2018/06/sogan-fiyat-nicin-artt.html> , (erişim tarihi: 14.12.2021); Ayrıca bkz. Ezekiel, 1938: 255-280.

başlamıştır. Örneğin 2019 yılında, bir önceki yıla göre hem soğanın hem de patatesin fiyatı artmasına rağmen her iki ürünün de üretimi artmamıştır.⁸³⁰

Söz konusu teoremin çöküşü, çiftçi için üretimin bir seçenek olmaktan çıkar hale geldiğinin göstergelerinden biridir. Benzer bir örnek, Tekinarslan ile yapılan mülakatta gündeme gelmiştir. Tekinarslan ile yapılan görüşmede hammadde temininde sıkıntı çeken bir firmanın durum araştırması talebinde bulunduğu, firmanın talep edilen hammaddenin fiyatını üç kat arttırmasına rağmen yine de teminde sıkıntı yaşadığı anlatılmıştır. Yapılan araştırma neticesinde üreticinin kendine başka alternatif ürünler bulduğu, firmanın küçük üreticiyi kaçırdığı ve başka sektörler kaydığı, geriye ekim yapmak için yalnızca yaşlı amcaların kaldığı ifade edilmiştir.⁸³¹ Bu durum iki sonucu açığa çıkarmıştır: Türk çiftçisi yaşlıdır ve öyle bir an gelmektedir ki, üretim yapmak cazip olmaktan çıkmaktadır.⁸³²

Oysa ki, Türkiye'nin muazzam bir tarımsal üretim potansiyeli bulunmaktadır. Bakliyat ve kış sebzesi üretimi bunlardan bazılarıdır.⁸³³ Yıldırım'a göre üretimin devam etmesi şartıyla Türkiye'de bir kıtlık ihtimali yoktur:

⁸³⁰ "Patates ve Soğan' Örumcek Ağına' Takıldı (Örumcek Ağı Teoremi Nedir?)", NTV, 24.04.2019, <https://www.ntv.com.tr/ekonomi/patates-ve-sogan-orumcek-agina-takildi-orumcek-agi-teoremi-nedir,wO2aHkxw9UaZURGkqJnHgQ> , (erişim tarihi: 14.12.2021); Fiyat dalgalanmalarında etkili diğer faktörler için bkz. Gümüşsoy, 2021: 41, 50-51.

⁸³¹ Ersoy, Osman Yalçın Tekinarslan ile gıda meseleleri üzerine mülakat, 19.06.2019.

⁸³² Tekinarslan'ın araştırması üçüncü ilginç bir sonucu daha ortaya çıkarmıştır. Yapılan araştırmada çiftçinin söz konusu hammaddeyi üretirken on beş yıl içinde yalnızca dört yıl kâr ettiği ortaya çıkmıştır. Rasyonel bir bakışın üretimi bu kadar yıl devam ettirmemesi gerekirken Türk çiftçisi üretmekten vazgeçmemiştir. Tekinarslan bu durumu şöyle açıklamıştır: *"bizim üreticimiz hiçbir zaman kâr-zarar analizi yapmaz, hiçbir zaman kayıt tutmaz, sadece rutin alışkanlıklarını yerine getirir. Ama bir gün gelir bittiyse artık yani hiçbir şeyi kalmadı, traktörünü sattı, bilmem neyini sattı, her şeyi yaptı, her şeyini terk eder satar, bittim ben der ve başka bir yere gider."* Ersoy, Osman Yalçın Tekinarslan ile gıda meseleleri üzerine mülakat, 19.06.2019; benzer bir tespit Kaynar tarafından fındık ürünü özelinde yapılmıştır. Kaynar, fındık bahçesi sahibinin üretim motivasyonunun ekonomik gerekçelerden bağımsız olarak tamamen alışkanlıklar yani rutin üzerinden yönetildiğini belirtmiştir. Bkz. Kaynar, 2020:70; Türk çiftçisinin alışkanlıklarına bağlı şekilde üretim yaptığı hususuna ilişkin ayrıca bkz. Leblebici, 2011: 455; Türk çiftçisinin pek çok üründe üretimi bırakmak şeklinde bir duygu durumu içinde olduğu tahmin edilebilir. Bkz. "Kimi Tarlasını Satıyor, Kimi İntihar Ediyor: Türk Çiftçisi Borç Batağında!", *Yeniçağ Gazetesi*, 22.08.2020, <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/kimi-tarlasini-satiyor-kimi-intihar-ediyor-turk-ciftcisi-borc-bataginda-296560h.htm> , (erişim tarihi: 14.12.2021); Ayrıca bkz. "Türkiye'de Son 12 Yılda Çiftçi Sayısı Yüzde 48 Düştü, Tarım Alanları da Azalıyor", *Euronews*, 14.05.2020, <https://tr.euronews.com/2020/05/14/turkiye-de-ciftci-sayisi-yuzde-38-dustu-tarim-alani-yuzde-12-azaldi> , (erişim tarihi: 14.12.2021).

⁸³³ Yıldırım, 2022:58-67, 138-141.

Türkiye açısından ben hiçbir zaman kıtlık olacağını düşünmüyorum. Özellikle tarımsal üretimi sürdürdüğü ölçüde. Yani Türkiye'nin böyle bir üretim potansiyeli var. Bunu değerlendirmede zaman, üretmediği zaman elbette ki gıda sıkıntısı olabilir. Ama hem sosyal yapısı itibarıyla hem de nüfusun şehirde yaşasa bile kırsalla olan bağlantısı nedeniyle bir kıtlık olabileceğini zannetmiyorum. ... ben bir kıtlık ihtimalini çok görmüyorum açıkçası. Ama çekincem şu; üretim yapıldığı ölçüde! Üretim yapmazsanız çok pahalı hale gelir ürün, çok pahalı olunca da alamazsa, o da bir nevi kıtlıktır.⁸³⁴

Yıldırım, Türkiye'nin tarımdaki büyük potansiyelini değerlendirememesinin sebebini dışarıdan dayatılan tarım politikaları ve üretim yerine ithalatın desteklenmesinde görmektedir.⁸³⁵ Oysa Kovid-19 salgınıyla birlikte gıda ve tarımın ne kadar önemli ve stratejik bir faktör olduğunun farkına varılmıştır.⁸³⁶ İnsanların evdeki buzdolaplarını hatırladığı ve buzdolabının içinde ne var kaygısının ön plana çıktığı⁸³⁷ ve meydana gelebilecek gıda sıkıntılarının⁸³⁸ sıklıkla tartışıldığı bir dönemde böyle bir potansiyelin değerlendirilememesi önemli bir sorun olarak kendisini göstermektedir.

Kovid-19 salgını dönemi pek çok açıdan gıda tedarik zincirlerinin sorgulandığı bir dönemdir. Ayrıca, olası bir salgın hastalık durumunda ülkelerin önce kendi halklarının gıda güvenliğini sağlamak istediklerinin de bir kanıtıdır. Örneğin, Kovid-19 salgını esnasında RF, ilk olarak 20 Mart 2020 itibarıyla tahıl ihracatını on gün süreyle durdurmuş, sonrasında ise tahıl ihracatını kota uygulaması çerçevesinde yürüteceğini açıklamıştır. Ayrıca, RF, Kazakistan, Ermenistan, Belarus ve Kırgızistan'ın oluşturduğu Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) ise salgın nedeniyle çok sayıda tarım ürününün ihracatını ilk etapta 30 Haziran 2020 tarihine kadar yasaklamıştır. Dünyanın en büyük buğday ihracatçısı konumuna ulaşmış olan Moskova'nın salgın döneminde aldığı bu tip kararların dünya piyasasını etkilemesi kaçınılmazdır. Nitekim Rusya'nın ihracata ilişkin bu tür kararları buğday fiyatlarının artmasına sebep olmuştur. 2019 yılında 10 milyon ton buğday ithal eden ve bunun yaklaşık yüzde 80'ini Rusya'dan alan Türkiye'nin ithalat faturası da tüm bu gelişmeler karşısında

⁸³⁴ Ersoy, Ali Ekber Yıldırım ile gıda meseleleri üzerine telefon mülakatı, 26.01.2021.

⁸³⁵ Yıldırım, 2020:9-10, 29.

⁸³⁶ Aydoğuş, 2020:4.

⁸³⁷ Uysal, 2020: 17-18.

⁸³⁸ Değirmenci Dergisi, 2020: 50-51; Ayrıca bkz. Kantarcı, 2020: 184; bu dönemde ihracatçıların karşılaştığı en önemli sıkıntılardan biri navlun (taşıma hizmeti karşılığında gemi şirketine yapılan ödeme) fiyatlarındaki artış olmuştur. Bu dönemde özellikle konteyner navlunlarda ani ve yüksek artışlar yaşanmıştır. Bkz. "Dünyada Yeni Trend Buğdayı Temin Et, Unu Kendi Ülkende Üret", Avşin Kaşıkçı ile Röportaj, 06.10.2021, *BBM*, <https://magazinebbm.com/tr/blog/dunyada-yeni-trend-bugdayi-temin-et-unu-kendi-ulkende-uret-1024> , (erişim tarihi: 16.12.2021).

kabarma etkisine son derece açık hale gelmiştir.⁸³⁹ Kovid 19 salgını ithalatın sekteye uğrayabileceği ve ithalat için ayrılacak kaynak olsa dahi ithalatın yapılamayabileceği bir dünyanın sinyali vermiştir.⁸⁴⁰ Bu da Türkiye'nin "Rus buğdayı meselesini" ortaya çıkarmıştır.

3.3.3. Rus Buğdayının Türk Ekonomisinde Artan Yeri ve Bunun Dış Politikaya Olası Etkileri

"Her ziyafetin bir sonu vardır."

*Çin Atasözü*⁸⁴¹

Buğday, Türk toplumunun ana beslenme kaynağıdır ve bu nedenle de Koçtürk tarafından Türk tarımının çatısı olarak tanımlanmıştır.⁸⁴² Peki, çatının akmaya başlaması ihtimali varsa ne olur? Türk tarım politikalarının mevcut durumu ile birleştiğinde Rus buğdayının her yıl yükselen ithalat oranı bu tür bir sorunun başlangıcına işaret etmektedir.

⁸³⁹ Bu dönemde, Türkiye'nin soğan, patates ve limon ihracatına sınırlama getirmiştir. Limona getirilen sınırlama virüs nedeniyle artan iç talebe bağlı olmasına karşın, soğan ve patates ihracat sınırlaması 2018-2019 yıllarındaki yüksek fiyatlarla yapılmak zorunda kalan ithalatın bir neticesidir. Bkz. Yıldırım, "Korona Günlerinde Tarım İhracatı Yasakları", *Dünya Gazetesi*, 31.03. 2020, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/korona-gunlerinde-tarim-ihracati-yasaklari/466357>, (erişim tarihi: 13.11. 2021).

⁸⁴⁰ Dönemin Türk Tarım Bakanı Bekir Pakdemirli'nin "Paramız var ki, ithal ediyoruz" yaklaşımı, RF'nin buğday ihracatını kısıtlamasının ardından da sert eleştirilere maruz kalmıştır. Bakanın açıklamasına ilişkin haberler için bkz. "Bakan'dan İlginç Savunma: "Paramız Var ki İthalat Yapıyoruz", *Yeniçağ*, 22.12.2018.; "Bakan Pakdemirli 'Saman, Buğday İthal Ettiniz, Diyenlere Seslendi: Paramız Var Ki İthalat Yapıyoruz", *Sputnik Türkiye*, 22.12.2018.; yapısal sorunların parasal önlemlerle çözülebileceği gibi bir yanlış anlayışın varlığına dair bkz. Uysal, 2020:23; Gıda ve tarım sektörünün stratejik önemi nedeniyle özellikle gıda alanında ithalata bağlı ülkelerin gıda güvenliklerini arttırmak üzere bazı girişimleri bulunmaktadır. Örneğin, 2020 GFSI verilerine göre gıda ithalatında Singapur, Katar, Bahreyn, Kuveyt, BAE gibi ülkeler gıda ithalatında en yüksek oranlara sahip ülkelerdir. Bu nedenle, Singapur ve BAE başta olmak üzere bu ülkeler teknolojik gelişmelere destek vermektedirler. BAE topraksız tarım uygulamalarına yönelirken, Singapur gıda tedarikçilerini çeşitlendirmeye çalışmaktadır. Varlıklı ama doğal kaynakları sınırlı pek çok ülke ticaret stratejilerini ve iç politikalarını değiştirme yoluna gitmektedir. Amaçları gıda alanındaki dışa bağımlılıklarını azaltmaktır. Bkz. EIU: 2021: 9-10,35-36; Kayabaşı'nın Kovid-19 salgını gibi kriz dönemlerinde uygulanması gerektiğini düşündüğü politikalar önerileri için bkz. Kayabaşı, 2020: 44-45.

⁸⁴¹ Standage, 2020:293.

⁸⁴² Koçtürk, 1968b: 340-341; Koçtürk, 2019:92; Türkiye kişi başına yıllık tahıl tüketiminin en yüksek olduğu ülkelerden biridir. 2018/19 döneminde bir Türk'ün yıllık ortalama tüketimi 179,4 kilo iken dünyanın en büyük buğday yetiştiricisi Çin'de bu rakam 100 kilonun altındadır. Bkz. Güneş ve Turmuş, 2020: 136-137.

Tablo 3.10. Türkiye Buğday İthalatı ve İhracatı (Miktar/Değer 2016-2020)

Buğday Dış Ticaret Rakamları					
	2016	2017	2018	2019	2020
İthalat Miktar (ton)	4.341.241	5.159.613	5.821.561	9.844.958	9.791.103
İthalat Değeri (bin \$)	984.338	1.149.518	1.360.506	2.331.859	2.444.360
İhracat Miktar (ton)	7.025.117	7.389.854	7.485.819	7.579.010	7.563.041
İhracat Değeri (bin\$)	2.526.235	2.626.173	2.715.860	2.905.317	2.984.06

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021: 3 (TMO, Buğday ve Mamul Madde Karşılığı verileri).

Tablo 3.11. Türkiye Buğday Üretimine Genel Bakış (Ton) (1990-2030)

Türkiye Buğday Üretimi (Ton)			
Yıl	Miktar (Ton)	Yıl	Miktar (Ton)
1990	20.022.00	2017	21.500.00
2000	21.009.00	2018	20.000.00
2005	21.500.00	2019	19.000.00
2010	19.674.00	2020	20.500.00
2015	22.600.00	2021	20.663.00
2016	20.600.00	2030	23.409.07

Kaynak: OECD-FAO Agricultural Outlook 2021-2030. (Söz konusu veriler, Ekonomik Kalkınma İşbirliği Örgütü (OECD) ve FAO'ya üye olan ya da olmayan ülkelerle iş birliği halinde hazırlanmaktadır. 2030 yılına ilişkin projeksiyon da bu temelde hazırlanmıştır. Yazar tarafından, Türkiye'ye ait veriler, 1990 yılından 2015 yılına kadar beşer yıllık aralıklarla, 2015'ten 2021 yılına kadar ise yıllık olarak tablo haline dönüştürülmüş ve 2030 yılına dair projeksiyon dahil edilmiştir.)

Dünyada buğday üretimine bakıldığında, en çok buğday üretimi Çin, AB, Hindistan, Rusya ve ABD beşlisi tarafından gerçekleştirilmektedir. Türkiye'nin bereketli topraklarının dünya buğday üretimindeki payı yüzde üç civarıyla sınırlıdır.⁸⁴³ Dünya buğday ihracat verilerine bakıldığında ise ilk sıradaki ülke komşumuz Rusya'dır.⁸⁴⁴

⁸⁴³ Bkz. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Buğday Raporu-2018, 28.08.2018, https://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=30125&tipi=17&sube=0, (erişim tarihi: 15.12.2021); Tarım ve Orman Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü (TEPGE), Tarım Ürünleri Piyasaları Buğday, Haziran 2021, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge>, (erişim tarihi: 15.12.2021).

⁸⁴⁴ Ülkelere göre dünya buğday ihracatı 2020/21 verilerine göre, Rusya 19,8 pay oranıyla birinci sıradadır. Rusya'yı sırasıyla AB ülkeleri (%15), Kanada (%13,8), ABD (%13,2), Avustralya (%11) takip etmektedir. Türkiye'nin dünya buğday ihracatındaki oranı yalnızca %3,3'tür. Bkz. TEPGE, Tarım Ürünleri Piyasaları Buğday, Haziran 2021; Ayrıca bkz. Güneş ve Turmuş, 2020: 132.

Aslında, Moskova'nın buğday ihracatında dünya liderliğine oynadığı bilinmektedir ve bizzat Putin tarafından açıklanmıştır.⁸⁴⁵ Ancak Rus buğdayının Türk topraklarında kendine yer bulması ilginç bir serüven eşliğinde cereyan etmiştir. Türkiye'nin buğdayda yeterlilik derecesi her yıl aynı kalmamakla beraber TÜİK verilerine göre bu oran 2019/2020 döneminde yüzde 89 seviyesindedir.⁸⁴⁶ Yüksek sayılabilecek bu rakam Türkiye'nin neden buğday ithalatına ihtiyaç duyduğu sorusunu akla getirmektedir. Türkiye Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB) Ziraat Mühendisleri Odası (ZMO) tarafından hazırlanan 2018 yılı buğday raporunda, bu sorunun cevabı gelen ve gideni karşılaştırmak suretiyle verilmiştir. Buna göre, buğday ithal edilmesine karşın önemli miktarda un ihraç edilmektedir.⁸⁴⁷ İhraç edilen un miktarı ithal edilen buğdaya denk düşmektedir. Yani Türkiye ithal ettiği buğday ile ihraç ürünlerini üretmektedir. Üstelik ithal ettiği buğdayı da büyük oranda Rusya'dan temin etmektedir.⁸⁴⁸

Türkiye'nin Rus pazarına domates gibi ürünlerde ihracat, buğday gibi ürünlerde ithalat bağıyla bağlanmış olması endişe verici bir bağımlılık örneğidir. Çünkü Moskova, enerji

⁸⁴⁵ Berezovskaya vd. (30 June 2021), The Annual Special Direct Line with Vladimir Putin, [Television and Radio Broadcast]; RF Tarım Bakanlığı tarafından 2030 yılına kadar Rus tarımı ve gıda endüstrisi üzerine gelişmelerin değerlendirilmesi amacıyla bir çalışma yürütülmüştür. Bu çalışma neticesinde hazırlanan makale, politika yapıcıların geliştirmekte olan ülkelere ve AED'ye tarım ihracatını desteklemeye önem vermesi gerektiğini belirtmiştir. Putin, bu tavsiyeyi ciddi bir şekilde uyguluyor görünmektedir. Bkz. Gokhberg vd., 2017:6; Ayrıca bkz. Türkiye Moskova Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2021: 5-6.

⁸⁴⁶ Veriler için bkz. TEPGE, Tarım Ürünleri Piyasaları Buğday, Haziran 2021.

⁸⁴⁷ Buğdayın DİR kapsamına alınarak ithal edilmesinin sebebi olarak Türk buğdayındaki kalite sorunu gösterilmektedir. Un, makarna yapımına uygun kaliteli buğday dışarıdan ithalat yoluyla karşılanmaktadır. Bkz. Güneş ve Turmuş, 2020:138; un ve makarna yapımında kullanılan buğdayın büyük kısmı RF'den ithal edilmesine karşın, 1998 yılına kadar Moskova pazarında büyük pay sahibi olan Türkiye (1997 yılında Türkiye'de üretilen 136 bin ton makarnanın 122 bin tonu yani yüzde 90'ı Rusya'ya satılmıştı.) bugün Rus buğdayından ürettiği makarnayı RF'ye satamamaktadır. Moskova'nın makarna kapasitesini geliştirmiş olması bunun temel sebebidir. Bkz. "Makarna İhracatı", *Türkiye Makarna Sanayicileri Derneği (TMSD)*, 22.09.2015, <https://www.makarna.org.tr/d/makarna-sektoru/makarna-ihracati/44/>, (erişim tarihi: 02.03.2022).

⁸⁴⁸ ZMO, Rusya'dan ithal edilen buğdayın 2017 yılında toplamda yüzde 59'luk bir pay oranına sahip olduğunu da belirtmiştir. Bu oran 2018 yılının ilk yarısında yüzde 78'e kadar çıkmıştır. 2019/20 verilerine göre ise yüzde 64,6'luk pay ile Rusya buğday ithalatında birinci sıradadır. Bkz. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Buğday Raporu-2018, 28.08.2018; Güneş ve Turmuş, 2020: 138; Türkiye'nin buğday ithalatındaki rekor artışlar, Çin ile karşılaştırılmasına da neden olmuştur. Bkz. "Türkiye, 1.4 Milyar Nüfuslu Çin'den Daha Fazla Buğday İthal Etti", *Independent Türkçe*, 20.02.2021, <https://www.indyrturk.com/node/318986/ekonomi%CC%87/t%C3%BCrkiye-14-milyar-n%C3%BCfuslu-%C3%A7inden-daha-fazla-bu%C4%9Fday-ithal-etti>, (erişim tarihi: 16.12.2021).

temininde de Türkiye için neredeyse tekel konumundadır. Moskova'yla olan bu asimetrik ilişki Türkiye'yi çok hassas bir noktaya getirmektedir. Öyle ki Pritchett, Akdeniz ülkeleri üzerinde ekonomik olarak baskın bir güce sahip olmayan Moskova için Türkiye'nin bir istisna olduğundan ve Moskova'nın etkisine çok açık durumda olduğundan bahsetmektedir. Pritchett'e göre, Türkiye'nin Rusya ile olan ticaret açığı politik bir hassasiyet yaratmaktadır ve bu nedenle Moskova için değerli bir araç olmaya devam edecektir.⁸⁴⁹ Soli ve Özel, Pritchett'e benzer şekilde, uçak krizi sonrasında Rusya tarafından uygulamaya konulan yaptırımların Türk ekonomik çıkarlarının Rus politikasındaki gelişmelere bağlı olarak kolayca zedelenemediğini belirtmiştir. Rusya eski jeopolitik gücüne yaklaştıkça, iki ülke arasındaki asimetri de büyümektedir.⁸⁵⁰

Türkiye'nin mevcut tarım politikaları da Rusya ile aramızdaki bu asimetrik ilişkiyi güçlendirir niteliktedir. Türkiye'nin tarım politikası, nüfus politikasının yanında, enerji politikası ile de yakından ilişkilidir. Çünkü Türkiye tarımda üretmek için kullandığı enerjinin büyük kısmını dışarıdan sağlamakta yani ithal etmektedir.⁸⁵¹ Dolayısıyla enerji, Türk Rus ilişkilerinin hem dayanak noktası hem de asimetrik bağımlılığın ana sebebi haline gelmektedir.⁸⁵² Diğer taraftan, girdi fiyatlarının ucuzlatılamaması, yeterli destek politikalarının olmayışı ve tarım ürünleri için gümrük vergisinin sıfırlanması gibi uygulamalar çiftçiyi huzursuz etmektedir.⁸⁵³ ZMO 2018 yılı buğday raporunda, uygulanan politikaların çiftçiyi buğday ekmekten nasıl vazgeçirdiği ekilen alan miktarlarındaki azalma üzerinden

⁸⁴⁹ Bkz. Pritchett, J., "Less Than A Full Deck: Russia's Economic Influence in the Mediterranean", *Carnegie Endowment for International Peace*, 21.07.2021; Ayrıca bkz. Köstem, 2018: 10-13.

⁸⁵⁰ Özel ve Uçar, 2019: 3, 21, 25; benzer şekilde Demiryol, Türk Rus ticareti arttıkça dengenin Türkiye aleyhine bozulduğunu ifade etmiştir. İki ülke arasındaki ticaret hacminin dar olduğu (2,9 milyar dolar) 1992-2000 döneminde Türkiye'nin ihracatı karşılama oranı yarıdan fazlayken (yüzde 60) ortalama ticaret hacminin 20 milyar doları aştığı 2000 yılı sonrasında bu oran yüzde yirmilere kadar düşmüştür. Bkz. Demiryol, 2018: 1443.

⁸⁵¹ Kışlalıoğlu ve Berkes, 1997:111.

⁸⁵² Özel ve Uçar, 2019: 18.

⁸⁵³ Örneğin, 29 Temmuz 2017 tarihli Resmî Gazete 'de yayımlanan karar ile TMO'ya sıfır gümrükle 750 bin ton buğday ve mahlut, 700 bin ton arpa, 700 bin ton mısır ve 100 bin ton pirinç ithalat yetkisi verilmiştir. Bu daha sonra 15 Ağustos 2018 tarihinde tekrarlanmıştır. Bkz. 29.07.2017 tarih ve 30138 sayılı Resmî Gazete (2017/10589 sayılı Bazı Tarım Ürünlerinin İthalatında Tarife Kontenjanı Uygulanması Hakkında Karar); 15.08.2018 tarih ve 30510 sayılı Resmî Gazete (23 sayılı Bazı Tarım Ürünlerinin İthalatında Tarife Kontenjanı Uygulanması Hakkında Karar); tarım ürünlerinde gümrük vergilerinin sıfırlanması gibi süt ve süt ürünlerine yönelik olarak da üreticiyi huzursuz eden uygulamalar olmaktadır. Örneğin, süt destek primlerinin yüzde 60 oranında azaltılması ve Rusya'nın Türk pazarına süt ürünleri sevkiyatı için TÜSESAD Sağlık Sertifikası konusunda anlaşmasını açıklaması üreticiyi kaygılandırmıştır. Bkz. Yıldırım, 2020:31-32.

anlatılmıştır: 2000 yılında 92 milyon dekar alanda buğday ekimi yapılırken 2017 yılında bu miktar 77 milyon dekara gerilemiştir.⁸⁵⁴ Haziran 2021 buğday verilerine göre bu ekili alan miktarı 2018/19’da yaklaşık 73 milyon dekara, 2019/2020’de ise yaklaşık 68,5 milyon dekara düşmüş görünmektedir.⁸⁵⁵

ZMO ve TÜİK verilerine göre 1,1 milyon ton olan buğday ithalatı ise 2018 yılında 5,8 milyon tona, 2019’da da 9,8 milyon tona çıkmıştır. Böylece Türkiye’nin 2002’de 150 milyon dolar ödediği buğday ithalatının faturası 2019 yılında 2,3 milyar dolara ulaşmıştır.⁸⁵⁶ Bu noktada, Türkiye ile Rusya arasında bir fark da göze çarpmaktadır. En büyük tahıl ihracatçılarından biri olmasına karşın Rusya aslında aynı zamanda bir tarım ürünleri ithalatçısıdır. Ancak bu ithalat eğilimi tahıl gibi temel gıda maddeleri üzerinden değil yüksek değer içeren ürünlere yöneliktir. Tam da bu nedenle Moskova’nın gıda güvenliğini tehlikeye atan bir durum söz konusu değildir.⁸⁵⁷ Oysa Türkiye’nin temel ürünlere yönelik artan ithalatı ve kendi kendine yeterliliğinin azalması gıda güvenliği/gıda egemenliği konusunda ciddi bir sorgulama için alan açmaktadır.⁸⁵⁸

Her iki ülkenin GFSI derecelendirmesine bakıldığında 2012-2019 yılları arasında iki ülkenin konumları birbirine yakinken (Tablo 3.12), 2020 GFSI verilerinde (Tablo 3.13) bu durum değişmiştir. Hesaplanma yöntemindeki değişiklik bu farkın bir kısmına neden olmuş olsa dahi Türkiye’nin gıda güvenliği sıralamasındaki yerinin aşınmaya başladığı (Tablo 3.13)’ten anlaşılmaktadır.

⁸⁵⁴TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Buğday Raporu-2018, 28.08.2018; Ayrıca bkz. Güneş ve Turmuş, 2020: 136.

⁸⁵⁵ TEPGE, Tarım Ürünleri Piyasaları Buğday, Haziran 2021.

⁸⁵⁶ “Türkiye Buğdayda Kendi Kendine Yetiyor mu? Grafiklerle Türkiye’nin Buğday Karnesi”, *Euronews*, 18.11.2019, <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyenin-bu%C4%9Fday-politikas%C4%B1-ne-kadar-s%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilir/a-56231707>, (erişim tarihi: 16.12.2021); Ayrıca bkz. Güneş ve Turmuş, 2020:132.

⁸⁵⁷ Liefert vd., 2019: 121-122, 131.

⁸⁵⁸ Bkz. Güneş ve Turmuş, 2020: 178.

Tablo 3.12. 2012-2019 Yılları Arasında Küresel Gıda Güvenliği Endeksine (GFSI) Göre Türkiye ve RF

Yıllar	Genel Derecelendirme		%	
	RF	Türkiye	RF	Türkiye
2012	29	36	68.3	63.7
2013	40	38	60.9	62.9
2014	40	39	62.7	63.8
2015	43	39	63.8	66.0
2016	48	45	62.3	63.6
2017	41	49	66.2	61.1
2018	42	48	67.0	64.1
2019	42	41	69.7	69.8

Kaynak: EIU, 2012-2019 GFSI. (2012-2019 yılları arası Küresel Gıda Endeksi Genel Derecelendirme Tabloları derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.)

Tablo 3.13. 2020 Yılı Küresel Gıda Güvenliği Endeksinde (GFSI) Türkiye ve RF

Ülkeler	Genel Derecelendirme	%
RF	24	73.7
Türkiye	47	65.3

Kaynak: EIU, 2021:38.

İstanbul Hububat, Bakliyat, Yağlı Tohumlar ve Mamulleri İhracatçıları Birliği (İHBİR) Başkanı Zekeriya Mete'nin "*Rusya şekerli mamuller ithalatını azalttı. Türk üreticiler olarak fiyatlarımızı minimuma çekerek pazarda rekabet etmeye çalışıyoruz*"⁸⁵⁹ şeklindeki demeci asimetrik ilişkinin bir başka boyutunu ortaya koymuştur. 2015 yılında yani henüz Türk-Rus uçak krizi yaşanmadan önce bile Türk üreticiler Rus pazarına tutunmaya çalışmaktadırlar.

Türkiye'nin Rusya'dan yaptığı yoğun buğday ithalatının buğday fiyatlarına yansıdığı ve yalnızca bir hafta içinde on bir dolar birden yükselmesine neden olduğu şeklinde basına yansıyan haberde, ZMO İstanbul Şubesi Başkanı Murat Kapıkıran'ın şu demeci sorunun büyüklüğünü de özetlemektedir:

⁸⁵⁹ "Ukraynalı Üretici Fabrikayı Rusya'ya Taşyınca Türk Üreticiler Fiyat Kırdı", 15.09.2015, <http://www.olay53.com/haber/ukraynali-uretici-fabrikayi-rusyaya-tasiyince-tur-ureticiler-fiyat-kirdi-248578.htm>, (erişim tarihi: 16.12.2021).

Buğdayda ekim alanları 2002 yılında 9,3 milyon hektar iken 2018’de 7,3 milyon hektara, 2019 yılında ise 6,85 milyon hektara geriledi. Bunlar TÜİK verisidir. Buğday üretimi 2002 yılında 19,5 milyon ton iken 2019 yılında üretimimin 19 milyon ton. Aradan geçen 18 yılda nüfusumuz 65 milyondan 85 milyona çıkmış ancak üretim aynı kalmış hatta düşmüş. Bu veriler Türkiye’nin buğdayda geldiği noktayı ortaya koyuyor.⁸⁶⁰

Buğday ithalatı tartışmaları un sektörünün geleceği tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Avşin Kaşıkçı, dünyada üç tip buğday un ticareti olduğundan bahsetmektedir. Bunlardan ilki sınır ticaretidir ve iki ülkenin coğrafi yakınlığının avantajlarını kullanır. Bir tarafta un üreticisi ülke diğer tarafta un ihtiyacı olan ülke vardır. Türkiye’nin Suriye Irak ihracatları veya Kazakistan’ın Afganistan ihracatı bu kategoridedir ve dünya ticaretinin yüzde 47’si bu şekilde yapılmaktadır. İkinci kategori AB, ECOWAS,⁸⁶¹ COMESA,⁸⁶² MERCOSUR⁸⁶³ ve ASEAN⁸⁶⁴ gibi ticaret bloklarına aittir ve ithalat vergisi ödemeksizin ihracat yapılmasına imkân sağlar. ASEAN üyeleri Vietnam ve Tayland’ın birbirleriyle ticareti, COMESA üyeleri Mısır ve Madagaskar arasındaki ticaret veya ECOWAS üyeleri Gine ve Sierra Leone’nun birbirleriyle ticareti bu gruba girer. Bu grup ticaret dünya ticaretinin yüzde 33’ünü oluşturmaktadır ve blok dışı ülkelerin girişini zorlaştırmaktadır. Üçüncü grup ise deniz aşırı ihracattır ve dünya ihracatı içindeki payı yüzde 2 civarında olan bu ticaretin yüzde 60’ını Türkiye tek başına gerçekleştirmektedir. Sınır ticareti ile deniz aşırı ticaret gerçekleştiren Türkiye, sınır ticaretinin yarısını Irak ve Suriye ile yapmaktadır ve Irak’ın değirmen yatırımları nedeniyle ileride kayıp yaşaması muhtemeldir. Deniz aşırı ihracat pazarlarında da aynı yönelim mevcut olduğundan Türkiye’nin bu konuda da kayıp yaşaması Endonezya örneğinde olduğu gibi muhtemel görünmektedir. On yıl önce 500 bin tona yakın ihracat miktarı ile büyük bir pazar olan Endonezya bugün önemsiz bir seviyededir (yılda 30 bin ton). Bunun nedeni ise herhangi bir tarife ya da tarife dışı engel değildir. Sadece Endonezya

⁸⁶⁰ Beyhan, “Türkiye’nin Buğday Talebi Rusya’da Fiyatları Arttırdı”, *Sözcü*, 14.10.2020, <https://www.sozcu.com.tr/2020/ekonomi/turkiyenin-bugday-talebi-rusyada-fiyatlari-artirdi-6079855/> , (erişim tarihi: 16.12.2021).

⁸⁶¹ ECOWAS, Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğudur. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.mfa.gov.tr/ecowas.tr.mfa> , (erişim tarihi: 16.12.2021).

⁸⁶² COMESA, Doğu ve Güneydoğu Afrika Ortak Pazarı’dır. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.comesa.int/> , (erişim tarihi: 16.12.2021).

⁸⁶³ MERCOSUR, Güney Amerika Ortak Pazarı’dır. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.mercosur.int/en/> , (erişim tarihi: 16.12.2021).

⁸⁶⁴ ASEAN, Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği’dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.mfa.gov.tr/guneydogu-asya-ulkeleri-birligi.tr.mfa> , (erişim tarihi: 16.12.2021).

değirmen sayısını arttırmış ve un ihtiyacı kalmamıştır. Dünya buğday unu ticareti gıda krizi, ekonomik veya siyasi kriz ya da kuraklık gibi nedenlerle hiçbir zaman tamamen yok olmayacaktır ancak;

...bir ihtiyaç oluştuğunda “un nereden alınır” sorusunun cevabın şimdi olduğu gibi Türkiye olmaya devam etmeli...belki de en önemlisi, 2000’li yıllardaki gibi buğdaya rekor rekor verdiğimiz yıllara dönmeliyiz. Bu sayede hem daha katma değerli bir un ihracatı gerçekleştirir hem de buğday ihracatçısı ülkelerin ihracat kısıtlamalarına muhatap olmayız.⁸⁶⁵

Kaşıkçı’nın belirttiği üzere kısıtlı bir sektör olan un sektörünün daralması söz konusu iken, Türkiye’deki bazı fabrikaların (un ve makarna)⁸⁶⁶ Rusya’ya taşınacağı iddiaları gündeme gelmiştir.⁸⁶⁷ Rusya’nın buğday ihracatı yerine daha çabuk bozulan un ihracatına yönelmesi akılcı bulunmasa da⁸⁶⁸ Rusya’nın bu alandaki sanayisini güçlendirmek için Türk firmalarının Rusya’ya kaymasının Türkiye’nin un ve makarna ihracatındaki gücünü

⁸⁶⁵ “Dünyada Yeni Trend Buğdayı Temin Et, Unu Kendi Ülkende Üret”, Avşin Kaşıkçı ile Röportaj, 06.10.2021, *BBM*.

⁸⁶⁶ Un ve makarna sektörü hammaddesinin aynı olması nedeniyle bazı firmaların her iki alanda da yatırımları mevcuttur. Örneğin, bir firmanın Çorum’da iki değirmenin yanında bir de makarna fabrikası vardır. Bkz. “Dünyada Yeni Trend Buğdayı Temin Et, Unu Kendi Ülkende Üret”, Avşin Kaşıkçı ile Röportaj, 06.10.2021, *BBM*.; spagettinin bulunmasına dair Emiroğlu şu hikâyeyi anlatır: “Erişte yüklü sıpasını kaçıran köylü, “Sıpa getti! Sıpa getti! diye peşine düşünce İtalyanlar sıpayı çevirmiş, erişteyi bulunca da afiyetle yemiş, bu yemeğin adını da spagetti sanmışlar.” Bkz. Emiroğlu, 2019: 332; bu hikâyedekine benzer şekilde, makarnanın dünyaya ihracat hikayesinde de İtalya ve Türkiye önemli aktörlerdir. Her iki ülke (İtalya birinci) dünya makarna ihracatında en önemli tedarikçiler arasındadır. Bkz. “Türkiye Makarna İhracatında Dünya İkincisi”, *NTV*, 24.10.2020, https://www.ntv.com.tr/ekonomi/turkiye-makarna-ihracatinda-dunya-ikincisi,JdY-3JhIm0e84WPOPH_6Tg , (erişim tarihi: 16.12.2021); “Türkiye Makarna İhracatında Dünya İkincisi Türkiye’nin Makarna Üretim ve İhracat Merkezi Gaziantep”, *Habertürk*, 24.10.2020, <https://www.haberturk.com/gaziantep-haberleri/81832420-turkiye-makarna-ihracatinda-dunya-ikincisiturkiyenin-makarna-uretim-ve-ihracat-merkezi> , (erişim tarihi: 16.12.2021);

⁸⁶⁷ Taban Gıda üst düzey yöneticisi Hacıhaliloğlu’nun bu konudaki görüşü şöyledir: “Türkiye un ihracatında dünyada birinci, makarna ihracatında ise ikinci sırada yer alıyor. Bu büyük bir sanayi ve sektörü ifade ediyor... Bu gücün kaybedilmemesi ve ihracatın geliştirilmesi, desteklenmesi için buğday politikalarının doğru yönetilmesi gerekiyor.” Bkz. “Un ve Makarna İhracatındaki Gücümüzü Kaybetmemeliyiz”, Hasan Hacıhaliloğlu (Taban Gıda CEO) ile Röportaj, 13.12.2021, *BBM*.

⁸⁶⁸ Bkz. “Dünyada Yeni Trend Buğdayı Temin Et, Unu Kendi Ülkende Üret”, Avşin Kaşıkçı ile Röportaj, 06.10.2021, *BBM*.

kaybetmesine sebep olabileceği ve daha da vahimi iç piyasada dahi makarna üretiminin riske girebileceği belirtilmiştir.⁸⁶⁹

Türk basınında çıkan bu haberleri Moskova'nın resmi devlet politikası özelliği kazanmış ithal ikameci uygulamaları ile birlikte değerlendirmek gerekmektedir. Özellikle Covid-19 sonrasında daha da güçlenmesi beklenen bu politika çerçevesinde Rusya'ya ithalat imkanlarının tedarikçi firmaların Rus topraklarındaki yatırım düzeylerine göre belirlenmesi planlanmaktadır. Bu uygulamanın Rus tarım sektöründeki doğrudan yabancı yatırımları arttırması öngörülmektedir.⁸⁷⁰

Yukarıda özetlendiği üzere, Türk- Rus ilişkileri hemen her alanda asimetrik bir eğilim göstermektedir. İlave olarak, Rus tarım politikasının bütüncül bir yaklaşımla, ulusal güvenlik ve dış politika amaçlarına (güvenikleştirme kavramının başarılı bir şekilde kullanılmasının da yardımıyla) güçlü bir şekilde eklemlenmiş olması Rus tarafına ilave bir avantaj yaratmıştır. Rus tarım politikasının bütüncül bir şekilde ele alınıp yönetilmesine karşın ise Türk tarımı sahipsiz kalmış bir görüntü çizmektedir ve dış politika amaçları ile de bağlantısı kurulamamıştır. Bu nedenle, iki ülke arasında dış politika alanında stratejik bir ortaklığın olması veya devam ettirilmesi zor görünmektedir.

Çopuroğlu ve Karpuzcu, iki ülkenin stratejik ortak olarak görülmelerinin “*süreklilik arz eden bir çıkar ortaklığı*”na ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir.⁸⁷¹ Türk Rus ilişkileri hem doğası gereği hem de artan asimetrik bağımlılıktan dolayı realist paradigma kapsamında değerlendirilmeye uygun görünmektedir.⁸⁷² Çünkü Moskova ile Ankara arasındaki ekonomik ilişkilerin hassasiyet göstermesinin temel nedeni iki ülkenin pek çok konuda çatışmaya meyilli çıkarlarıdır. Örneğin, İsrailli Emekli Tümgeneral Amos Gilead Rusların Suriye'yi kendilerine ayırdıkları kanısındadır.⁸⁷³ Rusya'nın agresif dış politikası ile Türk dış politikası

⁸⁶⁹ Sağban tarafından yapılan bu değerlendirmeye katılmayanlar da mevcuttur. Örneğin un üreticilerinden Erhan Özmen şu fikirdedir: “...*Haber doğru değil ama ola ki 3-5 fabrika gitse bile, ülkemizin ne sanayisine ne de un üretim miktarına hiçbir etkisi ve zararı olamaz.*” Bkz. “Herkes Bu Soruyu Soruyor: Un ve Makarna Fabrikaları Rusya'ya mı Taşınıyor?”, *Gaziantep Güneş Gazetesi*, 10.12.2021.

⁸⁷⁰ Türkiye Moskova Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2021: 8-9.

⁸⁷¹ Çopuroğlu ve Karpuzcu, 2017: 466.

⁸⁷² Çopuroğlu ve Karpuzcu, 2017: 466; Demiryol, “Türkiye-Rusya Arasında Asimetrik İlişki ve Bağımlılık”, *Perspektif*, 05.05.2020; Köstem'in Türk Rus ilişkisini Keohane ve Nye'nin karşılıklı bağımlılık teorisi çerçevesindeki analizi için bkz. Köstem, 2018: 24-25.

⁸⁷³ Tabarovsky, “Israel and Russia: An Interview with Maj.Gen. (Res.) Amos Gilead”, 04.02.2020, Russia File, a Kennan Institute Blog, Wilson Center, <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/israel-and-russia-interview-maj-gen-res-amos-gilead>, (erişim tarihi: 09.12.2021); Rusların Suriye'deki varlığı, Akdeniz politikasının şekillendirilmesinde mevcudiyetlerini korumak ve askeri üssü Lazkiye açısından önemlidir. Bkz. Çopuroğlu ve

Suriye başta olmak üzere bu gibi çeşitli alanlarda çatışmaktadır. Bu nedenle, Rus-Türk ilişkilerinde yakınlaşma dönemlerinin genel eğilimden ziyade istisna olduğu fikri ağırlık kazanmaktadır.⁸⁷⁴ Dolayısıyla mevcut durum, Greenspan'ın Churchill'den aktardığı “*Ne kadar geriye bakarsanız o kadar ileriye görürsünüz*”⁸⁷⁵sözünü doğrular niteliktedir.

Üstelik Rusya'nın sahip olduğu imkân ve kabiliyetleri sonuna kadar kullanmakta gösterdiği maharet⁸⁷⁶ Türk politikasını zorlamaktadır. Aksaması halinde her iki tarafında da bundan zarar göreceğine dayanan karşılıklı bağımlılık tezinin Türkiye'nin Rusya'ya ihtiyacı olduğu gibi Rusya'nın da Türkiye'ye ihtiyacı olduğu fikri, aradaki ilişkinin asimetrisinden mustarıptır. Demiryol, Rusya'nın bu bağımlılık ilişkisinden “*çıkış maliyetinin daha az olduğunu*” belirtmiştir. Enerji temelli bu bağımlılık ilişkisi⁸⁷⁷ gıda alanında da benzer bir

Karpuzcu, 2017: 476-477; Suriye'nin Ankara ve Moskova arasında ayrışma konusu olmasına dair ayrıca bkz. Pamir, 2015: 456; Kurban ve Cabbarlı, 2019: 105.

⁸⁷⁴ Bu dönemler genellikle uluslararası yapıda, bölgesel veya küresel, değişiklik dönemlerine denk gelmektedir. Bkz. Çopuroğlu ve Karpuzcu, 2017: 466-468; Ilves ve Kramer, Putin'in anladığı ve saygı duyduğu şeylerin yalnızca karşı koymak ve güç olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle, Türkiye'nin sınırlarını ihlal eden Rus askeri uçağını vurarak Putin'e karşı güç kullanmaktan korkmadığını göstermesinin ardından Rusya'nın geri adım attığı kanısındadır. Aynı nedenle, Ukrayna'ya yönelik olarak yatıştırma politikası değil karşı koyma politikası izlenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bkz. Ilves ve Kramer, “Opinion: In the Russia-Ukraine Conflict, Standing Up to Putin Is Our Only Credible Option”, *Politico*, 02.12.2021, <https://www.politico.com/news/magazine/2021/12/02/russia-ukraine-putin-policy-523606> , (erişim tarihi: 08.12.2021); kriz sonrası gelişmelere bakıldığında Moskova'nın geri adım attığı değerlendirmesine katılmak mümkün değildir. (y.n.)

⁸⁷⁵ Greenspan, 2011:472.

⁸⁷⁶ Pritchett, “Less Than A Full Deck: Russia's Economic Influence in the Mediterranean”, Carnegie Endowment for International Peace, 21.07.2021.

⁸⁷⁷ Türkiye, elektrik üretiminin yarısından fazlasını doğalgaz kullanarak üretmektedir. Kullandığı doğalgazın da yüzde 55'lik kısmını tek başına Rusya'dan temin etmektedir. Yani Türkiye'deki elektrik üretiminin yarısından fazlası Rusya'dan gelecek doğalgaza bağlıdır. Nükleer enerjiyi de kullandığı enerji kaynakları arasına katmak isteyen Türkiye enerji kaynağını çeşitlendirmeyi planlamış ama enerji kaynağının müteahhidini çeşitlendirmemiş ve Akkuyu Nükleer Projesi için Moskova ile anlaşmıştır. Bkz. Telli, 2017: 156-181; ayrıca bkz. Vural, 2021:223; Pamir, 2015: 320, 341-342, 502; Ögütçü, doğalgazda bağımlılık derecesinin AB düzeyine yani yüzde otuz seviyesine düşürülmesi gerektiğini belirtmiştir. Bkz. Ögütçü, 2017: 111; Pamir, Churchill'in 1913 tarihinde İngiliz Parlamentosu'nda yaptığı konuşmasından Churchill'in şu sözlerini aktarmıştır: “*Tek bir kaynağa, tek bir işleme, tek bir ülkeye, tek bir üretim sahasına bağımlı olmamalıyız. Petrolde güvenirlilik ve emniyet, yalnız ve ancak çeşitlilikle mümkündür.*” Bkz. Pamir, 2015: 35; enerji güvenliği politikasına dair öneriler için ayrıca bkz. Pamir, 2015: 471-483; enerji güvenliği politikalarına paralel şekilde gıda alanında da tek tedarikçi tercih edilir olmaktan çıkmıştır. Özellikle Kovid-19 salgını sonrası ülkeler temel gıda maddelerinde dışa bağımlılıklarını azaltacak önlemler peşindedir. Bunlar içinde tarımsal üretim ile gıda işleme sanayilerinin daha önemli hale

nitelik almaktadır. Türkiye'nin yaş meyve sebze ihracatına Moskova alternatif üretebilecek konumda iken Türkiye bu konumda değildir. Demiryol'un asimetrik karşılıklı bağımlılığa ilişkin olarak dile getirdiği “*bağımlılık durumunun bir güvenlik sorunu olarak tanımlanıp tanımlanmadığı*” sorusu ayrıca önemlidir, çünkü “*üretilen veya üretilmeyen politikalar bu asimetrik bağımlılığın siyasi sonuçlarını belirleyecektir.*”⁸⁷⁸

Pek çok Türk için de geçerli olan, 2017-2018 yılları arasında Tarım Bakanı olarak görev yapan Ahmet Eşref Fakıbaba'nın “*Ben ekmek yemediğim zaman doymuyorum*”⁸⁷⁹ ifadesi yukarıda bahsedilen bağımlılık durumunun nasıl tanımlanması gerektiğine ilişkin ipucunu içinde barındırmaktadır. Ancak buğday gibi stratejik bir ürünün ithal edilmesi ve üstelik ithalat oranının sürekli artması, Türklerin ekmek konusundaki hassasiyetlerini geleneksel ekmeğin hammaddesi olan buğday konusunda yeterince gösteremediklerini açıkça ortaya koymaktadır. Oysa pek çok halk temel besin maddelerine yönelik olarak hassas bir tavır takınmaktadır. Örneğin, Ichijo ve Ranta, Japonların pirinç hakkındaki hassasiyetlerinin 1993 yılı sonbaharında Japonlar arasında bir histeriye neden olduğunu belirtmiştir. Çok soğuk geçen bir yaz mevsiminin ardından 1993 sonbaharında yeterli mahsulün toplanamaması üzerine Japon hükümeti acil pirinç ithali gerçekleştirmiştir. Bu durum Japon halkının ithal pirince karşı bir hareket başlatmasına neden olmuştur. Japon tarihinde Heisei Pirinç isyanları olarak anılan bu isyanın ana fikri Japonya'da yetişen pirinç en iyisidir anlayışına dayanmaktadır.⁸⁸⁰

Japon pirincinin en iyisi olduğuna yürekten inanan ve pirincini savunan Japon halkına karşılık, Türk buğdayı artan ithalat nedeniyle sürekli irtifa kaybetmektedir. Türkiye'deki buğday üretiminin sıkıntılarını ve Türkiye'nin tekrar rekorla fazlası veren bir ülke haline gelmesi için yapılması gerekenleri Kaşıkçı şöyle sıralamıştır:

Türkiye, son yıllarda buğday üretiminde çok ciddi sıkıntılar yaşıyor. Öyle ki mamul madde ihracatı için yaptığımız ithalatlara ek olarak kendi iç tüketimimizi karşılayabilmek için de son üç yıldır ithalat yapıyoruz. Halbuki 2005 yılında TMO stoklarında rekorla fazlası 4 milyon ton buğday stokumuz vardı.

gelmesi, gıda tedarikçilerini çeşitlendirmek yer almaktadır. Bkz. “Dünyada Yeni Trend Buğdayı Temin Et, Unu Kendi Ülkende Üret”, Avşin Kaşıkçı ile Röportaj, 06.10.2021, *BBM*.

⁸⁷⁸ Demiryol, 2018: 1448-1450; Ayrıca bkz. Demiryol, “Türkiye-Rusya Arasında Asimetrik İlişki ve Bağımlılık”, *Perspektif*, 05.05.2020, <https://www.perspektif.online/turkiye-rusya-arasinda-asimetrik-iliski-ve-bagimlilik/>, (erişim tarihi: 18.12.2021); ayrıca bkz. Telli, 2017: 160.

⁸⁷⁹ “Türkiye, Dünya Un İhracatında Birinci, Makarna İhracatında İkinci”, *Değirmenci Dergisi*, 09.03.2018, <https://millermagazine.com/dunya-un-ihracatinda-turkiye-birinci/>, (erişim tarihi: 18.12.2021).

⁸⁸⁰ Ichijo ve Ranta, 2016: 133-135.

Ülkemiz hem kendi kendisine yeter durumdaydı hem de sanayicimiz un ihracatı için gereken buğdayı TMO'dan dahilde işleme rejimi kapsamında satın alabiliyordu. TMO'nun o yıllarda rekolte fazlası buğdaylarını uluslararası ihalelerle ihraç ettiğine şahit oluyorduk. Maalesef şu anda o noktadan bir hayli uzağız.

Bu noktaya gelmemizin tek nedeni olarak yaşanan kuraklıkları gösterirsek hata ederiz. Elbette özellikle bu yıl yaşadığımız (2021 yılı, y.n.) kuraklık, buğday ve arpa üretimimize ciddi bir darbe vurdu. Ancak kuraklık olmasaydı da muhtemelen yine 1-2 milyon ton bir açığımız olacaktı. Türkiye'nin buğdayda tekrar rekolte fazlası veren bir ülke olabilmesi için bir dizi yapılması gereken şey var. Bunların en başta geleni buğday ziraatı yapmayı, getirisi yüksek bir iş olmasını sağlamak. Bu, kısa vadede, TMO müdahale fiyatları yüksek tutularak, direkt desteklemeler artırılarak veya üretim girdilerinin ciddi anlamda sübvansede edilmesi yoluyla sağlanabilir. İkinci olarak önemli gördüğüm konu sulama. Su olmadan tarım olmuyor. Resmi rakamlara göre GAP sulama hedefinin dahi henüz %54'ündeyiz. Zaten bozkır olan Anadolu, küresel ısınmanın etkisiyle daha da kuraklaşacak, dolayısıyla sulama hayati bir öneme sahip olacak. Üçüncü olarak yem sanayisinin hububat talebini düşürmemiz gerekiyor. Hayvan yeminde hazır yemin oranı azalmalı, meraların payı artmalı. Bu, yem sanayinin kullandığı buğdayın bir kısmının gerisin geri gıda sektöründe kalmasını sağlayacaktır. Dördüncü olarak da devletimizin çiftçiliğin yüksek teknoloji ile verimli bir şekilde yapılmasını sağlayacak hukuki, ekonomik ve sosyal bir ortamı oluşturarak teşvik edici olması gerektiğini düşünüyorum. Sözleşmeli tarım uygulamasının ise üretimi az olan, çiftçinin tercih etmediği bazı ürünlerde veya spesifik buğday çeşitlerinde faydalı olacağını düşünüyorum.⁸⁸¹

Kaşıkçı'nın Türkiye'yi yeniden buğday rekolte fazlası veren bir ülkeye dönmek üzere getirdiği bu öneriler, Türkiye'nin buğday üretiminde yaşadığı sıkıntıları açık bir şekilde ortaya koyarken Türkiye için yeni bir aşıl topuğunun oluşmakta olduğunun da sinyallerini vermiştir. Çünkü buğday konusunda kendine yetmeyen/yetemeyen bir Türkiye için halihazırda bu çalışmada bazı örnekler bulunmaktadır. Hindistan'ın Bihar kıtlığı sırasında buğday ihtiyacını karşılamak için PL-480 programı çerçevesinde yapılan yardımlara ihtiyaç duyması ve Vietnam politikası nedeniyle Hint hükümetine kızgın olan ABD Başkanı Johnson'ın buğday yardımının serbest bırakılmasını Amerikan dış politika çıkarlarına bağlaması bunlardan biridir.⁸⁸² Brejnev, Moskova'nın iki milyon ton hububatı Hindistan'a

⁸⁸¹ “Dünyada Yeni Trend Buğdayı Temin Et, Unu Kendi Ülkende Üret”, Avşin Kaşıkçı ile Röportaj, 06.10.2021, *BBM.*; Atatürk döneminde en önem verilen konulardan biri kooperatifçiliktir. Kooperatifçilik, yabancı sermayenin piyasadaki rolünün kontrolü ve güvenli gıda üretimi için de çok önemlidir. Bkz. Kaymakçı, 2011:152; Koçtürk, 1967:115; Parvus Efendi, tıpkı Koçtürk gibi, ekicilerin (yani çiftçilerin) mali itibarının sağlanmasını en başa koymuştur ve ürünün tam olarak değerlendirilebilmesinin tek yolunun kooperatifleşme olduğunu belirtmiştir. Bu hem tarımın gelişmesi hem de köylülüğün sürmesi için şarttır. Bkz. Sencer, 2005:188.

⁸⁸² Brass, 1986: 253.

borç verirken amaçlarının iki ülke ilişkilerini geliştirmek olduğunu belirtmiştir.⁸⁸³ Yani, temel gıdaların temininde kendi kendine yetemeyen bir ülke başka ülkelerin dostluk veya düşmanlık rüzgarlarına açık hale gelmektedir. Dolayısıyla, Türkiye için dış politikada rüzgarların olası zararlarına karşı pencerelerini kapatabilmesi gıda güvenliğini sağlaması ile mümkündür. Çünkü Rusya ile olduğu gibi, asimetrik bir ilişkide, güvenlik tehdidi her zaman vardır ve iş birliğinin sınırları⁸⁸⁴ bir noktada çizilmeye mecburdur.

3.3.4. Sonuç Yerine

Gürsoy'un aktardığına göre Romalılar kurşunla çok fazla haşır neşirlermiş; Roma şehrinin şebeke suları kurşun borularda akar, şarap kurşun kaplarda muhafaza edilir ve Romalılar pudra niyetine yüzlerine kurşun tozu sürerlermiş. Bu nedenlerle, kurşun zehirlenmesine maruz kalan Romalıların damak tadı da bozulmuş. O dönemde Romalıların yemeklerine bol baharat atmaları yemeğin tadını alabilmek içinmiş.⁸⁸⁵ Türkiye'nin Rusya'dan buğday ithalatı da işte bu tür bir kurşun zehirlenmesini andırmaktadır. Üretim azaldıkça yani kurşun zehirlenmesi arttıkça baharatı çok koymak yani ithalatı arttırmak gerekmektedir.

Oysa, Türk toprakları verimli topraklardır.⁸⁸⁶ Ancak tarımda ciddi sıkıntılar vardır. Bu sıkıntıların başında da çiftçinin üretimden vazgeçmesi ihtimali gelmektedir. Üretim olmazsa Rus buğdayının ithalatı daha da artacak ve Türkiye kurşun zehirlenmesini yaşamaya devam edecektir. Kurşun zehirlenmesinin vücudun yalnızca bir kısmıyla sınırlı kalacağını zannetmek ise büyük bir hatadır. Böyle bir durumun iç üretim, dış ticaret dengeleri gibi verilere yansıyor dış politikaya yansımalarının olmayacağını düşünmek akılcı değildir. Dış politikaya yönelik yansımalar eninde sonunda eşikte belirecektir. Bu nedenle, Türk halkının gıda güvenliğinin sağlanması hayati bir meseledir.

⁸⁸³ "Sovjets Sets Loan of Grain to India", *The New York Times*, 29.09.1973.

⁸⁸⁴ Erşen, 2017b: 154-157.

⁸⁸⁵ Tannahill'den akt.Gürsoy, 2012: 80-81.

⁸⁸⁶ Hatta öyle ki en işe yaramaz sanılan türlerin dahi aslında içinde cevher barındırdığı ortaya çıkmıştır. Standage, Amerikalı botanikçi Jack Harlan'dan aktardığı anekdotta, Harlan'ın 1948 yılındaki Türkiye ziyaretinde aldığı bir buğday türünü dirençsiz gördüğü için uzun süre görmezden geldiğini ancak 1963 yılındaki ıslah çalışmalarında "işe yaramaz" sanılan Türk buğdayının kırktan fazla buğday hastalığına karşı direnç gösterebildiğinin ortaya çıktığını ve bu nedenle Türk buğdayının Amerikan buğday türleri ile melezlendiğini belirtmiştir. Buna göre, Pasifik'in kuzeybatısında yetiştirilen buğdayın kökeni aslında Türk buğdayıdır. Bkz. Standage, 2020: 297.

Sonuç olarak; Diamond “*biz Amerikalıları ancak kendimiz yok edebiliriz, Çin veya Meksika’nın ABD’yi yok etme ihtimali yok*”⁸⁸⁷ derken, bu yargının Türkler için de geçerli olduğunu muhtemelen fark etmemiştir. Çünkü Türklerin gıda güvenliğini tehlikeye atabilmeleri de ancak yine kendileri tarafından yapılırsa mümkündür.

⁸⁸⁷ Diamond, 2019b:388.

SONUÇ

“Yemek yaşam için vazgeçilmezdir ve bu yüzden pek

çok açıdan özünde siyasi bir şeydir.”⁸⁸⁸

“Her şey ekmekle başladı, ekmekle bitecek.”⁸⁸⁹

Galeano, Ortaçağ’da bir çuval karabiberin insan hayatından daha değerli olduğunu yazmıştır.⁸⁹⁰ İstanbul’un fethinden sonra da Venedik’te karabiberin fiyatının otuz kat arttığı bilinmektedir.⁸⁹¹ Küçük bir baharatın dahi güç gösterisi⁸⁹² yapmaya yettiği bir dünyada, eskiden bugüne gıda ürünleri hem ekonomik ve siyasi sistemlerden etkilenmiş hem de onları fazlasıyla etkilemiştir. Belki de bu nedenle gıda, uluslararası yapının ve uluslararası ilişkilerin bir aynasıdır; ne varsa onu yansıtır.

Ancak söz konusu ayna bazen bulanık olabilir. Walt, 1998 tarihli makalesinde tek bir dünya olmasına karşın uluslararası ilişkileri açıklamak için pek çok teorinin bulunduğunu belirtmiştir.⁸⁹³ Aynı durum gıda için de geçerlidir: Tek bir dünya olmasına karşın gıdanın bu dünyadaki yerini açıklamak için bir hayli teori vardır. Realist bakış açısıyla gıda, hayatta kalmak veya hakimiyet kurmak için bir araç olabilir. Liberal bakış açısıyla, uluslararası kuruluşlar ve diğer aktörleri de içine alan bir yaklaşıma dönüşebilir. Böylece, serbest ticaret kurallarının mümkün olan en az devlet müdahalesiyle gerçekleştirileceği ve büyük şirket hakimiyetlerini kolaylaştıracak bir alt yapı kurulabilir. Ekolojik teori veya Marksist teori gibi teoriler ile ise daha kapsayıcı veya eleştirel bakış açıları sunulabilir. Diğer taraftan, Kopenhag Okulu’nun öngördüğü güvenlikleştirme kavramını içerecek şekilde bir gıda politikası şekillendirilebilir. Fakat, her koşulda, bu teorilerin her biri uluslararası alanda gıdanın kullanımına ilişkin soruların belirli bir kısmına cevap vermektedir.

Bu çalışmada, gıdanın dünya siyasetindeki yerinin uluslararası yapıyla ilişkili olarak ortaya konmaya çalışılmasının temel nedeni gıdanın yüklendiği yukarıda belirtilen bu ayna vazifesidir. Çünkü, gıdanın ve çiftçinin dili pek çok ülkede ortaktır. Özkaya bunu şöyle özetlemiştir:

⁸⁸⁸ Ichijo ve Ranta, 2016: 8.

⁸⁸⁹ Akbal, 2019:29.

⁸⁹⁰ Galeano, 2017:29.

⁸⁹¹ Dalby’dan akt.Kidle, 2010: 134.

⁸⁹² Gürsoy, 2012: 117-119

⁸⁹³ Walt, 1998: 30.

...Köylü geliştiriciler kendi çiftliklerini eğitim alanı olarak kullanır, başarılı olduğu uygulamaları köylülerle paylaşırlar. Profesyonellere güvenemeyen köylüler kendileri gibi köylü olan çiftçilere güvenirlir. Küba’da köylüler “görmek inanmaktır” demektirler. Ülkemizde de köylüler arasında “köylünün aklı gözündedir” deyişi yaygındır.⁸⁹⁴

Koçtürk, çiftçilerin bu ortak dilinin ortak bir kültürle de birleştiğini çiftçinin insanın dostu olmasıyla açıklamıştır. Köylerde herkes birbirine yardım etmektedir.⁸⁹⁵ Oysa uluslararası yapının temel yapısı Leviathan’ı esas almaktadır; “*homo homini lupus*” yani insan insanın kurdudur.⁸⁹⁶ Çiftçinin geleneksel dünyası ile uluslararası yapının ayrıştığı alan belki de ilk olarak bu anlayıştan başlamıştır. Diamond’ın ABD’de Montanalı bir çiftçiye ilişkin paylaştığı bir anekdot bu gerçeği yansıtmaktadır: “*Bir milyon doların olsa ne yapardın*” sorusuna Montanalı çiftçinin yanıtı “*Çiftçiliği seviyorum, milyon dolarım bitene kadar para kaybeder ama burada kalırdım!*” şeklindedir.⁸⁹⁷

Oysa yeni gıda sistemi para kaybetmeyi sevmemektedir. Öyle ki, neoliberal sistem içinde hızlanan para akışı ile bilançolar akşamdan sabaha hızla değişmekte, akşam geçerli olan sabah geçersiz kalmaktadır.⁸⁹⁸ Bu sistem içerisinde ne çiftçinin ne de devletin yeri aynı kalmıştır. Üstelik yeni aktörler ilave olmuştur. Bir yanda ağırlığı ve hacmi giderek artan para hırsı içindeki şirketler, diğer yanda ise buna karşı çıkmaya çalışan ve bunun için örgütlenen milyonlarca insanın oluşturduğu karşı hareketler vardır. Biri tarımı finansallaştırıp kapitalist düzene sonuna kadar eklemlmeye çalışırken, diğeri gıda egemenliği/güvenliğinin bir insan hakkı olduğu fikrinden hareketle buna karşı durmaktadır. Ögütçü’nün şu sözü bu nedenle daha fazla anlam kazanmıştır: “*Dünya haritasını baş aşağı çevirip baktığımızda nasıl klasik bakış açılarını tersyüz eden çarpıcı bir manzara ile karşılaşıyorsak önümüzdeki dönemde de küresel sistemin aynen böylesine köklü şekilde değişeceği gerçeğine de hazır olmalıyız*”.⁸⁹⁹

Rothchild, her ne kadar ulusal ekonomik politikalara odaklanmış olsa da gıda krizlerinin bu tür değişiklikler esnasında çıktığını belirtmektedir. Rothchild’e göre, gıda krizleri de petrol veya mali krizler gibi ekonomi politikaları değiştiğinde ortaya çıkmaktadır.⁹⁰⁰ Örneğin, Kolombiya’daki protestolarda insanlar tarım endüstrisi de dahil olmak üzere pek çok alanda ekonomik reform talep etmişlerdir. Bu protestolarda hükümetin

⁸⁹⁴ Özkaya, 2020:50.

⁸⁹⁵ Koçtürk, 1967:24-25.

⁸⁹⁶ Hobbes, 2014: 22,115.

⁸⁹⁷ Diamond, 2019a:87.

⁸⁹⁸ Greenspan, 2011:379.

⁸⁹⁹ Ögütçü, 2017:

⁹⁰⁰ Rothchild, 1976: 287.

stratejilerinden biri, spekülasyon ve stokçuluğu görmezden gelerek gıda kıtlığının büyümesine müsaade etmek olmuştur. Sonunda öyle bir hale gelinmiştir ki, asker aç halk yığınlarına gıda taşımak zorunda kalmıştır ve yorgunluktan bitap düşen halk da boyun eğmiştir.⁹⁰¹ Değişen ekonomik yapının bir diğer özelliği ulusların değişen beslenme şekillerinde kendini göstermiştir. Örneğin, sermaye birikimi ve artan refah Çin gibi ülkelerin beslenme şekillerini değiştirmiş ve çeşitli gıdalara olan talebi de arttırmıştır.⁹⁰²

Yeni küresel sistem içinde bu tür tuhaflıkları barındıran adaletsiz bir sistemdir. Gıda alanında da bu durum kendisini hissettirmiştir. Bir yanda açlık çeken insanlar diğer yanda obezite ile mücadele eden insanlar vardır.⁹⁰³ Hengeveld'in İngiltere üzerinden verdiği bir örnek bu durumu daha anlaşılır kılmaktadır. Hengeveld, dünya piyasasının mevcut yapısının üretilen ürünleri ancak varlıklı ülkelerin almasına imkân tanıdığını ve az gelişmiş ülkelerdeki insanların çoğu zaman kendi yetiştirdikleri ürüne gücünün yetmediğini belirtmiştir. Bu yüzden, İngiltere'nin kendi arazi kapasitesinin altı kat üzerinde tükettiğini anlatan Hengeveld⁹⁰⁴ gibi, A. Emmanuel'in "*düşük fiyatların belirli malların değil, belirli ülkelerin alınıyazısı olduğu*" sözünü aktaran Galeano bir gerçeğe işaret etmektedir.⁹⁰⁵ Sistem baştan yanlış kurulduğu için bazıları hep kaybeden taraftadır.⁹⁰⁶

Küreselleşme, kaybedenlerin hep kaybetmesini kesinleştirmiş görünmektedir. Çünkü küreselleşme ile aslında para tacirlerine güçlerinin geri verilmesini sağlanmış⁹⁰⁷ ve gıda sistemi de bunun içine çekilmiştir. Oysa geleneksel tarım küreselleşmeye uygun değildir çünkü yapısal olarak küreselleşmeye zıt unsurları içinde barındırmaktadır.⁹⁰⁸ Üretilen ürünün bozulmadan bir yerden bir yere varması yakın çevrenin küçük ticaretini elverişli kılmaktadır. Hava durumu, kuraklık verimi etkileyen unsurlardır.

Tarım ürünlerinin küreselleşen ekonomik sisteme entegre olması raf ömrü uzayan/uzatılan tarım ürünlerini, kuraklığa ya da haşereye dayanıklı tohumlarını kullanımları,

⁹⁰¹ Allen, "Columbians Don't Just Want a New Government, They Want an End to Neoliberalism: An Interview with Forrest Hylton," *Jacobin*, 16.05.2021, <https://jacobinmag.com/2021/05/colombia-protests-strike-2021-duque-uribismo-neoliberalism-police> , (erişim tarihi:22.12.2021).

⁹⁰² Howard-Johnson, 2014: 41.

⁹⁰³ Holt-Giménez, 2009: 3, 216.

⁹⁰⁴ Hengeveld, örneğin Filipinler'in kendi ürettiği pirinci ihraç ederken başka ülkelerden daha ucuza pirinç temin ettiğini belirtmektedir. Bkz. Hengeveld, 2019:73.

⁹⁰⁵ Galeano: 2017:303.

⁹⁰⁶ Galeano, 2017: 13; Sencer, 2005: 15-17.

⁹⁰⁷ Ögütçü, 2017:43-44.

⁹⁰⁸ Ünal, 2017b:25.

bunlar için gerekli olan tarımsal ilaçları ve bir yerden dünyanın öbür ucuna taşınmalarını sağlayacak bir lojistik sistemini gerektirmiştir. Bu yepyeni bir değişimdir ve her şeyden önce rekabete dayalı büyük bir ölçek gerektirmektedir. Bu nedenle, Pollan, çiftçilerin muhafazakâr, değişime ayak direyen insanlar olmasını şu şekilde açıklamıştır: “yeni şey” denemek hem pahalı hem de risklidir. Çiftlik ölçeğinde uygulandığında da kaybedilecek çok şey vardır.⁹⁰⁹ Greenspan’ın dönemin ABD Başkanı Clinton’ın (1993-2001) sözlerinden aktardığı gibi: “*Ne zaman yeni bir ekonomik modele geçilse eşitsizlik daha da artıyor.*”⁹¹⁰

Ekonomik yapının değişiminden bahsedildiğinde uluslararası siyasi yapının değişimini de buna dahil etmek gerekmektedir. Drezner ve arkadaşlarına göre, dünya siyasetindeki güç kavramı radikal bir biçimde değişmiştir. Bunun temel nedeni, güç dağılımının açık ve herkesçe anlaşılır yapısının ortadan kaybolmuş olmasıdır. Büyük güçler için artık yalnızca iki motto geçerlidir; mümkün olduğunca zengin bir ülke olmak ve bunu savaşımadan yapmak. Dolayısıyla sınırları genişletmek eskiden olduğu gibi bir ödül niteliğinde değildir.⁹¹¹ Askerî açıdan fetihlerin eskisi gibi ödül olmadığı doğrudur da bunun tam olarak geçerli olmadığını belirtmek gerekir. Dünyanın çeşitli yerlerinden farklı farklı ülkeler ekilebilir arazileri ya kiralarak ya da satın alarak gıda güvenliklerini sağlamaya çalışmaktadır. Toprak gaspı olarak adlandırılan bu toprak avının temel özellikleri, şeffaflıktan uzak olması ve genellikle kendi vatandaşlarının gıda güvenliğini sağlayamayan ülkelerde gerçekleşmesidir.⁹¹²

Bu da bizi gıda gücü konusuna getirmektedir. Paarlberg, iki tür gıda gücünün mümkün olabileceğinden bahsetmiştir: bunların ilki, gıda ihracat ya da ithalatının ulusal hükümetlerce manipülasyona açık olmasıdır. Hükümetler, bu şekilde, diplomasi veya güvenlikle ilgili kazançlar elde etmeye çalışırlar. İkinci tür ise gıda ihracatçısı ülkelerin gıda ithalatçısı ülkelere daha büyük avantaja sahip olmasıdır.⁹¹³ Gıda gücü kavramı, Booth’un devletler arasındaki savaşın kurum olarak tarihi bir iniş içinde olduğu savıyla da yakından ilgilidir.⁹¹⁴ Booth’a göre, güvenlik tehdidi; komşu ülkenin silahlarındansa, ekonomik çöküş, kıtlık, doğanın niteliğini kaybetmesi ya da hastalıklarla daha çok ilgilidir. Elbette tüm dünyada hala toprakla ilişkili çatışmalar vardır ama bunların sayısındaki değişiklik gözden kaçırılmamalıdır.⁹¹⁵ Örneğin, Türkiye’nin Kasım 2015’te Rus jet uçağını düşürmesinin

⁹⁰⁹ Pollan, 2017: 162.

⁹¹⁰ Greenspan, 2011: 179.

⁹¹¹ Drezner vd., 2020: 109.

⁹¹² Von Braun ve Meinzen-Dick, 2009: 2-4.

⁹¹³ Paarlberg, 1985: 15-16.

⁹¹⁴ Booth, 1991: 316.

⁹¹⁵ Booth, 1991: 318.

ardından Moskova savaş ilan etmemiş ve hatta böyle bir niyeti olmadığını deklare etmiştir.⁹¹⁶ İki ülke arasındaki ilişkiler kötü bir biçimde etkilense de Moskova'nın Türk tarım ürünlerine yaptırımlarıyla sonuçlanmıştır ve domates bu krizin sembolü haline dönüşmüştür.⁹¹⁷ Bu hareket göstermiştir ki, ulusal güvenlik kavramı, ekonomik araçları yaptırımlar veya yatırımlar yoluyla içine çekecek şekilde bünyesine almakta ve onları birer silaha dönüştürmektedir.⁹¹⁸

Ekonomik araçların ulusal güvenlik kavramı içine sokularak birer silah gibi kullanılması Putin tarafından başarıyla uygulanmaktadır. Putin'i bu araçları kullanmaya iten sebepleri ve bu konudaki başarısını inceleyebilmek için öncelikle bir milat noktası belirlemek gerekmiştir. Putin'in dağılmasını trajedi olarak nitelendirdiği Sovyetler Birliği'nin yıkılışı⁹¹⁹ bu milat noktasıdır. Ardıl gelişmeler bunun tarihin sonu⁹²⁰ olmadığını kanıtlasa da Greenspan, Sovyetlerin çöküşü ile geniş çaplı bir deneyin sona erdiği kanısındadır. Bu çöküş ile piyasa kapitalizminin tek geçer akçe olduğu iddia edilemese bile merkezi planlamanın yürümediği açıkça görülmüştür. 1998 yılının Ağustos ayında temerrüde düşen Rusya'nın yiyecek ile diğer ihtiyaç maddelerini karşılayamaz hale gelmesi, yükselen enflasyon, bir gecede yüzde 38 oranında değer kaybeden ruble ile giderek yoksullaşan Rus halkı⁹²¹ bunun ispatı olmuştur. Ancak *"tarihin uzun bir gölgesi vardır."*⁹²² Ve tarihin uzun gölgesi rekabeti de içermektedir.

Rekabet sözcüğünün (İngilizce rivalry) antik kökeni aynı nehri kullanma kavramına yani *rivus*'a dayanmaktadır.⁹²³ Churchill'in *"İyi bir krizi asla boşa harcama!"*⁹²⁴ düsturunu ciddiye alan Moskova'nın ABD'nin egemen olduğu neoliberalizmin altın çağına⁹²⁵ karşı

⁹¹⁶ "Lavrov Rules Out War Action on Turkey, Says Downing Su24 Pre-Planned Provocation", Almanar TV, 25.11.2015; Walker, "Turks in Russia Hit by Putin's 'Serious Consequences "After Downing of Warplane", *The Guardian*, 02.12.2015.

⁹¹⁷ "Russia Restricts Turkish Imports to 'Protect National Security'", *The Moscow Times*, 30.11.2015.

⁹¹⁸ El-Erian, "The Coming Coronavirus Recession and the Uncharted Territory Beyond," *Foreign Policy*, 17.03.2020, <https://www.foreignaffairs.com/print/node/1125703>, (erişim tarihi: 22.12.2021).

⁹¹⁹ "Putin: Sovyetler Birliği'nin Dağılması Benim İçin Bir Trajedydi", *Sputnik Türkiye*, 12.12.2021, <https://tr.sputniknews.com/20211212/putin-sovyetler-birliginin-dagilmasi-benim-icin-bir-trajedydi--1051694431.html> , (erişim tarihi: 22.12.2021).

⁹²⁰ Fukuyama, 1989: 3-18.

⁹²¹ Greenspan, 2011: 149-150, 198-199.

⁹²² Hengeveld, 2019:90.

⁹²³ Hengeveld, 2019:63.

⁹²⁴ Akt. Diamond, 2019b:44.

⁹²⁵ Oğuzlu, 2019: 32.

çıkacağı ve bir büyük devlet olarak eski rekabet gücüne kavuşmak isteyeceği ilk kez 2007 yılında Münih'te açığa çıkmıştır.⁹²⁶

*“İnsanın en derin ve en temel korkularından birisi olan aç kalma korkusunu”*⁹²⁷ 1998 yılında tecrübe eden Rusya, bu korkunun sonrasında diğer alanlardaki gelişmelerin yanında hızla toparlanarak tarımını güçlendirmeye ve gıda güvenliğini yeniden elde etmeye yönelik çaba sarf etmeye koyulmuştur. İki kutuplu dünyadaki gücünü yitiren ve acı tecrübelerle donatılan Rusya için gıda güvenliğinin sağlanması hem kendiliğinden ulusal bir mesele haline gelmiş hem de ulusal mesele haline getirilmesi bilinçli olarak (güvenlikleştirme yoluyla) kolaylaştırılmıştır. Rusya açısından buradaki en önemli engel, Özdemir'in belirttiği gibi ulusal bağımsızlık vurgusu ile dış politikadaki sert hamlelerin mevcut Rus ekonomisi ve finans durumuyla oluşturduğu tezettir.⁹²⁸

Hedefler ile imkanlar arasındaki farktan oluşan bu tezat aslında küresel sistemin bizzat kendisini de yansıtmaktadır. Öğütçü, küresel sistemin alarm zili çaldığını, umutsuzluk ve korkunun geleceğe dair beklentileri tüm dünyada gölgelediğini ifade ederken bir gerçeğe parmak basmaktadır. Bunun diğer bir anlamı ise yine Öğütçü'nün belirttiği gibi XIX. yüzyılın hâkimi reelpolitikin sürekli değişen kurallarıyla beraber geri dönüyor oluşudur.⁹²⁹

Ekolojinin öncülerinden Justus Liebig'in adını taşıyan kurama göre bitkilerin büyüebilmesi için gerekli maddelerden hepsi bulunsa bile biri minimum değer altındaysa o bitki gerektiği gibi büyüyemez. Sınırlayıcı Etmenler İlkesi olarak da bilinen bu kurala göre örneğin bitki için gerekli olan potasyum asgari değer altında kalmışsa büyüme açısından sorun ortaya çıkar. Bunun tam tersi de söz konusu olabilir. Çiftçilerin gübre fazla atıldığı zaman bitki yandı dediği olay bu kez üst sınırın aşılmasıdır.⁹³⁰ Ekolojinin bu temel kuralı günümüz uluslararası siyaset yapısı için de geçerlidir. Bazı yerlerde değerler minimumun altında bazı yerlerde ise sınırın bir hayli üstündedir. Dolayısıyla karmaşık ve değişken bir yapı hakimdir.

Oysa İDS sonrası sistemin iki kutuplu yapısı basit bir sistemdir. Bunun en güzel örneği Küba Devrimi'dir. Şeker üzerinden uluslararası politik gücün kullanılmasının iyi bir örneğini sunan Küba Devrimi, iki kutuplu dünyanın avantaj ve dezavantajlarını aynı anda yaşamıştır.

⁹²⁶ Bkz. President of Russia, “Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy”, 10.02.2007; Bila, “Putin'in Tarihi Çıkışı”, *Milliyet*, 11.02.2007; “Putin'in Münih Konuşması Dönüm Noktası Oldu”, *Yeniçağ*, 14.09.2007.

⁹²⁷ Ünal, 2017a: 21.

⁹²⁸ Özdemir, 2018: 172.

⁹²⁹ Öğütçü, 2017: 39

⁹³⁰ Kışlalıoğlu ve Berkes, 1997:159-160.

ABD yalnızca Küba ekonomisine zarar vermek için aslında yıllardır kendi sağlayıcısı olan Küba'dan şeker ithalatını yasaklamış, diğer taraftan Sovyetler Birliği ise ihtiyacından fazla olmasına karşın Küba'dan şeker ithal etmiştir.⁹³¹

Yeni uluslararası yapı ise bu iki kutuplu sistemden çok daha fazlasıdır. Bunu bizzat yaşayan halklardan biri Küba halkıdır. Sovyetler Birliği'nin yıkılışı yalnızca Putin için bir felaket değildir; Küba halkı için de öyledir. Bir anda Küba tarımının derinden bağlı olduğu Sovyet yapımı araç gereçler, tarım ilaçları ortadan kaybolmuş, yıllardır dünya fiyatlarının üzerinde vererek sorgusuz ve sualsiz hiç ihtiyacı olmayan şekeri almakta olan Rus müşterisi elden gitmiştir. Küba'nın bu durumdan olabilecek en az hasarla çıkmasını sağlayan nedenlerden biri uluslararası yapının o dönemde yaşamakta olduğu "mutluluk hali" (euphoria) dir. Uluslararası sistem yeni bir raya oturana kadar baskıdan bir müddet uzak kalan Küba sıkıntılarını organik tarıma dönerek, boş otoparklardan balkonlara ve çatılara kadar bulabildikleri her alanda tarım yaparak çözmeye çalışmıştır. Mükemmel bir sisteme ulaşmasa da bu derece zor koşullar altında dış politikasında zor kararlar almaya mecbur kalmadan ilerlemeyi başarabilmiştir.

Küba şekerinin yıllarca en iyi alıcısı olan Sovyet Rusya'nın da gıda ile farklı bir ilişkisi vardır. Bilim adamları yiyeceklerin insanlarda belli bir deneyimle ilgili bellek yaratmasını sağlayabileceğini⁹³² söylerken bu açıdan haklıdır. Örneğin, soykırımdan kurtulan Yahudilerin, Rusya ile olan tüm farklılıklarına karşın, İkinci Dünya Savaşı'nda Kızıl Ordu için minnet duydukları bilinmektedir. Bunun temel nedeni, Kızıl Ordu'nun bu insanları Auschwitz'den kurtarmış olmalarıdır. Ruslar bunu yaparken farkında olmadan belleklere bir hatıra yerleştirmişlerdir. Bu hatıra da soykırımdan kurtulan bu insanlarla yiyeceklerini paylaşan Kızıl Ordu askerleridir. İsrailli emekli bir tümgeneral olan Gilead, annesinin bu soykırımdan kurtulanlardan biri olduğunu anlatırken İsrail'deki yaygın bir bakış açısını da dile getirmiştir. Annesinin tüm bu zor yıllardan sonra hatırladığı şey kendisi ile yiyeceklerini paylaşan Rus askerleridir.⁹³³

Rusya'nın 1998-2000 yıllarında AB ve ABD'den almak zorunda kaldığı gıda yardımları İsrail halkında olduğu gibi bir minnet duygusundan ziyade bir felaket hissi

⁹³¹ Leblebici, 2011:150; ABD'nin şeker politikasına ilişkin değişiklikler için bkz. Leblebici, 2011: 173.

⁹³² Bkz. Kul, 2019:83-84.

⁹³³ Tabarovsky, "Israel and Russia: An Interview with Maj.Gen. (Res.) Amos Gilead", 04.02.2020, Russia File, a Kennan Institute Blog, Wilson Center, <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/israel-and-russia-interview-maj-gen-res-amos-gilead>, (erişim tarihi: 09.12.2021)

yaratmıştır.⁹³⁴ Putin'in iktidara ilk kez geldiği iki binli yıllardan bu yana Rus tarımını geliştirmeye çalışmasını da bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Diğer taraftan Rus tarımı, yalnızca gıda güvenliği ya da gıda egemenliği meselesinden ibaret değildir. Rus tarımı, Rus ulusal gücünün bir parçasıdır ve bu nedenle Rus dış politika araçları arasında da uygunluğu ölçüsünde yerini almıştır.

Bunun ilk örneği, Kırım meselesi üzerinden Ukrayna ile yaşanan gerginlik ve bunun Batı dünyasına yansımaları ile ilgili olmuştur. ABD ve Batı ülkelerinin yaptırım kuşatmasına karşın Moskova gıda kartını oynamış ve bu ülkelerden gelen gıdaların ithalatını yasaklamıştır. ABD bu yaptırımlardan AB kadar etkilenmese dahi⁹³⁵, açılan bu yeni elin temelinde aslında ABD ile rekabet yatmaktadır. Gıda salvosu ise bunun bir parçasıdır ve temel mesele gıda salvosunun ne ölçüde başarılı olabileceğidir.

Gıdanın dış politikada kullanımının başarı getirmeyeceğine ya da sınırlı başarı getireceğine dair çeşitli görüşler mevcuttur.⁹³⁶ Ancak Rus örneğinde olduğu gibi, olgunun yalnızca dış ticaret istatistiklerinden değil bir bütün olarak ele alınması halinde, doğru yer ve zamanda etkili olacağı görülmektedir. Putin'in gıda politikasındaki başarısının altında yatan neden, tüm güçlerini birbiriyle tutarlı bir şekilde ve yerinde kullanmasında yatmaktadır. Putin'in, özellikle Rus ekonomisinin durumu dikkate alındığında, bundan sonrası için başarısını devam ettirmesi tüm bu kaynakları ne ölçüde maharetle kullanabileceğine bağlıdır. Ama Türkiye örneğinde olduğu gibi şimdilik kazanan Rusya'dır.⁹³⁷

Türkiye, diğer taraftan, gıda güvenliği açısından zor bir döneme girmektedir. Türk ekonomisinin hassas durumu, Türk tarım politikalarının yıllardır devam eden yanlışları ile birlikte Türk halkının gıda güvenliği/gıda egemenliği konusundaki duruşunu tartışılır hale getirmektedir. Şeker, Küba endüstrisinin nasıl bel kemiği ise buğday da Türk tüketicisinin bel kemiğidir. Ancak artan oranda Rus buğdayına bağımlılık bu konuda soru işaretleri doğurmaktadır. Moskova ile domates krizinin yaşandığı dönemde akla gelen ilk soru “Ruslar acaba gazı keserler mi”⁹³⁸ sorusu olmuştur. Bu dönemde Rusya Ukrayna'da yaptığının aksine

⁹³⁴ Wegren, 2010: 190, 194; Putin, Sovyetlerin yıkılışından sonraki durumu şöyle tanımlamıştır: “*Tamamen farklı bir ülkeye dönüştük. Binlerce yıl içinde bir araya getirilmiş olan her şey önemli ölçüde kaybedildi.*” Bkz. “Putin: Sovyetler Birliği'nin Dağılması Benim İçin Bir Trajedi”di, *Sputnik Türkiye*, 12.12.2021.

⁹³⁵ “Gıda Savaşı mı Para Savaşı mı? *Sabah*, 14.08.2014.

⁹³⁶ Paarlberg, 1982:25-39; Coffey, 1981:6; Thompson, 1988:84.

⁹³⁷ Yıldırım, A.E., “Domates Krizinin Kazananı Rusya Oldu”, *Dünya Gazetesi*, 25.10.2017; Ersoy, Ali Ekber Yıldırım ile gıda meseleleri üzerine telefon mülakatı, 26.01.2021; Pritchett, J., “Less Than A Full Deck: Russia's Economic Influence in the Mediterranean”, *Carnegie Endowment for International Peace*, 21.07.2021.

⁹³⁸ Çelikpala, 2017:205-223.

Türkiye'ye karşı bu yola başvurmamıştır. Bunun yerine gıda ürünlerini bir baskı aracı olarak kullanmış ve Türkiye'nin özellikle yaş meyve ve sebze üreticilerini ciddi anlamda zora sokmuştur. Aynı dönemde kendi üreticilerini cesaretlendirmeyi de ihmal etmemiştir. Nitekim, normalleşme sonrasında dahi domates uzun süre Rus sofralarına girememiştir. Bugün de hala kotaya tabiidir.

Rus buğdayı meselesi de böylece önem kazanmıştır. Özellikle gıda güvenliği üzerine ilave yükler getiren Kovid salgını⁹³⁹ sonrasında uygulamaya konan ihracat kısıtlamaları “param varsa alırım” devrinin tehlikede olduğunu göstermiştir. Bu durumda, bir ülkenin temel gıda maddelerinde başkalarına bağımlı olması veya bağımlı hale gelmesi ciddi bir sorun göstergesi haline gelmektedir. Bu nedenle, BAE veya Singapur gibi pek çok ülke topraksız tarım, tedarikçilerini çeşitlendirmek gibi yöntemlere başvurmaktadır. Türkiye ise iklim değişikliği tehdidine karşın halen verimli olan topraklarında üretimini arttırmak yerine giderek artan ithalat oranları ile yüz yüzedir. Türkiye'nin bu sorunu çözmemesi, gıda güvenliği konusunu bir gün dış politika hassasiyetleri arasında bulacağı anlamına gelmektedir. Yaklaşık yüz yıl kadar önce Parvus'un “İş işten geçmeden gözünüzü açınız” başlıklı yazısında şöyle bir uyarı vardır: “*Son dakikalar gelip çatıyor. Elinizde kalan toprağı koruyamayacak, ekonomik çıkarınızı savunamayacak olursanız ne yapsanız boş. Ne yapılabilecekse şimdi yapılacak, sonra, iş işten geçecektir.*”⁹⁴⁰

Sonuç olarak; gıdanın dış politikada tek başına bir baskı aracı olarak kullanılması sınırlı bir etkiye sahip olsa da bütüncül bir şekilde diğer güç unsurlarıyla birlikte ele alındığında başarılı bir baskı aracına dönüşmektedir. Bu nedenle, gıda güvenliği/gıda egemenliği konusunda kendini sağlama alan/alabilen ülkeler her zaman dış politika tercihleri konusunda daha rahat hareket etme imkanına sahip olacaklardır.

⁹³⁹ Howard-Johnson, 2014:19.

⁹⁴⁰ Sencer, 2005:308-309.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D. ve Robinson, J. A. (2016). *Diktatörlük ve Demokrasinin Ekonomik Kökenleri*. (Çev.S.Kurdoğlu ve Ü.Tatlıcan), Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Acemoğlu, D. ve Robinson, J. A. (2017). *Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*. (Çev.F.R.Velioğlu), Doğan Kitap, İstanbul.
- Akad, M.T. (2017). *Bir Savaş Nasıl Kaybedilir? Selçuklu, Osmanlı Tarihinde Askeri Hatalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Akbal, O. (2019). *Önce Ekmekler Bozuldu: Bütün Öyküleri-I*”, Doğan Kitap, İstanbul.
- Aktan, R. (1965). *Analysis and Assessment of the Economic Effects Public Law 480 Title I Program Turkey*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- Albritton, R. (2016). *Ekmek Yoksa Abur Cubur Yesinler: Kapitalizm Açlığı ve Obeziteyi Nasıl Yarattı*. (Çev.R.Güngör), Otonom Yayıncılık, İstanbul.
- Allen, J.S. (2021). *Obur Zihin: Yiyeceklerle İlişkimizin Evrimi*. (Çev.E.Gökyaran), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Alpar, G. (2015). *Uluslararası İlişkilerde Strateji ve Savaş Kültürünün Gelişimi*, Palet Yayınları, Konya.
- Amir, S. (2018). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, Yordam Kitap, İstanbul.
- Arıboğan, D.Ü. (2018). *Duvar: Tarih Geri Dönüyor*, İnkılap Yayınevi, İstanbul.
- Armstrong, G. (2017). *Rothschild Para İmparatorluğu: Derin Yahudi Devleti*, Destek Yayınevi, İstanbul.
- Avcıoğlu, D. (2013). *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul.
- Aysu, A. (2008). *Küreselleşme ve Tarım Politikaları: DTÖ, IMF ve Dünya Bankası'nın Türkiye Tarımına Etkileri*, Su Yayınları, İstanbul.
- Aysu, A. (2015). *Gıda Krizi: Tarım, Ekoloji ve Egemenlik*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Aysu, A. (2017). *Modern Dünyada Tarım ve Özgürlük*, Epos Yayınları, Ankara.
- Bayram, M. (2008). *Gıdalar, Ambalajlar, Silahlar ve Açlar*, Hayy Kitap, İstanbul.
- Berkes, N. (1965). *İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz*, İstanbul Matbaası, İstanbul.
- Berkes, N. (2018) *Türkiye İktisat Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Bernstein, H. (2014). *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikler*. (Çev.O.Köymen), Yordam Kitap, İstanbul.
- Boratav, K. (2015). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge Yayınevi, Ankara.

- Buchholz,E.K., Bühler,G., Hille,K., Kaeppele, S. ve Stotland, I. (2012). *Başvuru Kitapları Sanat*. (Çev.D.N.Özer), NTV Yayınları, İstanbul.
- Burchill, S., Linklater, A., Devetak, R., Donnelly, J., Paterson, M., Reus-Smit, C. ve True, J. (2005). *Theories of International Relations*, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York.
- Burton, J.W. (1972). *World Society*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Buzan, B. (1983). *People, States, and Fear: The National Security Problem in International Relations*, Wheatsheaf Books, Sussex.
- Carrère D'encausse, H. (2013). *İki Dünya Arasında Rusya*. (Çev.R.Uzmen), Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Carrère D'encausse, H. (2020). *Dünyayı Değiştiren Altı Yıl: 1985-1991 Sovyet İmparatorluğu'nun Yıkılışı*. (Çev.Ş.Aktaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Carson, R. (2002). *Silent Spring*, Mariner Books, Boston&New York.
- Carson, R. (2011). *Sessiz Bahar*. (Çev.Çağatay Güler), Palme Yayınları, Ankara.
- Caşın, M.H.ve Derman, G.S., (2016). *Rus Dış Politikasındaki Değişim ve Kremlin Penceresinden Yeni Ufuklar*, SRT Yayınları, Ankara.
- Chandler, D.G. (2009). *The Campaigns of Napoleon: The Mind and Method of History's Greatest Soldier*, Scribner Press, New York.
- Chomsky, N. (2014). *Vahşi ABD Kapitalizmi*. (Çev.Ö.Dede), Aylak Adam, İstanbul.
- Clausewitz, C.V. (2019). *Savaş Üzerine*. (Çev.S.Koçak), Doruk Yayıncılık, Ankara.
- Çağlar, K. ve Yenal, Z. (2013). *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İletişim Yayınları.
- Çakmak, H. (Ed.) (2016). *ABD'nin Askeri Müdahaleleri: 1801'den Günümüze*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Davis, J.C. (2017). *İnsanın Hikâyesi: Taş Devrinden Bugüne Tarihimiz*. (Çev.B.Bıçakçı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Demirkol, K. (2015). *GDO Çağdaş Esaret*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Diamond, J. (2005). *Guns, Germs and Steel: A Short History of Everybody for the Last 13.000 Years*, Vintage Books, London.
- Diamond, J. (2008). *Tüfek, Mikrop ve Çelik*. (Çev.Ü.İnce), Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara.
- Diamond, J. (2019a). *Çöküş: Toplumlar Başarısızlığı ya da Başarıyı Nasıl Seçerler?* (Çev.B.Baysal), Pegasus Yayınları, İstanbul.

- Diamond, J. (2019b). *Yükseliş: Krizdeki Uluslar için Dönüm Noktaları*. (Çev.B.Baysal), Pegasus Yayınları, İstanbul.
- Dugin, A. (2005). *Rus Jeopolitiği: Avrasyacı Yaklaşım*. (Çev.V.Imanov), Küre Yayınları, İstanbul.
- Eğilmez, M. (2018). *Değişim Sürecinde Türkiye: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Emiroğlu,K. (2019). *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Engdahl, W.F. (2009). *Sahte Domuz Gribi, Gıdalar: Üstün Irk Yaratma-Dünya Nüfus Azaltımı Projeleri*. (Çev.L.Kartal), Bilim+Gönül Yayınları, İstanbul.
- Engdahl, W.F. (2013). *Ölüm Tohumları: Genetik Biliminin Arkasındaki Karanlık Oyunlar*. (Çev.Ö.Şulekoğlu), Bilim+Gönül Yayınları, İstanbul.
- Friedman, T.L. (2003). *Küreselleşmenin Geleceği: Lexus ve Zeytin Ağacı*. (Çev.E.Özsayar), Boyner Yayınları, İstanbul.
- Friedman, T.L. (2007). *Dünya Düzdür: Yirmi Birinci Yüzyılın Kısa Tarihi*. (Çev.L.Cinemre), Boyner Yayınları, İstanbul.
- Galeano, E. (2017). *Latin Amerika'nın Kesik Damarları*. (Çev.R.Hakmen ve A.Tokatlı), Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Geçikli, R.M. (2016). *Menderes Hükümetleri Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1950-1960)*, İleri Yayınları, İstanbul.
- Gill, P. (2010). *Famine and Foreigners: Ethiopia Since Live Aid*, Oxford University Press, New York.
- Gilpin, R. (2016). *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası*. (Çev.M.Duran, S.Oktay, M.K. Ceyhan ve G.Polat), Kripto, Ankara.
- Gorodetsky, G. (Hızl.) (2019). *Stalin ile Churchill Arasında: SSCB Londra Büyükelçisi Mayski'nin Günlükleri (1932-1943)*. (Çev.D.Berktaş), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Greenspan, A. (2011). *Türbülans Çağı: Yeni Bir Dünya Serüveni*. (Çev.N.Miller), Boyner Yayınları, İstanbul.
- Güran, T. (2019). *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Gürsoy, D. (2012). *Baharat ve Güç*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul.
- Gürün,K. (1991). *Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

- Harari, Y.N. (2017a). *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*. (Çev.E.Genç), Kolektif Kitap, İstanbul.
- Harari, Y.N. (2017b). *Homo Deus: Yarının Kısa Bir Tarihi*. (Çev.P.N.Taneli), Kolektif Kitap, İstanbul.
- Hengeveld, R. (2019). *Atık Küre*. (Çev.N.Güder), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Heywood, A. (2014). *Küresel Siyaset*, Adres Yayınları, Ankara.
- Heywood, A. (2016). *Siyasetin ve Uluslararası İlişkilerin Temel Kavramları*. (Çev.F.Bakırcı), BB101 Yayınları, Ankara.
- Higgs, H. (2001). *The Physiocrats: Six Lectures on the French Économistes of the 18th Century*, Batoche Books, Ontario.
- Hobbes, T. (2014). *Leviathan*, Gece Kitaplığı, Ankara.
- Hobsbawn, E. (1996). *Kısa Yirminci Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Hobsbawn, E. (2001). *The New Century in Conversation with Antonio Polito*, Little Brown Book Group, London.
- Hoering, U. (2016). *Gıda Bağımsızlığı*. (Çev.S.Yıldırım Östling), Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul.
- Holt-Gimenéz, E., Patel, R. ve Shattuck, A. (2009). *Food Rebellions: Crisis and the Hunger for Justice*, Food First Books&Grasroots International&Pambazuka Press, Oakland, Boston, Oxford.
- Ichijo, A. ve Ranta, R. (2016). *Yemek ve Ulusal Kimlik: Gündelik Yaşamdan Küresel Siyasete*. (Çev.E.Ataseven), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Işın, P.M. (2021). *Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İzgü, M. (2015). *Çanak Çömlek Patladı*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Kardaş, Ş.ve Balcı, A. (2021). *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, Küre Yayınları, İstanbul.
- Kaymakçı, M. (2010). *Küresel Kapitalizme Karşı Tarım Yazıları*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya.
- Kaymakçı, M. (2011). *Tarım Bağımsızlıktır*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya.
- Kayra, C. (2013). *Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü I.Cilt 1923-1950 Devletçilik Altın Yıllar*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul.

- Kazgan, G. (2013). *Tarım ve Gelişme*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Keohane, R.O ve Nye, J.S. (2011). *Power and Interdependence*, Longman, New York.
- Keyder, Ç. ve Yenal, Z. (2013). *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Kültürel İktidar ve Köylülük*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kışlalıoğlu, M. ve Berkes, F. (1997). *Çevre ve Ekoloji*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kiple, K.F. (2010). *Gezgin Şölen: Gıda Küreselleşmesinin On Bin Yılı*. (Çev.N.Elhüseyni), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Koçtürk, O.N. (1967). *Türkiye'nin Kalkınmasında Tarım ve Sanayi: Yeni Bir Düzen: Agrindus*, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, İstanbul.
- Koçtürk, O.N. (1968a). *Barış ve Emperyalizm*, Ararat Yayınevi, İstanbul.
- Koçtürk, O.N. (1968b). *Sessiz Savaş*, Ararat Yayınevi, İstanbul.
- Koçtürk, O.N. (2019). *Yeni Sömürgecilik Açısından Gıda Emperyalizmi*, Alaca Yayınları, İstanbul.
- Kolasi, K. (2016). *Uluslararası Politikanın Yapısal Teorisi*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Kubilay, M.M. (2021). *Herkes İçin Ekonomi*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Kul, N. (2019). *Mutfak, Kimlik, Diplomasi*, Tün Kitap, Ankara.
- Kurtoğlu, R. (2018). *Biyo-Politik Savaşlar: İklim-Su-Gıda- GDO-Sağlık İstihbaratı*, Destek Yayınları, İstanbul.
- Kuzucu, K. ve Koz, M.S. (2021). *Türk Kahvesi*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Levenstein, H. (2013). *Gıda Korkusu: Beslenmeye Dair Endişelerin Tarihçesi* (Çev.A.Öztek), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Liddell Hart, B.H. (2002). *Strateji: Dolaylı Tutum*. (Çev.C.Enginsoy), ASAM Yayınları, Ankara.
- Magdoff, H. (2006). *Sömürgecilikten Günümüze Emperyalizm*. (Çev.E.Usta), Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Machiavelli, N. (2010). *Hükümdar*, (Çev.N.Adabağ), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Nikiforuk, A. (2013). *Mahşerin Dört Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıkların Tarihi*. (Çev.S.Erkanlı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Nye, J.S. ve Welch, D.A. (2015). *Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak*. (Çev.R.Akman), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Onaran, B. (2016). *Mutfaktarih: Yemeğin Politik Serüvenleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Onay, Y. (2007). *Batı'ya Direnen Devlet Rusya*, Yeniüzyıl Yayınları, İstanbul.

- Oral, N. (Ed.) (2013). *Türkiye’de Tarımın Ekonomi-Politiği 1923-2013*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Bursa Şubesi ve NotaBene Yayınları, Ankara.
- Öğütçü, M. (2017). *Yeni “Büyük Oyun”: Neresindeyiz? Nereye Gidiyoruz?*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Özdemir, V. (2018). *Rusya’nın Kodları, Kırmızı Kedi*, İstanbul, 2018.
- Özer, K. (2016). *Deccal Tabakta (Siyasi,Dini ve Vicdani Açıdan GDO)*, Hayy Kitap, İstanbul.
- Özün, M.N. (1972). *Vatan-yahut-Silistre Namık Kemal*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Paarlberg, R.L. (1985). *Food Trade and Foreign Policy: India, The Soviet Union and the United States*, Cornell University Press, Ithaka and London.
- Paarlberg, R.L. (2010). *Food Politics: Everyone Needs to Know*, Oxford University Press, New York.
- Paarlberg, R.L. (2015). *The United States of Excess: Gluttony and the Dark Side of American Exceptionalism*, Oxford University Press, New York.
- Pamir, N. (2015). *Enerjinin İktidarı: Enerji Kaynaklarını Elinde Tutan Dünyayı Elinde Tutar*, Hayykitap, İstanbul.
- Pamuk, Ş. (2017). *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Parker, G. (2014). *Cambridge Savaş Tarihi*. (Çev.F.Tayanç ve T.Tayanç), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Perkins,J. (2007). *Bir Ekonomik Tetikçinin İtirafı*. (Çev.C.Taşcıoğlu), A.P.R.I.L. Yayıncılık, Ankara.
- Piketty, T. (2021). *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*. (Çev.H.Koçak), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Pollan, M. (2017). *Arzunun Botaniği*. (Çev.S.Okyay), Domingo, İstanbul.
- Radkau, J. (2020). *Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi*. (Çev.N.Güder), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Runciman, D. (2014). *Politika*. (Çev.A.C.Altunkanat), Domingo, İstanbul.
- Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (Hızl.) (2020). *Neoliberalizm Muhalif Bir Seçki*. (Çev.Ş.Başlı ve T. Öncel), Yordam Kitap, İstanbul.
- Sander, O. (1996). *Siyasi Tarih:1918-1994*, İmge Yayınevi, Ankara.
- Sands, P. (2016). *Hukuksuz Dünya*, Alfa İnceleme, İstanbul.
- Sarıöz Gökten, Y. (2013). *Hegemonya İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Geleceği: Neo-Gramsci’ci Bir Bakış*, Notabene Yayınları, Ankara.
- Sartre, J.P. (1961). *Sartre on Cuba*, Ballantine Books, New York.

- Sencer,M. (Hızl.)(2005). *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı Parvus Efendi*, İleri Yayınları, İstanbul.
- Sherman, I.W. (2017). *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*. (Çev.E.Tümbay ve M.Ang Küçükler), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Shiva, V. (2014a). *Çalınmış Hasat: Küresel Gıda Soygunu*. (Çev.A.K.Saysel), Bgst Yayınları, İstanbul.
- Shiva, V. (Ed.) (2014b). *Tohum ve Gıdanın Geleceği Üzerine Manifestolar*. (Çev.A.Doğan), Sekiz Yayınevi, İstanbul.
- Smith, A. (2011). *Ulusların Zenginliği Cilt 2*. (Çev.M.T.Akad), Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Standage, T. (2020). *İnsanlığın Yeme Tarihi*. (Çev.G.Çakır), Maya Kitap, İstanbul.
- Steans, J., Pettiford, L., Diez, T., El-Anis, I. (2010). *An Introduction to International Relations Theory: Perspectives and Themes*, Longman Pearson.
- Tabak, F. (2021). *Solan Akdeniz: 1550-1870*. (Çev.N.Elhüseyni), Telemak Kitap, İstanbul.
- Tokalak, İ. (2014). *Dünyada Gıda Terörü*, Ataç Yayınları, İstanbul.
- Uluatam, Ö. (1998). *Damlaya Damlaya: Ortadoğu'nun Su Sorunu*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Ünal, E. (2017a). *Toprak Biterken: Küresel Oligarşi ve Yaşamın Gaspi*, Asikitap, İstanbul.
- Ünal, E. (2017b). *Ekmek Biterken: Küresel Oligarşi ve Yeni Küresel Besle(n)me Sistemi*, Asi Kitap Yayınları, İstanbul.
- Ünsal, A. (2021). *Nimet Geldi Ekine: Türkiye'nin Ekmeklerinin Öyküsü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Viotti, P.R. ve Kauppi, M.V. (2012). *International Relations Theory*, Longman Pearson.
- Wallerstein, I. (2004). *Amerikan Gücünün Gerileyişi: Kaotik Bir Dünyada ABD*. (Çev.T.Birkan), Metis Yayınları, İstanbul.
- Waltz, N.W. (1979). *Theory of International Politics*, McGraw Hill, New York.
- Wegren, S.K. ve Nilssen, F. (2022). *Russia's Role in the Contemporary International Agri-Food Trade System*, Palgrave MacMillan, Dallas ve Bodø, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-77451-6>.
- Wiesner-Hanks, M.E. (2009). *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*. (Çev.H.Çalışkan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Wiesner-Hanks, M.E. (2021). *Kısa Dünya Tarihi*. (Çev.S.Çağlayan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Yalçın, S. (2017). *Saklı Seçilmişler: Siz Onları Değil Onlar Sizi Seçti*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul.
- Yalçın, S. (2019). *Kara Kutu: Yüzleşme Vakti*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul.

- Yardım, Ü. (2020). *Üç Ülke Üç Başkent: Bir Büyükelçinin İran, Rusya ve Avusturya Anıları (2010-2019)*, Karina Yayınevi, Ankara.
- Yıldırım, A.E. (2020). *Üretim Tüket: İthalat-Siyaset-Rant Kısacasında Tarım*, Sia Kitap, İstanbul.
- Yıldırım,A.E. (2022). *Yeni Tarım Düzeni: Pandemi-İklim Krizi ve Gıda Egemenliği*, Sia Kitap, İstanbul.

Makaleler

- Aghayev, E. ve Aktaş, H. (2017). “Prospects of Cooperation Between Russia and Turkey”, *European Researcher*, 8 (2): 98-103, DOI:10.13187/er.2017.2.98, http://www.erjournal.ru/journals_n/1498667310.pdf , (erişim tarihi:04.12.2021).
- Ahlberg, K.L. (2007). ““Machiavelli with a Heart”: The Johnson Administration’s Food for Peace Program in India”, 1965-1966”, *Diplomatic History*, 31 (4): 665-701, <http://www.jstor.org/stable/24916200>, (erişim tarihi:15.04.2022).
- Akgül Açıkmeşe, S. (2004). “Uluslararası İlişkiler Teorileri Işığında Avrupa Bütünleşmesi”, *Uluslararası İlişkiler*, 1 (1): 1-32.
- Alagöz, Akçadağ E. (2016). “Ekonomik Karşılıklı Bağımlılık Kapsamında AB-Çin İlişkileri”, *U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2): 33-56.
- Albustanlıoğlu,T. (2017). “Uygarlık Tarihinin Karakutusu: Göbeklitepe”, *Bütün Dünya Dergisi*, 2017/8: 88-94.
- Amin, S. (2003). “World Poverty, Pauperization and Capital Accumulation”, *Monthly Review*, 55 (5): 1-9, DOI: https://doi.org/10.14452/MR-055-05-2003-09_1, (erişim tarihi:27.11.2021)
- Anderson, F. (2013). “Land Struggles in Ireland: The Land of Ireland for the People of Ireland”. *Land Concentration, Land Grabbing, and People’s Struggle in Europe*. TNI, LVC, and Hands off the Land Network, Brussel, 212-220, https://www.tni.org/files/download/land_in_europe-jun2013.pdf, (erişim tarihi: 08.11.2021).
- Andrews, D.L. (2008). “Nike Nations”, *The Brown Journal of Worls Affairs*, 14 (2): 41-53, <https://www.jstor.org/stable/24590712>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Anseeuw, W., Boche, M., Breu,T., Giger, M., Lay, J., Messerli, P. Ve Nolte,K. (2012). “Transnational Land Deals for Agriculture in the Global South. Analytical Report based on the Land Matrix Database”, CDE/CIRAD/GIGA, Bern/Montpellier/Hamburg, 1-64,

- https://www.oxfam.de/system/files/20120427_report_land_matrix.pdf, (erişim tarihi: 05.11.2021).
- Annear, C.M. (2004). “‘GM or Death’: Food and Choices in Zambia”, *Gastronomica*, 4 (2): 16-23, <https://doi.org/10.1525/gfc.2004.4.2.16>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- Arslan, E. ve Kiper, . (2015). “Dış Yardım Nedir? Niçin Yapılır?”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 15 (34): 9-26, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/198274>, (erişim tarihi: 14.11.2021).
- Askeroğlu, S. (2014). “Rusya’ya Karşı Yaptırımları Anlamak”, *21. Yüzyıl*, 72: 68-72.
- Atalık, A. (2013). “Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar (GDO)”, N.Oral (Ed.), *Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası 1923-2013*. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Şubesi ve Notabene Yayınları, Bursa, 369-385.
- Ataman, P. (2011). “Emperyalizmin Açlığa Götüren Yolu”, M.Kaymakçı (Ed.), *Açlık ve Emperyalizm*, İlkın Ozan Yayınları, Konya, 13-16.
- Aydın, K. ve Çatuk, C. (2018). “Türkiye’de Dahilde İşleme Rejiminin Bitkisel Yağ Sektörü Üzerindeki Etkisi”, *Journal of Institute of Economic Development and Social Researches*, 4 (15): 745-751, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/921393>, (erişim tarihi: 10.12.2021).
- Aydın, M. (1996). “Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 51 (1): 71-114, <http://dergipark.gov.tr/ausbf/issue/3110/43056>, (erişim tarihi: 18.11.2021).
- Aydoğuş, O. (2020). “Tarım Sektörünü Görmezden Gelmek”, *İktisat ve Toplum*, 10 (118): 4-8.
- Babagoli, M. ve Ikeda, S. (2019). “Six Decades of the Second Food Regime in Iran, the Trajectory of Iranian National Food Regime”, *Open Journal of Social Sciences*, 7:191-205, <https://doi.org/10.4236/jss.2019.76016>, (erişim tarihi: 09.02.2022).
- Balabanis, G. ve Diamantopoulos, A. (2016). “Consumer Xenocentrism As Determinant of Foreign Product Preference: A System Justification Perspective”, *Journal of International Marketing*, 24(3), 58–77, <http://www.jstor.org/stable/43966594>, (erişim tarihi: 01.03.2022)
- Balcı, A. (2021). “Realizm”. Ş.Kardaş ve A.Balcı (Ed.), *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, Küre Yayınları, İstanbul, 119-146.
- Ballatore, B.F. (2021). “The Importance of Russia’s Agricultural Sector in the MENA Geopolitics”, MPRA Paper No.106440, 1-51, <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/106440/>, (erişim tarihi: 18.04.2022).

- Balta, E. (2019). "From Geopolitical Competition to Strategic Partnership: Turkey and Russia after The Cold War", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 16 (63): 69-86, <https://dx.doi.org/10.33458/uidergisi.621309>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- Banse, M., Duric, I., Götz, L.ve Laquai, V. (2019). "From the Russian Food Import Ban to Free Trade from Lisbon to Vladivostok-Will Farmers Benefit?" *Journal of International Studies*, 12 (4): 20-31, <https://dx.doi.org/10.14254/2071-8330.2019/12-4/2>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- Bar-Siman-Tov, Y. (1984). "The Strategy of War by Proxy", *Cooperation and Conflict*, 19 (4): 263-273, <http://www.jstor.org/stable/45083584>, (erişim tarihi: 07.03.2022).
- Bayır, Ö.E. (2015). "Uluslararası İlişkilerde Neorealist Ekolden Neoklasik Realist Ekole". S.Turan ve N.Özkural Köroğlu (Ed.), *Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar*. Dora Yayınları, Bursa, 45-63.
- Baysal, B. ve Lülecı, Ç. (2015). "Kopenhag Okulu ve Güvenlikleştirme Teorisi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 11 (22): 61-96.
- Bearce, D.H. ve Tirone, D.C. (2010). "Foreign Aid Effectiveness and the Strategic Goals of Donor Governments", *The Journal of Politics*, July 2010, 72 (3): 837-851, <https://doi.org/10.1017/s0022381610000204>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- Bechev, D., Barnes-Dacey, J., Borisov, T., Frolovskiy, D., Gaub, F., Ghanem-Yazbeck, D., Katz, M. N., Kuznetsov, V., Lavrov, A., Nakhle, C., & Trenin, D. (2018). "Russia and Turkey: the promise and the limits of partnership". In N. Popescu & S. Secrieru (Eds.), *Russia's Return to the Middle East: Building Sandcastles?*. European Union Institute for Security Studies (EUISS), 95-102, <http://www.jstor.org/stable/resrep21138.14>, (erişim tarihi:12.11.2021).
- Bello, W. ve Baviera, M. (2010). "Food Wars". F.Magdoff ve B.Tokar (Ed.), *Agriculture and Food in Crisis: Conflict, Resistance and, Renewal*. NYU Press, New York, 33-50, <https://www.jstor.org/stable/j.ctt9qgh8c.4>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Benjamin, J.R. (1989). "Interpreting the U.S. Reaction to the Cuban Revolution, 1959–1960", *Cuban Studies*, 19: 146-165, <https://www.jstor.org/stable/24487082>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Berrios, R. (1997). "A Qualified Success Story: Cuba's Economic Restructuring, 1990–1995", *Problems of Post-Communism*, 44 (3): 25-34, <https://dx.doi.org/10.1080/10758216.1997.11655729>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Bhambhri, C.P. (1985). "Imperialism in India", *Social Scientist*, February 1985, 13 (2): 38-45, <https://doi.org/10.2307/3520189>, (erişim tarihi:15.04.2022).

- Bhushan, P. (2004). "The Revolving Door of the IMF/World Bank", *Economic and Political Weekly*, 39(45): 4877–4880, <http://www.jstor.org/stable/4415762>, (erişim tarihi:03.03.2022).
- Bıçakçı, S. (2019). "Hibrit Savaş", *Uluslararası İlişkiler Konseyi*, Güvenlik Yazıları Serisi, 33: 1-8, DOI:10.13140/RG.2.2.32236.10883, (erişim tarihi:12.11.2021).
- Biel, R. (2016). "Food, Imperialism and Dependency". R. Biel (Ed.), *Sustainable Food Systems: The Role of the City*, UCL Press, London, 74-89, <https://doi.org/10.2307/j.ctt1j1vzc5.13>, (erişim tarihi: 07.03.2022).
- Bilgin Aytaç, G. (2015). "Marksizm ve Eleştirel Teori". S.Turan ve N.Özkural Köroğlu (Ed.), *Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar*". Dora Yayınları, Bursa, 455-475.
- Booth, K. (1991). "Security and Emancipation", *Review of International Studies*, 17 (4): 313-326, <http://www.jstor.org/stable/20097269>, (erişim tarihi: 15.04.2022).
- Booth, K. (1995). "Human Wrongs and International Relations", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, 71 (1): 103-126, <https://doi.org/10.2307/2624012>, (erişim tarihi: 15.04.2022).
- Boratav, K. (2011). "Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi", N. Oral (Ed.), *Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası 1923-2013*. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Şubesi ve Notabene Yayınları, Bursa, 53-66.
- Boulanger, P., Dudu, H., Ferrari, E. ve Philippidis, G. (2016). "Russian Roulette at the Trade Table: A Specific Factors CGE Analysis of an Agri-Food Import Ban", *Journal of Agricultural Economics*, 67, (2): 272-291, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/1477-9552.12156>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- Bozdağlıoğlu, Y. ve Özen, Ç. (2004). "Liberalizmden Neorealizme Güç Olgusu ve Sistemik Bağımlılık", *Uluslararası İlişkiler*, 1 (4): 59-79, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/539647>, (erişim tarihi:27.11.2021)
- Brass, P.R. (1986). "The Political Uses of Crisis: The Bihar Famine of 1966-1967", *The Journal of Asian Studies*, February 1986, 45 (2): 245-267, <https://doi.org/10.2307/2055843>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- Brewda, J. (1995). "Kissinger’s 1974 Plan for Food Control Genocide", *Executive Intelligence Review (EIR)*, 22 (49): 15, https://larouchepub.com/eiw/public/1995/eirv22n49-19951208/eirv22n49-19951208_015-kissingers_1974_plan_for_food_co.pdf, (erişim tarihi:16.11.2021).

- Brooks, S.G. (1997). "Dueling Realisms", *International Organization*, 51 (3): 445-477, <http://www.jstor.org/stable/2703611>, (erişim tarihi:14.11.2021).
- Bush, R. (1996). "The Politics of Food and Starvation", *Review of African Political Economy*, 23 (68): 169-195, <https://www.jstor.org/stable/4006247>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- Buzan, B. (1991). "New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, 67 (3): 431-451, <https://www.jstor.org/stable/2621945>, (erişim tarihi:11.11.2021).
- Buzan, B. (2008). "Askeri Gvenliğin Değişen Gündemi", (ev.B.Yavuz), *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 5 (18): 107-123, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uidergisi/issue/39260/462355>, (erişim tarihi:11.11.2021).
- Can, E., Yıldırım zmutlu, S. ve Aykaç, C. (2019). "Politik İklım Değişikliklerinin lkelerarası Ticaretle İlişkisi: Türkiye Rusya Uçak Krizi zerine Ekonometrik Bir İnceleme", *SİYASAL: Journal of Political Sciences*, 28 (1): 1-18, <http://doi.org/10.26650/siyasal.2019.28.1.0001>, (erişim tarihi: 10.12.2021).
- Canfield, M., Anderson, M.D. ve McMichael, P. (2021). "UN Food Systems Summit 2021: Dismantling Democracy and Resetting Corporate Control of Food Systems", *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 5: 1-103, doi: 10.3389/fsufs.2021.661552, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Challenge (1955). "Man and the Economy No.VI: The Physiocrats", *Challenge*, 3 (11/12): 44-47, <http://www.jstor.org/stable/40716991>, (erişim tarihi: 08.03.2022).
- Charbit, Y. ve Virmani, A. (2002). "The Political Failure an Economic Theory: Psysiocracy", *Population (English Edition)*, Institut National d'Etudes Dmographiques, 57 (6): 855-856.
- esnakas, G. (2010). "Energy Resources in Foreign Policy: A Theoretical Approach", *Baltic Journal of Law and Politics*, 3 (1): 30-52, DOI: 10.2478/v10076-010-003-y (erişim tarihi: 27.10.2021).
- esnakas, G. (2016). "Energy Resources as the Tools of Foreign Policy: the case of Russia", *Lithuanian Foreign Policy Review*, 35: 9-40, DOI: 10.1515/lfpr-2016-0022, http://lfpr.lt/wp-content/uploads/2017/04/LFPR-2016_35_cesnakas.pdf, (erişim tarihi: 14.02.2022).
- Charbit, Y. ve Virmani, A. (2002). "The Political Failure an Economic Theory: Psysiocracy", *Population (English Edition)*, 57 (6): 855-883, <http://www.jstor.org/stable/3246619>, (erişim tarihi: 12.11.2021).

- Chossudovsky, M. ve Marshall, A.G. (2011), “Yoksulluk ve Ekonomik Bunalım” (Çev.A.İşıklı). M.Kaymakçı (Ed.), *Açlık ve Emperyalizm*. İlkim Ozan Yayınları, Konya, 21-41.
- Ciezdallo, A. ve Badkhen, A. (2011). “Eat, Drink, Protest: Stories of the Middle East’s Hungry Rumbblings”, *Foreign Policy*, 186: 76-82, <http://www.jstor.org/stable/41233427>, (erişim adresi:14.11.2021).
- Clarke, S. (2007). “Neoliberal Toplum Kuramı”, A.S. Filho ve D. Johnson (Ed.), *Neoliberalizm Muhalif Bir Seçki*. (Çev.Ş.Başlı), Yordam Kitap, 91-105.
- Clapp, J. ve Scrinis, G. (2017). “Big Food, Nutritionism, and Corporate Power”, *Globalizations*, 14 (4): 578-595, DOI: 10.1080/14747731.2016.1239806, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Clapp, J. (2018). “Mega-Mergers on the Menu: Corporate Concentration and the Politics of Sustainability in the Global Food System”, *Global Environmental Politics*, 18 (2): 12-33, https://doi.org/10.1162/glep_a_00454, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Clapp, J. ve Isakson S.R. (2018). “Risky Returns: The Implications of Financialization in the Food System”, *Development and Change*, 49 (2): 437-460, <https://doi.org/10.1111/dech.12376>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Coffey, J. D. (1981). “The Role of Food in the International Affairs of the United States”, *Journal of Agricultural and Applied Economics*, 13 (1): 29-37, <https://doi.org/10.1017/S0081305200024523>, (erişim tarihi:14.11.2021).
- Collier, P. (2008). “The Politics of Hunger: How Illusion and Greed Fan the Food Crisis”, *Foreign Affairs*, 87 (6): 67-79.
- Coşkun, B.B. (2019). “Turkey’s Relations with Russia after the Failed Coup: A Friend in Need of a Friend Indeed?”, *New Middle Eastern Studies*, 9 (1): 36-52, <https://journals.le.ac.uk/ojs1/index.php/nmes/article/view/3117/2812>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- Cox, R.W. (1981). “Social Forces, States and World Orders:Beyond International Relations Theory”, *Millennium:Journal of International Studies*, 10 (2): 126-155.
- Cox, R.W. (1992). “Multilateralism and World Order”, *Review of International Studies*, 18 (2): 161-180, <http://www.jstor.org/stable/20097291>, (erişim tarihi:14.11.2021).
- Cutler, P. (1991). “The Political Economy of Famine in Ethiopia and Sudan”, *Ambio*, August 1991, 20 (5): 176-178, <http://www.jstor.org/stable/4313816>, (erişim tarihi: 04.11.2021).

- Çayhan, B.E. (2016). “Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da Gıda Güvenliği: Gelişmeler ve Sorunlar Açısından Bir Değerlendirme”. R. İzol ve T. Öztürk (Ed.), *21. Yüzyılda Ortadoğu*. Seçkin Yayınları, Ankara, 237-260.
- Çelikkpala, M. (2017). “Rusya Gazı Keser mi?: Son Gelişmeler Işığında Türkiye-Rusya Enerji İlişkilerine Bakmak”, *Kuşku ile Komşuluk: Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler*, G.Özkan, E.Balta ve B.Beşgül (drl.), İletişim Yayınları, İstanbul, 205-223.
- Çelikkpala, M. (2019). “Bugüne Tarih Olarak Bakmak: Türkiye-Rusya İlişkilerinin Serencamı ve Geleceği, *Ekonomik ve Dış Politika Araştırmalar Merkezi (EDAM)*, Dış Politika ve Güvenlik 2019/5, https://edam.org.tr/wp-content/uploads/2019/05/MITAT_BUGUNE-TARİH-OLARAK-BAKMAK-1.pdf, (erişim tarihi: 10.12.2021).
- Çetiner, S. (2012), “Sessiz Bahar Ne Diyor (du)?”, *Tarla Sera Dergisi*, Temmuz 2012: 18-21, [https://research.sabanciuniv.edu/20600/1/Sessiz_Bahar_Ne_Diyor\(du\).pdf](https://research.sabanciuniv.edu/20600/1/Sessiz_Bahar_Ne_Diyor(du).pdf), (erişim tarihi:14.11.2021).
- Çetinkaya, Ş. (2012-2013). “Güvenlik Algılaması ve Uluslararası İlişkiler Teorilerinin Güvenliğe Bakış Açıkları”, *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler*, Aralık-Ocak-Şubat (2): 241-256.
- Çopuroğlu, Ö. ve Karpuzcu, T. (2017). “Krizlerin Yön Verdiği Türk-Rus İlişkilerine Uçak Krizine Kadar Analitik Bir Bakış: 2004-2016”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22 (2): 465-483, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1004611> , (erişim tarihi: 17.12.2021).
- Daniel, S. ve Mittal, A. (2009). “The Great Land Grab: Rush for World’s Farmland Threatens Food Security for the Poor”, Oakland Institute, 1-23, https://www.oaklandinstitute.org/sites/oaklandinstitute.org/files/LandGrab_final_web.pdf, (erişim tarihi: 05.11.2021).
- Daoud, A., Reinsberg, B., Kentikelenis, A.E., Stubb, T.H. ve King, L.P. (2019). “The International Monetary Fund’s Interventions in Food and Agriculture: An Analysis of Loans and Conditions”, *Food Policy*, 83: 204-218, <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2019.01.005>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Davidson, M.J. ve Krull, C. (2011). “Adapting to Cuba’s Shifting Food Landscapes: Women’s Strategies of Resistance”, *Cuban Studies*, 42: 59-77, <http://www.jstor.org/stable/24487501>, (erişim tarihi: 10.11.2021).

- Dawdy, S. L. (2002). “La “Comida Mambisa”: Food, Farming, and Cuban Identity, 1839-1999”, *NWIG: New West Indian Guide / Nieuwe West-Indische Gids*, 76(1/2): 47–80. <http://www.jstor.org/stable/41850160>, (erişim tarihi:10.11.2021).
- De La Torriente, C. (1930). “The Platt Amendment”, *Foreign Affairs*, 8(3): 364–378. <https://doi.org/10.2307/20030290>, (erişim adresi: 10.11.2021).
- Demirtaş, B. (2021). “İnşacılık”. Ş.Kardaş ve A.Balcı (Ed.), *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, Küre Yayınları, İstanbul, 167-185.
- Demiryol, T. (2018). “Türkiye-Rusya İlişkilerinde Enerjinin Rolü: Asimetrik Karşılıklı Bağımlılık ve Sınırları”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17 (4): 1438-1455, DOI: 10.21547/jss.441025, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/543656>, (erişim tarihi: 10.12.2021).
- Dethier, J.-J. ve Funk, K. (1987). “The Language of Food: PL 480 in Egypt”, *MERIP Middle East Report*, March-April 1987, 145: 22-28, <https://doi.org/10.2307/3012423>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- Dilek, M. S. (2018). “Obama Döneminde Amerika Birleşik Devletleri’nin Küba Politikası”, *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 2 (2): 276-322. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uksad/issue/41747/504127>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Dimitri, C. ve Rogus, S. (2014). “Food Choices, Food Security, and Food Policy”, *Journal of International Affairs*, 67 (2): 19-31, <http://www.jstor.org/stable/24461733>, (erişim tarihi: 05.11.2021).
- Diñç, G. (2019). “Antalya Buğdayı İstanbul Fırınlarda: XIX. Yüzyıl Başlarında İstanbul’un Buğday İhtiyacının Karşılmasında Antalya’nın Önemi”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 65: 289-301, [http://turkiyatjournal.com/Makaleler/1798085266_015%20G%C3%BCvenDinc%20\(b\).pdf](http://turkiyatjournal.com/Makaleler/1798085266_015%20G%C3%BCvenDinc%20(b).pdf), (erişim tarihi: 11.12.2021).
- Diriöz, A.O. (2012). “Mübarek Öncesi Mısır: Jeopolitik Konum, İç ve Dış Politikası”, *Ortadoğu Analiz*, 4 (37): 83-88.
- Doğruel, F. (2020). “Küreselleşmenin Gölgesinde Türkiye’de Tarım”, *İktisat ve Toplum*, 10 (118): 9-16.
- Domínguez, J.I. (1978). “Cuban Foreign Policy”, *Foreign Affairs*, 57 (1): 83-108, <https://www.jstor.org/stable/20040054>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Domínguez, J.I. (1979). “Sources of Cuban Foreign Policy”, *Harvard International Review*, 1 (3): 1-7, <http://www.jstor.org/stable/42773844>, (erişim tarihi: 11.11.2021).

- Domínguez, J.I. ve Lindau, J. (1984). “The Primacy of Politics: Comparing the Foreign Policies of Cuba and Mexico”, *International Political Science Review / Revue internationale de science politique*, 5 (1): 75-101, <https://www.jstor.org/stable/1600959>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Drezner, D.W., Krebs, R.R. ve Schweller, R. (2020). “The End of Grand Strategy: America Must Think Small,” *Foreign Affairs*, 99 (3): 107-117, <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2020-04-13/end-grand-strategy> , (erişim tarihi: 22.12.2021).
- Dura, C. (2011). “Emperyalizm Açlığı Bir Silah Olarak Nasıl Kullanıyor? “. M. Kaymakçı (Ed.), *Açlık ve Emperyalizm*. İlkim Ozan Yayınları, Konya, 84-94.
- Duru, S., Gül,A. ve Hayran, S. (2019). “Türkiye’de Buğday ve Buğday Mamulleri Dış Ticaret Yapısı”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (2): 552-564, DOI:10.33905/bseusbed.563347, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/872692> , (erişim tarihi:11.12.2021).
- Early, B.R. (2009). “Sleeping with Your Friends’ Enemies: An Explanation of Sanctions-Busting Trade”, *International Studies Quarterly*, 53 (1): 49-71, <http://www.jstor.org/stable/29734274>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Early, B.R. (2012). “Alliances and Trade with Sanctioned States: A Study of U.S. Economic Sanctions,1950—2000”, *The Journal of Conflict Resolution*, 56 (3): 547-572, <https://www.jstor.org/stable/23248799>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Eckstein, A. ve Heien, D. (1978). “The 1973 Food Price Inflation”, *American Journal of Agricultural Economics*, 60(2): 186–196, <https://doi.org/10.2307/1240047>, (erişim tarihi: 15.04.2022).
- Emeklier, B. (2011). “Uluslararası İlişkiler Disiplininde Epistemolojik Paradigma Tartışmaları: Postpozitivist Kuramlar/Discussions on the Epistemological Paradigm in the Discipline of International Relations”, *Bilge Strateji*, 2 (4): 139-184, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/43508>, (erişim tarihi:29.11.2021).
- Eng, B. ve Martinez, J.C. (2014). “Starvation, Submission and Survival: Syria’s War Through the Prism of Food”, *Middle East Report*, 273: 28-32, <http://www.jstor.org/stable/24426601>, (erişim tarihi:07.12.2022).
- Erman, K. (2016). “Sessiz ve Etkili: Küba’nın Tıp Diplomasisi”, *Uluslararası İlişkiler*, 12 (48): 77-94.

- Erşen, E. (2017a). "Evaluating the Fighter Jet Crisis in Turkish-Russian Relations", *Insight Turkey*, 19 (4): 85-104, <http://www.jstor.org/stable/26300559>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- Erşen, E. (2017b). "2000'li Yıllarda Türkiye-Rusya İlişkileri: Kompartımanlaştırma Stratejisinin Sorunları", *Kuşku ile Komşuluk: Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler*, G.Özkan, E.Balta ve B.Beşgül (drl.), İletişim Yayınları, İstanbul, 147-161.
- Erol, S.M. (2016). "Vietnam'a ABD Askeri Müdahalesi ve Sonuçları", H. Çakmak (Ed.), *ABD'nin Askeri Müdahaleleri:1801'den Günümüze*, Kaynak Yayınları, Ankara 369-377.
- Ezekiel, M. (1938). "The Cobweb Theorem", *The Quarterly Journal of Economics*, 52(2): 255–280, <https://www.jstor.org/stable/1881734> , (erişim tarihi: 14.12.2021).
- Fagen, R.R. (1962). "Calculation and Emotion in Foreign Policy: The Cuban Case", *The Journal of Conflict Resolution*, 6 (3): 214-221, <https://www.jstor.org/stable/172902>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- Feldman, H. (1967). "Aid As Imperialism?", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, April 1967, 43 (2): 219-235, <https://doi.org/10.2307/2614323>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- Fischer, P. M. ve Zeugner-Roth, K. P. (2017). "Disentangling Country-of-Origin Effects: The Interplay of Product Ethnicity, National Identity, and Consumer Ethnocentrism. *Marketing Letters*, 28(2), 189–204, <http://www.jstor.org/stable/26178919>, (erişim tarihi:01.03.2022).
- Friedmann, H. (1982). "The Political Economy of Food: The Rise and Fall of the Postwar International Food Order", *American Journal of Sociology*, 88: 248-286, Supplement: <https://www.jstor.org/stable/3083245>, (erişim tarihi:11.11.2021).
- Frumkin, B. (2010). "Russia-EU Relations: The Economic Dimension". K.Engelbrekt ve B.Nygren (Ed.), *Building Bridges, Digging Trenches*, Contemporary Russia and Eastern Europe Series, Routledge, Oxon&New York, 132-155.
- Fuchs, C. (2010). "Critical Globalization Studies: An Empirical and Theoretical Analysis of the New Imperialism", *Science&Society*, April 2010, 74 (2): 215-247. <http://fuchs.uti.at/wp-content/uploads/imperialism.pdf>, (erişim tarihi:14.11.2021).
- Fukuda, Y. (2010). "WTO Regime As a New Stage of Imperialism: Decaying Capitalism and Its Alternative", *World Review of Political Economy*, 1 (3): 485-499, <https://www.jstor.org/stable/41931884>, (erişim tarihi: 09.11.2021).

- Fukuyama, F. (1989). The End of History? The National Interest, 16, 3–18. <http://www.jstor.org/stable/24027184> , (erişim tarihi:22.12.2021).
- Gedmin, J. (2014). “Beyond Crimea: What Vladimir Putin Really Wants”, *World Affairs*, 177 (2): 8-16, <http://www.jstor.org/stable/43556196>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- Gilpin, R.G (2007). “No One Loves a Political Realist”, *Security Studies*, 5 (3): 3-26.
- Gilson, E.C. (2015). “Vulnerability, Relationality, and Dependency: Feminist Conceptual Resources for Food Justice”, *International Journal of Feminist Approaches to Bioethics*, 8 (2): 10-46, <https://www.jstor.org/stable/10.3138/ijfab.8.2.10>, (erişim adresi:29.11.2021).
- Gray, A. (2018). “Responding to Food Crime and the Threat of the ‘Food Police’”. A. Gray ve R.Hinch (Ed.), *A Handbook of Food Crime:Immoral and Illegal Practices in the Food Industry and What To Do About Them*. Bristol University Press, 403-420, <https://www.jstor.org/stable/j.ctt22rbk9t.29>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Gokhberg, L., Kuzminov, I., Chulok, A. ve Thurner, T. (2017). “The Future of Russia’s Agriculture and Food Industry between Global Opportunities and Technological Restrictions”, *International Journal of Agricultural Sustainability*, <http://dx.doi.org/10.1080/14735903.2017.1335572> , (erişim tarihi: 08.12.2021).
- Gompert, D.C., Binnendijk, H. ve Lin, B. (2014). “Napoleon’s Invasion of Russia,1812”. *Blinders, Blunders and Wars: What America and China Learn*. RAND Corporation, <http://www.jstor.org/stable/10.7249/j.ctt1287m9t.10>, (erişim tarihi: 24.01.2022).
- Gonzalez, C. G. (2003). “Seasons of Resistance: Sustainable Agriculture and Food Security in Cuba”, *Tulane Environmental Law Journal*, 16: 685–732, <http://www.jstor.org/stable/43292660>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Götz, E (2015). “It’s Geopolitics, Stupid: Explaining Russia’s Ukraine Policy”, *Global Affairs*, 1(1):3-10, DOI: [10.1080/23340460.2015.960184](https://doi.org/10.1080/23340460.2015.960184), (erişim tarihi:12.11.2021).
- Götz, L., Heigermoser, M.ve Jaghdani, T.J. (2022). “Russia’s Food Security and Impact on Agri-Food Trade”. K.Wegren ve F.Nilssen (Ed.), *Russia’s Role in the Contemporary International Agri-Food Trade System*. Palgrave MacMillan, Dallas&Bodø, 115-137.
- Gümüşsoy, F.G. (2021). “Kuru Soğan Üretimi ve Fiyat İlişkisinin ARDL Sınır Testi ve Almon Modeli ile Tespit Edilmesi”, *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 4 (1): 37-55, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1287327> , (erişim tarihi: 14.12.2021).
- Güneş, E. ve Turmuş, E. (2020). “Dünyada ve Türkiye’de Gıda Güvenliği/Gıda Güvencesinin Hububat Sektörü Yönüyle Değerlendirilmesi”, *Türkiye Biyoetik Dergisi*, 7 (2):

- 124.143, https://jag.journalagent.com/tjob/pdfs/TJOB_7_3_124_143.pdf, (erişim tarihi: 16.12.2021).
- Gürcan, E.C. (2014). “Cuban Agriculture and Food Sovereignty: Beyond Civil Society-Centric and Globalist Paradigms”, *Latin American Perspectives*, 41 (4):129-146, doi:10.1177/0094582X13518750, (erişim tarihi:11.11.2021).
- Gürcan, E.C. (2015). “The Nonprofit-Corporate Complex: The Integral Component and Driving Force of Imperialism in the Face of Monopoly-Finance Capitalism”, *Monthly Review*, 66 (11): 37-53, https://doi.org/10.14452/MR-066-11-2015-04_4, (erişim tarihi:14.11.2021).
- Gürkaynak, M. ve Yalçiner, S. (2009). “Uluslararası Politikada Karşılıklı Bağımlılık ve Küreselleşme Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Güz 2009, 6 (23): 73-92.
- Hagenbarth, J.C. ve Epstein, G. (2011). “Revolving Doors: Affiliations, Policy Space and Ethics”, *Economic and Political Weekly*, 46 (53): 37–41, <http://www.jstor.org/stable/23065635>, (erişim tarihi:03.03.2022).
- Han, C. M.ve Terpstra, V. (1988). “Country-of-Origin Effects for Uni-National and Bi-National Products”, *Journal of International Business Studies*, 19(2): 235–255, <http://www.jstor.org/stable/155024>, (erişim tarihi: 23.02.2022).
- Harrigan, J. (2011). “Food Security in the Middle East and North Africa (MENA) and sub-Saharan Africa: A Comparative Analysis”, CEI Working Paper Series 2011-5, Center for Economic Institutions, Institute of Economic Research, Hitotsubashi University, 1-46, <https://hermes-ir.lib.hit-u.ac.jp/hermes/ir/re/28503/wp2011-5.pdf>, (erişim tarihi: 05.11.2021)
- Harvey, D. (2004). “Yeni Emperyalizm: Mülksüzleşme Yoluyla Birikim”, (Çev.E.M. Dinçer), *Praksis*, 11, <http://www.praksis.org/wp-content/uploads/2011/07/011-02.pdf>, (erişim tarihi: 04.11.2021), 23-48.
- Herz, J. H. (1950). “Idealist Internationalism and the Security Dilemma”, *World Politics*, 2 (2), 157–180, <https://doi.org/10.2307/2009187>, (erişim tarihi:08.03.2022)
- Hill, F. ve Gaddy, C.G. (2013). “The Survivalist”. In *Mr.Putin: Operative in the Kremlin*, Brookings Institution Press, Washington, 78-112, <http://www.jstor.org/stable/10.7864/j.ctt4cg8c5.8>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- Hollingsworth, B. (1966). “The Napoleonic Invasion of Russia and Recent Soviet Historical Writing”, *The Journal of Modern History*, 38 (1): 38-52, <https://www.jstor.org/stable/187698>, (erişim tarihi: 24.01.2022).

- Hopkins, R.F. (1977). "How to Make Food Work", *Foreign Policy*, Summer (27): 89-107.
- Hopkins, R.F. (1982). "Food Policymaking", *Proceedings of the Academy of Political Science*, 34 (3): 12-24, <https://doi.org/10.2307/1173725>, (erişim tarihi: 15.04.2022).
- Hopkins, R.F. ve Puchala, D.J. (1978). "Perspectives on the International Relations of Food", *International Organisation*, 32 (3): 581-616, <https://doi.org/10.1017/S0020818300031878>, (erişim tarihi:14.11.2021).
- Howard-Johnson, M. (2014). "Is Europe Ready for a New World Order", *European Food and Feed Law Review*, 9 (1): 37-47, <http://www.jstor.org/stable/24326012> (erişim tarihi:22.12.2021)
- Huish, R. ve Blue, S.A. (2013). "Understanding the Place of Cuban Internationalism", *International Journal of Cuban Studies*, 5 (1): 6-9, <https://doi.org/10.13169/intejcubastud.5.1.0006>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- İbar, G. (2012). "Margarini Sofralara Taşdı", *Atlas Tarih*, (Ekim-Kasım) 15: 28-37.
- İsmayil, G. (2016). "Gıda Güvencesinin Sağlanmasında Uluslararası İşbirliğinin Önemi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (42):683-691.
- Jaichuen, N., Phulkerd, S., Certthkrikul, N., Sacks, G. ve Tangcharoensathien, V. (2018). "Corporate Political Activity of Major Food Companies in Thailand: An Assessment and Policy Recommendations", *Globalization & Health*, 14 (115): 1-11, <https://doi.org/10.1186/s12992-018-0432-z>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Kantarıcı, Ş. (2012). "Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistem: Yeni Sürecin Adı "Koalisyonlar Dönemi mi?"", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 8 (16): 47-84, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/guvenlikstrtj/issue/7527/99164>, (erişim tarihi:29.11.2021).
- Kantarıcı, Ş. (2020). "Thoughts/Predictions on the Effects of the Covid-19 Pandemic Process Upon the International System/Kovid-19 Salgını Sürecinin Uluslararası Siteme Etkisi Üzerine Düşünceler/Öngörüler", *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4 (2): 173-187, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aeuiibfd/issue/58617/820991>, (erişim tarihi: 29.11.2021).
- Karabağ, H. (2021). "İkinci Dünya Savaşı Sonrası Amerikan Tarım Politikaları ve Az Gelişmiş Ülkeler Tarımsal Ekonomisi Üzerindeki Etkileri 1945-2000", *Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (40): 253-299, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1363961> , (erişim tarihi: 12.12.2021).

- Karakaş, G. (2020). “İklim Değişikliği, Obezite ve Tarım Politikaları İlişkisi”, *Türk Tarım-Gıda Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 8(8): 1726-1733, <https://doi.org/10.24925/turjaf.v8i8.1726-1733.348> , (erişim tarihi: 12.12.2021).
- Kardaş, Ş. (2019). “Turkey’s S400 vs. F35 Conundrum and Its Deepening Strategic Partnership with Russia”, *German Marshall Fund (GMF) of the United States*, 9: 1-6, <https://www.gmfus.org/news/turkeys-s400-vs-f35-conundrum-and-its-deepening-strategic-partnership-russia>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- Kardaş, T. (2021). “Güvenlik”. Ş.Kardaş ve A.Balcı (Ed.), *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, Küre Yayınları, İstanbul, 337-349.
- Karplus, L. (2014). “Post-Development Theory and Food Security: A Case Study in Swaziland”, *Capstone Projects-Politics and Government*, 20: 1-52. <https://ir.library.illinoisstate.edu/cppg/20>, (erişim tarihi: 02.02.2021).
- Katz, M.N. (2021). “What are Putin’s Objectives”. *Putin’s Mediterranean Gambit: Endgame Unclear*, Atlantic Council, 5-8, <http://www.jstor.org/stable/resrep30707.4> , (erişim tarihi:05.12.2021).
- Kay, S., Peuch, J. ve Franco, J. (2015). “Extent of Farmland Grabbing in the EU”, Directorate-General for Internal Policies of the Union (European Parliament), 1-78, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/540369/IPOL_STU\(2015\)540369_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/540369/IPOL_STU(2015)540369_EN.pdf), (erişim tarihi: 06.11.2021), DOI: 10.2861/686177.
- Kaya, E. (2016). “Modern Dünya-Sistem Teorisi Kapsamında ABD ile Küba Yakınlaşmasının Eleştirisi ve Latin Amerika’ya Olası Yansıması”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (57): 362-377, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/abuhsbd/issue/32967/36636>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Kaya, S. (2008). “Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivist Yaklaşımlar”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63 (03): 83-111.
- Kaynar, İ.S. (2020). “Fındık Piyasasının Oluşumunda Güncel Sorunlar”, *İktisat ve Toplum*, 10 (118):63-73.
- Keller, E.J. (1992). “Drought, War, and the Politics of Famine in Ethiopia and Eritrea”, *The Journal of Modern African Studies*, December 1992, 30 (4): 609-624, <http://www.jstor.org/stable/161267>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- Keohane, R.O. ve Nye, J.S. (1991). “Interdependence in World Politics”. G.Crane ve A. Amawi (Ed.), *The Theoretical Evolution of International Political Economy*. Oxford University Press, New York, 122-132.

- Kroll, M.J., Toombs, L.A. ve Wright, P. (2000). “Napoleon’s Tragic March Home from Moscow: Lessons in Hubris”, *The Academy of Management Executive* (1993-2005), 14 (1): 117-128, <http://www.jstor.org/stable/4165613>, (erişim tarihi:24.01.2022).
- Koçak, M. (2017). “Türkiye-Rusya İlişkileri”, *Analiz* 201, SETA, https://www.setav.org/assets/uploads/2017/05/Analiz_201_.pdf, (erişim tarihi: 09.12.2021).
- Koloğlu, O. (2012). “İstanbul’un Eti ve Ekmeği Nereden Gelirdi?”, *Atlas Tarih*, (Ekim-Kasım) 15:54-62.
- Kolstø, P. (2016). “Introduction: Russian Nationalism Is Back – But Precisely What Does That Mean?”. P. Kolstø ve H. Blakkisrud (Ed.), *The New Russian Nationalism: Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism 2000–2015*, Edinburgh University Press, 1–17, <http://www.jstor.org/stable/10.3366/j.ctt1bh2kk5.7>, (erişim tarihi:23.02.2022).
- Kono, D.Y., Montinola, G.R. ve Verbon, N. (2015), “Helping Hand or Heavy Hand? Foreign Aid, Regime Type and Domestic Unrest”, *International Political Science Review/Revue Internationale de Science Politique*, September 2015, 36 (4): 409-424, <http://www.jstor.org/stable/24573443>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- Korhan, T. (2012). “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Yıllarında Türk-Rus Ticari ve Ekonomik İlişkileri Üzerine”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (24): 91-104, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/154620> , (erişim tarihi: 06.12.2021).
- Köstem, S. (2018). “The Political Economy of Turkish-Russian Relations: Dynamics of Asymmetric Interdependence”, *Perceptions*, 23 (2): 10-32, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/549661>, (erişim tarihi: 19.12.2021).
- Kuralt, C. (1971). “Edward R.Murrow”, *The North Carolina Historical Review*, 48 (2): 161-170, <http://www.jstor.org/stable/23518394>, (erişim tarihi:30.11.2021).
- Kurban, V. ve Cabbarlı, H. “Türkiye-Rusya İlişkileri ve Uçak Krizinin Rus-Türk Kamuoyundaki Yansılarını”, *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 10 (2): 105-118, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esam/issue/47160/536906>, (erişim tarihi: 19.12.2021).
- Küçük, M. (2021). “Marksist Teoriler”. Ş.Kardaş ve A.Balcı (Ed.), *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, Küre Yayınları, İstanbul, 207-222.
- Lang, T. (1999). “Food Policy for the 21st Century: Can It Be Both Radical and Reasonable”. M.Koç, R.MacRae, L.J.A.Maugeot ve J.Welsh (Ed.), *For Hunger-Proof Cities: Sustainable Urban Food Systems*. International Development Centre & Centre for Studies in Food Security, Ryerson Polytechnic University, 216-224.

- Legro, J.W. ve Moravcsik, A. (1999). "Is Anybody Still Realist", *International Security*, 24 (2): 5-55, <http://www.jstor.org/stable/2539248>, (erişim tarihi:14.11.2021).
- Leisinger, K.M. (1999). "Biotechnology and Food Security", *Current Science*, 76 (4): 488-500, <http://www.jstor.org/stable/24100750>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Leisinger, K.M. (2000). "Yes:Stop Blocking Process", *Foreign Policy*, 119: 113-122, <https://doi.org/10.2307/1149535>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- Leonard, M., Pisani-Ferry, J., Shapiro, J., Tagliapietra, S. ve Wolff, G. (2021). "The Geopolitics of the European Green Deal", *European Council on Foreign Relations*, 1-33, <http://www.jstor.org/stable/resrep29130>, (erişim tarihi: 17.04.2022).
- Lewczenko, S. (2019). "Sanctions Against Russia. The Problem for the European Union?", *University Review*, 13 (1): 28-35, https://ur.tnuni.sk/fileadmin/dokumenty/UR_V13_ISS-1_28to35_Lewczenko.pdf, (erişim tarihi:04.12.2021).
- Liefert, W.M., Liefert, O., Seeley, R. ve Lee, T. (2019). "The Effect of Russia's Economic Crisis and Import Ban on Its Agricultural and Food Sector", *Journal of Eurasian Studies*, 10 (2): 119-135, <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1879366519840185>, (erişim tarihi: 09.12.2021).
- Liefert, W.M. ve Liefert, O. (2020). "Russian Agricultural Trade and World Markets", *Russian Journal of Economics*, 6: 56-70, DOI: 10.32609/j.ruje.6.50308, <https://rujec.org/article/50308/>, (erişim tarihi:08.12.2021).
- Lindsay, J. M. (1986). "Trade Sanctions As Policy Instruments: A Re-Examination", *International Studies Quarterly*, 30(2): 153–173, <https://doi.org/10.2307/2600674>, (erişim tarihi:18.04.2022).
- Lynch, A. C. (2016). "The Influence of Regime Type on Russian Foreign Policy Toward "The West,"1992–2015", *Communist and Post-Communist Studies*, 49(1): 101–111. <https://www.jstor.org/stable/48610437>, (erişim tarihi:18.04.2022).
- Magen, Z., Lindenstrauss, G.ve Fainberg,S. (2015). "Clash of Titans?: Turkish-Russian Relations on a Slippery Slope", *Institute for National Security Studies (INSS) Insight*, 777: 1-4, <http://www.jstor.com/stable/resrep08880>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- Margulis, E.M., McKeon, N, Jr.Borras, S.M. (2013). "Land Grabbing and Global Governance: Critical Perspectives", *Globalizations*, 10 (1): 1-23, DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/14747731.2013.764151>, (erişim tarihi: 08.11.2021).

- Marrus, M.R. (2007). "Official Apologies and the Quest for Historical Justice", *Journal of Human Rights*, 6 (1): 75-105. DOI:10.1080/14754830601098402, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- Masumova, N.R. (2018). "Russia and Turkey: Resetting Economic Partnership", *Perceptions*, 23 (2): 33-50, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/549663>, (erişim tarihi: 19.12.2021).
- McFaul, M., Sestanovich, S. ve Mearsheimer, J.J. (2014). "Faulty Powers: Who Started the Ukraine Crisis?", *Foreign Affairs*, 93 (6): 167-178, <http://www.jstor.org/stable/24483933>, (erişim tarihi:12.11.2021).
- McHenry, D. ve Bird, K. (1977). "Food Bungle in Bangladesh", *Foreign Policy*, Summer 27: 72-88.
- McLean, E.V. (2015). "Multilateral Aid and Domestic Economic Interests", *International Organisation*, 69 (1): 97-130, <http://www.jstor.org/stable/43283292>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- McMichael, P. (2015). "Value Theory and Food Regime Temporalities", *Review (Fernand Braudel Center)*, 38 (4): 307-328, <https://www.jstor.org/stable/26563030>, (erişim tarihi: 09.02.2022).
- McNeill, W.H. (1999). "How the Potato Changed the World's History", *Social Research*, 66 (1): 67-83, <http://www.jstor.org/stable/40971302>, (erişim tarihi:25.01.2022).
- Mead, W.R (1995). "Rum and Coca Cola: The United States and the New Cuba ", *World Policy Journal*, 12 (3):29-53, <https://www.jstor.org/stable/40209426>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- Mearsheimer, J.J. (2014). "Why the Ukraine Crisis is the West's Fault: The Liberal Delusions That Provoked Putin", *Foreign Affairs*, 93 (5):77-89, <http://www.jstor.org/stable/24483306>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- Mendelson, J. (1979). "On Engel's Metaphysical Dialects: A Foundation of Orthodox Marxism", *Dialectical Anthropology*, 4(1): 65-73. <http://www.jstor.org/stable/29789954>, (erişim tarihi:08.03.2022).
- Mialon, M., Swinburn, B., Allender, S. ve Sacks,G. (2017). "'Maximising Shareholder Value': A Detailed Insight into the Corporate Political Activity of the Australian Food Industry", *Australian and New Zealand Journal of Public Health*, April 41 (2): 165-171, <https://doi.org/10.1111/1753-6405.12639>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Milner, H.V. ve Tingley, D.H. (2010), "The Political Economy of U.S. Foreign Aid: American Legislators and the Domestic Politics of Aid", *Economics&Politics*, July

- 2010, 22 (2): 200-232, DOI: 10.1111/j.1468-0343.2009.00356.x, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- Mois s, N. (2008). “The Global Food Fight”, *Foreign Policy*, June-August: 95-96.
- Nzayisenga, M.J., Orjuela, C. ve Schierenbeck, I. (2016). “Food (In)Security, Human (In)Security, Women’s (In)Security: State Policies and Local Experiences in Rural Rwanda”, *African Security*, 9 (4): 278-298, <https://www.jstor.org/stable/48598844>, (erişim tarihi: 05.05.2022).
- Nau, H.R. (1978). “The Diplomacy of World Food: Goals, Capabilities, Issues and Arenas”, *International Organization*, 32 (3): 775-809, <https://www.jstor.org/stable/2706333>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Nazario, O. (1996). “Overcoming Political Isolation and Responding to International Pressures: Cuba's New Independent Foreign Policy”, *Cuban Studies*, 26:75-96, <https://www.jstor.org/stable/24487710>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Nilssen, F. (2022). “Russia’s Role in International Fish and Seafood Trade”. S.K.Wegren ve F.Nilssen (Ed.), *Russia’s Role in the Contemporary International Agri-Food Trade System*. Palgrave MacMillan, Dallas ve Bod , 139-164.
- Oehm, F.M. (2015). “Land Grabbing in Cambodia as a Crime Against Humanity-Approaches in International Criminal Law”, *Verfassung und Recht in  bersee / Law and Politics in Africa, Asia and Latin America*, 48 (4): 469-490, Vol. 48, <https://www.jstor.org/stable/26160058>, (erişim tarihi: 05.11.2021).
- O uzlu, T. (2019). “Turkey’s Adjustment to the Emerging Post-Western International Order: The Russian Connection”, *The Journal of Diplomatic Research-Diplomasi Araştırmaları Dergisi*, 1 (1): 30-44, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jdr/issue/60392/883579>, (erişim tarihi: 09.12.2021).
- Oral, N. (2011). “Tarımda  zelleştirme Uygulamaları”. N.Oral (Ed.), *Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politiği 1923-2013*. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Bursa şubesi ve Notabene Yayınları, Bursa, 299-307.
- Oral, N. (2011). “Tarım ve Gıdada  okuluslu şirketlerin Egemenliği”. N.Oral (Ed.), *Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politiği 1923-2013*. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Bursa şubesi ve Notabene Yayınları, Bursa, 159-200.
- Ortaylı,  . (2013a). “Yürürlüğe Girmeyen Antlaşma: Ayastefanos”, *Atlas Tarih*, (şubat-Mart) 18: 72-79.
- Ortaylı,  . (2013b). “Rusya Akdeniz’e  nmemeli”, *Atlas Tarih*, (Haziran-Temmuz) 20: 64-73.

- Otero, G., Pechlaner, G., Liberman, G. ve Gürcan, E.C. (2015). “Food Security and Inequality: Measuring the Risk of Exposure to the Neoliberal Diet”, *Simon Papers in Security and Development*, No.42/2015, School for International Studies, Simon Fraser University, Vancouver, 3-44, <https://www.sfu.ca/~otero/docs/SWP2015-42-Otero.pdf>, (erişim tarihi:14.11.2021).
- Özcan, E.S. (2019). “Tarım ve Hayvancılık Göbeklitepe’de mi Başladı?”, *Bilim ve Teknik*, 52 (1016): 62-69, <https://edergi.tubitak.gov.tr/edergi/yazi.pdf?dergiKodu=4&cilt=52&sayi=1016&sayfa=62&ya ziid=42765> , (erişim tarihi:22.01.2021).
- Özçetin, B. ve Baybars-Hawks, B. (2018). “Framing the Russian Aircraft Crisis: News Discourse in Turkey’s Polarized Media Environment”, *Uluslararası İlişkiler/International Relations*, 15 (57): 33-47, <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26604992>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- Özdağ, U. (2011). “Sessiz Bahar’dan Sonra Ses Getiren Elli Yıl: Kadın, Çevre ve Sağlık”, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (2): 179-199.
- Özdinç, H.K. (2010). “Tarımda Kamu Politikalarının Başlangıcı: “Buğday Meselesi”, 1932-1945, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2): 1-12, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/basbed/issue/43918/174775> , (erişim tarihi:12.12.2021).
- Özel, S. ve Uçar, B.G. (2019). “Türkiye-Rusya İlişkilerinin Ekonomik Boyutu”, *Ekonomi ve Dış Politika Araştırma Derneği (EDAM)*, Dış Politika ve Güvenlik 2019/11, <https://edam.org.tr/wp-content/uploads/2019/08/soli-gokce-the-economy-Chrest-Rusya-TR-1.pdf>, (erişim tarihi: 10.12.2021).
- Özkaya, T. (2011). “Doğa ve İnsan Dostu Bir Tarım Sistemine Doğru”. N.Oral (Ed.), *Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası 1923-2013*. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Bursa Şubesi ve Notabene Yayınları, Bursa, 397-409.
- Özkaya,T. (2020). “Tarımda Ekolojik ve Ekonomik Krizi Aşmak İçin Agroekoloji ve Gıda Egemenliği”, *İktisat ve Toplum*, 10 (118): 41-52.
- Özkural Köroğlu, N. (2015). “Konstruktivist Yaklaşım Bağlamında Avrupa Komşuluk Politikası Örnek Olayının Analizi”. S. Turan ve N.Özkural Köroğlu (Ed.), *Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar*. Dora Yayınları, Bursa, 69-104.
- Paarleberg, R.L. (1978). “Food, Oil, and Coercive Resource Power”, *International Security*, 3 (2): 3-19, <https://www.jstor.org/stable/2626678>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Paarlberg, R.L. (1980). “Lessons of the Grain Embargo”, *Foreign Affairs*, 59 (1): 144-162,

- <https://doi.org/10.2307/20040657>, (erişim tarihi: 15.04.2022).
- Paarlberg, R.L. (1982). "Food as an Instrument of Foreign Policy", *Proceedings of the Academy of Political Science*, 34 (3): 25-39, <https://doi.org/10.2307/1173726>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Page, L. ve Pande, R. (2018). "Ending Global Poverty: Why Money Isn't Enough?", *The Journal of Economic Perspectives*, Fall 2018, 32 (4): 173-200.
- Parulkar, A. (2011). "African Land, Up for Grabs", *World Policy Journal*, 28 (1): 103-110, <https://www.jstor.org/stable/41479273>, (erişim tarihi: 05.11.2021).
- Pirages, D. (1997). "Ecological Theory and International Relations", *Indiana Journal of Global Legal Studies*, Fall 1997, 5 (1): 53-63.
- Plahe, J.K., Hawkes, S. ve Ponnampuruma, S. (2013). "The Corporate Food Regime and Food Sovereignty in the Pacific Islands", *The Contemporary Pacific*, 25 (2): 309-338, <http://www.jstor.org/stable/23725653>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Pollitt, B.H. (2004). "The Rise and Fall of the Cuban Sugar Economy", *Journal of Latin American Studies*, 36 (2): 319-348, <https://www.jstor.org/stable/3875618>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Puchala, D.J. ve Hopkins, R.F. (1982). "International Regimes: Lessons from Inductive Analysis", *International Organization*, 36 (2): 245-275, <https://www.jstor.org/stable/2706522>, (erişim tarihi: 09.02.2022).
- Reus-Smit, C. (2005). "Constructivism". Burchill, S., Linklater, A., Devetak, R., Donnelly, J., Paterson, M., Reus-Smit, C. ve True, J., *Theories of International Relations*, Palgrave Macmillan, Hampshire & New York, 188-212.
- Riera, O. ve Swinnen, J. (2016). "Cuba's Agricultural Transition and Food Security in a Global Perspective", *Applied Economic Perspectives and Policy*, 38(3): 413-448. <http://www.jstor.org/stable/44786488>, (erişim tarihi: 18.04.2022).
- Roney, J.C. (1982). "Grain Embargo As Diplomatic Lever: Fulcrum or Folly?", *SAIS Review 1956-1989*, 2 (2): 189-205, <http://www.jstor.org/stable/45349147>, (erişim tarihi: 15.04.2022).
- Rose, G. (1998). Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy [Review of The Perils of Anarchy: Contemporary Realism and International Security; Useful Adversaries: Grand Strategy, Domestic Mobilization, and Sino-American Conflict, 1947-1958; Deadly Imbalances: Tripolarity and Hitler's Strategy of World Conquest; The Elusive Balance: Power and Perceptions during the Cold War; From Wealth to Power: The Unusual Origins of America's World Role, by M. E. Brown, T. J. Christensen, R. L.

- Schweller, W. C. Wohlforth, & F. Zakaria]. *World Politics*, 51(1), 144–172. <http://www.jstor.org/stable/25054068>, (erişim tarihi:14.11.2021).
- Rothchild, E. (1976). “Food Politics.” *Foreign Affairs*, 54 (2): 285-307, <https://doi.org/10.2307/20039573> , (erişim tarihi: 22.12.2021).
- Rozelle, S. ve Swinnen, J.F.M. (2004). “Success and Failure of Reform: Insights from the Transition of Agriculture”, *Journal of Economic Literature*, 42(2): 404–456, <http://www.jstor.org/stable/3217178>, (erişim tarihi: 18.04.2022).
- Rudice, H. (2020). “Neoliberal Küreselleşme: İmparatorlukların Olmadığı Bir Emperyalizm mi?”. Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (Hızl.), *Neoliberalizm Muhallif Bir Seçki*. (Çev.Ş.Başlı ve T. Öncel), Yordam Kitap, İstanbul, 155-167.
- Ruggie, J. (1982). “International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order”, *International Organization*, 36 (2): 379-415, DOI: 10.1017/S0020818300018993, (erişim tarihi:27.11.2021).
- “Russia’s National Security Concept (2000)”. *Arms Control Today*, 30 (1): 15-120, <https://www.jstor.org/stable/23626273>, (erişim tarihi:12.11.2021). (US Foreign Broadcast Information Service tarafından 14 Ocak tarihli Nezavisimoye Voennoye Obozreniye’de basılmış Rusça aslından çevrilmiştir.)
- Rutland, P. (2016). “The Place of Economics in Russian National Identity Debates”. P. Kolstø ve H. Blakkisrud (Ed.), *The New Russian Nationalism: Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism 2000–2015*, Edinburgh University Press, 336-361, <http://www.jstor.org/stable/10.3366/j.ctt1bh2kk5.19> , (erişim tarihi:08.12.2021).
- Rüma, İ.ve Çelikpala, M. (2019). “Russian and Turkish Foreign Policy Activism in the Syrian Theater”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Special Issue: Caught in the Labyrinth: Syrian Crisis and Turkish Foreign Policy, 16 (62): 65-84, <https://dx.doi.org/10.33458/uidergisi.588930> , (erişim tarihi:12.11.2021).
- Sacks, G., Swinburn,B.A., Cameron, A.J. ve Ruskin, G. (2018). “How Food Companies Influence Evidence and Opinion-Straight from the Horse’s Mouth”, *Critical Public Health*, 28 (2):253-256, <https://doi.org/10.1080/09581596.2017.1371844>, (erişim tarihi: 09.11.2021)
- Sağlam, M.A. (2013). "Haydarpaşa'dan Anadolu'ya: Ulusun 'Kıtlık' Endişesi ve Toprak Mahsulleri Ofisi'nin İşlevleri", *MSGSÜ Sosyal Bilimler*, (8) :153-170, <http://sosbildergi.msgsu.edu.tr/images/dergiler/pdf/2017/nisan/18/8.pdf>, (erişim tarihi: 12.12.2021).

- Sanderson, F.H. (1983). "The Uses and Limitations of Food Power", *The Brookings Review*, Summer 1 (4): 4-5, <https://www.jstor.org/stable/20079801>, (erişim tarihi: 17.01.2022).
- Santoso, W.Y., Putri,K.D.N., Susanti, L. ve Ningsih,T.W. (2016). "The Potential for Unfair Competition in the Development of Food Biotechnology Industry in Indonesia", *European Food and Feed Law Review*, 11 (1): 24-34, <https://www.jstor.org/stable/43958609>, (erişim tarihi: 09.11.2021) .
- Sarıöz Gökten, Y. ve Gökten, K. (2017). "Neoliberal Gıda Rejimi ve Çin’de Gıda Güvencesi", *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Nisan 2017, 10 (2): 11-28, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/281276>, (erişim tarihi:14.11.2021).
- Schefski, H.K. (1995). "Tolstoi’s Vindication of General Kutuzov As Subtext in "War and Peace", *Russian History*, 22 (1): 79-90, <http://www.jstor.org/stable/24657832>, (erişim tarihi:24.01.2022).
- Sevilla, H. A. (2011). "Middle East Security Issues and Implications for the Philippines", *Indian Journal of Asian Affairs*, 24(1/2): 49–61, <http://www.jstor.org/stable/41950511>, (erişim tarihi: 06.11.2021).
- Shagaida, N. (2015). "Food Security and Food Sovereignty in the Context of WTO Rules", *Russian Economic Developments*, 2: 33-34.
- Shepherd, J. (1985). "Ethiopia: The Use of Food as an Instrument of US Foreign Policy", *A Journal of Opinion*, 14: 4-9, <https://www.jstor.org/stable/1262530> , (erişim tarihi: 30.11.2021).
- Shepherd, B. (2012). "Thinking Critically About Food Security", *Security Dialogue*, 43(3): 195–212, <http://www.jstor.org/stable/26301936>, (erişim tarihi: 30.05.2022).
- Shimp, T.A. ve Sharma, S. (1987). "Consumer Ethnocentrism: Construction and Validation of the CETSCALE", *Journal of Marketing Research*, 24 (3): 280-289, <https://doi.org/10.2307/3151638>, (erişim tarihi: 01.03.2022).
- Shiva, V. (2014). "Terra Madre: Yaşayan Ekonomiler için Bir Kutlama". Shiva, V. (Ed.), *Tohum ve Gıdanın Geleceği Üzerine Manifestolar*. Sinek Sekiz Kitabevi, İstanbul, 7-12.
- Siamagka, N.-T. ve Balabanis, G. (2015). "Revisiting Consumer Ethnocentrism: Review, Reconceptualization, and Empirical Testing", *Journal of International Marketing*, 23(3), 66–86, <http://www.jstor.org/stable/43966613>, (erişim tarihi:01.03.2022).

- Simeonov, A.A. (2020). “Rus Psikolojisinde Türk-Rus İlişkileri”. Ş. Kantarcı (Ed.), *Politik Psikoloji Boyutuyla Türk Dış Politikası (1923-2000)*, Nobel Yayınları, Ankara, 581-606.
- Siochrú, M. Ó (2008). “The Curse of Cromwell”, *History of Ireland*, September-October 2008, 16 (5): 14-17.
- Steinwand, M.C. (2015). “Compete or Coordinate? Aid Fragmentation and Lead Donorship”, *International Organisation*, Spring 2015, 69 (2): 443-472, <http://www.jstor.org/stable/24758121>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- Solovyov, A. V. (2021). “National Securitization Strategy?”, *Russia in Global Affairs*, 19(3): 164-172, doi: 10.31278/1810-6374-2021-19-3-164-172, <https://eng.globalaffairs.ru/articles/national-securitization-strategy/>, (erişim tarihi:04.12.2021).
- Suvla, R. (2012). “Dünya’da ve Türkiye’de Buğday Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 4 (1): 17-41, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuifm/issue/857/9525>, (erişim tarihi:09.03.2022).
- Synder, J. (2004). “One World, Rival Theories”, *Foreign Policy*, November-December 2004, 145: 52-62.
- Şatana, N.S. (2015). “Uluslararası İlişkilerde Bilimsellik, Metodoloji ve Yöntem”, *Uluslararası İlişkiler*, 12 (46): 11-33.
- Telli, A. (2017). “Rusya-Türkiye Enerji İlişkilerinde Akkuyu’nun Rolü: Bağımlılık mı, Karşılıklı Bağımlılık mı?”, *Alternatif Politika*, İklim Değişikliği ve Enerji Özel Sayısı (Aralık): 156-181, <https://alternatifpolitika.com/site/cilt/9/sayi/0/7-Telli-Rusya-Turkiye-Enerji-Iliskileri.pdf>, (erişim tarihi: 19.12.2021).
- Tempels, T., Verweij, M. ve Blok, V. (2017). “Big Food’s Ambivalence: Seeking Profit and Responsibility for Health”, *American Journal of Public Health*, 107 (3): 402-406, <https://doi.org/10.2105/AJPH.2016.303601>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Thompson, P.B. (1988). “Of Cabbages and King”, *Public Affairs Quarterly*, 2 (1): 69-87, <http://www.jstor.org/stable/40435669>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- Torun Kayabaşı, E. (2020). “Covid-19’un Tarımsal Üretime Etkisi”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2: 38-45, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead/issue/54658/740039>, (erişim tarihi:14.11.2021).
- Tuncer, T. (2011). “Emperyalizm, Sömürgecilik ve Açlık”. M.Kaymakçı, *Açlık ve Emperyalizm*. İlkın Ozan Yayınları, Konya, 249-259.

- Turan, G. (2021). "Uluslararası Hukukta Güvenlik Söylemleri: Uluslararası İlişkiler Teorileri ile Kesişen Düzlemler", *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 23 (1): 4-25.
- Turan, K. (2016). "ABD'nin Küba'ya Askeri Müdahaleleri: 1898-1902, 1906-1909, 1912, 1917-1933,1962". H. Çakmak (Ed.), *ABD'nin Askeri Müdahaleleri:1801'den Günümüze*, Kaynak Yayınları, Ankara, 273-279.
- Turan, S. (2015). "Neorealist Kuram Bağlamında Ukrayna Krizi'nin Değerlendirilmesi". S.Turan ve N.Özkural Köroğlu (Ed.), *Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar*. Dora Yayınları, Bursa, 2015, 17-44.
- Tüysüzöğlu, G. (2015). "Toplumsal Güvenlikleştirme Yaklaşımının Siyasal Statü Tartışmalarına Etkisi". S.Turan ve N.Özkural Köroğlu (Ed.), *Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar*. Dora Yayınları, Bursa, 189-231.
- Uysal, Y. (2020). "Sorun Tarımda mı, Yoksa Büyüme Modelinde mi?", *İktisat ve Toplum*, 10 (118): 17-23.
- Ünal, Y. (2009). "1940–1950 Yılları Arasında Türkiye’de Fiyat Artışları ve Bu Dönem Ekonomisinin Genel Görünümü Üzerine Bir İnceleme", *Tarih Okulu Dergisi*, (III): 69-107, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usakjhs/issue/13548/164107> (erişim tarihi: 12.12.2021).
- Van Zwanenberg, R. (2004). "Imperialism Today", *Policy Perspectives*, April 2004, 1 (1): 31-44, <https://www.jstor.org/stable/42909127>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- Von Braun, J. ve Meinzen-Dick, R. (2009). "“Land grabbing” by foreign investors in developing countries: Risks and opportunities", No 13, Policy briefs, IFPRI, <http://cdm15738.contentdm.oclc.org/utis/getfile/collection/p15738coll2/id/14853/file name/14854.pdf>, (erişim tarihi: 06.11.2021).
- Vorotnikov, I. L., Muravyova, M. V., & Petrov, K. A. (2021). "Changing the Quality of Life and Its Impact on Food Import Substitution", European Proceedings of Social and Behavioural Sciences 113. D. S. Nardin, O. V. Stepanova ve V. V. Kuznetsova (Ed), *Land Economy and Rural Studies Essentials*, European Publisher, 476-480, <https://doi.org/10.15405/epsbs.2021.07.57>, (erişim tarihi: 22.02.2022).
- Vural, G. (2021). "Rusya ile Yaşanan Politik ve Ekonomik Problemlerin Türk Pay Piyasası Sistematik Riskine Etkisi: 24 Kasım 2015-15 Temmuz 2016 Dönemi Üzerine Bir İnceleme", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30 (2): 222-238, <https://dergipark.org.tr/en/pub/cusosbil/issue/65613/762992>, (erişim tarihi: 19.12.2021).

- Waeber, O. (1995). "Securitization and Desecuritization". Ronnie D.Lipschutz (Ed.), *On Security*, Columbia University Press, New York, 46-86.
- Waeber, O. (2008). "Toplumsal Güvenliğin Değişen Gündemi", (Çev.B.Demirtaş Coşkun), *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 5 (18): 151-178, <https://dergipark.org.tr/en/pub/uidergisi/issue/39260/462357>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- Wallerstein, I. (1974). "The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis", *Comparative Studies in Society and History*, 16 (4): 387-415, <http://www.jstor.org/stable/178015>, (erişim tarihi:06.03.2022).
- Walt, S.M. (1998). "International Relations: One World, Many Theories", *Foreign Policy*, 110:29-46, <https://doi.org/10.2307/1149275>, (erişim tarihi: 06.03.2022).
- Waltz, K.N. (1996). "International Politics is not Foreign Policy", *Security Studies*, 6 (1): 54-57, <https://doi.org/10.1080/09636419608429298>, (erişim tarihi:14.11.2021).
- Wegren, S.K. (2010). "Russia's Food Policies and Foreign Policy", *Democratizatsiya The Journal of Post-Soviet Democratization*, 18 (3): 189-207, https://demokratizatsiya.pub/archives/18_3_C4W0VN8038PQR45P.pdf, (erişim tarihi:29.11.2021).
- Wegren, S.K. (2014). "The Russian Food Embargo and Food Security: Can Household Production Fill the Void", *Eurasian Geography and Economics*, 55(5): 491-513, <https://doi.org/10.1080/15387216.2014.992449>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- Wegren, S.K. (2016). "Food Policy in Russia", *Reference Module in Food Science*, Elsevier, 1-5, <http://dx.doi.org/10.1016/B978-0-08-100596-5.03331-X>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- Wegren, S.K., Nilssen, F. ve Elvestad, C. (2016). "The impact of Russian food security policy on the performance of the food system", *Eurasian Geography and Economics*, 57:6, 671-699, <https://doi.org/10.1080/15387216.2016.1222299>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- Wegren, S.K., Nikulin, A.M. ve Trotsuk, I. (2017). "The Russian Variant of Food Security", *Problems of Post-Communism*, 64 (1): 47-62, <https://doi.org/10.1080/10758216.2016.1163229>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- Wegren, S.K. ve Nilssen, F. (2022). "Introduction: Is Russia's Role in the International Agri-Food System Sustainable?". S.K.Wegren ve F.Nilssen (Ed.), *Russia's Role in the Contemporary International Agri-Food Trade System*. Palgrave MacMillan, Dallas ve Bodø, 1-34.

- Weis, T. (2015). "Meatification and the Madness of the Doubling Narrative", *Canadian Food Studies*, September 2015, 2 (2):296-303.
- Wendt, A. (1992). "Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics", *International Organizations*, 46 (2): 391-425, <http://www.jstor.org/stable/2706858>, (erişim tarihi: 14.11.2021).
- Whyte, D. (2007). "Market Patriotism and the "War on Terror", *Social Justice*, 34(3/4 (109-110)): 111-131, <http://www.jstor.org/stable/29768467>, (erişim tarihi: 01.03.2022).
- Wright, J. (2012). "The Little Studied Success Story of Post-Crisis Food Security in Cuba: Does Lack of International Interest Signify Lack of Political Will?", *International Journal of Cuban Studies*, 4 (2):130-153, <https://www.jstor.org/stable/41945973>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- Yalvaç, F. (2021). "Eleştirel Teori". ř.Kardaş ve A.Balcı (Ed.), *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, Kre Yayınları, İstanbul, 223-288.
- Yamaoka, K. (2004). "Cuba's Social Policy After the Disintegration of the Soviet Union: Social Development As Legitimacy of the Regime and Its Economic Effectiveness", *The Developing Economies*, 45 (2): 305-333.
- Yılmaz, O.A. ve Ayanoğlu, H.T. (2021). "Atatürk'n Nutuk'undaki Dış Politika Olaylarını Realizm erevesinde Değerlendirmek", *Iğdir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6: 13-23, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdiriibf/issue/67582/1051336>, (erişim tarihi: 10.02.2022).
- Yılmaz, S. (2015). "Neoklasik Realizm: İlerletici mi? Yozlaştırıcı mı? Lakatosyan Bir Değerlendirme", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ekim 2015, 46: 1-18.
- Yormirzoev, M., Teuber, R. and Li, T. (2019). "Food quality vs Food Patriotism: Russian Consumers' Preferences for Cheese After The Food Import Ban", *British Food Journal*, 121 (2): 371-385, <https://doi.org/10.1108/BFJ-02-2018-0088>, (erişim tarihi: 18.02.2022).
- Yurdadoğ, V., Bal, H. ve Albayrak, M. (2019). "İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi: Polonya Ekonomisi zerine Ampirik Bir alışma", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28 (2): 31-44, <https://dergipark.org.tr/en/pub/cusosbil/issue/48591/588408>, (erişim tarihi: 04.03.2022).

- Yüksek, Ö. (2012). “Turuncu Ajan Hâlâ Görevde”, *Atlas Tarih*, (Ekim-Kasım) 15: 106-113.
- Zeugner-Roth, K. P., Žabkar, V. ve Diamantopoulos, A. (2015). “Consumer Ethnocentrism, National Identity, and Consumer Cosmopolitanism As Drivers of Consumer Behavior: A Social Identity Theory Perspective”, *Journal of International Marketing*, 23(2), 25–54, <http://www.jstor.org/stable/43966486>, (erişim tarihi:01.03.2022).
- Zhou, J. (2022). “Prospects for Agri-Food Trade Between Russia and China”. S.K.Wegren ve F.Nilssen (Ed.), *Russia's Role in the Contemporary International Agri-Food Trade System*. Palgrave MacMillan, Dallas ve Bodø, 195-223.
- Zilberman, D., Kaplan, S., Kim, E., Sexton, S. ve Barrows, G. (2014). “Biotechnology and Food Security”, *Journal of International Affairs*, 67 (2): 91-105, <https://www.jstor.org/stable/24461737>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Zingales, L. (2017). “Towards a Political Theory of the Firm”, *The Journal of Economic Perspectives*, 31(3):113–130, <http://www.jstor.org/stable/44321282>, (erişim tarihi: 03.03.2022).

Tezler

- Kolaç, B. (1999). *Cumhuriyet Dönemi Hububat Politikaları (1923-1950)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bulgakova, A.A. ve Kovács, M. (2019). *Food Security and Nationalism: Case of Import Substitution Project in The Russian Federation*. Partial Fullfillment of the Requirements for the Degree of Masters of Art, Central European University Nationalism Studies Program, Budapest, <https://www.semanticscholar.org/paper/Food-Security-and-Nationalism%3A-A-Case-of-Import-in-By-Bulgakova-Kov%C3%A1cs/7f4321da3eeeb28a51bb89e77e9d5c5f1b8f790d>, (erişim tarihi: 01.03.2022).
- Leblebici, Ö. (2011). *Tarımda Küreselleşme Bağlamında Değer Zincirleri ve Türkiye’de Şeker Üzerine Bir İnceleme*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Noyan, E. (2016). *Türkiye’deki Tarımsal Faaliyetlere Uygulanan Teşvik Politikalarının Değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

- Rogers, K.D. (1971). *Theory and Application of Food Aid in Economic Development*. Retrospective Theses and Dissertations, 4912, Iowa State University of Science and Technology, Iowa, <https://lib.dr.iastate.edu/rtd/4912>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- Vacchio, S.L. (2011). *Lyndon Johnson: A Psychological Character Study*. Honor Thesis. 1083, Union College, New York, <https://digitalworks.union.edu/theses/1083l>, (erişim tarihi: 15.04.2022).
- Wilson, S.L. (2011). *When Disorder Is The Order: Cuba During The Special Period*. UC Berkeley Electronic Thesis and Dissertations, University of Columbia, Berkeley, https://digitalassets.lib.berkeley.edu/etd/ucb/text/Wilson_berkeley_0028E_11649.pdf, (erişim tarihi: 16.11.2021).

Yayınlanmış Kongre Bildirileri

- Kaymakçı, M. (2020). “Türkiye Tarımında Çöküş: Nedenleri ve Çözüm Yolları”, 2. *Uluslararası Tarım ve Gıda Etiği Kongresi Kongre Kitabı*. 24-25 Ekim 2019, İzmir, 271-291, [637511861639372108.pdf](https://targetcongress.org/637511861639372108.pdf) (targetcongress.org), (erişim tarihi: 16.04.2022).
- Özden, F. (2020). “Gıda Egemenliği Kimin Egemenliği? Etik ve Politik Bir İnceleme”, 2. *Uluslararası Tarım ve Gıda Etiği Kongresi Kongre Kitabı*. 24-25 Ekim 2019, İzmir, 183-192, [637511861639372108.pdf](https://targetcongress.org/637511861639372108.pdf) (targetcongress.org), (erişim tarihi: 16.04.2022).

Raporlar, Sirküler ve Değerlendirme Notları

- Akdeniz İhracatçıları Birliği (AKİB) (2016). Çalışma Raporu 2016, <https://www.akib.org.tr/tr/birliklerimiz-akdeniz-yas-meyve-sebze-ihracatcilari-birligi-birlik-hakkinda.html>, (erişim tarihi: 10.12.2021)
- AKİB (2016). “Yaş Meyve ve Sebze Sektörü Türkiye Geneli Değerlendirme Raporu 2015/2016 Mayıs Ayı”, 01.06.2016, <https://www.akib.org.tr/files/downloads/arastirmaraporlari/ysm/degerlendirme-raporu-mayis-2016.pdf>, (erişim tarihi: 10.12.2021).
- AKİB (2017). Çalışma Raporu 2017, <https://www.akib.org.tr/tr/birliklerimiz-akdeniz-yas-meyve-sebze-ihracatcilari-birligi-birlik-hakkinda.html>, (erişim tarihi: 10.12.2021)
- AKİB (2018). Çalışma Raporu 2018, <https://www.akib.org.tr/tr/birliklerimiz-akdeniz-yas-meyve-sebze-ihracatcilari-birligi-birlik-hakkinda.html>, (erişim tarihi: 10.12.2021)
- AKİB (2019). “Rusya Federasyonu'na Domates İhracatı Hakkında”, Sirküler, <https://www.akib.org.tr/tr/birliklerimiz-akdeniz-yas-meyve-sebze-ihracatcilari-birligi>

- sirkuler-rusya-federasyonuna-domates-ihracati-hakkinda.html, (erişim tarihi: 10.12.2021).
- AKİB Aktüel (2016). “Yaş Meyve ve Sebze Alternatif Pazar Arayışı”, Nisan 2016, 57: 8-12, https://www.akib.org.tr/files/downloads/Akib_Aktuel/akib_57.pdf, (erişim tarihi: 10.12.2021).
- Ayala, D., *Food and Agricultural Import Regulations and Standards (FAIRS) Country Report*, Report No.RS2019-0020, 28.01.2020, U.S. Department of Agriculture (USDA) Foreign Agricultural Service (FAS) and GAIN (Global Agricultural Information Network, https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Food%20and%20Agricultural%20Import%20Regulations%20and%20Standards%20Country%20Report_Moscow_Russian%20Federation_12-31-2019, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- Blue, R.N., Dunlop, D.W., Goldman, M. ve Harbert, L.S. (1983). *AID Project Impact Evolution Report No.45 PL 480 Title I: The Egyptian Case (Document Order No.PN-AAL-015)*, US Aid Agency for International Development, June 1983, https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnaal015.pdf, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- CIRS, *Food Security and Food Sovereignty in the Middle East Summary Report No.6*.
- Costea, C.A. (2020). *Rusya'nın Ukrayna'daki Hibrid Savaşı (2014-2018)*, SETA, Turkuvaiz Yayıncılık, İstanbul, 152: 1-71, <https://www.setav.org/rapor-rusyanin-ukraynadaki-hibrid-savasi-2014-2018>, (erişim tarihi:12.11.2021).
- Deloitte (2018). *Snapshot of the Russian Agroindustry*. Deloitte CIS Research Center, 1-62, Moscow, <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ru/Documents/research-center/russian-agroindustry-2018.pdf>, (erişim tarihi: 01.03.2022).
- Development Initiatives and Global Humanitarian Assistance (2018). *Global Humanitarian Assistance Report*, <https://devinit.org/resources/global-humanitarian-assistance-report-2018/>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- European Commission, EU Statistical Factsheet, June 2021, https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/food-farming-fisheries/farming/documents/agri-statistical-factsheet-eu_en.pdf, (erişim tarihi:04.03.2022).
- EUI (2012). *Global Food Security Index 2012: An Assessment of Food Affordability, Availability and Quality*,

<https://foodsecurityindex.eiu.com/Home/DownloadResource?fileName=EIU%20Global%20Food%20Security%20Index%20-%202012%20Findings%20%26%20Methodology.pdf>,
(erişim tarihi: 26.11.2021).

EUI (2013). *Global Food Security Index 2013: An Annual Measure of the State of Global Food Security*,
<https://foodsecurityindex.eiu.com/Home/DownloadResource?fileName=EIU%20Global%20Food%20Security%20Index%20-%202013%20Findings%20%26%20Methodology.pdf>, (erişim tarihi:26.11.2021).

EUI (2014). *Global Food Security Index 2015: An Annual Measure of the State of Global Food Security*,
<https://foodsecurityindex.eiu.com/Home/DownloadResource?fileName=EIU%20Global%20Food%20Security%20Index%20-%202014%20Findings%20%26%20Methodology.pdf>,
(erişim tarihi:26.11.2021).

EUI (2015). *Global Food Security Index 2015: An Annual Measure of the State of Global Food Security*,
<https://foodsecurityindex.eiu.com/Home/DownloadResource?fileName=EIU%20Global%20Food%20Security%20Index%20-%202015%20Findings%20%26%20Methodology.pdf>,
(erişim tarihi:26.11.2021).

EUI (2016). *Global Food Security Index 2016: An Annual Measure of the State of Global Food Security*,
<https://foodsecurityindex.eiu.com/Home/DownloadResource?fileName=EIU%20Global%20Food%20Security%20Index%20-%202016%20Findings%20%26%20Methodology.pdf>, (erişim tarihi:26.11.2021).

EUI (2017). *Global Food Security Index 2017: Measuring Food Security and the Impact of Resource Risks*,
<https://foodsecurityindex.eiu.com/Home/DownloadResource?fileName=EIU%20Global%20Food%20Security%20Index%20-%202017%20Findings%20%26%20Methodology.pdf>, (erişim tarihi:26.11.2021).

EUI (2018). *Global Food Security Index 2018: Building Resilience In The Face Of Rising Food-Security Risks*, <https://nonews.co/wp-content/uploads/2018/10/GFSI2018.pdf>,
(erişim tarihi:26.11.2021).

EUI (2019). *Global Food Security Index 2019: Strengthening Food Systems and the Environment through Innovation and Investment*, <https://nonews.co/wp-content/uploads/2020/05/GFSI2019.pdf>, (erişim tarihi:26.11.2021).

- EUI (2021). *Global Food Security Index 2020: Addressing Structural Inequalities to Build Strong and Sustainable Food Systems*, <https://nonews.co/wp-content/uploads/2021/03/GFSI2020.pdf>, (erişim tarihi:26.11.2021).
- GRAIN, Martinez-Alier,J., Temper,L.,Munguti,S., Matiku,P., Ferreira,H., Soarez, W., Porto,M.F., Raharinirina, V., Haas, W., Singh, S.J. ve Mayer, A.(2014). *The Many Faces of Land Grabbing: Cases from Africa and Latin America*, EJOLT Report 10, 1-93, http://www.ejolt.org/wordpress/wp-content/uploads/2014/03/140305_EJOLT10.pdf, (erişim tarihi: 05.11.2021)
- FoE International (2013). *European Investments Assit Land Grabs in Liberia*, 24 June 2013.
- FoE International (2013). *Europeans Forced to Drive with more Rainforest-destroying Biofuels*, 09.09 2013.
- FoE Uganda (2012). *A Study on Land Grabbing Cases in Uganda*, April 2012, https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Full_Report_3823.pdf, (erişim tarihi: 06.11.2021).
- GRAIN (2009). *The Soils of War*.
- Gunnar, U., “The Corporate Colonization of Afghanistan”, *New Eastern Outlook*, 12.04.2014, <https://journal-neo.org/2014/04/12/the-corporate-colonization-of-afghanistan/>, (erişim tarihi:14.11.2021).
- Harrigan, J. (2012). *An Economic Analysis of National Food Sovereignty Policies in the Middle East: The Case of Lebanon and Jordan*, Food Security and Food Sovereignty in the Middle East, CIRS, Georgetown University School of Foreign Service in Qatar, Summary Report 6.
- Headley, D. ve Peacock, D. (1970). “Food for Peace: PL 480 and American Agriculture”, Agricultural Economics Report, Report No.156, Michigan State University, 1-36.
- ILC (2021). “Land, People and Planet: Triennial Report 2019-2021”, <https://www.landcoalition.org/en/triennial-report/>, (erişim tarihi:01.12.2021)
- Kamrava, M. ve Baba, Z. (2012). *Food Security and Food Sovereignty in the Middle East*, CIRS, Georgetown University School of Foreign Service in Qatar, Summary Report 6.
- Kilit, G. (2015). “İKV Değerlendirme Notu: Rusya’nın AB’ye Uyguladığı Gıda Ürünleri Ambargosunun Etkileri”, *İKV*, 169, https://www.ikv.org.tr/images/files/AB_Rusya_Ambargo_IKV_degerlendirme.pdf, (erişim tarihi:11.11.2021).
- Korhonen, L. (2019). “Sanctions and Counter-Sanctions-What Are Their Economic Effects in Russia and Elsewhere?”, *Bank of Finland Institute for Economies in Transition*

- (BOFIT) Policy Brief, No.2, <https://helda.helsinki.fi/bof/bitstream/handle/123456789/16334/bpb0219.pdf?sequence=1>, (erişim tarihi: 11.11.2021)
- Kugelman, M. ve Levenstein, S. (ed.). (2009). *Land Grab? The Race for the World's Farmland*, Woodrow Wilson International Center for Scholars Asia Program, Washington, https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/ASIA_090629_Land%20Grab_rptFINAL.pdf, (erişim tarihi: 05.11.2021).
- Kuznetsova, P. ve Volchkova, N. (2019). "Russian Embargo: Five Years Later", *Free Network Policy Brief Series*, 14.10.2019, https://freepolicybriefs.org/wp-content/uploads/2019/10/freepolicybriefs_20191014v2.pdf, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- Lawson, M.L. (2016). *Does Foreign Aid Work? Efforts to Evaluate U.S. Foreign Assistance?* CRS Report for Congress R42827, 23.06.2016, <https://www.fas.org/sgp/crs/row/R42827.pdf>, (erişim tarihi: 27.11.2021)
- Merian Research ve CRBM (2010). *The Vultures of Land Grabbing: The Involvement of European Financial Companies in Large Scale Land Acquisition Abroad*". <https://www.farmlandgrab.org/wp-content/uploads/2010/11/VULTURES-completo.pdf>, (erişim tarihi: 05.11.2021).
- Pew Research Center (August 2015). *Russia, Putin Held in Low Regard Around The World*, <https://www.pewresearch.org/global/2015/08/05/russia-putin-held-in-low-regard-around-the-world/>, (erişim tarihi: 06.03.2022).
- Praskova, D.M. (2012). *Land Grabs in Africa: A Threat to Food Security*, Prague Global Policy Institute-Glopolis, Prague.
- Rogers, B.L. ve Wallerstein, M.B. (1985). *PL-480 Title I: A Discussion of Impact Evaluation Results and Recommendations Aid Program Evaluation Report No.13 (Document Order No.PN-AAL-044)*, US Agency for International Development, January 1985.
- Schnepf, R. (2016). *US International Food Aid Programs: Background and Issues*, CRS Reports, 14.09.2016, <https://sgp.fas.org/crs/misc/R41072.pdf>, (erişim tarihi: 27.11.2021).
- OECD-FAO Agricultural Outlook 2021-2030, July 2021, <https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?QueryId=107144&vh=0000&vf=0&l&il=&lang=en>, (erişim tarihi: 02.03.2022).

- Özel, S. ve Uçar, B.G. (2019). *Türkiye Rusya İlişkilerinin Ekonomik Boyutu*, Ekonomi ve Dış Politika Araştırma Merkezi (EDAM), Dış Politika ve Güvenlik 2019/11, <https://edam.org.tr/wp-content/uploads/2019/08/soli-gokce-the-economy-Chrest-Rusya-TR-1.pdf>, (erişim tarihi:16.12.2021).
- Özlük, E. (2015). "Türkiye ve Rusya Arasındaki Uçak Krizi ve Özür Meselesi", *ORSAM, Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi*, 35: 1-12.
- Tarım Orkam-Sen (2011). 4. Olağan Kurul (08 Mart 2008-09 Nisan 2011 Dönemine Ait) Çalışma Raporu, http://www.tarimorkamsen.org/yeni/dosyalar/961997calisma_raporu4.pdf, (erişim tarihi:27.11.2021).
- Tarım ve Orman Bakanlığı, Bitkisel Üretim Genel Müdürlüğü, Tarla ve Bahçe Bitkileri Daire Başkanlığı (2021). *Ürün Masaları Buğday Bülteni*, [https://www.istib.org.tr/resim/siteici/files/312_Bu%C4%9Fday%20B%C3%BClteni%20-%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Masalar%C4%B1%20\(A%C4%9Fustos%202021\).pdf](https://www.istib.org.tr/resim/siteici/files/312_Bu%C4%9Fday%20B%C3%BClteni%20-%20%C3%9Cr%C3%BCn%20Masalar%C4%B1%20(A%C4%9Fustos%202021).pdf), (erişim tarihi: 02.03.2022).
- Tarım ve Orman Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı TEPGE, Tarım Ürünleri Piyasaları Buğday, Haziran 2021, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasalar%C4%B1/2021-Haziran%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Raporu/Bu%C4%9Fday,%20Haziran-2021,%20Tar%C4%B1m%20%C3%9Cr%C3%BCnleri%20Piyasa%20Raporu,%20TEPGE.pdf> , (erişim tarihi: 15.12.2021)
- TMMOB (2019). *Elma Raporu* 2019, https://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=32410&tipi=38&sube=0, (erişim tarihi: 04.03.2022).
- TNI Agrarian Justice Programme (2013). *The Global Land Grab A Primer*. <https://www.tni.org/files/download/landgrabbingprimer-feb2013.pdf>, (erişim tarihi: 05.11.2021).
- TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası (2018). *Buğday Raporu-2018*, 28.08.2018, https://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=30125&tipi=17&sube=0, (erişim tarihi: 15.12.2021).
- Turkishtime Tarım Almanak (2015), "Rusya'ya Tarım ve Gıda İhracatı-2015", 4 (156).

- Türkiye Moskova Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği (2021). *Rusya Federasyonu Tarım Sektörü Raporu*, https://ticaret.gov.tr/data/5bcc5d4813b876034cfece26/RUSYA_TARIM_RAPORU-2021.pdf , (erişim tarihi: 16.12.2021).
- Türkiye Novorossisk Ticaret Ataşeliği, “Rus Tarımcılar Gıda Ambargosundan Ciddi Şekilde Yararlandı”, 06.08.2019, <https://ticaret.gov.tr/blog/ulkelerden-ticari-haberler/rusya/rus-tarimcilar-gida-ambargosundan-ciddi-sekilde-yararlandi>, (erişim tarihi:11.11.2021).
- Uludağ İhracatçı Birlikleri (UIB) (2019). “Rusya Federasyonu Ülke Raporu 2019 (Meyve Sebze Mamulleri Sektörü Açısından)”, <https://uib.org.tr/tr/kbfile/rusya-federasyonu-ulke-raporu-msm-sektoru-acsndan>, (erişim tarihi:12.11.2021)
- UIB, “Uludağ Yaş Meyve ve Sebze İhracatçıları Birliği Üyelerine Sirküler No:126”, 06.04.2016, <http://onlineislemler.uib.org.tr/evrak/Documents/2016/62376169620164612418.pdf>, (erişim tarihi: 10.12.2021)
- UNSCN (2011). “Nutrition and Business: How to Engage”, *SCN News* 39, <https://www.unscn.org/en/Unscn-news?idnews=1311>, (erişim tarihi: 09.11.2021), 1-103.
- Woertz, E. (2012). *Historic Food Regimes and the Middle East*, Food Security and Food Sovereignty in the Middle East, CIRS, Georgetown University School of Foreign Service in Qatar, Summary Report 6.
- Von Witze, H. ve Noleppa, S. (2013). “Eu Agricultural Production and Trade: Can More Efficiency Prevent Increasing “Land Grabbing” outside of Europe”, Agripol, https://agrar.hu-berlin.de/de/institut/departments/daoe/ihe/Veroeff/operafinal_report_100505.pdf, (erişim tarihi: 08.11.2021)

Elektronik Arşiv Belgeleri

- Document 156. “Telegram 148311 From the Department of State to All Diplomatic and Consular Posts, June 24, 1975, 2048Z”, US Department of State Office of the Historian, Foreign Relations of the US, 1969-1976, Volume E-14, Part I, Documents on the UN, 1973-1976, [National Archives, RG 59, Central Foreign Policy Files,Limited Official Use, drafted by Placke and EB/OFB Staff], <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve14p1/d156>, (erişim tarihi: 30.11.2021)

- Document 203. Memorandum From Robert Komer of the National Security Staff to the President's Special Assistant for National Security Affairs (Bundy), Washington, September 1965. US Department of State Office of the Historian, Foreign Relations of the US, 1964-1968, Volume XXV, South Asia, [Johnson Library, National Security File, Name File, Komer Memos, Vol.II, Secret], <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v25/d203>, (erişim tarihi: 30.11.2021).
- Document 209. Paper prepared in the Central Intelligence Agency, Washington, March 1, 1977, US Department of State Office of the Historian, Foreign Relations of the US, 1977-1980, Volume II., Human Rights and Humanitarian Affairs [Source: Carter Library, National Security Council, Institutional Files, Box 64, PRC 028, 7/27/77, North/South Issues [2], Confidential, Prepared in the Office of Regional and Political Analysis], <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v02/d209>, (erişim tarihi: 30.11.2021).
- Document 246. National Security Study Memorandum 187, Washington, September 05, 1973. US Department of State Office of the Historian, Foreign Relations of the US, 1969-1976, Volume XXXI., Foreign Economic Policy, 1973-1976 [Source: National Archives, Nixon Presidential Materials, NSC Files, Box 1058, Institutional Materials, NSC Institutional Papers, September 1973 [4 of 4], Secret], <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v31/d246>, (erişim tarihi: 30.11.2021)
- Document 266. Memorandum From the Director of the United States Information Agency (Morrow) to the President's Assistant for National Security Affairs (Bundy), Washington, August 16, 1962, US Department of State Office of the Historian, Foreign Relations of the US, 1961-1963, Volume II, Vietnam, 1962 [Source: Washinton National Records Center, RG 306, USIA/I/S Files-Far East (IAF), Secret, Drafted by Thomas C.Sorensen, Deputy Director of USIA], <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v02/d266>, (erişim tarihi: 30.11.2021).
- Gerald R. Ford Presidential Library, Digitized from Box C43-Chronological File, June 24-July 8, 1976, Presidential Handwriting Folder, 7/6/1976 of the Presidential Handwriting File, Memo, from James Connor to James Lynn, <https://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/0047/phw19760706-08.pdf>, (erişim tarihi:15.11.2021).

- Gerald R.Ford Library, Minutes of Meeting Special Group (Augmented) on Mongoose, 9/6/62, Record Number.178-10004-10264, SSC Series, Agency File Number: Draft Report-Approval of Quotations (2), Release date: 09.11.2017, Originator: NSC, Case NW 54214, DocId:32105754, <https://www.archives.gov/files/research/jfk/releases/docid-32105754.pdf>, (erişim tarihi:16.11.2021).
- Johnson, L. (1975). Memorandum for Senior Staff, Inspection of Classified Documents at LBJ Library Related to Covert Actions against Cuba, Doc.Date: 21.07.1975, Documents from LBJ Related to Covert Actions Against Cuba, Record Number.157-10008-110149, DocID:32203657, SSCIA, Box 393-1, <https://www.archives.gov/files/research/jfk/releases/2018/157-10008-10149.pdf>, (erişim tarihi:15.11.2021).
- National Security Study Memorandum (NSSM) 200, The Kissinger Report, 10.12.1974, https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PCAAB500.pdf, (erişim tarihi:16.11.2021).
- Johnson, L. (1975). LBJ Library National Security Papers Touching on Assassination and Covert Action in Cuba, Doc.Date: 21.07.1975, Record Number.157-10014-10096, Agency File Number: 07-M-02, Release date: 26.04.2018, DocId:32423484, SSCIA, CCbox 438, <https://www.archives.gov/files/research/jfk/releases/2018/docid-32423484.pdf>, (erişim tarihi: 16.11.2021).
- Presidential Handwriting 7/6/76, Memo, James Connor to James Lynn, <https://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/0047/phw19760706-08.pdf>, (erişim tarihi:15.11.2021).
- Presidential Papers of John F.Kennedy, National Security Files, Meeting and Memoranda, Special Group (augmented): General, 1962: January-June, <https://www.jfklibrary.org/asset-viewer/archives/JFKNSF/319/JFKNSF-319-007>, (erişim tarihi:16.11.2021).
- Johnson, L. (1975). LBJ Library National Security Papers Touching on Assassination and Covert Action in Cuba, Doc.Date: 21.07.1975, Record Number.157-10014-10096, Agency File Number: 07-M-02, Release date: 26.04.2018, DocId:32423484, SSCIA, CCbox 438;
- Minutes of Meeting of Special Group (Augmented) on Mongoose, 9/6/62, Record Number: 178-100004-10264, SSC Series, releases under the John F.Kennedy Assassination Records Collection Act of 1992 (44 USC 2107 Note), Case NW 54214.

Söyleşi/Mülakat/Görüşme/Elektronik Yazışma

- Ersoy, F. (19 Ekim 2017). Ekmek Yoksa Abur Cubur Yesinler Kitabı yazarı Robert Albritton ile gıda meseleleri üzerine elektronik yazışma.
- Ersoy, F. (19 Haziran 2019). ECAS Belgelendirme ve Denetim Limited Şirketi Genel Müdürü Osman Yalçın Tekinarslan ile gıda meseleleri üzerine mülakat.
- Ersoy, F. (26 Ocak 2021). Dünya Gazetesi Tarım Yazarı Ali Ekber Yıldırım ile gıda meseleleri üzerine mülakat.

Yayımlanmış Mülakat

- Allen, N. (16 May 2021). “Columbians Don’t Just Want a New Government, They Want an End to Neoliberalism: An Interview with Forrest Hylton,” *Jacobin*, <https://jacobinmag.com/2021/05/colombia-protests-strike-2021-duque-uribismo-neoliberalism-police>, (erişim tarihi: 22.12.2021).
- Demirtürk, S. (13 Nisan 2021). “Rusya-Ukrayna Krizi”, Gönül Şamilkızı ile Röportaj, *Türkiye Politik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi (TÜRPAV) Milli Politikalar Enstitüsü*, <http://www.turpav.org/serbest-alan/roportaj/rusya-ukrayna-krizi.html>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- Fırıncılık, Bisküvi ve Makarna Sektörü İhtisas Dergisi (BBM) (06 Ekim 2021). “Dünyada Yeni Trend Buğdayı Temin Et, Unu Kendi Ülkende Üret”, Avşin Kaşıkçı ile Röportaj, <https://magazinebbm.com/tr/blog/dunyada-yeni-trend-bugdayi-temin-et-unu-kendi-ulkende-uret-1024> , (erişim tarihi: 16.12.2021).
- Fırıncılık, Bisküvi ve Makarna Sektörü İhtisas Dergisi (BBM) (13 Aralık 2021). “Un ve Makarna İhracatındaki Gücümüzü Kaybetmemeliyiz”, Hasan Hacıhaliloğlu (Taban Gıda CEO) ile Röportaj, <https://magazinebbm.com/tr/blog/%E2%80%9CUn-ve-makarna-ihracatindaki-gucumuzu-kaybetmemeliyiz%E2%80%9D-1890> , (erişim tarihi: 16.12.2021).
- Gregory, P.W. (2013). “Special Contribution: Interview with Immanuel Wallerstein: Retrospective on the Origins of World System Analysis”. *American Sociological Association*, 19 (2):202-210.
- Tabarovsky, I. (04 February 2020). “Israel and Russia: An Interview with Maj.Gen. (Res.) Amos Gilead”, Russia File, a Kennan Institute Blog, Wilson Center, <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/israel-and-russia-interview-maj-gen-res-amos-gilead> , (erişim tarihi: 09.12.2021)

Televizyon/Haber Ajansı Tarafından Yayınlanmış Mülakat

Berezovskaya, Y., Asker-zade, N., Remezova, T. and Yuryeva, N. (30 June 2021), *The Annual Special Direct Line with Vladimir Putin*, [Television and Radio Broadcast]. Channel One, Rossiya 1, Rossiya 24, NTV, Public Television of Russia (OTR) and Mir TV channels, and Mayak, Vesti FM and Radio Rossii radio stations, <http://www.en.kremlin.ru/events/president/news/65973> , (erişim tarihi:04.12.2021)

Vandenko, A. (16 March 2020). *Sanctions As An Economic Booster Interview with Vladimir Putin* [News Agency Broadcast], TASS, <http://www.en.kremlin.ru/events/president/news/62991>, (erişim tarihi:04.12.2021)

Kongre Bildirileri

Spoor, M., Mamanova, N., Visser, O. ve Nikulin, A. (2013). “Food Security in a Sovereign State, and “Quiet Food Sovereignty” of an Insecure Population: The Case of Post-Soviet Russia”, *Food Sovereignty: A Critical Dialogue Conference Paper 28*, Yale University International Conference, 14-15 September 2013.

Resmî Gazete

13.07.1938 tarih ve 3958 sayılı Resmî Gazete. (Toprak Mahsulleri Ofisi Kanunu, Kanun Nu. 3491, Kabulü 24.06.1938), <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3958.pdf> , (erişim tarihi: 11.12.2021).

05.10.1960 tarih ve 10621 sayılı Resmî Gazete. (Devlet Planlama Teşkilâtının Kurulması Hakkında Kanun, Kanun Nu.91, Kabulü 30.09.1960), <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10621.pdf>, (erişim tarihi: 02.03.2022).

02.06.1967 tarih ve 12611 sayılı Resmî Gazete. (Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Arasında Bazı Sınaî Tesisler Kurulması İçin Sovyetler Birliği Tarafından Türkiye’ye Teslim Edilecek Teçhizat ve Malzeme ile Sağlanacak Teknik Hizmetlere ve Bunlarla İlgili Ödeme Şartlarına Dair Anlaşma), <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/12611.pdf> , (erişim tarihi: 07.12.2021)

8.11.2006 tarih ve 26340 sayılı Resmî Gazete. (Tohumculuk Kanunu, Kanun Nu. 5553, Kabulü 31.10.2006), <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/11/20061108-1.htm> , (erişim tarihi:07.12.2021).

29.07.2017 tarih ve 30138 sayılı Resmî Gazete (2017/10589 sayılı Bazı Tarım Ürünlerinin İthalatında Tarife Kontenjanı Uygulanması Hakkında Karar),

<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/07/20170729-7.pdf> , (erişim tarihi: 16.12.2021).

15.08.2018 tarih ve 30510 sayılı Resmî Gazete (23 sayılı Bazı Tarım Ürünlerinin İthalatında Tarife Kontenjanı Uygulanması Hakkında Karar), <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/08/20180815-8.pdf> , (erişim tarihi: 16.12.2021).

Resmî Bildiri, Tutanak, Konuşma ve Basın Açıklamaları

“Announcement of Treasury Sanctions on Entities Within the Financial Services and Energy Sectors of Russia, Against Arms or Related Material Entities, and those Undermining Ukraine’s Sovereignty”, *U.S. Department of the Treasury*, 16.07.2014, <https://www.treasury.gov/press-center/press-releases/pages/jl2572.aspx>, (erişim tarihi: 11.11.2021).

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 61. Birleşim, 30.09.1968, 47: 417-453, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/CS_/t07/c047/cs_07047061.pdf, (erişim tarihi: 18.12.2021).

“Fact Sheet: Charting a New Course on Cuba”, *The White House Office of the Press Secretary*, 17.12.2014, <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/12/17/fact-sheet-charting-new-course-cuba>, (erişim tarihi: 10.11.2021).

President of Russia, “Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy”, 10.02.2007, <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>, (erişim tarihi: 11.12.2021)

President of Russia, “Vladimir Putin Received a Letter from President of Turkey Recep Tayyip Erdogan”, 27.06.2016, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/52282>, (erişim tarihi:12.11.2021).

President of Russia, “News Conference Following Talks with President of Turkey Recep Tayyip Erdoğan”, 09.08.2016, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/52673>, (erişim tarihi:12.11.2021).

President of Russia, “News Conference Following Russian-Turkish Talks”, 03.05.2017, <http://www.en.kremlin.ru/events/president/news/54444>, (erişim tarihi: 10.12.2021).

President of Russia, Meeting on Agriculture and Food Industry, 20.05.2020, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/63371>, (erişim tarihi:12.11.2021).

Press Release Regarding the Attacks against the Turkish Embassy in Moscow and other Missions in the RF, No.297, Ministry of Foreign Affairs (MFA), 26.11.2015,

<http://www.mfa.gov.tr/no-297-26-november-2015-press-release-regarding-the-attacks-against-the-turkish-embassy-in-moscow-and-other-missions-in-the-rf.en.mfa>, (erişim tarihi: 12.11.2021).

Press Release Regarding the Violation of Turkish Airspace by a Russian Federation Aircraft, No.269, Ministry of Foreign Affairs (MFA), 05.10.2015, https://www.mfa.gov.tr/no_-269_-05-october-2015_-press-release-regarding-the-violation-of-turkish-airspace-by-a-russian-federation-aircraft.en.mfa, (erişim tarihi:12.11.2021)

“1932-1933 Yıllarında Ukrayna’da Holodomor”, *Ukrayna’nın Ankara Büyükelçiliği*, 30.10.2020, <https://turkey.mfa.gov.ua/tr/about-ukraine/1932-33-yillarinda-ukraynada-holodomor> , (erişim tarihi: 11.11.2021)

Gazeteler, Haber Ajansları, Dergiler ve Diğer İnternet Kaynakları

“AB:Rusya’ya Ekonomik Yaptırımlar 6 Ay Uzatıldı”, *TRT Haber*, 13.01.2022, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ab-rusyaya-ekonomik-yaptirimlar-6-ay-uzatildi-644979.html>, (erişim tarihi: 13.02.2022).

“AB Zirvesine Ukrayna Gölgesi”, *VOA*, 28.11.2013, <https://www.amerikaninsesi.com/a/ab-zirvesine-ukrayna-golgesi/1799635.html>, (erişim tarihi:11.11.2021).

“Afrika ülkesi Ruanda, Arsenal'a sponsor oldu”, *Hürriyet*, 25.05.2018. <http://www.hurriyet.com.tr/sporarena/afrika-ulkesi-ruanda-arsenala-sponsor-oldu-40848055>, (erişim tarihi: 05.11.2021).

Albritton, R. “Feeding Cars and Junking People”, *The Philosophical Salon*, 22.06.2015, <https://thephilosophicalsalon.com/feeding-cars-and-junking-people/>, (erişim tarihi: 08.03.2022)

Albustanlıoğlu, T. “Gobeklitepe Uygarlık Tarihini Yeniden Yazıyor”, 08.08.2019, *Bilim Genç*, Tübitak, <https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/gobeklitepe-uygarlik-tarihini-yeniden-yaziyor>, (erişim tarihi:22.01.2022)

“Algida Maraş Usulü İrmik Helvalı Dondurma”, *Gıda Dedektifi*, 09.07.2019, <https://gidadedektifi.com/2019/07/09/algida-maras-usulu-irmik-helvali-dondurma/>, (erişim tarihi:18.12.2021).

Alp, A., “Şeker Fabrikaları Ucuza mı Gitti?”, *Hürriyet*, 08.05.2018.

Altuntaş, A., “Rusya’da Türk Malı Kalmadı”, 25.01.2016, *İsveç Gündemi*, <https://www.isvecgundemi.com/ekonomi/rusya-da-turk-mali-kalmadi-h5012.html>, (erişim tarihi: 12.11.2021),

- “ASEAN”, <https://www.mfa.gov.tr/guneydogu-asya-ulkeleri-birligi.tr.mfa>, (erişim tarihi: 16.12.2021).
- Baig,H. “The Return of Proxy Wars”, *The News*, 16.02.2022, <https://www.thenews.com.pk/print/933984-the-return-of-proxy-wars>, (erişim tarihi:07.03.2022).
- “Bakan’dan İlginç Savunma: “Paramız Var ki İthalat Yapıyoruz”, *Yeniçağ*, 22.12.2018, <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/bakandan-ilginc-savunma-paramiz-var-ki-ithalat-yapiyoruz-217981h.htm>, (erişim tarihi:13.11.2021).
- “Bakan Pakdemirli ‘Saman, Buğday İthal Ettiniz, Diyenlere Seslendi: Paramız Var Ki İthalat Yapıyoruz”, *Sputnik Türkiye*, 22.12.2018, <https://tr.sputniknews.com/ekonomi/201812221036758466-bakan-pakdemirli-saman-bugday-ithal-paramiz-var-ki-yapiyoruz/>, (erişim tarihi:13.11.2021).
- Bereket, A., “Obama, Monsanto’yu Korudu”, 29.03.2013, <https://yesilgazete.org/obama-monsantoyu-korudu-ayse-bereket/>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Bereket, A., “Monsanto’nun Bilim Dünyasına Müdahalesi: Seralini Araştırması Yayından Kaldırıldı”, 08.12.2013, <https://www.aysebereket.wordpress.com/2013/12/08/monsantonun-bilim-dunyasina-mudahalesi-seralini-arastirmasi-yayindan-kaldirildi/>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Berktaş, D., “Ukrayna’da “Soykırım” Tartışmaları”, *21.Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, 14.12.2017, <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/rusya-slav-arastirmalari-merkezi/ukraynada-soykirim-tartismalari>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- Biçer, H., “Ambalajlı Gıda Ürünlerinde ‘Trafik Işığı’ Uygulaması Başlıyor”, *Paratic*, 03.01.2019, <https://paratic.com/ambalajli-gida-trafik-isigi-uygulamasi/>, (erişim tarihi:01.12.2021).
- Bila, F., “Putin’in Tarihi Çıkışı”, *Milliyet*, 11.02.2007, <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/fikret-bila/putinin-tarihi-cikisi-188878>, (erişim tarihi:12.11.2021).
- Borras, J., Scoones, I., Hughes, D., “Small-scale Farmers Increasingly at Risk from ‘Global Land Grabbing’”, *The Guardian*, 15.04.2011, <https://www.theguardian.com/global-development/poverty-matters/2011/apr/15/risks-over-increasing-global-land-deals>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Boot, M., “Operation Mongoose: The Story of American Effort to Overthrow Castro and How They Helped Seal America’s Fate in Vietnam”, *The Atlantic*, 05.01.2018,

- <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/01/operation-mongoose/549737/>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Boseley, S., “WHO ‘infiltrated’ by Food Industry”, *The Guardian*, 09.01.2003, <https://www.theguardian.com/uk/2003/jan/09/foodanddrink>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Britton, B. ve Cullen, S., “Arsenal sponsored by...Rwanda?”, *CNN Sport*, 13.08.2021, <https://edition.cnn.com/2018/08/13/football/arsenal-rwanda-deal-premier-league-spt-intl/index.html>, (erişim tarihi: 05.11.2021).
- Bulut, A., “Bill Gates, Kripto Para Değil, Trakya’da Toprak Alıyor”, *Yeniçağ Gazetesi*, 23.04.2021, <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/bill-gates-kripto-para-degil-trakyada-toprak-aliyor-448150h.htm>, (erişim tarihi: 21.11.2021).
- Carroll, R., “Zambians Starve As Food Aid Lies Rejected”, *The Guardian*, 17.10.2002, <https://www.guardian.com/science/2002/oct/17/gm.famine1>, (erişim tarihi: 05.11.2021)
- “COMESA”, <https://www.comesa.int/>, (erişim tarihi: 16.12.2021).
- Cristie, E.H., “Sanctions after Crimea: Have They Worked?”, *NATO Review*, 13.07.2015, <https://www.nato.int/docu/review/articles/2015/07/13/sanctions-after-crimea-have-they-worked/index.html>, (erişim tarihi: 01.11.2021).
- “Cuba’s Special Period”, *Environment and Society Portal*, <http://www.environmentandsociety.org/tools/keywords/cubas-special-period>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Cumming-Bruce, N., “Nearly 132 Million People Will Need Aid, UN Says in 2019 Appeal”, *The New York Times*, 04.12.2018, <https://www.nytimes.com/2018/12/04/world/un-aid-relief.html>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- Çetiner, S. “Patates de Neymiş?”, *Tarlasera*, 22.11.2016, <https://www.tarlasera.com/makale-9839-patates-de-neymis>, (erişim tarihi: 25.01.2021).
- “Çorum ve Yozgat Şeker Fabrikaları Satıldı”, *Cumhuriyet*, 09.04.2018.
- Dalay, G., “Turkey and Russia Are Bitter Frenemies”, *Foreign Policy*, 28.05.2019, <https://foreignpolicy.com/2019/05/28/turkey-and-russia-are-bitter-frenemies/>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- “Dara Kaybı”, <https://terim.rehberim.gen.tr/terim/dara-kaybi-nedir>, (erişim tarihi: 03.12.2021).
- “Declaration of the World Summit on Food Security”, World Summit on Food Security, 16-18.11.2009, http://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/Summit/Docs/Final_Declaration/WSFS09_Declaration.pdf, (erişim tarihi: 26.11.2021).

- Değirmenci Dergisi (2020). “Bir Sonraki Büyük Kriz Gıdada Çıkabilir”, Değirmenci Dergisi, 14 (121): 50-51, <https://millermagazine.com/dergi/sayi121/>, (erişim tarihi:13.11.2021).
- Demiryol, T., “Türkiye-Rusya Arasında Asimetrik İlişki ve Bağımlılık”, *Perspektif*, 05.05.2020, <https://www.perspektif.online/turkiye-rusya-arasinda-asimetrik-iliski-ve-bagimlilik/>, (erişim tarihi: 10.12.2021).
- Dickinson, “Europe Still in Denial As Russia Ushers in the Age of Hybrid Hostilities”, *Atlantic Council*, 31.05.2016, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/%20ukrainealert/europe-still-in-denial-as-russia-ushers-in-the-age-of-hybrid-hostilities/>, (erişim tarihi: 12.11.2021)
- Dickinson, P. “Europe Is In Denial About Putin’s Threat of War”, *Newsweek*, 06.02.2016, <https://www.newsweek.com/europe-denial-about-putin-threat-war-465406>, (erişim tarihi:12.11.2021) (Bu makale ilk kez *Atlantic Council* tarafından yayınlanmıştır.)
- Dixon, M., “South-South Land Grabbing: What the Case of Egypt and Southern Neighbours Reveals”, *Pambazuka News*, 04.12.2013, <https://www.pambazuka.org/land-environment/south-south-land-grabbing-what-case-egypt-and-southern-neighbours-reveals>, (erişim tarihi: 05.11.2021)
- “DSÖ Genel Direktörleri”, <https://www.healthworldnews.net/1071-2/>, (erişim tarihi: 09.11.2021)
- “Do Not Buy Russian Goods”, *The Spectroom*, <https://www.spectroom.com/102293960-do-not-buy-russian-goods>, (erişim tarihi:18.04.2022).
- Doğan, T.N. “Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) Nedir? Nasıl Yorumlanır?”, *Paratic*, 05.12.2016, <https://paratic.com/gayri-safi-yurt-ici-hasila-nedir/>, (erişim tarihi: 06.03.2022).
- “ECOWAS”, <https://www.mfa.gov.tr/ecowas.tr.mfa>, (erişim tarihi: 16.12.2021).
- Eğilmez, M., “Soğan Fiyatı Niçin Arttı?”, *Kendime Yazılar*, 22.06.2018, <https://www.mahfiegilmez.com/2018/06/sogan-fiyat-nicin-artti.html>, (erişim tarihi: 14.12.2021).
- El-Erian, M.A., “The Coming Coronavirus Recession and the Uncharted Territory Beyond,” *Foreign Policy*, 17.03.2020, <https://www.foreignaffairs.com/print/node/1125703>, (erişim tarihi: 22.12.2021).
- “Ethiopian PM Meles Zenawi dies after illness”, *BBC News*, 21.08.2012, <https://www.bbc.com/news/world-africa-19328356>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- “EU Compensates Fruit and Veg Growers Hit by Russian Ban”, *BBC News*, 18.08.2014, <https://www.bbc.com/news/world-europe-28834170>, (erişim tarihi: 01.11.2021)

- “EU Counts Losses as Russia Marks 4th Anniversary Embargo on Western Food”, *Sputniknews*, 07.08.2018, <https://sputniknews.com/20180807/food-russia-embargo-eu-losses-1067013027.html>, (erişim tarihi:11.11.2021).
- “European Investments Assist Land Grabs in Liberia”, FoE, 24.06.2013, <http://www.foei.org/press/archieve-by-year/press-2013/european-investments-assist-land-grabs-in-liberia>, (erişim tarihi: 06.11.2021).
- “Every Time You Buy Russian Goods, You Are Investing in the Blood Army”, https://vk.com/wall-63030591_556741?ysclid=l24ndqlh37, (erişim tarihi: 18.04.2022).
- Falls, J., “JFK Files Reveal Us Biological Warfare Plans Against Cuba”, *WhoWhatWhy*, 05.09.2018, <https://whowhatwhy.org/politics/government-integrity/jfk-files-reveal-us-biological-warfare-plans-against-cuba/>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- “Farm to Fork Strategy”, *European Commission*, https://ec.europa.eu/food/horizontal-topics/farm-fork-strategy_en, (erişim tarihi:17.04.2022).
- “Firavun Faresi ve Özellikleri”, *Bilimtekno*, 13.09.2018, <https://www.bilimvetekno.com/firavun-faresi-ve-ozellikleri/>, (erişim tarihi:01.12.2021).
- Flammini, D., “Normalizing Trade with Cuba”, 03.03.2021, <https://www.farms.com/ag-industry-news/normalizing-trade-with-cuba-335.aspx>, (erişim tarihi:02.12.2021).
- Flammini, D., “AG Groups Ask Biden to Improve Relations with Cuba”, 20.01.2021, <https://www.farms.com/ag-industry-news/ag-groups-ask-biden-to-improve-relations-with-cuba-944.aspx>, (erişim tarihi:02.12.2021).
- Flintoff, C., “Why Chocolate is a Bargaining Chip in the Ukraine-Russia Conflict”, 08.04.2014, <https://www.npr.org/sections/thesalt/2014/04/08/300265710/why-chocolate-is-a-bargaining-chip-in-the-ukraine-russia-conflict>, (erişim tarihi:11.11.2021).
- FOE, “Friends of the Earth Statement on Impending Nomination of Tom Vilsack for USDA Secretary”, 08.12.2020, <https://foe.org/news/nomination-of-tom-vilsack-usda/>, (erişim tarihi: 15.06.2021).
- Fossett, K., “Comment: Russia Food Inspector Advances ‘Food Patriotism’”, *SBS News*, 14.10.2013, <https://sbs.com.au/news/comment-russia-food-inspector-advances-food-patriotism>, (erişim tarihi:11.11.2021).
- Gardner, A., “Six Questions about Putin’s Food Ban”, *Politico*, 07.08.2014, <https://www.politico.eu/article/six-questions-about-putins-food-ban/>, (erişim tarihi: 12.11.2021).

- “George Catlett Marshall”, <https://www.marshallfoundation.org/marshall/>, (erişim tarihi: 10.02.2022).
- “Gıda Savaşı mı Para Savaşı mı? *Sabah*, 14.08.2014, <https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2014/08/14/gida-savaşı-mi-yoksa-para-savaşı-mi>, (erişim tarihi:11.11.2021).
- Gillam, C., “Beverage Industry Finds Friend Inside US Health Agency”, *Huffington Post*, 28.06.2016, https://www.huffpost.com/entry/beverage-industry-finds-f_b_10715584, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- “GM Crops in Africa: Better Dead than GM-Fed”, *The Economist*, 21.09.2002, <https://www.economist.com/node/1337197>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- Goodman, J., “For farmers, Biden Ag pick of Tom Vilsack is déjà vu all over again”, *Wisconsin Examiner*, 21.12.2020, <https://wisconsinexaminer.com/2020/12/21/for-farmers-bidens-ag-pick-of-tom-vilsack-is-deja-vu-all-over-again>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Göksedef, E., “Türkiye-Rusya İlişkilerinde Sorunlu Alanlar”, 10.02.2020, *BBC Türkçe*, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-51389034>, Erişim Tarihi: 19 Aralık 2020.
- Griswold, E., “How ‘Silent Spring’ Ignited the Environmental Movement, *The New York Times*, 23.09.2012, <https://www.nytimes.com/2012/09/23/magazine/how-silent-spring-ignited-the-environmental-movement.html> , (erişim tarihi:04.12.2021).
- “Half a Million Russians Shut Out of Turkey After Virus Restricts Travel Again”, *The Moscow Times*, 13.04.2021, <https://www.themoscowtimes.com/2021/04/13/half-a-million-russians-shut-out-of-turkey-after-virus-restricts-travel-again-a73571>, (erişim tarihi: 09.12.2021).
- Harutyunyan, A. “Czech President Calls for Removal of anti-Russian Sanctions, *Armenpress*, 30.08.2018, <https://armenpress.am/eng/news/945431.html/>, (erişim tarihi:04.12.2021).
- Heerey, D., “Ireland and the Potato”, *Irish Studies*, 02.12.2014, <https://irishstudies.sunnygeneseoenglish.org/2014/12/02/ireland-and-the-potato/>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- “Her 50 Saniyede Bir Çiftçi İflas Ediyor”, *Karasaban*,11.03.2009, <https://www.karasaban.net/her-50-saniyede-bir-ciftci-iflas-ediyor-2/>, (erişim tarihi:27.11.2021)
- “Herkes Bu Soruyu Soruyor: Un ve Makarna Fabrikaları Rusya’ya mı Taşınıyor?”, *Gaziantep Güneş Gazetesi*, 10.12.2021, <https://www.gaziantepgunes.com/haber/8841173/herkes->

- [bu-soruyu-soruyor-un-ve-makarna-fabrikalari-rusyaya-mi-tasiniyor](#) , (erişim tarihi: 16.12.2021).
- Hille, K., “Back to Land: Russia’s Farming Transformation”, *FT Magazine*, 10.08.2017.
- Hillgren, S., “The Great Soviet Grain Robbery-10 Years Later”, *UPI*, 30.07.1982, <https://www.upi.com/Archives/1982/07/30/The-great-Soviet-grain-robbery-10-years-later/5162396849600/>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Hodal, K., “The True Cost of a Plate of Food: \$ 1 in New York, \$ 320 in South Sudan”, *The Guardian*, 16.10.2017, <https://www.theguardian.com/global-development/2017/oct/16/the-true-cost-of-a-plate-of-food-new-york-south-sudan-global-hunger-crisis>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- “Hungary Opposes Rubber Stamping Anti-Russian Sanctions Extension”, *Signs of the Times*, 25.06.2016, <https://www.sott.net/article/319013-Hungary-opposes-rubber-stamping-anti-Russian-sanctions-extension>, (erişim tarihi: 05.03.2022)
- Ilves, T.H. ve Kramer, D.J., “Opinion: In the Russia-Ukraine Conflict, Standing Up to Putin Is Our Only Credible Option”, *Politico*, 02.12.2021, <https://www.politico.com/news/magazine/2021/12/02/russia-ukraine-putin-policy-523606>, (erişim tarihi: 08.12.2021).
- “Italian Minister Says Rome Will Oppose Extension of EU Sanctions on Russia”, *Radio Free Europe Radio Liberty*, 18.10.2018, <https://www.rferl.org/a/italian-deputy-prime-minister-salvini-says-rome-opposes-extension-eu-sanctions-russia-/29549946.html>, (erişim tarihi: 04.03.2022)
- “İğne Deliğinden Geçmek”, Türk Dil Kurumu, <https://sozluk.tdk.gov.tr/>, (erişim tarihi:03.03.2022).
- “İhtiyaçtan Değil, Siyasi Olarak Et İthal Ediyoruz”, *Artı Gerçek*, 12.03.2018, <https://artigercek.com/index.php/haberler/ihtiyactan-degil-siyasi-olarak-et-ithal-ediyoruz>, (erişim tarihi: 10.12.2021).
- “240 Milyar Dolar: Rusya Gıda Ambargosunu Yine Uzattı”, *TürkRus*, 21.09.2021, <https://www.turkrus.com/1778296-240-milyar-dolar-rusya-gida-ambargosunu-yine-uzatti-xh.aspx>, (erişim tarihi: 14.02.2022).
- Jacobson, M.F. “Big Food Sounds a Lot Like Big Tobacco”, 06.02.2015, https://www.huffingtonpost.com/michael-f-jacobson/big-food-big-tobacco_b_7486934.html, (erişim tarihi: 01.11.2021)

- Johnson, J., “Bernie Sanders Takes on Monsanto, Big Ag Monopolies in Rural Revitalization Plan”, *Truthout*, 07.05.2019, <https://truthout.org/articles/bernie-sanders-takes-on-monsanto-big-ag-monopolies-in-rural-revitalization-plan/>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Kalinina, K., “Three Years of Embargo in Russia: The Winners and Losers”, *Russia Beyond*, 06.08.2017, https://www.rbth.com/business/2017/08/06/3-years-of-embargo-in-russia-the-winners-and-losers_816898, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- “Kraft ve Mondelez Şirketlerine Buğday Fiyatlarında Manipülasyon Cezası”, *Değirmenci Dergisi*, 16.09.2019, 114: 38, <https://www.millermagazine.com/Sayi114/38/#zoom=z>, (erişim tarihi: 12.06.2021).
- Kırıkkanat, M., “Düşmanı İyi Tanıyın”, *Cumhuriyet*, 28.04.2013.
- “Kimi Tarlasını Satıyor, Kimi İntihar Ediyor: Türk Çiftçisi Borç Batağında!”, *Yeniçağ Gazetesi*, 22.08.2020, <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/kimi-tarlasini-satiyor-kimi-intihar-ediyor-turk-ciftcisi-borc-bataginda-296560h.htm>, (erişim tarihi: 14.12.2021)
- Knowles, D., “Bernie Sanders Keep Pressure on Monsanto”, *New York Daily News*, 28.05.2013.
- “Kralın Eşleri İsyana Sebep Oldu”, 22.08.2008, <http://www.gazeteturka.com/kralin-esleri-isyana-sebep-oldu-23004h.htm>, (erişim tarihi: 03.11.2021)
- “Kremlin: Erdoğan Özür Diledi”, *BBC News Türkçe*, 27.06.2016, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/06/160624_erdogan_rusya, (erişim tarihi: 10.12.2021).
- Krugman, P., “Pepperoni Turns Partisan”, *The New York Times*, 06.03.2015.
- Kovancılar, B., “Vladimir Çıkmazı: Silah mı? Tereyağı mı?”, *Hür Fikirler*, <http://www.hurfikirler.com/vladimir-cikmazi-silah-mi-tereyagi-mi/>, (erişim tarihi:11.11.2021).
- “Koyun-Keçi ve Sığırlarda Şap Hastalığının Tedavisi Nasıl Yapılır”, 03.04.2017, <https://www.hayvancilikbilgi.com/hayvancilik/kucukbas-hayvancilik/kucukbas-hayvan-hastaliklari/koyun-keci-ve-sigirlarda-sap-hastaliginin-tedavisi-nasil-yapilir/.html>, (erişim tarihi:02.12.2021)
- “Küresel Dev Unilever Tuzu ve Şekeri Azaltıyor”, *Hardwarelab*, 12.01.2021, <https://www.hardwarelab.net/2021/01/12/kuresel-dev-unilever-tuzu-ve-sekeri-azaltiyor/>, (erişim tarihi:01.12.2021).
- La Via Campesina (LVC) resmi internet sitesi, <https://viacampesina.org/en/>, (erişim tarihi: 27.11.2021).

- “Lavrov Rules Out War Action on Turkey, Says Downing Su24 Pre-Planned Provocation”, *Almanar* TV, 25.11.2015, <http://archive.almanar.com.lb/english/article.php?id=241173>, (erişim tarihi:12.11.2021)
- Liik, K., “What Can We Expect From Russia in Syria?”, 27.11.2015, *European Council on Foreign Relations* (ECFR), https://ecfr.eu/article/commentary_what_can_we_expect_from_russia_in_syria5035/, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- Lipman, M., “Putin’s Sanctions against Russia”, *The Newyorker*, 19.08.2014, <https://www.newyorker.com/news/news-desk/putins-sanctions-russia>, (erişim tarihi: 02.11.2021)
- MacFarquhar, N., Smale, A. “Russia Responds to Western Sanctions with Import Bans of Its Own”, *The New York Times*, 08.08.2014, <https://www.nytimes.com/2014/08/08/world/europe/russia-sanctions.html>, (erişim tarihi: 02.11.2021)
- “Makarna İhracatı”, *Türkiye Makarna Sanayicileri Derneği (TMSD)*, 22.09.2015, <https://www.makarna.org.tr/d/makarna-sektoru/makarna-ihracati/44/>, (erişim tarihi: 02.03.2022).
- Malcomson, S., “The New Age of Autarky: Why Globalization’s Biggest Winners Are Now on a Mission for Self-Sufficiency”, *Foreign Affairs*, 26.04.2021, <https://www.foreignaffairs.com/print/node/1127470>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Malespina, A., http://usrtk.org/wp-content/uploads/2016/06/Bowman-Malaspina-1-USRTK_00580.pdf, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Martini, M. “Cooling-off Periods: Regulating the Revolving Door”, *Transparency International*, 05.06.2015, https://www.transparency.org/files/content/corruptionqas/Cooling_off_periods_regulating_the_revolving_door_2015.pdf, (erişim tarihi: 03.03.2022).
- Masina, L., “Malawi President Proposes Switch from Growing Tobacco”, *VOA*, 20.04.2021, https://www.voanews.com/a/africa_malawi-president-proposes-switch-growing-tobacco/6204828.html, (erişim tarihi:28.11.2021).
- Matthews, A., “Russian Food Sanctions against the EU”, *CAP Reform*, 15.08.2014, <http://capreform.eu/russian-food-sanctions-against-the-eu/>, (erişim tarihi: 01.11.2021)

- McLendon, R., “What is the ‘Monsanto Protection Act’?”, *Treehugger*, 15.05.2020, <https://www.treehugger.com/what-is-the-monsanto-protection-act-4866082>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- McMillan, T., “Çin’i Doyurmak”, *National Geographic Türkiye*, Şubat 2018, 106-131.
- Medvedev, D., “Tahıl Pazarının Gelişmesi”, 08.06.2009, *Radikal*, <http://www.radikal.com.tr/yorum/tahil-pazarinin-gelismesi-939604/>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- Menon, V., Bikhchandani, R., Laeeq, H., “Hungry India, A Nawabi US President, “Mexican Blood”-The Real Story of Green Revolution”, *The Print*, 19.02.2022, <https://theprint.in/past-forward/hungry-india-a-nawabi-us-president-mexican-blood-the-real-story-of-green-revolution/835649/>, (erişim tarihi:18.04.2022).
- “MERCOSUR”, <https://www.mercosur.int/en/>, (erişim tarihi: 16.12.2021).
- Michta, A.A., “Europe’s Russia Denial”, *Politico*, 25.07.2015, <https://www.politico.eu/article/europe-russia-denial-ukraine-baltics-central-europe-attack/>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- Mingst, Karen. "Group of Eight". *Encyclopedia Britannica*, 17.04.2019, <https://www.britannica.com/topic/Group-of-Eight>, (erişim tarihi:17.04.2022).
- Mitchell, C., “Tom Vilsack for Agriculture Secretary Worries Environmentalists: Vilsack Represents a Return to a Status Quo that doesn’t Adequately Address Climate”, *The Magazine of the Sierra Club*, 16.12.2020, <https://www.sierraclub.org/sierra/tom-vilsack-for-agriculture-secretary-worries-environmentalists>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- National Bureau, “Balram Jakhar Passes Away”, *The Hindu*, 03.02.2016, <https://www.thehindu.com/news/national/former-lok-sabha-speaker-balram-jakhar-passes-away/article8187870.ece>, (erişim tarihi:27.11.2021).
- Nieburg, O., “Russia Lifts Ban on Roshen Chocolate”, *Confectionery News*, 28.11.2013, <https://www.confectionerynews.com/Article/2013/11/28/Roshen-Russia-ban-lifted>, (erişim tarihi: 11.11.2021)
- Oğuzlu, T., “Trump and Free Trade: the NAFTA Example”, *Anadolu Ajansı*, 29.08.2017, <https://www.aa.com.tr/en/analysis-news/trump-and-free-trade-the-nafta-example/896459>, (erişim tarihi: 03.11.2021)
- Oğuzlu, T., “Ahlaki Realizm ve Dış Politika: AB’nin Mültecilerle Sınavı”, *Anadolu Ajansı*, 23.10.2017, <https://www.aa.com.tr/analiz-haber/ahlaki-realizm-ve-dis-politika-abnin-multecilerle-sinavi/945277> www.aa.com.tr, (erişim tarihi: 01.11.2021).

- Öğütçü, B., “Monroe Doktrini ve ABD”, Politik Akademi, 10.02.2013, <http://politikakademi.org/2013/02/monroe-doktrini-ve-abd/>, (erişim tarihi: 11.10.2021).
- Özdemir, Ö. “Türkiye Ekonomisi Açısından Rusya ile Ticari İlişkiler Ne Kadar Önemli”, BBC Türkçe, 10.02.2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51385834>, (erişim tarihi: 09.12.2021).
- Palast, G., “IMF’s Four Steps to Damnation”, *The Observer Business*, 29.04.2001, <https://www.theguardian.com/business/2001/apr/29/business.mbas>, (erişim tarihi: 04.11.2021)
- “Patates ve Soğan’ Örümcek Ağına’ Takıldı (Örümcek Ağı Teoremi Nedir?”, NTV, 24.04.2019, <https://www.ntv.com.tr/ekonomi/patates-ve-sogan-orumcek-agina-takildi-orumcek-agi-teoremi-nedir,wO2aHkxw9UaZURGkqJnHgQ>, (erişim tarihi: 14.12.2021)
- “Paul Hermann Müller”, <http://inovatifkimyadergisi.com/paul-hermann-muller>, (erişim tarihi: 01.11.2021)
- Perkins, J., “Economic Chaos, Loans and Greece”, *The Huffington Post*, 07.18.2011, https://www.huffpost.com/entry/economic-chaos-loans-gree_b_901949, (erişim tarihi: 24.11.2021).
- Plucinska, J. “When Life Gives You Apples, Make Cider”, *The Time*, 04.08.2015, <https://time.com/3974431/poland-apple-cider/>, (erişim tarihi: 04.03.2022).
- Plumer, B., “Why Wall Street Investors and Chinese Firms are Buying Farmland All Over the World”, Vox, 20.11.2014, <https://www.vox.com/2014/11/20/7254883/farmland-trade-land-grab>, (erişim tarihi: 08.11.2021).
- “President of Russia Extends Food Embargo to 2022”, *Agroberichten Buitenland*, 21.09.2021, <https://www.agroberichtenbuitenland.nl/actueel/nieuws/2021/09/21/president-putin-extends-russias-food-embargo-to-2022>, (erişim tarihi: 14.02.2022).
- Pritchett, “Who Suffers Most From Russian Tourism Sanctions Against Turkey”, *Carnegie Endowment for International Peace*, 10.05.2021, <https://carnegieendowment.org/2021/05/10/who-suffers-most-from-russian-tourism-sanctions-against-turkey-pub-84495>, (erişim tarihi: 08.12.2021)
- Pritchett, J., “Less Than A Full Deck: Russia’s Economic Influence in the Mediterranean”, *Carnegie Endowment for International Peace*, 21.07.2021, <https://carnegieendowment.org/2021/07/21/less-than-full-deck-russia-s-economic-influence-in-mediterranean-pub-84973>, (erişim tarihi: 08.12.2021).

- “Problem Solved: Poland Gives Away Embargoed Apples to US Army”, *Sputnik International*, 29.03.2015, <https://sputniknews.com/20150329/1020170361.html>, (erişim tarihi: 06.03.2022).
- “Poland Plans to Export Apples to India After Russia Ban”, *The DollarBusiness*, 12.08.2014, <https://www.thedollarbusiness.com/news/poland-plans-to-export-apples-to-india-after-russia-ban/3894>, (erişim tarihi: 05.03.2022).
- “Polish Apples Up for Grabs Amid Russian Food Ban”, *Sputnik International*, 04.04.2016, <https://sputniknews.com/20160404/poland-apples-ban-1037459842.html>, (erişim tarihi: 06.03.2022).
- Ponce, M., “How Many Times Has the United States Intervened in Cuba”, 13.12.2006, <http://www.walterlippmann.com/docs1045.html>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Ponniah, K., “Russia-Turkey Crisis: Food and Foreign Policy Mix”, *BBC News*, 26.11.2015, <https://www.bbc.com/news/world-europe-34931098>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- “Portre: Petro Poroşenko”, *Aljazeera Turk*, 26.05.2014, <http://www.aljazeera.com.tr/portre/portre-petro-porosenko/>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- “Putin: Sovyetler Birliği’nin Dağılması Benim İçin Bir Trajedydi”, *Sputnik Türkiye*, 12.12.2021, <https://tr.sputniknews.com/20211212/putin-sovyetler-birliginin-dagilmasi-benim-icin-bir-trajedydi--1051694431.html>, (erişim tarihi: 22.12.2021).
- “Putin Allies Poised to Profit on Russia’s Food Sanctions”, *The Moscow Times*, 29.12.2014, <https://www.themoscowtimes.com/2014/12/29/putin-allies-poised-to-profit-on-russias-food-sanctions-a42614>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- “Putin’in Münih Konuşması Dönüm Noktası Oldu”, *Yeniçağ*, 14.09.2007, <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/putinin-munih-konusmasi-donum-noktasi-oldu-1415h.htm>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- “Putin: Türkiye Pişman Olacak”, *BBC News*, 03.12.2015, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/12/151203_putin_turkiye, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- Quilty, S., “Russian Ban on Ractopamine Boosts Brazilian Exports”, *Beef Magazine*, 27.03.2013, <https://www.beefmagazine.com/foreign-trade/russian-ban-ractopamine-boosts-brazilian-exports>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- “Radyasyondan Korkmayan Bakan Öldü”, *Milliyet*, 02.11.2011, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/radyasyondan-korkmayan-bakan-oldu-1458256>, (erişim tarihi: 19.12.2021).

- Randerson, J. "Arpad Pusztai: Biological Divide", *The Guardian*, 15.01.2008, <https://www.theguardian.com/education/2008/jan/15/academicexperts.highereducationprofile>, (erişim tarihi: 14.02.2022).
- Rankin, J. "European Fruit Growers Bruised by Russian Sanctions", *The Guardian*, 18.09.2014, <https://www.theguardian.com/business/2014/sep/18/fruit-growers-russian-sanctions-vegetables>, (erişim tarihi: 05.03.2022).
- "Rekabet Kurumu, Zincir Marketlere Ceza Yağdırdı", *Bloomberg HT*, 29.10.2021, <https://www.bloomberght.com/rekabet-kurumu-zincir-marketlere-ceza-yagdir-di-2291000>, (erişim tarihi: 19.12.2021).
- "Role of the G7", *European Commission*, https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/farming/international-cooperation/international-organisations/g7_en, (erişim tarihi: 17.04.2022).
- Rowell, A. "The Sinister Sacking of the World's Leading GM Expert and the Trail That Leads to Tony Blair and the White House", *The Daily Mail*, 07.07.2013, <https://www.gmwatch.org/en/latest-listing/1-news-items/4305-the-sinister-sacking-of-the-worlds-leading-gm-expert--and-the-trail-that-leads-to-tony-blair-and-the-white-house>, (erişim tarihi: 14.02.2022).
- "Russian Import Ban on EU Products", https://ec.europa.eu/food/safety/international_affairs/eu_russia/russian_import_ban_eu_products_en, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- "Russian Sanctions and EU Member States Stance", *Association of Accredited Public Policy Advocates to the European Union*, 11.09.2017, <http://www.aalep.eu/russian-sanctions-and-eu-member-states-stance>, (erişim tarihi: 05.03.2022).
- "Rusya'nın Almadığı Sebzelerin Turşusunu Kuracaklar", *Habertürk*, 06.12.2015, <https://www.haberturk.com/ekonomi/is-yasam/haber/1163169-rusyanin-almadigi-sebzelerin-tursusunu-kuracaklar>, (erişim tarihi: 19.12.2021).
- Rusya'yla Buğday-Domates Hattında Yeni Gelişme", *Bloomberg HT*, 30.05.2017, <https://businessht.bloomberght.com/piyasalar/haber/1512660-rusyayla-bugday-domates-hattinda-yeni-gelisme>, (erişim tarihi: 10.12.2021).
- "Russia Extends Embargo on Foods From the EU, US and Others", *DailySabah*, 20.09.2021, <https://www.dailysabah.com/business/economy/russia-extends-embargo-on-foods-from-the-eu-us-and-others>, (erişim tarihi: 13.02.2022).

- “Russian Sanctions Retaliation Bruises Polish Apple Farmers”, *Reuters*, 07.08.2014, <https://www.reuters.com/article/ukraine-crisis-poland-sanctions-idUSL6N0QC4A520140807>, (erişim tarihi: 04.03.2022).
- “Rusya ‘Karşı Yaptırımlar’ Süresini Uzattı”, *Gazetem*, 21.11.2020, <https://www.gazetemru.com/2020/11/21/rusya-karsi-yaptirimlar-suresini-uzatti/>, (erişim tarihi:03.12.2021).
- “Ruslar Kırım’da 15 Ton Avrupa Meyvesi İmha Etti”, *Kırım Haber Ajansı*, 11.07.2016, <https://old.qha.com.ua/tr/toplum/%20ruslar-kirim-da-15-ton-avrupa-meyvesi-imha-etti/146780/>, (erişim tarihi:11.11.2021).
- “Rus Mutfağı”, *Rusya Federasyonu Türkiye Büyükelçiliği*, https://turkey.mid.ru/tr/rusya_ve_turkiye/rusya_hakkinda_bilgiler/rus_mutfasi/, (erişim tarihi:11.12.2021).
- “Rusya Pazar Bilgileri”, *TC. Ticaret Bakanlığı*, <https://ticaret.gov.tr/data/5f1fe51b13b8760478550859/Rusya%20Pazar%20Bilgileri.pdf>, (erişim tarihi: 12.11.2021)
- “Rusya’nın Peynir Savaşı: Ukrayna ve Polonya’dan İthalat Durdu”, 23.02.2015, <https://www.haberler.com/rusya-nin-peynir-savasi-ukrayna-ve-polonyadan-6997356-haberi/>, (erişim tarihi: 01.11.2021)
- “Russia Restricts Turkish Imports to ‘Protect National Security’”, *The Moscow Times*, 30.11.2015, <https://www.themoscowtimes.com/archive/russia-restricts-turkish-imports-to-protect-national-security>, (erişim tarihi:12.11.2021).
- Rusya’dan Süt Almayız”, *Yeni Alanya*, 13.03.2018, <https://www.yenialanya.com/haber/3839713/rusyadan-sut-almayiz>, (erişim tarihi: 10.12.2021)
- Rusya’da Tüketilen Peynirlerin Üçte İki Yerli”, *Gazetem*, 05.02.2022, <https://www.gazetemru.com/2022/02/05/rusyada-tuketilen-peynirlerin-ucte-ikisi-yerli/>, (erişim tarihi: 26.02.2022)
- “Rusya’nın, Türkiye’den Domates Alım Kotasını Artırması Üretici ve İhracatçıyı Sevindirdi”, 25.02.2020, <https://www.haberler.com/rusya-nin-turkiye-den-domates-alim-kotasini-12954683-haberi/>, (erişim tarihi:11.12.2021).
- “Rusya ve Ukrayna’dan İade Edilen Sebzeler İç Piyasaya mı Sürülüyor? “, *Rusyada Bugün*, 10.05.2019, <https://www.rbg24.ru/news/rusya-ve-ukraynadan-iade-edilen-sebzeler-ic-piyasaya-mi-suruluyor-8992.html>, (erişim tarihi: 18.12.2021).

- “Rusya’nın Ulusal Güvenlik Belgesi’nde Ne Var?”, *CRI Turk*, 06.07.2021, <https://www.criturk.com/rusyanin-ulusal-guvenlik-belgesinde-ne-var/>, (erişim tarihi: 04.12.2021).
- "Rus Üretici İthal Gıda Ambargosundan Memnun", *VOA*, 09.10.2014, <https://www.amerikaninsesi.com/a/rus-uretici-ithal-gida-ambargosundan-memnun/2477328.html>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- “Rusya’da Yerli Peynir Rekoru”, *Türkrus*, 03.02.2022, <https://turkrus.com/1925552-rusyada-yerli-peynirin-payi-yuzde-75-xh.aspx>, (erişim tarihi: 26.02.2022)
- Rogers, D., “Big Agriculture Flexes Its Muscle”, *Politico*, 25.03.2013, <https://www.politico.com/story/2013/03/big-agriculture-tom-vilsack-monsanto-089268>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- Sadeque, N., “The Global and Local Land-Grab”, *The Express Tribune*, 30.10.2012, <http://tribune.com.pk/story/457897/the-global-and-local-land-grab>, (erişim tarihi: 06.11.2021).
- Smith, A. “A Russia-Ukraine War Could Ripple Across Africa and Asia”, *Foreign Policy*, 22.01.2022, <https://foreignpolicy.com/2022/01/22/russia-ukraine-war-grain-exports-africa-asia/>, (erişim tarihi: 26.02.2022).
- “Soil Fertility to Increase Climate Resilience in Ukraine”, *The World Bank*, 05.12.2014, <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2014/12/05/ukraine-soil>, (erişim tarihi: 15.02.2022)
- Şamilkızı, G., "Gıda Savaşı", *TRT Avaz*, 09.08.2014, <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avasyadan/gida-savasi/53e5c0d48a58c90fa86da638>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- Şamilkızı, G., "Rusya-Batı Yaptırım Savaşı", *TRT Türk*, 16.12.2014, <http://www.trthaber.com/haber/dunya/rusya-bati-yaptirim-savasi-156322.html>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- Şamilkızı, G. “Analiz: Ukrayna’da Belirsiz Dönem”, 22.04.2019, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/ukraynada-belirsiz-donem/1459554>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- Schearf, D., “Rus Üretici Gıda Ambargosundan Memnun”, *Amerikaninsesi*, 09.10.2014, <http://www.amerikaninsesi.com/a/rus-uretici-gida-ambargosundan-memnun/2477061.html>, (erişim tarihi: 02.11.2021).

- Schearf, D. "Russia's Food Sanctions: Boon for Some, Bust for Others", VOA, 24.10.2014, <https://www.voanews.com/a/russias-food-sanctions-might-bring-boon-for-some-and-bust-for-others/2461330.html>, (erişim tarihi: 02.11.2021).
- "Sebze Meyve İhracatı Yüzde 22 Arttı", *Gazete Ekonomi*, 13.04.2021, <http://www.gazeteekonomi.com/is-dunyasi/sebze-meyve-ihracati-yuzde-22-artti-h583511.html>, (erişim tarihi: 10.12.2021).
- "Sime Darby and Land Grabs in Liberia", *FoEE, FoE ve SDI Liberia*, https://www.foei.org/wp-content/uploads/2014/03/Factsheet_Sime_Darby_Liberia.pdf, (erişim tarihi: 06.11.2021)
- Simpson, R.D., "The Problem with Making Nature Pay for Itself", *Anthropocene*, <https://www.anthropocenemagazine.org/2019/06/the-problem-with-making-nature-pay-for-itself/>, (erişim tarihi: 09.11.2021)
- Sindelar, D., "Moscow's Latest War on Good Taste: No Ukrainian Chocolate", *Radio Free Europe Radio Liberty*, 29.07.2013, <https://www.rferl.org/a/russia-ukrainian-chocolate-ban/25060451.html>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- Smith, J., "It's Time for Malawi to Quit Tobacco", *The Conversation*, 29.05.2018, <https://theconversation.com/its-time-for-malawi-to-quit-tobacco-96516>, (erişim tarihi:28.11.2021).
- "Some Large Investors" Views on Farmland", 29.06.2009, <http://farmlandgrab.org/5867>, (erişim tarihi: 08.11.2021)
- "Sovjets Sets Loan of Grain to India", *The New York Times*, 29.09.1973, <https://www.nytimes.com/1973/09/29/archives/soviet-sets-loan-of-grain-to-india-offer-is-linked-to-moscows.html>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Soydan, B., "Rusya'nın Zararlı Diye Reddettiği Ürünleri Kim Yiyor?", 17.06.2019, <https://t24.com.tr/yazarlar/baris-soydan/rusya-nin-zararli-diye-reddettigi-urunleri-kim-yiyor,22845>, (erişim tarihi: 18.12.2021).
- Söylemez, R., "[Dünyadan Kent Bahçeleri] Küba: Ambargoya karşı Organopónicos", *Yeşil Gazete*, 11.02.2017, <https://yesilgazete.org/dunyadan-kent-bahceleri-kuba-ambargoya-karsi-organoponicos-rana-soylemez/>, (erişim tarihi:02.12.2021).
- "Swaziland Government Sells Maize Donated by Japan and Banks the Cash", *The Guardian*, 20.03.2013, <https://www.theguardian.com/global-development/2013/mar/20/swaziland-government-sell-food-aid-japan>, (erişim tarihi: 03.11.2021)

- “Swazi Government Sells Food Aid”, *The New Humanitarian*, 20.03.2013, <http://www.thenewhumanitarian.org/97684/swazi-government-sells-food-aid>, (erişim tarihi: 03.11.2021)
- Szakacs, G., “Europe ‘Shot Itself In Foot’ with Russia Sanctions: Hungary PM”, *Reuters*, 15.08.2014, <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-sanctions-hungary-idUSKBN0GF0ES20140815>, (erişim tarihi: 04.12.2021)
- “Şeker Fabrikaları Niye Satılıyor, NBS Nedir? Bu İddia Doğru mu?”, 23.02.2018, <https://www.internethaber.com/seker-fabrikalari-niye-satiliyor-nbs-nedir-bu-iddia-dogru-mu-1849737h.htm>, (erişim tarihi: 01.11.2021).
- Tafolar, M., “Aysu: Her 50 Saniyede 1 Çiftçi İflas Ediyor”, *Milliyet*, 11.03.2009, <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/ay-su-50-saniyede-1-ciftci-iflas-ediyor-760041>, (erişim tarihi:27.11.2021).
- “Tarım Emtiaları Nedir, Nasıl Yatırım Yapılır?”, <https://blog.finanswebde.com/tarim-emptialari-nedir-nasil-yatirim-yapilir/>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- “Tarım Kredi Kooperatifleri Şeker Fabrikalarına Talip”, *TÜRKTOB*, 14.03.2018, <https://www.turktob.org.tr/index.php/en/tarim-kredi-kooperatifleri-seker-fabrikalarina-talip/25268>, (erişim tarihi: 10.12.2021)
- “Tarihimiz”, *Corteva Agriscience*, <https://www.corteva.com.tr/hakkimizda/tarihimiz.html>, (erişim tarihi:26.11.2021).
- Tetrault-Farber, G., “If Russia Gets Crimea, Should Germany Get Kaliningrad?”, *The Moscow Times*, 20.03.2014, <https://www.themoscowtimes.com/2014/03/20/if-russia-gets-crimea-should-germany-get-kaliningrad-a33194>, (erişim tarihi:12.11.2021).
- The Editorial Board, "Russia Sanctions Itself", *The New York Times*, 07.08.2014, <https://www.nytimes.com/2014/08/08/opinion/russia-sanctions-itself.html>, (erişim tarihi: 11.11.2021)
- “The European Union and the Global Land Grab”, https://www.tni.org/files/download/european_union_and_the_global_land_grab-a5.pdf, (erişim tarihi: 03.11.2021).
- The Revolving Door”, *Campaign Against Arms Trade*, 21.09.2020, <https://caat.org.uk/challenges/government-support/political-influence/revolving-door/>, (erişim tarihi:03.03.2022).
- Tezel, M., “Dondurma Tartışması”, *Sabah*, 17.06.2019, https://www.sabah.com.tr/yazarlar/gunaydin/sb-mevlut_tezel/2019/06/17/dondurma-tartismasi, (erişim tarihi: 18.12.2021).

- TİGEM Bildirgesi, https://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=9482&, 08.09.2008, (erişim tarihi:16.04.2022).
- Toptaş, E. “Postmodern Savaşı Yürütmek: Taş ve Sapandan Günümhoyüze Savaş”, *Turquie Diplomatique*, 10.08.2015.
- Trudeau, E., Daily Press Briefing, 30.11.2015, *US Department of State*, <https://2009-2017.state.gov/r/pa/prs/dpb/2015/11/250155.htm>, (erişim tarihi:12.11.2021).
- “Turkey, Russia Agree on Lifting All Trade Restrictions, Except for Tomatoes”, *Daily Sabah*, 03.06.2016, <https://www.dailysabah.com/economy/2017/05/03/turkey-russia-agree-on-lifting-all-trade-restrictions-except-for-tomatoes>, (erişim tarihi: 10.12.2021).
- “Türk Malı Diye Rusya’ya Göndermişler/Polonya’da İhracat Sahtekarlığı”, 09.06.2021, <https://www.iyigunler.net/ekonomi/turk-mali-diye-rusyaya-gondermisler-polonyada-ihracat-sahtekarligi-h343156.html>, (erişim tarihi:06.03.2022).
- “Türkiye, 1.4 Milyar Nüfuslu Çin’den Daha Fazla Buğday İthal Etti”, *Independent Türkçe*, 20.02.2021, <https://www.indyturk.com/node/318986/ekonomi%CC%87/t%C3%BCrkiye-14-milyar-n%C3%BCfuslu-%C3%A7inden-daha-fazla-bu%C4%9Fday-ithal-etti> (erişim tarihi: 16.12.2021).
- “Türkiye Buğdayda Kendi Kendine Yetiyor mu? Grafiklerle Türkiye’nin Buğday Karnesi”, *Euronews*, 18.11.2019, <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyenin-bu%C4%9Fday-politikas%C4%B1-ne-kadar-s%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilir/a-56231707>, (erişim tarihi: 16.12.2021)
- “Türkiye, Dünya Un İhracatında Birinci, Makarna İhracatında İkinci”, *Değirmenci Dergisi*, 09.03.2018, <https://millermagazine.com/dunya-un-ihracatinda-turkiye-birinci/>, (erişim tarihi: 18.12.2021).
- “Türkiye Ekim Ayında Rusya’yı Beş Kez Uyardı”, *Milliyet*, 24.11.2015, <https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/ankara/turkiye-ekim-ayinda-rusya-yi-bes-kez-uyardi-11079613>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- “Türkiye’ye Gıda Ambargosunun Kaldırılmasında Aceleci Davranmayacağız”, *Rusya’da Bugün*, 06.07.2016, <https://www.rbg24.ru/news/turkiyeye-gida-ambargosunun-kaldirilmasinda-aceleci-davranmayacagiz-2467.html>, (erişim tarihi:10.12.2021).
- “Türkiye’den Rus Buğdayına Miktar Kısıtlaması”, *T24*, 18.05.2017, <https://t24.com.tr/haber/turkiyeden-rus-bugdayina-miktar-kisitlamasi,404816>, (erişim tarihi: 10.12.2021).

- “Türkiye’de Son 12 Yılda Çiftçi Sayısı Yüzde 48 Düştü, Tarım Alanları da Azalıyor”, *Euronews*, 14.05.2020, <https://tr.euronews.com/2020/05/14/turkiye-de-ciftci-sayisi-yuzde-38-dustu-tarim-alani-yuzde-12-azaldi> , (erişim tarihi: 14.12.2021).
- Uçak, H., “Sanayiciler Tarım Arazisi Satın Alıyor”, *Dünya Gazetesi*, 07.05.2020, <https://www.dunya.com/ekonomi/sanayiciler-tarim-arazisi-satin-aliyor-haberi-469756>, (erişim tarihi:14.11.2021).
- “Ukraine/Russia Related Sanctions Program”, *Office of Foreign Assets Control (OFAC)*, U.S. Department of the Treasury, 16.06.2016, https://home.treasury.gov/system/files/126/ukraine_overview_of_sanctions.pdf, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- “Ukraine Crisis: Russia and Sanctions”, 19.12.2014, *BBC News*, <https://www.bbc.com/news/world-europe-26672800>, (erişim tarihi: 11.11.2021).
- “Uluslararası Rekabet Stratejileri: Yaş Meyve ve Sebze Mamulleri Sektörü Ortak Akıl Toplantıları”, Ekim 2019, <https://turkishtimedergi.com/wp-content/uploads/2019/11/yasmeyvesebze-ortak-akil.pdf>, (erişim tarihi: 10.12.2021).
- “UN Warns Food Aid to Yemen Could Be Suspended”, *Al Jazeera*, 20.05.2019, <https://www.aljazeera.com/news/2019/5/20/un-warns-food-aid-to-yemen-could-be-suspended>, (erişim tarihi: 04.11.2021).
- Uras, G. “Şeker Fabrikaları Satılıyor”, *Milliyet*, 12. 11.2009. <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/gungor-uras/seker-fabrikalari-satiliyor-1160868>, (erişim tarihi: 02.03.2022).
- Uras, G. “DPT “Kendi Gitti, Adı Kaldı Yedigâr”, *Milliyet*, 10.06.2011, <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/gungor-uras/dpt-kendi-gitti-adi-kaldi-yedig-r-1400711>, (erişim tarihi: 02.03.2022).
- USACC, “United States Agriculture Coalition for Cuba Encourages Biden Administration to Improve US/Cuba Agriculture Relations”, <https://www.usagcoalition.com/post/biden-harris-transition-letter>, (erişim tarihi:02.12.2021).
- “US Senators In Favor of Trade with Cuba”, 16.08.2017, <https://oncubanews.com/en/cuba-usa/u-s-senators-in-favor-of-trade-with-cuba/>, (erişim tarihi:02.12.2021);
- “Ülke Künyesi: Küba Cumhuriyeti”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, <http://www.mfa.gov.tr/kuba-kunyesi.tr.mfa>, (erişim tarihi: 10.11.2021).
- Vidal, J., “Dumping Unsold GM Food on Africa”, *The Guardian*, 07.10.2002, <https://www.theguardian.com/science/2002/oct/07/gm.famine>, (erişim tarihi: 04.11.2021).

- Vidal, J. ve Bowcott, O., “ICC Widens Remit to Include Environmental Destruction Cases”, *The Guardian*, 15.09.2016, <https://www.theguardian.com/global/2016/sep/15/hague-court-widens-remit-to-include-environmental-destruction-cases>, (erişim tarihi: 08.11.2021).
- “Vilnius’ta Doğu Ortaklığı Zirvesi Başladı”, *Kırım Haber Ajansı*, 28.12.2013, <http://old.qha.com.ua/tr/siyaset/vilnius-te-dogu-ortakligi-zirvesi-basladi/130078/>, (erişim tarihi:11.11.2021).
- “Vilnius Zirvesi Ukrayna Krizinin Gölgesinde Başladı”, *Euronews*, <https://www.dailymotion.com/video/x17r84o> , (erişim tarihi: 11.11.2021)
- Walker, S., “Turks in Russia Hit by Putin’s ‘Serious Consequences ‘After Downing of Warplane”, *The Guardian*, 02.12.2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/dec/02/turks-in-russia-hit-by-putins-serious-consequences-after-downing-of-warplane>, (erişim tarihi:12.11.2021)
- Walt, S.M. “The World Is Even Less Stable Than It Looks”, *Foreign Policy*, 26.07.2017, <https://foreignpolicy.com/2017/06/26/the-world-is-even-less-stable-than-it-looks/>, (erişim tarihi:09.03.2022).
- “Who Opposes Russian Sanctions? German Companies”, *CNBC*, 16.05.2014, <https://www.cnbc.com/2014/05/16/who-opposes-russian-sanctions-german-companies.html>, (erişim tarihi: 05.03.2022).
- World Bank (2020). “World Development Indicators Database 2020”, <https://databank.banquemondiale.org/data/download/POP.pdf>, (erişim tarihi: 10.11.2021)
- World Food Programme (WFP) (2020). “The Cost of A Plate of Food 2020”, <https://cdn.wfp.org/2020/plate-of-food/>, (erişim tarihi: 09.11.2021).
- “World Food Summit Plan of Action,” World Food Summit, 13-17.11.1996, https://www.fao.org/wfs/index_en.htm, (erişim tarihi: 26.11.2021).
- “Yaş meyve ve sebze sektörü alternatif pazarlar toplantısı yapıldı”, 22.01.2016, <https://turktob.org.tr/tr/yas-meyve-ve-sebze-sektoru-alternatif-pazarlar-toplantisi-yapildi/21315>, (erişim tarihi: 10.12.2021).
- Yıldırım, A.E., “Rusya ve Irak Pazarını Kaybeden Yaş Meyve Sebze Sektörü Çıkmazda”, *Dünya Gazetesi*, 23.12.2015, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/rusya-ve-irak-pazarini-kaybeden-yas-meyve-sebze-sektoru-cikmazda/26529>, (erişim tarihi: 12.11.2021).

- Yıldırım, A.E., “Rusya Ambargosu Yaş Meyve Sebze İhracatını Çökertti”, *Dünya Gazetesi*, 24.02.2016, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/rusya-ambargosu-yas-meyve-sebze-ihracatini-cokertti/27267>, (erişim tarihi:12.11.2021).
- Yıldırım, A.E., “Unutulan Rusya Krizi ve Alternatif Pazarlar”, *Dünya Gazetesi*, 30.03.2016, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/unutulan-rusya-krizi-ve-alternatif-pazarlar/27641>, (erişim tarihi:12.11.2021).
- Yıldırım, A.E., “Yaş Meyve ve Sebze Rusya Umudu”, *Dünya Gazetesi*, 28.07.2016, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/yas-meyve-ve-sebze-rusya-umudu/28848>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- Yıldırım, A.E., “Rusya ile Tarımda Yeni Dönem”, *Dünya Gazetesi*, 10.08.2016, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/rusya-ile-tarimda-yeni-donem/28987>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- Yıldırım, A.E., “Rusya Ambargosu ve Gıda Güvencesi”, *Dünya Gazetesi*, 13.10.2016, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/rusya-ambargosu-ve-gida-guvencesi/333328>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- Yıldırım, A.E., “Rus Buğdayına İthalat Kısıtlaması”, *Dünya Gazetesi*, 18.05.2017, <https://www.dunya.com/sektorler/tarim/rus-bugdayina-ithalat-kisitlamasi-haberi-363314>, (erişim tarihi: 10.12.2021)
- Yıldırım, A.E., “Rusya'dan Buğday ve Ayçiçeği İthalatında Kısıtlama Kalktı”, *Dünya Gazetesi*, 29.05.2017, <https://www.dunya.com/sektorler/tarim/rusyadan-bugday-ve-aycicegi-ithalatinda-kisitlama-kalkti-haberi-364976>, (erişim tarihi: 10.12.2021)
- Yıldırım, A.E., “Domates Krizinin Kazananı Rusya Oldu”, *Dünya Gazetesi*, 25.10.2017, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/domates-krizinin-kazanani-rusya-oldu/387880>, (erişim tarihi:13.11.2021)
- Yıldırım, A.E., “Domateste Fiyat Artışı ve Rusya’nın Yatırımları”, *Dünya Gazetesi*, 07.12.2017, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/domateste-fiyat-artisi-ve-rusyanin-yatirimlari/393502>, (erişim tarihi:12.11.2021).
- Yıldırım, A.E., “Rusya’dan Et, Süt ve Balık İthalatı Yapılacak”, 14.03.2018, *Dünya Gazetesi*, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/rusyadan-et-sut-ve-balik-ithalati-yapilacak/407124>, (erişim tarihi:12.11.2021).
- Yıldırım, A.E., “Rusya’ya Yaş Meyve ve Sebze İhracatına Yeni Önlemler Geliyor”, *Dünya Gazetesi*, 19.12.2018, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/rusyaya-yas-meyve-ve-sebze-ihracatina-yeni-onlemler-geliyor/435103>, (erişim tarihi: 13.11.2021)

- Yıldırım, A.E., “Rusya İstedi, Meyve ve Sebze Üretimi Kayıt Altına Alınıyor”, *Dünya Gazetesi*, 30.05.2019, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/rusya-istedi-meyve-ve-sebze-kayit-altina-aliniyor/446363>, (erişim tarihi: 13.11.2021).
- Yıldırım, A.E., “Korona Günlerinde Tarım İhracatı Yasakları”, *Dünya Gazetesi*, 31.03.2020, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/korona-gunlerinde-tarim-ihracati-yasaklari/466357>, (erişim tarihi:13.11.2021).
- Yıldırım, A.E., “Romanya ve Rusya’nın İhracat Yasağı Ayçiçeğinde Krize Neden Olabilir”, *Dünya Gazetesi*, 15.04.2020, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/romanya-ve-rusyanin-ihracat-yasagi-ayciceginde-krize-neden-olabilir/467773>, (erişim tarihi: 12.11.2021)
- “Yurt Dışından İade Edilen Hastalıklı Gıdalar Yerli Tüketicie mi Satılıyor?”, *Artıgerçek*, 09.05.2019, <https://artigercek.com/index.php/haberler/yurt-disindan-iade-edilen-hastalikli-gidalar-piyasaya-mi-suruluyor>, (erişim tarihi: 18.12.2021).
- Yücel, D.M., “Hayatta Kalmacılık Survivalism Nedir?”, 12.08.2016, <https://www.dmy.info/hayatta-kalmacilik-survivalism-nedir/>, (erişim tarihi: 12.11.2021).
- Yüksel, R. (2014). “Simurg Kuşu Efsanesi”, *Indigo Dergisi*, 18.04.2014, <https://indigodergisi.com/2014/04/efsanevi-kus-simurg/>, (erişim tarihi: 14.11.2021).
- “Zeybekçi: Rusya ile Ticarete İstedğimiz Noktaya Gelemedik”, 19.10.2016, <http://haber7.ru/zeybekci-rusya-ile-ticarete-istedigimiz-noktaya-gelemedik.html>, (erişim tarihi: 09.12.2021).
- “Zincir Marketlere Ceza Yağdı”, *Dünya Gazetesi*, 29.10.2021, <https://www.dunya.com/ekonomi/zincir-marketlere-ceza-yagdi-haberi-638114>, (erişim tarihi: 18.12.2021).

EKLER

Ek 1- ABD Elektronik Arşiv Belgeleri

1. C43 no.lu kutuda bulunan dokümanlardan örnekler (PL-480 Gıda Yardımlarına İlişkin)

MEMORANDUM

THE WHITE HOUSE
WASHINGTON

3535

ACTIONCONFIDENTIAL - GDS

June 29, 1976

MEMORANDUM FOR: THE PRESIDENT
 FROM: BRENT SCOWCROFT
 SUBJECT: PL-480 Programs for
 Jamaica and Afghanistan

Secretary Kissinger has proposed small PL-480 programs for Jamaica (\$2.5 million) and Afghanistan (\$2.6 million). The Secretary discusses the need for these programs in the memorandum to you at Tab A. At Tab B is a memorandum to you from Jim Lynn recommending against these programs.

Secretary Kissinger's memorandum points out the importance of these two small programs.

--In Jamaica, we wish to extend a highly successful humanitarian program for an additional year to avoid giving radicals further anti-U.S. arguments during the current highly agitated political campaign. Jamaica supplies over half of our bauxite needs, and investment disputes between the government and U.S. companies are in a delicate negotiating stage.

--In Afghanistan, we wish to remove the irritant of a program which was not completed in 1973 -- albiet because the Afghans moved slowly. You will meet on July 1 with Mohammad Naim, brother and chief advisor to the Afghan President; he would be pleased to know this small problem had been resolved.

OMB argues that these two programs illustrate an undesirable trend toward proliferation of PL-480 recipients. OMB believes these programs are of low political priority, have little developmental justification, and will be hard to terminate. Specifically, OMB argues:

--that in the case of Jamaica, severe balance of payments problems should not obscure the country's wealth relative to other LDCs, and that the political impact would be both small and counter

CONFIDENTIAL - GDS

KR 5/13/84

CONFIDENTIAL - GDS

2

to our suspension of development lending as a result of the ongoing investment disputes;

--that in the case of Afghanistan, the country has high foreign exchange reserves even though it is one of the poorest of countries, that our AID reduction is temporary, and that the program would probably have no impact on the country's stability.

I strongly support Secretary Kissinger's proposals for the following reasons:

--Secretary Kissinger is not requesting additional funding for the programs, which would be included within the currently approved PL-480 budget. It is the Secretary's judgment that this allocation of available PL-480 resources represents the most effective programming in terms of our foreign policy objectives. I concur.

--Although OMB's arguments against "proliferation" of PL-480 programs raise a broader policy issue which could be prepared for your review and decision, neither paper adequately develops this broader issue. While it does not seem to me there is anything inherently wrong with small programs, I believe you should at this time review only the specific cases of Jamaica and Afghanistan, on their respective merits. (I should note that even with these two programs, the total would still be considerably below the average of the last 10 years.)

RECOMMENDATION

That you approve the PL-480 programs proposed for Jamaica and Afghanistan.

Approve _____ Disapprove _____

CONFIDENTIAL - GDS

7612280

7603535

THE SECRETARY OF STATE
WASHINGTON

June 17, 1976

CONFIDENTIAL

MEMORANDUM FOR: THE PRESIDENT
From: Henry A. Kissinger /K
Subject: PL 480 Programs for Jamaica
and Afghanistan

The Jamaican and Afghanistan Governments have requested small Title I PL 480 programs this year. I consider it highly important that we provide such assistance.

OMB is sending you a memorandum recommending against both programs on the grounds, in its view, that they have relatively low political priority and little developmental justification. More generally, OMB is concerned that an increasing number of small programs will eventually force increases in PL 480 budget levels.

The Jamaica (\$2.5 million) and Afghanistan (\$2.6 million) programs fit within the approved Title I budget levels for FY-1976 and the transitional quarter. I believe the important issue is not proliferation, but whether the political, developmental and humanitarian returns are commensurate with outlay. I believe they are.

The Jamaicans attach symbolic importance to the continuation of a PL 480 program. Were it terminated during the current period of economic difficulties, the decision would almost certainly be interpreted as a "destabilizing" action on our part. Jamaica's leadership erroneously suspects that we are trying to undermine the Manley Government. An action on our part tending to reinforce that suspicion would strengthen the radical, pro-Cuban faction.

The US has significant economic interests in Jamaica. Among them is US investment in the bauxite/alumina industry which is about \$630 million. Investment disputes between the Jamaican Government and the bauxite companies are in a delicate negotiating stage; the situation should not be exacerbated.

CONFIDENTIAL

GDS

DECLASSIFIED

MR 92-68, # 34, State Ltr. 2/5/93

By KBH 3/19/93

CONFIDENTIAL

2

The Jamaican PL 480 program has high humanitarian content. It provides nutrition to a large number of Jamaica's poorest women and children who are seriously affected by the highly adverse trends in Jamaica's economy.

The Afghanistan program will provide about one-third of vegetable oil import requirements this year. Afghanistan is one of the world's poorest countries and is classed as one of the most seriously affected (MSA) by oil and other commodity price increases.

We have real, if limited, interests in Afghanistan. Internal developments there historically have affected neighboring nations, and our overriding interest in South Asian regional stability argues for a genuine United States effort to promote a responsible, economically progressive government in Kabul. Also, we seek to assist Afghanistan in avoiding over-dependence on the Soviet Union. The PL 480 program will contribute to these objectives and, this year, will help to make up for temporary reductions in AID programing.

In support of our interests we have invited Mohammad Naim, brother and chief advisor of the Afghan President, to visit Washington in late June. He is scheduled to meet with you July 1. I would hope that Afghanistan's PL 480 request will no longer be an issue at that time.

I urge your favorable consideration of both the Jamaica and Afghanistan proposals. I do not think there should be a presumption against small PL 480 programs; small countries are increasingly important to us. PL 480 has proven to be a particularly effective foreign policy instrument where the return can far outweigh the cost.

CONFIDENTIAL

EXECUTIVE OFFICE OF THE PRESIDENT
OFFICE OF MANAGEMENT AND BUDGET
WASHINGTON, D.C. 20503

JUN 21 1976

MEMORANDUM FOR: THE PRESIDENT
FROM: Paul H. O'Neill /s/ O'Neill
SUBJECT: P.L. 480 Programming Trends

The State Department has requested approval to undertake P.L. 480 credit programs in two countries -- Afghanistan and Jamaica. Both countries can be accommodated within your 1976 budget. However, these proposals illustrate the proliferation of countries participating in the P.L. 480 program (Title I credit sales) which I consider to have relatively low political priority and little developmental justification. Because of their broad implications for future programming, I believe you should review the State requests.

The attached table shows the growth in the number of P.L. 480 programs from 1975 to 1977. In 1975, commodity shortages reduced the number of programs to 18; but for 1977, State/AID are proposing that the number be increased to 25. This trend indicates a return to the high level of country recipients -- often more than 30 -- which prevailed in the period before 1973 when P.L. 480 was used to dispose of CCC surplus commodities. Some of the new programs are so small in size, even relative to the recipient's consumption of the food aid commodity, that in my view there is little likelihood that they can have any significant political or economic impact. These small programs, however, will total to more than \$77 million in 1977 outlays or about 10% of the total planned Title I program.

Programs of this type, once initiated, are difficult to terminate in subsequent years because of the negative political impact usually associated with program termination. As a result, when newer, higher priority needs develop, they tend to be added to existing P.L. 480 programs forcing increases in the total program.

State/AID argue that the returns (political, developmental, humanitarian) for the Afghanistan and Jamaica programs are at least commensurate with outlay. More basically, they do not think there should be a presumption against small programs. P.L. 480 legislation now requires that at least 75 percent of Title I assistance go to poorer countries. Many of the poorer countries are small and programs must be tailored accordingly. A large country bias, on the other hand, would increase the leverage such recipients already exercise over our allocations. Small countries are increasingly important to us in a one country/one vote world and P.L. 480, because it is quick-disbursing, is a particularly effective foreign policy instrument.

Afghanistan

The Afghanistan proposal would provide 4,000 tons of vegetable oil (\$1.6 million). State supports the program because:

- Our interest in South Asian stability is supported by a stable Kabul regime not overly dependent on the Soviet Union;
- It will help make up for cuts this year in other assistance and exchange programs;
- Afghanistan is one of the poorest countries (\$90 per capita income) and is classed as an MSA;
- The program could help ease future Afghan foreign exchange problems;
- Refusal to undertake the program would disturb the atmosphere for the visit of the Afghanistan President's brother, Mohammed Naim, whom you are meeting July 1; and,
- This will be particularly true if, as is now proposed, we increase Title I oil shipments to Pakistan.

OMB recommends against the program because:

- Afghanistan currently faces no short-term foreign exchange problems - the value of imports is nearly equal to the value of exports, and foreign exchange reserves are equal to six month's worth of imports;

- It seems unlikely that the stability of the Afghan government will be affected by a program of this size;
- The cut in AID programs is temporary, caused by a shift to projects designed to aid the poorest sectors, and is partially offset by planned AID programming in the Transition Quarter;
- The program is not related to Afghanistan's economic development plans; and,
- The impending State visit of the brother of the Afghan President is no justification for initiating a feed aid program; such a program should be justified on its merits.

Decision

Option #1 - Undertake the proposed \$2.6 million oil program and leave open the possibility of future continuation. State/ AID, and USDA support this option.

Option #2 - Do not undertake the program. OMB recommendation.

Jamaica

State and AID propose \$2.5 million in Title I credit sales to provide high protein blended foods for expansion of Jamaica's school lunch and mother and child feeding programs. State argues that:

- With Cuban influence in Jamaica growing, a positive U.S. response to the GOV request would strengthen moderate political forces;
- A Title I program would help belie the claim of more radical Jamaicans that the USG is attempting to destabilize Jamaica in a manner they assert is reminiscent of Chile;
- U.S. companies are negotiating with the GOV the future status of bauxite/alumina investments from which we secure half our bauxite requirements; rejection of the Title I request could harm the cooperative relationship we think essential for these discussions;

-- Jamaica has severe economic problems including a negative net foreign exchange balance which limits its ability to finance imports;

-- The program, reaching 300,000 needy Jamaicans, primarily children, supports the GOV's increasing commitment to improved nutrition;

OMB opposes the program because:

-- Jamaica is a relatively wealthy developing country (\$990 per capita income) and could finance its own feeding program;

-- The program appears to be too small to have a major impact on the Jamaican political situation;

-- Reflecting Jamaica's relatively high income level, Title I blended foods were provided last year as the last program in a phase-out of U.S. food aid; and,

-- AID development lending was terminated last year pending settlement of investment disputes with U.S. aluminum companies, which have not yet been resolved. Providing P.L. 480 now could undermine this decision.

Decision

Option #1 - Undertake the proposed program this year and leave open the possibility of continuing it in the future. State, AID recommendation.

Option #2 - Do not undertake the program. OMB recommendation supported by Treasury and USDA.

Proliferation

Because the current programming process is raising country issues such as those above, OMB recommends that you direct OMB to undertake an interagency study to develop firm guidelines for future Title I food aid programming for political and developmental purposes for your review and approval by the beginning of Fiscal Year 1977. All proposed programs for 1977 should be evaluated in the light of these guidelines.

5

State/AID and USDA oppose a study which they believe might interfere with orderly implementation of FY 1977 programming. They argue that the interagency P.L. 480 programming process is proper means for weeding out marginal programs and do not believe an additional exercise is warranted. They note that the agencies concerned with P.L. 480 have recently approved procedures designed to make food aid a more effective development resource, beginning with the next budget presentation. They believe that the use of food aid for political purposes can only be decided on a case-by-case basis.

_____ Approve

_____ Disapprove

Attachment

Kaynak: Gerald R.Ford Presidential Library, Digitized from Box C43-Chronological File, June 24-July 8, 1976, Presidential Handwriting folder, 7/6/1976" of the Presidential Handwriting File, Memo, from James Connor to James Lynn, <https://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/0047/phw19760706-08.pdf>, (erişim tarihi:15.11.2021).

Söz konusu dokümanlar, PL-480 kapsamındaki gıda yardımlarının planlanmasında ABD yönetiminin dış politika amaçlarının oynadığı rolü göstermektedir.

2. 393-1 No.lu kutuda bulunan doküman örnekleri (Square Dance Planı)

157-10008-10149

JFK Assassination System
Identification Form

Date: 2/23/201

Agency Information

AGENCY : SSCIA
RECORD NUMBER : 157-10008-10149
RECORD SERIES : MEMORANDUM
AGENCY FILE NUMBER :

Document Information

ORIGINATOR : SSCIA
FROM : JOHNSON, LOCH
TO : SENIOR STAFF
TITLE : DOCUMENTS FROM LBJ RELATED TO COVERT ACTIONS AGAINST CUBA
DATE : 07/21/1975
PAGES : 2
SUBJECTS :
CASTRO
LBJ LIBRARY DOCUMENTS RELATED TO COVERT ACTIONS
AGAINST CUBA
DOCUMENT TYPE : PAPER, TEXTUAL DOCUMENT
CLASSIFICATION : Unclassified
RESTRICTIONS :
CURRENT STATUS : Redact
DATE OF LAST REVIEW : 05/11/1994
OPENING CRITERIA :
COMMENTS : Box 393-1

SSCI DOX # 393-1-

TOP SECRET - SENSITIVE

10149

21 July 1975

MEMORANDUM FOR SENIOR STAFF

SUBJECT: Inspection of Classified Documents at LBJ Library Related to Covert Actions Against Cuba

FROM: Loch Johnson

Among the many documents which I examined at the Johnson Library in Texas this past week is one that I find particularly alarming. I wish to draw it to your attention.

The document in question is from the JCS to the Secretary of Defense, dated 30 October 1964. The subject is a proposed covert action against Cuba, with the code name SQUARE DANCE.

On 21 March 1964, the JCS responded to a Presidential request for new ideas relative to Cuba by advising the White House that any new promising courses of action to undermine the Castro regime would be brought to the President's attention. Apparently their first bright new idea was SQUARE DANCE, outlined in the 30 October document (attached). The proposal envisioned the destruction of the Cuban economy by introducing serially from off-shore a sugar cane plant parasite called Bongu. The program would begin with a 30 percent reduction of anticipated Cuban sugar production (see page 6) and within three-to-six years the ruination of the sugar industry would be achieved. "The economic and political disturbances caused by this attack could be exacerbated and exploited," continues the JCS memo, "by such measures as spreading hoof-and-mouth disease among draft animals, controlling rainfall by cloud seeding, mining cane fields, burning cane, and directing other acts of conventional sabotage against the cane milling and transportation systems" (6, emphasis added). In sum, SQUARE DANCE "would furnish another option to the United States in bringing about the collapse of the Castro regime" (7).

In Appendix A of the SQUARE DANCE proposal, the memo notes that the approval for implementation of the program "would introduce a new dimension into cold war methods and would require a major change in national policy." Indeed, it would—or at least one hopes we have not used such methods before! The proposal is a thing less than a variant of germ warfare which would have had serious consequences for the Cuban civilian population.

At this point we do not know what happened to the SQUARE DANCE concept. It may never have been implemented at all, even partially. (The covering memo written by Rowman, an NSC staffer, to Bundy suggests that the White House was skeptical toward the idea.) To me, though,

CIA HAS NO OBJECTION TO
DECLASSIFICATION AND/OR
RELEASE OF THIS DOCUMENT
AS SANITIZED

80 16 JAN 94

N/O NSC
12/2/93

No DoD objection to public disclosure
pursuant to P.L. 102-526, except for
3/31/94

- 2 -

the mere writing of this kind of proposal is a reprehensible first step toward the worst kind of foreign policy mischievousness. I find it even more repugnant than contingency plans for assassination. These are not the kinds of recommendations which should filter up to the White House from the intelligence community. The agencies must have a better sense of what is acceptable policy, legally and morally. As in the Huston Plan, the White House was confronted here with a series of illegal and unethical options. The result of SQUARE DANCE would have been parasitic death for the major plant and animal life in Cuba. The feeble efforts of the CIA to direct assassination attempts against Castro pale by comparison with this Army proposal for covert action.

I believe SQUARE DANCE deserves our attention. If assassination is unacceptable, surely too is the widespread destruction of plant and animal life through covert germ warfare. Somehow (probably through hearings and restrictive legislation) the Congress must drive home the point that there are legal and moral limits to American foreign policy. These limits may not be easy to define, but we must try.

Note: On the third page of the second attachment (a "Memorandum for Discussion of Covert Program Against Cuba" written by Bundy) reference is made to "possible addition of contaminating elements to sensitive Cuban imports (not food)." The cover memo from Gordon Chase (NSC staffer) indicates that this proposal received Presidential backing.

Kaynak: Johnson, L. (1975). Memorandum for Senior Staff, Inspection of Classified Documents at LBJ Library Related to Covert Actions against Cuba, Doc.Date: 21.07.1975, Documents from LBJ Related to Covert Actions Against Cuba, Record Number.157-10008-110149, DocID:32203657, SSCIA, Box 393-1. <https://www.archives.gov/files/research/jfk/releases/2018/157-10008-10149.pdf>, (erişim tarihi:30.11.2021).

Söz konusu memorandum "Square Dance" kod adlı belgeye ilişkindir. Anılan belgeye, Watergate duruşmalarının ardından istihbarat faaliyetlerine ilişkin hükümet operasyonlarını araştırmak üzere görevlendirilen Loch Johnson tarafından yapılan incelemede rastlanmış ve memorandum şeklinde hazırlanarak üst kademeye bildirilmiştir. Belgeden, Küba'nın şeker üretimine dayalı endüstrisini yok etmek üzere planlamalar yapıldığı anlaşılmaktadır.

3. CC 438 No.lu kutuda bulunan dokümanlardan örnekler (Bunga Zararlısına İlişkin Teklife Dair)

TOP SECRET

TOP SECRET - SENSITIVE

JCS 2304/244-1

30 October 1964

Pages 2 - 8, incl.

COPY NO. 2

DISTRIBUTION G

REPORT BY THE J-5
to the
JOINT CHIEFS OF STAFF
on
SQUARE DANCE (U)
Reference: JCS 2304/244

DECISION

1. At their meeting on 6 November 1964, after making amendments, the Joint Chiefs of Staff approved the recommendations in paragraph 12 of this report.
2. This Decision replaces page 2. Holders are requested to substitute the additional revised page 7, and revised white pages 3 and 5, incorporating the amendments, and to destroy the superseded pages in accordance with security regulations.
3. The memorandum in the Enclosure, together with its Appendices A, B, and C, was forwarded as JCSM-942-64, dated 9 November 1964, to the Secretary of Defense.
4. In that the Commandant had expressed direct concern of the Marine Corps in this matter, the provisions of Title 10, US Code 141 (c) applied and were followed.

DISTRIBUTION:

Gen. Wheeler (C/JCS)	Gen. Burchinal (D/JS)
Gen. Johnson (CSA)	Gen. Mannhart (VD/JS)
Adm. McDonald (CNO)	Adm. Davis (DD/JS)
Gen. LeMay (CSAF)	Adm. Mustin J-3)
Gen. Greene (CMC)	Gen. Emrick (J-5)
Gen. Palmer (DC/S, OPS)	Gen. Smith (JACSA)
Gen. Jackson (DNO/223)	Gen. Connelley (DIA)
Gen. Blanchard (DS/S, FEOP)	Col. Turner (JCS)
Gen. Euse (DC/S-P, MO)	Col. Turner (JCS)

Copy

London-Bibliothèque Library

TOP SECRET - SENSITIVE

JCS 2304/244-1

(Revised 12 November 1964)

TOP SECRET

TOP SECRET - SENSITIVE

SQUARE DANCE (U)

THE PROBLEM

1. To respond to a memorandum* by the Chief of Staff, US Army, to consider a proposal that the Joint Chiefs of Staff recommend to the President that the United States covertly attack the Cuban sugar industry.

FACTS BEARING ON THE PROBLEM

2. On 21 March 1964, the Joint Chiefs of Staff in responding**5 to a Presidential request for new ideas relative to Cuba, stated that the President would be advised of any new and promising courses of action which could possibly bring pressure upon the Cuban regime.

3. On 1 September 1964, the Chief of Staff, US Army, sent a memorandum*, to the Joint Chiefs of Staff forwarding a study on the feasibility of undermining the Castro regime by covertly attacking the Cuban sugar industry. The Chief of Staff, US Army, recommended that the Joint Staff accomplish interagency coordination on the study proposals; and that the Joint Chiefs of Staff approve the study and forward it by memorandum to the President, informing him that the Joint Chiefs of Staff support the conclusions and recommendations of the study and consider that the outline program therein provides an adequate framework for the development of detailed supporting programs and plans for participating agencies.

4. On 2 October 1964, the Operations Deputies considered the recommendations of the Chief of Staff, US Army, and agreed to refer the matter to the Joint Staff for the preparation of a report.

* Attachment to JCS 2304/244
 ** Enclosure to JCS 2304/213-3

Copy

Lyndon B. Johnson Library

TOP SECRET - SENSITIVE

J-5 2304/244-1

3

TOP SECRET

TOP SECRET

TOP SECRET - SENSITIVE

5. On 5 October 1964, the Joint Chiefs of Staff were presented with a briefing on the study and discussed some of the issues of the proposed actions.

DISCUSSION

6. For discussion, see Appendix A.

CONCLUSIONS

7. The Joint Chiefs of Staff continue to believe that the ultimate US objective toward Cuba must be to establish a government in Cuba that is acceptable to the United States.

8. The proposal to covertly attack the Cuban sugar industry is within existing or attainable capabilities and merits consideration by other appropriate governmental agencies as another option, in concert with other actions, for causing the collapse of the Castro regime.

9. The Joint Chiefs of Staff recognize that there are possible political consequences which could result from proof of US involvement in a program such as that proposed.

10. The Interdepartmental Coordinating Committee for Cuban Affairs is the proper agency to accomplish the inter-agency coordination.

11. The study should be forwarded to the Secretary of Defense for referral to the Interdepartmental Coordinating Committee for Cuban Affairs for comment and recommendation preliminary to submission to the President by the Joint Chiefs of Staff.

RECOMMENDATIONS

12. It is recommended that:

- a. The memorandum in the Enclosure, together with its Appendices A, B, and C, which reflects the above conclusions be forwarded to the Secretary of Defense.

Copy

Lyndon B. Johnson Library

TOP SECRET - SENSITIVE
JCS 2304/244-1

TOP SECRET

TOP SECRET

TOP SECRET - SENSITIVE

ENCLOSURE

DRAFT

MEMORANDUM FOR THE SECRETARY OF DEFENSE

Subject: Cuban Actions (U)

1. On 21 March 1964, the Joint Chiefs of Staff, in responding to a Presidential request for new ideas relative to Cuba, stated that the President would be advised of any new and promising courses of action which could possibly bring pressure upon the Castro regime.

2. The Joint Chiefs of Staff have completed a review of a study which examines world sugar economics and the vulnerabilities of Cuba's sugar industry. The study proposes an outline program which would undermine Castro's economy, deprive him of convertible currency, and cause political instability in Cuba through covert attacks against Cuba's sugar industry coupled with US stabilization actions on the world sugar market. Basically, the proposal envisions a three- to six-year program, beginning with a 30 per cent reduction of anticipated 1966 Cuban sugar production, by introducing a sugar cane plant parasite, Bunga. Subsequently, the economic and political disturbances caused by this attack could be exacerbated and exploited by such measures as spreading hoof-and-mouth disease among draft animals, controlling rainfall by cloud seeding, mining canefields, burning cane, and directing other acts of conventional sabotage against the cane milling and transportation systems.

GROUP 1
EXCLUDED FROM AUTOMATIC
DOWNGRADING AND DECLASSIFICATION

Lyndon B. Johnson Library

TOP SECRET - SENSITIVE

JCS 2304/244-1

6

Enclosure

TOP SECRET

TOP SECRET

TOP SECRET - SENSITIVE

3. The Joint Chiefs of Staff continue to believe that the ultimate US objective toward Cuba must be to establish a government in Cuba that is acceptable to the United States. The concept of attacking the Cuban sugar industry by covert means would furnish another option to the United States in bringing about the collapse of the Castro regime.

4. Although the Joint Chiefs of Staff recognize the possible political consequences from proof of the US involvement in such a program, they believe that proposals related to the expansion of US influence over the world sugar market, the stabilization of the free market, and the covert introduction of Bunga into Cuba, merit serious consideration. Other forms of attack proposed in the study might be taken subsequently to exploit resulting economic and political turbulence. Additional discussion is provided in Appendix A hereto.

5. It is recommended that the attached draft memorandum (Appendix B) and study (Appendix C) be forwarded to the Interdepartmental Coordinating Committee for Cuban Affairs for appropriate interagency coordination and comment as a basis for consideration of further recommendation by the Joint Chiefs of Staff.

Copy

Lyndon B. Johnson Library

TOP SECRET - SENSITIVE
JCS 2304/200-1

7

Enclosure

(Revised by Decision - 9 November 1964)

TOP SECRET

TOP SECRET

TOP SECRET - SENSITIVE

APPENDIX A

CONSIDERATIONS OF A PROPOSAL TO ATTACK
COVERTLY THE CUBAN SUGAR INDUSTRY

1. The ultimate success of the proposed program would depend, in part, upon the effectiveness of the economic controls for the stabilization of world sugar prices. It would serve no purpose to reduce Cuba's total annual production of sugar if a subsequent rise in the price of sugar could net the Castro regime the same amount of convertible currency as it had before the program was undertaken. The arguments and rationale in favor of the economic proposals in the study appear to have validity. However, world economics is a most complex subject and involves many variable factors. The important points on economic controls should be coordinated with appropriate agencies in the government having responsibility for such matters.

2. Assuming that success of the actions of the outline program can be achieved, it must be acknowledged that this would not assure the downfall of the Castro Government, or that if it did fall, a government friendly to the United States would be installed. Russia has too much at stake, politically, to allow an overthrow of a communist regime for economic reasons alone. Success of the proposed actions would, however, create serious difficulties for the Castro Government and would be an additional means of exerting pressure against that government.

Copy

Lyndon B. Johnson Library

TOP SECRET - SENSITIVE

1

Appendix A

TOP SECRET

TOP SECRET

TOP SECRET - SENSITIVE

3. There are disadvantages to the program proposed by the study. The approval for implementation of such a concept would introduce a new dimension into cold war methods and would require a major change in national policy. There is the possibility of retaliation in the event of discovery. There is also an obvious political risk associated with this proposal. Should any credible evidence of US involvement ever be obtained, the political loss to the United States would be great. Quite apart from the propaganda impact of such discovery, the influence of the United States in international organizations such as the United Nations and the Organization of American States would be impaired seriously.

4. Nevertheless, it is the responsibility of the Joint Chiefs of Staff to keep the Secretary of Defense and the President apprised of the capabilities of the military establishment. The subject study presents measures which should be considered, and if found to be acceptable after coordination with appropriate government agencies it would represent another option for positive actions against the Castro regime.

5. NSAM 213,* dated 8 January 1963, established a committee to coordinate the management of all aspects of US policy toward Cuba. The President looks to the Interdepartmental Coordinating Committee for Cuban Affairs for the effective coordination of the execution of policy decisions and for timely recommendations on new courses of action. The subject study should be referred to this committee for the necessary coordination preliminary to reporting to the President.

Copy

* Enclosure to JCS 2304/1 Lyndon B. Johnson Library

TOP SECRET - SENSITIVE

2

Appendix A

TOP SECRET - SENSITIVE

6. The Joint Chiefs of Staff have a responsibility to provide military advice to the Commander in Chief and the Secretary of Defense. It is appropriate, therefore, that a matter such as the proposals under consideration, be sent to the Secretary of Defense with the recommendation that the study be forwarded to the Interdepartmental Coordinating Committee for coordination and comment as a basis for consideration of further recommendations by the Joint Chiefs of Staff.

1
2
3
4
5
6
7
8
9

Copy

Lyndon B. Johnson Library

TOP SECRET - SENSITIVE

3

Appendix A

(Revised by Decision - 9 November 1964)

TOP SECRET - SENSITIVE

TOP SECRET

APPENDIX B

DRAFT

MEMORANDUM FOR THE COORDINATOR, INTERDEPARTMENTAL
COORDINATING COMMITTEE FOR CUBAN AFFAIRS

Subject: Cuban Actions (U)

1. On 21 March 1964, the Joint Chiefs of Staff informed the President that they would continue to review the problem of putting additional pressures on Castro and that the President would be advised if any new and promising courses of action were uncovered.
2. The Joint Chiefs of Staff have forwarded a study on the feasibility of undermining the Castro regime by attacking the Cuban sugar industry. The study examines the world sugar market and the vulnerabilities of Cuba's sugar industry, and proposes a phased interagency program which would:
 - a. Initially reduce Cuban sugar production by approximately 30 per cent from the anticipated 1966 production level.
 - b. Expand US influence in the world sugar market by assignment of quotas and other actions to insulate the free market from the effects of Cuban sugar losses.
3. Apart from economic measures, the proposals made in the study are within existing or attainable military capabilities. Several actions are proposed. Key among these is the introduction into Cuba of Bunga, a plant parasite against sugar cane. It appears feasible to introduce gradually Bunga into Cuba and maintain a basis for plausibly disavowing US involvement.

GROUP 1 Copy
EXCLUDED FROM AUTOMATIC DOWNGRADING
AND DECLASSIFICATION
Lyndon B. Johnson Library

TOP SECRET - SENSITIVE

Appendix B

TOP SECRET

TOP SECRET - SENSITIVE

4. Mindful of the risks attending such actions, the Joint Chiefs of Staff have reviewed the proposals of the study and believe that they offer an option for exerting new pressures against Castro. They believe that proposals related to the expansion of US influence over the world sugar market, the stabilization of the free market, and the covert introduction of Bunga into Cuba, merit serious consideration. Other forms of attack proposed in the study might be taken subsequently to exploit resulting economic and political turbulence.

5. The study is forwarded herewith with a request that the concept and actions proposed in the outline program of the study be coordinated by your committee with other governmental departments and agencies. Upon completion of your review and coordination, it is further requested that your comments be made available to the Secretary of Defense and the Joint Chiefs of Staff.

Copy

TOP SECRET - SENSITIVE

Lyndon B. Johnson Library

(Revised by Decision 11 November 1964)

TOP SECRET

file

THE WHITE HOUSE
TOP SECRET-SENSITIVE WASHINGTON
EYES ONLY

November 12, 1964

MEMORANDUM FOR MR. BUNDY

SUBJECT: Shipments of Contaminating Elements to Cuba

1. I refer to your interest in hearing more about the Fitzgerald operation which involves the current shipment of contaminating elements to Cuba and which is aimed at bringing about a breakdown of a substantial amount of Cuban machinery.
2. Attached is a copy of a memo which I believe you drafted for a meeting with the President on April 7, 1964. Item 5 would appear to cover the type of operation which Fitzgerald is now conducting.

I have not come across any minutes of the April 7 meeting. (As I recall it, you intentionally kept the attendance restricted and were the sole attendee from the NSC staff.) While I do not recognize the handwriting or the doodles on the attached memo, they indicate that Item 5 was approved. My own strong recollection of the ~~follow up~~ ^{fall out} from the meeting was that Items 1 through 5 were O.K. and that the only serious problems concerned Items 6 and 7.

3. I assume that you still want to hear a status report on the Fitzgerald operation at the Special Group meeting today and I will pass this word to both Des and Peter Jessup.

I think this operation is probably too far down the road to stop, if indeed we do want to stop it. In any event, you will be able to find this out, by some gentle questioning, when Des gives his status report.

GC
Gordon Chase

man this is a memo it'll come out OK no P
TOP SECRET - SENSITIVE - EYES ONLY

TOP SECRET

April 7, 1964

Memorandum for Discussion of Covert Program Against Cuba

U. S. covert operations against the Castro regime have recently been reviewed in the Special Group (54/12), and a number of issues are presented which require discussion and decision at a higher level.

The present covert program is designed in support of a general policy of intense economic and political isolation of Castro, accompanied by methods short of war to get rid of the Castro regime. Parts of the program authorized in July 1963 have in fact been held up for various reasons, and it is now important to decide whether or not certain substantial and expensive activities should be (a) actively continued; (b) held in readiness; (c) reduced, or (d) abandoned.

Covert programs against Cuba fall into the following categories:

- intel*
which
not able
to provide
what we get
1. Collection of intelligence, to include the infiltration and ex-filtration of agents and covert supply of agent operations.

Recommendation: It is unanimously recommended that this program be continued.

- yes*
2. Covert propaganda aimed to encourage low-risk forms of active and passive resistance and to stimulate tension within the regime and between Cuba and the Soviet bloc.

Recommendation: It is recommended that these programs be continued with regular review of their operational guidelines.

- yes*
3. Cooperation with other agencies in economic denial by selective economic action with respect to products critical to the Cuban economy.

Recommendation: It is recommended that this program be continued.

- yes*
4. Attempts to identify and establish contact with potential dissident elements near the power centers of the regime.

Recommendation: It is recommended that this program be continued.

TOP SECRET

Copy

London B. Johnson Library

TOP SECRET

- 2 -

5. Indirect economic sabotage with a low level of visibility and detection. Programs of this sort involve possible overseas sabotage of Cuban ships and possible addition of contaminating elements to sensitive Cuban imports (not food).

Recommendation: It is recommended that these programs be continued.

6. CIA-controlled sabotage raiding apparatus in Florida which conducted five raids in the summer and fall of 1963, before authority for such raids was suspended for political reasons.
Recommendation: Opinion is divided on this issue and it is recommended that higher authority hear the arguments of different parties.

7. CIA-supported (but not directly controlled) autonomous Cuban exile groups operating from Central America. These groups will begin operations soon unless action is taken to try to stop them.
Recommendation: Again opinion is divided and it is recommended that higher authority hear the arguments.

!

TOP SECRET - EYES ONLY THE WHITE HOUSE

WASHINGTON

March 4, 1965

MEMORANDUM FOR MR. BUNDY

SUBJECT: Special Group Meeting - Cuba

Here is some miscellaneous information with regard to your Special Group meeting this afternoon on Cuba.

1. Arttime Cut-off - As you know, State is pressing to cut off Arttime, largely because of his recent irresponsible activity. CIA opposes State on this one for the usual reasons. DOD, reportedly, will also take a somewhat reluctant line on cutting off Arttime. Vance may express the view that a cutoff will drive Arttime up the wall and that he will go off and do something that could cause us real trouble vis-a-vis our present conflict with the East. For example, he might go off and sink a Soviet ship. DOD would probably prefer that we phase him out slowly and keep a dialogue going over the course of the next few months. The advantage of this would be twofold - First, it would keep Arttime quiet; second, his residual power to hurt us, when we finally do cut him off, will be reduced.

On this one, I am inclined towards the DOD view.

2. Pesticides - The CIA will probably propose a deal whereby we arrange to have diluted Cuban pesticides. State and DOD are both likely to oppose this one for such reasons as the following: First, it will mean going to the Dutch Government; it is questionable whether we want to bring up such a proposal with that government, especially if we think the odds are high that we will be turned down. Second, there is the moral issue of whether or not we should dilute pesticides which were given to the Cubans during the prisoner exchange. Third, it would be highly embarrassing if this one ever leaked out from one of the many bases that would have to be touched.

I don't like this one either.

3. Support to RECE - One question which will arise today is whether or not to start giving some low-risk support to RECE. While State and DOD, at the working levels, originally were in favor of it, they seem to have changed their position. One reason - some of the arguments which are spelled out in the

TOP SECRET - EYES ONLY

Copy

Lyndon B. Johnson Library

TOP SECRET

TOP SECRET - SENSITIVE

3. There are disadvantages to the program proposed by the study. The approval for implementation of such a concept would introduce a new dimension into cold war methods and would require a major change in national policy. There is the possibility of retaliation in the event of discovery. There is also an obvious political risk associated with this proposal. Should any credible evidence of US involvement ever be obtained, the political loss to the United States would be great. Quite apart from the propaganda impact of such discovery, the influence of the United States in international organizations such as the United Nations and the Organization of American States would be impaired seriously.

4. Nevertheless, it is the responsibility of the Joint Chiefs of Staff to keep the Secretary of Defense and the President apprised of the capabilities of the military establishment. The subject study presents measures which should be considered, and if found to be acceptable after coordination with appropriate government agencies it would represent another option for positive actions against the Castro regime.

5. NSAM 213,* dated 8 January 1963, established a committee to coordinate the management of all aspects of US policy toward Cuba. The President looks to the Interdepartmental Coordinating Committee for Cuban Affairs for the effective coordination of the execution of policy decisions and for timely recommendations on new courses of action. The subject study should be referred to this committee for the necessary coordination preliminary to reporting to the President.

Copy

* Enclosure to JCS 2304/Lyndon B. Johnson Library

TOP SECRET - SENSITIVE

2

Appendix A

TOP SECRET - SENSITIVE

6. The Joint Chiefs of Staff have a responsibility to provide military advice to the Commander in Chief and the Secretary of Defense. It is appropriate, therefore, that a matter such as the proposals under consideration, be sent to the Secretary of Defense with the recommendation that the study be forwarded to the Interdepartmental Coordinating Committee for coordination and comment as a basis for consideration of further recommendations by the Joint Chiefs of Staff.

1
2
3
4
5
6
7
8
9

Copy

Lyndon B. Johnson Library

TOP SECRET - SENSITIVE

3

Appendix A

(Revised by Decision - 9 November 1964)

TOP SECRET - SENSITIVE

TOP SECRET

APPENDIX B

DRAFT

MEMORANDUM FOR THE COORDINATOR, INTERDEPARTMENTAL
COORDINATING COMMITTEE FOR CUBAN AFFAIRS

Subject: Cuban Actions (U)

1. On 21 March 1964, the Joint Chiefs of Staff informed the President that they would continue to review the problem of putting additional pressures on Castro and that the President would be advised if any new and promising courses of action were uncovered.
2. The Joint Chiefs of Staff have forwarded a study on the feasibility of undermining the Castro regime by attacking the Cuban sugar industry. The study examines the world sugar market and the vulnerabilities of Cuba's sugar industry, and proposes a phased interagency program which would:
 - a. Initially reduce Cuban sugar production by approximately 30 per cent from the anticipated 1966 production level.
 - b. Expand US influence in the world sugar market by assignment of quotas and other actions to insulate the free market from the effects of Cuban sugar losses.
3. Apart from economic measures, the proposals made in the study are within existing or attainable military capabilities. Several actions are proposed. Key among these is the introduction into Cuba of Bunga, a plant parasite against sugar cane. It appears feasible to introduce gradually Bunga into Cuba and maintain a basis for plausibly disavowing US involvement.

GROUP 1 Copy
 EXCLUDED FROM AUTOMATIC DOWNGRADING
 Lyndon B. Johnson Library

TOP SECRET - SENSITIVE

Appendix B

TOP SECRET - SENSITIVE

4. Mindful of the risks attending such actions, the Joint Chiefs of Staff have reviewed the proposals of the study and believe that they offer an option for exerting new pressures against Castro. They believe that proposals related to the expansion of US influence over the world sugar market, the stabilization of the free market, and the covert introduction of Bunga into Cuba, merit serious consideration. Other forms of attack proposed in the study might be taken subsequently to exploit resulting economic and political turbulence.

5. The study is forwarded herewith with a request that the concept and actions proposed in the outline program of the study be coordinated by your committee with other governmental departments and agencies. Upon completion of your review and coordination, it is further requested that your comments be made available to the Secretary of Defense and the Joint Chiefs of Staff.

TOP SECRET - SENSITIVE

Copy
Lyndon B. Johnson Library

(Revised by Decision November 1964)

TOP SECRET

DocId:32423484 Page 189

Kaynak: Johnson, L. (1975). LBJ Library National Security Papers Touching on Assassination and Covert Action in Cuba, Doc.Date:21.07.1975, Record Number:157-10014-10096, Agency File Number:07-M-02, Release Date:26.04.2018, DocId:32423484, SSCIA, CCbox 438, <https://www.archives.gov/files/research/jfk/releases/2018/docid-32423484.pdf>, (erişim tarihi: 16.11.2021). (Sarı işaretli yerler yazar tarafından konuya dikkat çekmek amacıyla yapılmıştır, ancak diğer karalamalar belgenin orijinalinde yer almaktadır. y.n.)

Söz konusu plan Loch tarafından suikast planlarından bile daha fazla şok edici ve kabul edilemez olarak değerlendirilmiştir.

4. 319 No.lu kutuda bulunan Mongoose Operasyonuna İlişkin Taslak Memorandum Zaptı (Küba'ya Tarımsal Sabotajın Olası Sıkıntılarına İlişkin)

JFK Assassination System Identification Form		Date: 8/27/201
Agency Information		
AGENCY :	MATTHEWY	Released under the John F. Kennedy Assassination Records Collection Act of 1992 (44 USC 2107 Note). Case#:NW 54214 Page: 19-11-2017
RECORD NUMBER :	178-10004-10264	
RECORD SERIES :	SSC SERIES	
AGENCY FILE NUMBER :	DRAFT REPORT--APPROVAL OF QUOTATIONS (2)	
Document Information		
ORIGINATOR :	NSC	
FROM :		
TO :	RECORD	
TITLE :	MINUTES OF MEETING OF SPECIAL GROUP (AUGMENTED) ON MONGOOSE, 9/6/62	
DATE :	09/06/1962	
PAGES :	5	
SUBJECTS :	CUBAN EXILES OPERATION MONGOOSE CLANDESTINE OPERATIONS ANTI-CASTRO ACTIVITIES	
DOCUMENT TYPE :	MEMORANDUM	
CLASSIFICATION :	Unclassified	
RESTRICTIONS :	1C	
CURRENT STATUS :	Redact	
DATE OF LAST REVIEW :	08/11/1993	
OPENING CRITERIA :		
COMMENTS :	Unmarked but probably TOP SECRET.	

approved by [unclear]
 DRAFT MONGOOSE Minutes - 9/6/62
 TAP/mm

MEMORANDUM FOR RECORD

SUBJECT: Minutes of Meeting of the Special Group (Augmented) on
 Operation MONGOOSE, 6 September 1962

PRESENT: Mr. McGeorge Bundy; the Attorney General; Mr. Martin;
 Mr. William Bundy, General Decker, General Lansdale and
 General Harris; General Carter; Mr. Murrow

1. Sabotage Operation

General Carter reported that information should be available by
 Sunday as to the success of this previously-approved operation. Mr.
 Bundy requested that the White House be informed as soon as the
 information is obtained.

2. General Lansdale commented in general on his paper of August 31st.
 He noted that some of the operational representatives had questioned
 whether this was responsive to the changed situation engendered by the
 issuance of NSAM 181, but said that this plan had been prepared within
 the framework of the previously-approved guidelines (those of August 16).
 Mr. Bundy noted that most of the paperwork in response to NSAM 181 has
 been done and the President's statement of Tuesday night had clarified
 the situation to a considerable degree. He thus felt that the approach
 taken in the August 31st paper was satisfactory.

3. The following specific comments were then made on Activities
 listed in the paper: (It should be noted that final approval was not
 given to the paper at this meeting.)

a. Mr. Martin said that number 20 (balloons) was tricky and that
 he thought a very careful look should be taken when a specific proposal

UNMARKED
 NATIONAL SECURITY INFORMATION

Photocopy
 from
 Gerald R. Ford Library

- 2 -

is prepared. After considerable discussion, it was agreed that details should be presented to the Group, to include the content of the leaflets which would be dropped, and specifics as to the method and place of launching, the technical details of the release of leaflets, etc., etc.

b. Mr. Martin felt that number 25 ("discovery" of caches of arms) involves an important aspect of timing. He said, and the Group agreed, that any such action should be coordinated with U.S. objectives toward Cuba rather than confusing it with activities in connection with a third country. Mr. Bundy emphasized that any such undertaking should be done with the idea of providing a pretext for further action.

c. In answer to the Chairman's question, Mr. Murrow, supported by State, said that Radio Swan (number 23) should be continued even though it is not entirely effective. This led into a discussion of the possibilities of intrusion into radio and TV channels in Cuba. Mr. Murrow explained the far-reaching reactions that the Cubans could mount against U.S. radio stations, and said that he felt on balance it would not be profitable to provoke this kind of electronic warfare. The Group asked, however, that a detailed paper on the pros and cons of such intrusions, to include the legal aspects involved, be prepared.

d. At General Carter's suggestion, number 21 (propaganda directed at Bloc personnel in Cuba) was assigned to USIA and CIA, rather than just to the latter.

e. On number 28 (sabotage of assets outside of Cuba), the purpose was changed from crippling to harrassing Cuban commerce.

Photocopy
from
Gerald R. Ford Library

- 3 -

f. General Carter pointed out that reference to support of all Cuban exile groups (number 48) is impractical. The word was changed to selected.

g. Mr. Martin cautioned that results of number 30 (actions to be undertaken by other Hemisphere governments) would not be expected overnight.

h. General Carter urged that, in connection with number 22 (submarine broadcasts), General Lansdale should be given more latitude in working up other deception possibilities. Mr. Bundy felt, on the other hand, that particularly because of the possible Cuban counter-measures which had been outlined by Mr. Murrow, the Group should look at other possibilities in some detail.

i. General Carter felt that a determination should be made as to how far the U.S. is prepared to go in economic harassing actions. He emphasized that sabotage operations such as those under number 27 will not in themselves be especially effective in wrecking the Cuban economy.

Revised background

4. The Group then turned to a discussion of number 32 (agricultural sabotage). General Carter emphasized the extreme sensitivity of any such operation and the disastrous results that would flow from something going wrong, particularly if there were obvious attribution to the U.S. He went on to say, however, that it would be possible to accomplish this purpose by methods more subtle than those indicated in the paper. He mentioned specifically the possibility of producing crop

Photocopy
from
Gerald R. Ford Library

- 4 -

failures by the introduction of biological agents which would appear to be of natural origin. Mr. Bundy said that he had no worries about any such sabotage which could clearly be made to appear as the result of local Cuban disaffection or of a natural disaster, but that we must avoid external activities such as release of chemicals, etc., unless they could be completely covered up.

5. A suggestion was made that small explosives or incendiaries which could be distributed to Cubans should be infiltrated. General Carter explained that the problem is not one of such supplies, since they can be easily improvised, but rather that the people have shown no inclination to use such materials despite many exile claims to the contrary.

6. It was suggested that the matter of attacking and harrassing of Soviet personnel within Cuba should be considered.

7. The Attorney General and Mr. Bundy said that no reprisals against exiles who undertake active operations on their own are contemplated.

8. It was suggested that the possibilities of counterfeiting be looked into further.

9. General Carter urged again that a decision be reached as to how much latitude would be allowed the operating elements of the government, within broad policy lines. The Chairman indicated that it would not be a simple matter to delegate responsibilities of this kind to any great degree.

10. Mr. Bundy then raised the basic question of the entire spectrum of other contingencies beyond those envisaged in the MONGOOSE program.

- 5 -

He mentioned as examples what the U.S. response should be in the event of a revolt and whether or not a naval blockade should be mounted. The Group agreed that such planning, in addition to the military contingency plans already prepared, must be pursued.

Although recognizing that this type of activity is not within the MONGOOSE framework, Mr. Bundy ^{Suggests} felt that General Lansdale's group, particularly the State representative, ^{could} could do the initial exploration of possibilities for later consideration by the Special Group, the Secretary of State and higher authority. On the other hand, General Carter felt strongly that if General Lansdale and his associates were given the responsibility for developing the spectrum of possible decisions of this kind, it would inevitably detract from the time available for MONGOOSE operations. This matter was left open for further consideration at a meeting next week.

cc - Gen Lansdale - destroyed 4/1/63 - mm

Photocopy
from
Gerald R. Ford Library

Kaynak: Minutes of Meeting of Special Group (Augmented) on Mongoose, 9/6/62, Record Number: 178-100004-10264, SSC Series, Agency File Number: Draft Report Approval of Quotations (2), Release date: 09.11.2017, Originator: NSC, Case NW 54214, DocId:32105754, <https://www.archives.gov/files/research/jfk/releases/docid-32105754.pdf>, (erişim tarihi: 16.11.2021).

Söz konusu belgede konunun hassasiyeti nedeniyle tarımsal sabotajın ABD ile ilgisinin anlaşılması halinde sıkıntı yaşanacağı ifade edilmektedir.

5. Küba Projesi ve Mongoose Operasyonuna İlişkin Başkanlık Dokümanlarından Diğer Örnekler

20 February 1962

EYES ONLY

EYES ONLY OF ADDRESSEES

FROM: Brig. Gen. Lansdale *Ed*

SUBJECT: The Cuba Project

Transmitted herewith is the projection of actions to help Cubans recapture their freedom. This total plan is EYES ONLY. The lives of many brave people depend on the security of this paper entrusted to you. Any inference that this plan exists could place the President of the United States in a most damaging position.

This is a specific plan, with time phases. It responds to the request of the Special Group (5412) for such a paper. I urge that this paper not be made known, in this complete form, beyond yourself and those named as addressees.

The Attorney General

Special Group: General Taylor

State: Secretary Rusk, Alexis Johnson, Richard Goodwin

Defense: Secretary McNamara, Deputy Secretary Gilpatric,
Brig. Gen. Craig Gen. Lemnitzer

CIA: John McCone, Richard Helms, William Harvey

USIA: Ed Murrow, Don Wilson

White House: President & Kennedy

~~TOP SECRET~~

SENSITIVE

20 February 1962

Program Review
by Brig. Gen. Lansdale

THE CUBA PROJECT

The Goal. In keeping with the spirit of the Presidential memorandum of 30 November 1961, the United States will help the people of Cuba overthrow the Communist regime from within Cuba and institute a new government with which the United States can live in peace.

The Situation. We still know too little about the real situation inside Cuba, although we are taking energetic steps to learn more. However, some salient facts are known. It is known that the Communist regime is an active Sino-Soviet spearhead in our Hemisphere and that Communist controls inside Cuba are severe. Also, there is evidence that the repressive measures of the Communists, together with disappointments in Castro's economic dependency on the Communist formula, have resulted in an anti-regime atmosphere among the Cuban people which makes a resistance program a distinct and present possibility.

Time is running against us. The Cuban people feel helpless and are losing hope fast. They need symbols of inside resistance and of outside interest soon. They need something they can join with the hope of starting to work surely towards overthrowing the regime. Since late November, we have been working hard to re-orient the operational concepts within the U.S. government and to develop the hard intelligence and operational assets required for success in our task.

The next National Intelligence Estimate on Cuba (NIE 85-62) promises to be a useful document dealing with our practical needs and with due recognition of the sparsity of hard facts. The needs of the Cuba project, as it goes into operation, plus the increasing U.S. capability for intelligence collection, should permit more frequent estimates for our guidance. These will be prepared on a periodic basis.

Premise of Action. Americans once ran a successful revolution. It was run from within, and succeeded because there was timely and strong political, economic, and military help by nations outside who supported our cause. Using this same concept of revolution from within, we must now help the Cuban people to stamp out tyranny and gain their liberty.

On 18 January, the Chief of Operations assigned thirty-two tasks to Departments and Agencies of the U.S. government, in order to provide a realistic assessment and preparation of U.S. capabilities. The Attorney General and the Special Group were apprised of this action. The answers received on 15 February provided the basis for planning a realistic course of action. The answers also revealed that the course of action must contain continuing coordination and firm overall guidance.

The course of action set forth herein is realistic within present operational estimates and intelligence. Actually, it represents the maximum target timing which the operational people jointly considered feasible. It aims for a revolt which can take place in Cuba by October 1962. It is a

Excluded from
automatic regrading:
DoD Dir 5200.10
does not apply.

SENSITIVE

~~TOP SECRET~~

This document contains ____ pgs.
Copy No. 1 of 12 copies.

TOP SECRET EYES ONLY

5 March 1962

Guidelines for Operation Mongoose

1. Operation Mongoose will be developed on the following assumptions:

- a. In undertaking to cause the overthrow of the Castro government, the U.S. will make maximum use of Cuban resources, internal and external, but recognizes that final success will require decisive U.S. military intervention.
- b. Such Cuban resources as are developed will be used to prepare for and justify this intervention, and thereafter to facilitate and support it.

2. The immediate objective of U.S. efforts during the coming months will be the acquisition of hard intelligence on the conditions inside Cuba. Concurrently, other actions generally political and economic in character ^{will be} taken provided that they are relatively inconspicuous and consistent with an overt policy of isolating Castro and of neutralizing his influence in the Western Hemisphere. The JCS will carry forward the necessary planning. At the end of this first period, the situation will be reviewed and a decision taken as to the next phase of the program.

3. During this period, General Lanedale will continue as chief of operations, calling directly on the participating departments and agencies for support and implementation of agreed tasks. The heads

Copy No. 8 of 10 Copies

Declassified under the provisions
of the JFK Assassination Records
Collection Act of 1992 (PL 102-560)
by POSS NARA, Dec. 11, 1991

TOP SECRET EYES ONLY

~~TOP SECRET~~
EYES ONLY

4

- 2 -

of these departments and agencies are responsible for performance through normal command channels to the President. General Lansdale is responsible for coordinating combined planning and execution, reporting to the President through the Special Group (5412), augmented by the Attorney General and the Chairman, JCS. The Special Group (5412 augmented) is responsible for providing policy guidance to the project, for approving important operations and for monitoring progress.

~~TOP SECRET~~
EYES ONLY

~~TOP SECRET~~

OFFICE OF THE SECRETARY OF DEFENSE
WASHINGTON 25, D.C.

12 March 1962

SENSITIVE

MEMORANDUM FOR THE SPECIAL GROUP (AUGMENTED)

From: Brig. Gen. Lansdale

Subject: Policy Questions, Operation Mongoose

As Operation Mongoose goes into the approved activities of Phase I, a number of policy questions have started to arise. Current problems, needing resolution, are listed below. It is requested that the Special Group (Augmented) provide guidance, as a matter of some urgency.

1. Use of U.S. military installations. CIA desires to train small groups of Cuban nationals on the U.S. Air Force Bombing Range, Avon Park, Florida, immediately. Defense reports that the proposed area is adequate for this training, but that such training of covert agents who will be introduced ultimately into Cuba represents a security problem and a departure from past security procedures, due to the fact that U.S. Government sponsorship will be apparent to trainees. Capture and interrogation of any of these covert agents could result in exposure (in international news media) of U.S. official involvement in efforts to unseat the present Communist Cuban regime. A policy determination is needed as to whether or not agents to be infiltrated into Cuba should be trained on U.S. Government installations.

There are other U.S. military installations and properties, in the Southeastern U.S. and Caribbean areas, which CIA would like to use for similar training and operational purposes in the future. The same policy determination could cover all uses of identifiable U.S. Government properties for training and deployment of Cuban nationals for covert infiltration into Cuba.

2. Arming of Cuban guerrillas. CIA needs a policy determination on the supplying of arms and equipment to deserving Cuban guerrillas, as they are located, assessed, and request help. Such requests are starting to surface, as the intelligence-collection effort is increased, and it is

DECLASSIFIED
PUBLISHED IN FRUS 1961-63

VOL X DOC # 262M
By MMK NARA Date 4/19/92

SENSITIVE
~~TOP SECRET~~

EXCLUDED FROM AUTOMATIC
REGRADING: DOE DIR 5200.10
DOES NOT APPLY

This document contains 2 pages.
Copy No. 1 of 2 copies. Series B

~~TOP SECRET~~
SENSITIVE

logical that the number of requests will increase as the operation proceeds. There is a need for clearly defining the limits of arming guerrillas (for self-defense, for training, for purposes short of open actions in revolt), to permit operational judgment to be used by designated operations officers, in Phase I.

3. Use of U.S. military personnel and equipment. CIA has requested Defense assistance in air and sea capabilities, including supplying equipment and supplying U.S. military crews to operate the equipment. Included in these requests are 2 LSD's (or similar ships) to lie off the coast in support of CIA maritime operations, with U.S. Navy crews of 200-300 depending upon the missions, 3 USAF cargo aircraft with "sheep-dipped" USAF crews for air re-supply, 2 amphibious aircraft with "sheep-dipped" USAF crews, and 2 submarines for black broadcast operations. (This is in addition to CIA requests for 6 PT type boats, 3 Helio aircraft, 2 62-foot Coast Guard cutters, and arms, communications equipment, etc.). Again, where U.S. military personnel and equipment are involved in Phase I, there is need for a policy determination which will permit operational judgment to be used by designated operations officers, as well as a need for rules of engagement.

Distribution:

Copy:	To:
1 -	General Taylor
2 -	The Attorney General
3 -	Secretary Rusk/Deputy Under Secretary Johnson
4 -	Secretary McNamara/Deputy Secretary Gilpatric
5 -	General Lemnitzer (through General Craig)
6 -	Mr. McCone (through Mr. Helms/Mr. Harvey)
7 -	Chief of Operations

SENSITIVE

~~TOP SECRET~~

~~TOP SECRET~~

OFFICE OF THE SECRETARY OF DEFENSE
WASHINGTON 25, D.C.

✓ Mr. Bundy 6
5 April 1962

SENSITIVE

MEMORANDUM FOR GENERAL TAYLOR
SPECIAL GROUP (AUGMENTED)

From: Brig. Gen. Lansdale

Subject: Operation Mongoose

For the information of the members of the Special Group (Augmented), the following are highlights of current matters in Operation Mongoose reported to me:

I.

Trial. The trial of the Playa Giron prisoners has ended, according to Havana Radio, with the sentences to be announced at a later date. CIA has accepted the figure of 1,132 prisoners. The trial prosecutor reportedly asked for sentences of death or 20-years at hard labor.

The US-resident families of the prisoners decided not to go to Cuba, according to the State Department.

"Food for Prisoners." At the 29 March Special Group (Augmented) meeting, State was tasked with ascertaining if a deal could be made with Castro on the prisoners, in return for food from private charitable organizations. Dick Goodwin has reported that State is still trying to find an emissary. The Australian government turned it down. The Italian delegate to the UN has received approval from Rome to act as an emissary, at 1145 this morning, according to the State Department.

Clemency. Dick Goodwin reported that Goulart received a reply from President Derticos of Cuba and informed the White House yesterday; in effect, Derticos politely noted Goulart's appeal for Cuban clemency. State had prompted appeals from other governments, notably Mexico and Canada, as well as an OAS resolution. CIA contacts in Latin American countries were also applied to this goal of appeals for fair trial of the prisoners. (See CIA progress report SC No. 03599/62 of 4 April 1962.)

This document contains 2 pages.

Copy No. 1 of 10 copies. Series 1

EXCLUDED FROM AUTOMATIC
REGRADING: DOD DIR 5200.10
DOES NOT APPLY

~~TOP SECRET~~

Declassified under the provisions
of the JFK Assassination Records
Collection Act of 1992 (112-100-420)

By DP/MS NARA, Date 2/17/98

~~TOP SECRET~~

Information. Don Wilson reports that USIA has handled the trial as the top news story, except for yesterday when Couliart's visit took over with background stories, governmental and editorial reactions in the Western Hemisphere. Ten USIA posts attempted to get local journalists to attend the trial; only Guatemala and Trinidad sent requests to Cuba, which were turned down. Cubans in Miami generally were unwilling to be interviewed by VHA; only two interviews were played. Current play is now being given to Castro's speech containing slurring remarks about Latin American leaders.

II.

Program Reports. CIA is issuing a special progress report of its activities in connection with Operation MongOOSE. Since Mr. McCone directed this means of keeping the Special Group (Augmented) informed of CIA efforts, we are confronted with the problem of security and arranging for proper reporting of all Departments and Agencies on the Operations MongOOSE team. If CIA activities are to be reported separately, then I propose to ask the others (State, Defense, USIA) to prepare similar reports directly to the members of the Special Group, with an agreement of the reporting date being the same for all. I further plan then to make a composite report to the Special Group (Augmented) at least every two weeks, with due recognition to the separate reports which have been submitted by the several Departments and Agencies. If separate reporting is to be continued, then I would underscore heavily that security means for handling these reports must be tightened.

There are some developments, in areas such as Defense support of CIA, which should be brought to the attention of the Special Group (Augmented). If you wish, I will be prepared to report on this at your next meeting.

Distribution:

Mr. McCone, CIA
Mr. Johnson, State
Mr. Gilpatrick, Defense

The Attorney General
Mr. McGeorge Bundy <-----
General Leuninger

~~TOP SECRET~~

Kaynak: Presidential Papers of John F. Kennedy, National Security Files, Meeting and Memoranda, Special Group (augmented): General, 1962: January-June, <https://www.jfklibrary.org/asset-viewer/archives/JFKNSF/319/JFKNSF-319-007>, (erişim tarihi:16.11.2021).

Söz konusu belgelerin dağıtım planından Küba Operasyonundan sorumlu olan isimler anlaşılmaktadır.

6. ABD'nin Gıdayı Dış Politikada Silah Olarak Kullanmama Geleneği Olduğuna Dair İç Yazışma

590 Foreign Relations, 1961-1963, Volume II

266. Memorandum From the Director of the United States Information Agency (Morrow) to the President's Assistant for National Security Affairs (Bundy)¹

Washington, August 16, 1962.

SUBJECT

Defoliation

If we will win in Viet-Nam with defoliants, but lose without them, then we must use them. If we will *probably* win with defoliants and probably lose without them, then also we must use them. If we *might* win with defoliants, and might win without them, then we had better consider the implications before undertaking the project proposed by the Department of Defense for 2,500 acres in Phu Yen Province.

We have a tradition in this country of not using food as a weapon of war. Chemical and biological warfare are subjects which arouse emotional reactions at least as intense as those aroused by nuclear warfare, as witnessed by the publicity surrounding the recent accidental death of the British scientist, our Korean and East German experiences, and the recent Indian incidents. A series by Rachel Carson currently running in the *New Yorker* and soon to be published in book form sets forth with devastating impact the consequences of insecticides on insect-plant life balance and human health. The Agriculture Department is concerned about the implications of this book for our foreign crop marketing; if we launch a defoliation program in Viet-Nam our enemies and many of our friends will use this book against us.

Depriving the Viet Cong of their local food supplies and forcing them onto the open plain where they can more easily be dealt with is a legitimate and necessary military objective. But what are the alternative methods of achieving this objective? Have all been tried and have all failed? Given the relative predictability of the growing season, can not the Viet Cong be ambushed or otherwise prevented from harvesting these crops?

No matter how reasonable our case may be. I am convinced that we cannot persuade the world—particularly that large part of it which does not get enough to eat—that defoliation “is good for you.” Nonetheless, should the President decide to proceed with the project, it is

¹ Source: Washington National Records Center, RG 306, USIA/I/S Files: FRC 68 A 4933, Field—Far East (IAF). Secret. Drafted by Thomas C. Sorensen, Deputy Director of USIA.

Crop Destruction Program 591

important that we be given a brief period to explain to the world exactly what we are doing and why. This will reduce, to some extent, the impact of the inevitable Communist propaganda campaign.

Edward R. Murrow²

² Printed from a copy that bears this typed signature.

Kaynak: Document 266. Memorandum From the Director of the United States Information Agency (Murrow) to the President's Assistant for National Security Affairs (Bundy), Washington, August 16, 1962, US Department of State Office of the Historian, Foreign Relations of the US, 1961-1963, Volume II, Vietnam, 1962 [Source: Washinton National Records Center, RG 306, USIA/I/S Files-Far East (IAF), Secret, Drafted by Thomas C.Sorensen, Deputy Director of USIA], <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v02/d266>, (erişim tarihi: 30.11.2021).

Dönemin USIA Direktörü Edward R.Murrow, Vietnam Savaşı esnasında kıtlık yaratarak Vietnamlıların direncini kırmak için agent orange adı verilen kimyasal kullanımına karşı çıkarken gıdanın silah olarak kullanılmasının Amerikan gelenekleri içinde olmadığını ifade etmiştir. Yine de kullanımı engellenememiştir.

Ek 2- UIB Sirküler No:126 (Alternatif Pazar Araştırmalarına İlişkin)

UIB

ULUDAĞ
İHRACATÇI BİRLİKLERİ
GENEL SEKRETERLİĞİ

Sayı: 77572889-TİM.UIB.GSK.ARGE.2016/393-2803
Konu: YAŞ MEYVE SEBZE ALTERNATİF PAZAR ÇALIŞMASI

Bursa, 06/04/2016

**ULUDAĞ YAŞ MEYVE SEBZE İHRACATÇILARI BİRLİĞİ ÜYELERİNE
SİRKÜLER NO: 126**

T.C. Ekonomi Bakanlığı İhracat Genel Müdürlüğü'nden 05.04.2016 tarih ve 42194 sayılı alınan yazıda, Bilindiği üzere, Rusya federasyonu ile siyasi ilişkilerde meydana gelen menfi gelişmeler neticesinde, anılan ülke tarafından ülkemiz menşeli tarım ürünlerinin ithalatına yönelik getirilen kısıtlamalar çerçevesinde, Rus pazarında ve ilgili sektörler genelinde oluşacak kayıpların telafi edilmesi ve ihracat kabiliyetinde devamlılığının korunabilmesini teminen, ihracatçıların pazar kaybını telafi etmek üzere alternatif pazar çalışmaları sürdürülmekte olduğu, bu kapsamda Bakanlıklarınca ülke bazında girişimlerin devam ettiği belirtilmektedir.

Anılan yazıda devamla, muhtelif Ticaret Müşavirlikleri/Ataşeliklerden Bakanlıklarına intikal eden yazılarda; görevde bulundukları ülkelerin önde gelen zincir mağaza firmaları tarafından, çeşitli kriterlere sahip ülkemiz menşeli yaş meyve ve sebze ihracatçısı firmalarına ilişkin bilgilerin müşavirliklerinden talep edildiği belirtilmektedir.

Bilgileri ile yazı ekinde yer alan tablonun formata göre doldurularak, T.C. Ekonomi Bakanlığı İhracat Genel Müdürlüğü'ne iletilmesi teminen en geç 11 Nisan 2016 tarihine kadar Genel Sekreterliğimiz arge@uib.org.tr adresine iletilmesi gerekmektedir.

Bilgilerine rica olunur.

Kaynak: UIB, <http://onlineislemler.uib.org.tr/evrak/Documents/2016/62376169620164612418.pdf> , (erişim tarihi: 10.12.2021).

Ek 3- Cumhuriyet Senatosu 61. Oturum (30.9.1968) Tutanakları

C. Senatosu B : 61 30.9.1968 O : 1

dan Kararname istihzaline vabeste olduğundan birinci Kararnamenin alınmasından sonra bu Kararnamelerin de alınması yoluna gidilecek ve âfetzedelere gerekli yardımlar yapılacaktır.

7. — Cumhuriyet Senatosu Adana Üyesi Mukadder Öztekin'in, ambar zararları ile mücadele-ye dair, Başbakan, Sağlık ve Sosyal Yardım, Ticaret, Dışişleri ve Tarım Bakanlıklarından sorusu ve Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Vedat Ali Özkan ile Tarım Bakanı Bahri Dağdaş'ın yazılı cevapları (7/464)

Cumhuriyet Senatosu Yüksek Başkanlığına

Aşağıdaki yazılı sorunun Sayın Başbakan (D. P. Teş.), Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı, Ticaret Bakanı (T. M. Of.), Dışişleri Bakanı ve Tarım bakanları tarafından için müstaceliyetine, mebni, Cumhuriyet Senatosu içtüzüğünün 120 nci maddesi uyarınca yazılı olarak cevaplandırılmasına delâlet buyrulmasını saygılarımla rica ederim.

Adana Senatörü
Mukadder Öztekin

Soru :

Bir sene kadar önce Cumhuriyet Senatosu toplantısında, Milletlerarası Atom Enerjisi Ajansı'nın Hükümetimizin tasvibi ile, Toprak Mahsulleri Ofisinin İskenderun Silosuna bir Cobalt-60 kaynağı monte ederek ambar zararlıları ile mücadele konusunda bir projenin memleketimizde uygulanacağını, ancak projenin tatbiki konulacağı günlerde gerek haber mahiyetinde ve gerekse konuyu şahsi istismar konusu yapan kişiler makale mahiyetinde bânî gazetelerde bu projenin tatbikatının halk sağlığına zararlı olacağını ileri sürerek kamu oyunu endişeye ve şüpheye düşürür tarzda hareket ettikleri hususunda mârüzatta bulunmuştum.

Bugüne kadar ne projenin inkişafı ile ilgili olarak, ne de basın ve kamu oyunda meydana gelen endişeleri giderici bir açıklama resmî mercilerden sâdır olmamıştır.

Ancak, birkaç gün evvelki Tercüman gazetesinin 1 Haziran 1968 tarihli nüshasında «Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığınca teşkil edilen bilim heyetinin faydasına inanmadığı Atom Reaktörünün zararları geri iade edileceği» şeklin-

de çıkan haberdan bu konunun bugüne kadar halledilemediği ve projenin hâlâ tatbik safhasına geçirilemediği anlaşılmıştır.

Her şeyden evvel Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığınca teşkil edilen bilim heyeti tarafından bu projenin memleketimiz için faydalı olamayacağı şeklinde bir rapor verildiğine inanmamız biraz güç.

Radyasyonla gıda'arın muhafaza altına alınması konusunda gerek gelişmiş ve gerekse gelişmekte olan memleketlerde bugüne kadar çok çalışmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Amerika Birleşik Devletlerini ziyaretim sırasında yapmış olduğum temaslardan öğrendiğime göre; A. B. Devletleri Sağlık Bakanlığı tarafından domuz etinde (işlenmiş) patatesten ve buğdayda radyasyonla muhafaza tatbikatına halk tüketimi için sınırsız olarak müsaade verilmiş ve gıda tüzüğünde gerekli tadilat yapılmıştır.

Kanada'da soğan ve patateslerde, Rusya'da taze ve kurutulmuş meyva ve sebzelerde, et ve balıkta, buğday dâhil hububatta radyasyon tatbikatına müsaade verilmiştir.

1968 yılı Nisan ayı içinde İtalya'ya yaptığım seyahatim esnasında İtalya'da patateslerde filizlenmelere mâni olmak maksadiyle radyasyon tatbikatına izin vermek üzere gıda tüzüğünde gerekli tadilatı yapmak için İtalya Sağlık Bakanlığınca çalışılmakta olduğu; diğer taraftan İsrail Sağlık Bakanlığının 1967 yılı içinde gıda ısınlama tüzüğünü çıkarıp bu tüzüğe göre ilk defa patateslerde insan tüketimi için radyasyon tatbikatına müsaade verildiği; yine İngiltere Sağlık Bakanlığınca 1967 yılında gıda ısınlama tüzüğünün çıkarılmış olduğunu, Hollanda, Federal Almanya'da gıda ısınlama tüzüklerinin mevcudolduğu diğer birçok Avrupa devletlerinde ve Pakistan'da gıda ısınlama tüzüğünü çıkartmak üzere halen Sağlık Bakanlıklarınca çalışılmakta olduğunu öğrendim.

1. Dünyada bu konu bu şekilde inkişaf ederken, diğer taraftan memleketimizde hâlâ bu projenin bugüne kadar tatbik safhasına niçin geçilmemiştir?

2. Resmî makamlarca tereddütleri izale edici, uyarıcı beyanatlar niçin yapılmamıştır?

C. Senatosu B : 61 30 . 9 . 1968 O : 1

T. C.
Sağlık ve Sosyal Yardım 13 . 7 . 1968
Bakanlığı
Bakan
5356

Cumhuriyet Senatosu Başkanlığına
İlgi: 21 . 6 . 1968 gün ve Genel Sekreterlik
Kanunlar Müdürlüğü 9165, 7/464 - 993 sayılı ya-
zınız.

Cumhuriyet Senatosu Adana Üyesi Mukad-
der Öztekin'in ambar zararlılarıyla mücadele
için ısılandırma projesinin uygulanması hak-
kında Sayın Başbakan, Ticaret, Dışişleri ve Ta-
rım Bakanlıklarıyla benim tarafımdan yazılı
olarak cevaplandırılmasını istediği önergeye
cevabım ekte sunulmuştur.

Arz ederim.
Saygılarımla.

Dr. Vedat Âli Özkan
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı

Cumhuriyet Senatosu Adana Üyesi Sayın Mu-
kadder Öztekin'in 19 . 6 . 1968 tarihli Ambar
zararlılarıyla mücadele ile ilgili yazılı soru öner-
gesine cevabım

Birleşmiş Milletler Özel Fon Teşkilâtı Mil-
letlerarası Atom Enerji Ajansı ve Birleşmiş
Milletler Gıda ve Tarım Teşkilâtı tarafından
buğdaylarda, ısılandırma suretiyle hasere mü-
cadelesi yapmak gayesiyle T. M. O. nin isken-
derun silosuna kurulan cobalt 60 tesislerinde
ısılandırılacak buğdayların halk sağlığı üze-
rinde yapacağı etkileri göz önünde bulunduran
Bakanlığımız, istişari mahiyette bir teknik ko-
misyon kurarak konuyu incelemiştir.

Komisyon 30 Aralık 1967 tarihli raporunda:

13 yıllık yapılan araştırmalar sonucu, iyo-
nizan ısınlarla sterilize edilen gıdaların sağlığa
zararsız ve besleyici değerinde kayda değer bir
zayıf olmadığı, ancak kullanılan doza bağlı
olarak lezzet, koku ve görünüşte bazı farklar
müşahade edildiği bildirilerek,

«Belirli teknik ve dozaj şartlarında ısın-
landırma zararsızdır. Uzun bir Lâtent devre-
sinden sonra görülebilecek bazı etkiler hakkın-
da bugünden bir fikir beyanı, ilim anlayışı ile
telif edilemeyeceğinden dolayı da, gıda ısınlan-
dırılması belirli sınırlar dâhilinde uygulanmak-
tadır. Bu bakımdan ısınlanmış buğdayın % 3

paçel yapılarak yedirilmesi tavsiye edilmekte-
dir.» demekle henüz sağlığa zararsızlık yönün-
den kesin bir karar verilemeyeceği fikrini kuv-
vetlendirmiştir.

Bu bakımdan komisyon raporunun Bakan-
lığımızca tetkikinde; bazı soruların cevapsız
kaldığı, ısılandırılmış buğdayın daimi olarak
yenilmesinin zararsız olabileceğine dair ke-
sin hüküm getirmediği, durumun ileri ülkeler-
de henüz çok yeni ve sınırlı uygulama safhası
bulduğu ve bu sebeple de tesiste ısılandırıl-
cak buğdayların tüketime verilmesinin halk
sağlığı yönünden sakıncalı olabileceği kabul
edilmiştir.

Ancak, ısılandırılmış buğdayın yenildiğin-
de, her hangi bir zararlı etki göstermediği ke-
sinlikle tesbit edildikten ve ileri ülkelerde geniş
bir tatbikat sahası bulduktan sonra tüketime
verilmesinin düşünülebileceği, bugün için ısın-
lanacak buğdayların tüketime verilmemek kay-
dıyla tesisin çalışmalara başlamasında bir sa-
kınca olmadığı uygun mütalâa edilmiştir.

Dr. Vedat Âli Özkan
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı

Isılandırmanın sağlığa zararlı olup olmayaca-
ğını inceliyen teknik komisyon

Prof. Dr. Tefik Berkman (Başkan)
Prof. Dr. Muharrem Köksal (Üye)
Prof. Dr. Şükrü Kaymakçalan (Üye)
Doç. Dr. Nâzım Özkazanç (Üye)
Dr. Vet. Mehmet Akşehirli (Üye)
Prof. Dr. Zeki Tolgay (Üye ve Raportör)

T. C.
Tarım Bakanlığı 15 . 7 . 1968
Özel Kalem Müdürlüğü
Şb. Md. : Bakanlık Müşaviri
No. : 538

Konu : Senatör Mukadder Özte-
kin'in önergesi.

Cumhuriyet Senatosu Başkanlığına

İlgi : 21 . 6 . 1968 gün Kanunlar Müdürlüğü
7/464-9165/993 sayılı yazı:

Cumhuriyet Senatosu Adana Üyesi Sayın
Mukadder Öztekin'in ambar zararlıları ile müca-
deleye dair yazılı soru önergesi tetkik edildi,
konunun Bakanlığımız kapsamı yönünden cewa-
bı aşağıdadır.

C. Senatosu B : 61 30 . 9 . 1968 O : 1

1. İskenderun'daki Toprak Mahsulleri Ofisi silosuna monte edilmiş bulunan Cobalt-60 kaynağı projesinin yürütme organı Türkiye Atom Enerjisi Komisyonu ile Toprak Mahsulleri Ofisi teşkilâtı olduğundan Bakanlığımızın bu konuda bir görevi bulunmamaktadır.

Ancak zirai mücadele yönünden; muayyen dozlardaki Cobalt-60 Reaktif-Gamma ışınlarının hububat ambar böceklerine karşı biolojik aktivitesini tesbit etmek gayesi ile Ankara Zirai Mücadele Enstitüsünde önçalışmalar yapılmış ve bu araştırmalardan müspet sonuç alınmıştır.

2. Elde edilen bu sonucun tatbikata intikal ettirilebilmesi için Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının; Radyasyonun hububat üzerinde kalan bakıyelerinin insan ve sıcak kanlı hayvanların sağlıkları yönünden zararsız olduğunun tesbitine ve buna göre mevcut Gıda Tüzüğünde yapacağı değişikliğe intizar edilmektedir.

Bilgi edinilmesine müsaadelerini saygılarımla arz ederim.

Tarım Bakanı
Bahri Dağdaş

Kaynak: Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 61. Birleşim, 30.09.1968, 47: 417-453, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/CS_/t07/c047/cs_07047061.pdf, (erişim tarihi: 18.12.2021).

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Funda ERSOY
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Van Atatürk Lisesi
Lisans Diploması	Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü (İng.)
Yüksek Lisans Diploması	Marmara Üniversitesi Avrupa Birliği Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bölümü (İng.)
Tez/ Dönem Projesi Konusu	Human Rights Factor in the European Union's External Policy
Yabancı Dil	İngilizce
BİLİMSEL FAALİYETLER	
Ersay, F. (2020). "Türkiye-Ortadoğu Arap Ülkeleri İlişkilerine Dair Psikopolitik Bir İnceleme: Karşılıklı Şüphe ve İhtiyatla İnşa Edilen Güvensizlik". Ş.Kantarıcı (Ed.), <i>Politik Psikoloji Boyutuyla Türk Dış Politikası</i>, Nobel Yayıncılık, Ankara, 193-222.	
E-Posta	